ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئىز

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئېلكىتاب ھەققىدە

مەزكۇر ئېلكىتاب ئاتاقلىق ئۇيغۇر يازغۇچىسى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئىز» ناملىق تارىخي رومانىنىڭ 1985-يىل 1- ئاي 1- نەشرىنىڭ 1986-يىل 3-ئاي 2-بېسىلغان كىتابى ئاساسىدا مەنزىل ئېلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن 2013-يىلى 12- ئايدا بېسىلدى ھەم ئېلكىتاب قىلىپ ئىشلەندى.

ئىلگىرى بار بولغان «ئىز» رومانىنىڭ ئېلكىتاب نۇسخىسى بىۋاستە كىتابتىن سايىلەنگەن (سكاننېرلانغان) بولۇپ، سۆزۈكلۈك دەرىجىسى مەلۇم دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىغان. شۇ سەۋەپتىن، مۇشۇ جەھەتتىكى بوشلۇقنى تولۇقلاش مەقسىتىدە، مەنزىل ئېلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسى مەزكۇر ئېلكىتابنى تۈزۈپ چىقتى. بېسىش جەريانىدا بىردەكلىكنى ساقلاش ئۈچۈن ۋە كىتاب يېزىلغان ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسىنىڭ ھازىرقى ئىملا قائىدىسى بىلەن پەرقى بولغانلىقى ئۈچۈن بەزى سۆزلۈكلەر كىتابتىكى ئەسلى شەكلى بويىچە ئېلىندى (مەسىلەن: «دېھقان» دېگەن سۆز باشتىن ئاخىر «دىخان» دەپ ئېلىنغان). ئېلكىتاب ئىشلىنىش جەريانىدا يەنە باشقا خاتالىقلار سادىر بولۇنغان بولۇشى مۇمكىن. تورداشلارنىڭ توغرا چۈشىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مەزكۇر ئېلكىتاب مەنزىل ئېلكىتاب ئامبىرى قاتارلىق تور بەتلەردە ھەقسىز تارقىتىلىدۇ. ھەرقانداق شەخس ياكى ئورۇننىڭ سودا ئىشلىرىدا ئىشلىتىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ! شۇ سەۋەپتىن كېلىپ چىققان ھەرقانداق جاۋابكارلىققا مەنزىل ئېلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولمايدۇ.

مەزكۇر رومان شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ. دوستلارنىڭ ئەسلى نۇسخا كىتابنى سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويۇشىنى تەۋسىيە قىلىمىز!

مۇندەرىجە

(ھەربىر بابنى چېكسىڭىز، شۇ بۆلەككە يۆتكىلىدۇ)

مۇقەددىمە ---------------- 4

1 . تاغ پەرىسى ---------------- 8

2 . ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ---------------- 15

3 . بوز ئاتلىق كىشى ---------------- 20

4 . كۆچ سىنىشىشتىن كېيىن ---------------- 32

5 . كۆتۈلمىگەن ۋەقە ---------------- 41

6 . سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش! ---------------- 49

7 . شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى ---------------- 58

8 . ئۈرۈمچى جاڭجۇڭى قان سورايدۇ ---------------- 64

9 . قوزغىلاڭ ھارپىسىدا ---------------- 71

10. ئون بالاغا بىر داۋا ---------------- 78

11. ئۆز جاجىسى ئۆزىگە ---------------- 83

12. جەڭ ئالدىدا ---------------- 87

13. مەرتنى مەيداندا سىنا ---------------- 98

14. ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە ---------------- 107

15. ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ ---------------- 113

16. يالقۇن تاقىقا سوغا ---------------- 122

17. سۈيىقەست ---------------- 127

18. ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى ---------------- 133

19. «ئەرۋاھ» ---------------- 139

20. سۆزلەيدىغان تۇمار ---------------- 143

21. ئاقچۇق سېپىدا ---------------- 149

22. جەڭدىن كېيىن ---------------- 159

23. «ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى ---------------- 163

24. توي ئۈستىگە توي ---------------- 169

25. ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «پاراستى» ---------------- 186

26. پاجىئەنىڭ باشلىنىشى ---------------- 191

27. قاپقان ---------------- 197

28. پاجىئەنىڭ ئاخىرى ---------------- 215

خاتىمە ---------------- 235

مۇقەددىمە

قەدەم ئىزى — بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

—مەھمۇت قەشقىرى

ياش ئىدۇق ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ ماڭغاندا بىز،
ئەمدى ئاتقا مىنگۈدەك بوپ قالدى ئەنە نەۋرىمىز.
ئاز ئىدۇق مۇشكۇل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز،
ئەمدى چوڭ كارۋان ئاتالدۇق، قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز.
قالدى ئىز چۆللەر ئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە،
قالدى نى-نى ئارسلانلار دەشت-چۆلدە قەبرىسىز.
قەۋرىسىز قالدى دېمەڭ يۇلغۇن قىزارغان دالىدا،
گۈل-چېچەككە پۈركىنۇر تاڭنا باھاردا قەۋرىمىز.
قالدى ئىز، قالدى مەنزىل، قالدى ئۇزاقتا ھەممىسى،
چىقسا بوران، كۆچسە قۇملار ھەم كۆمۈلمەس ئىزىمىز.
توختىماس كارۋان يولىدىن گەرچە ئاتلار بەك ئورۇق،
تاپقۇسى ھېچبولمىسا، بۇ ئىزنى بىر كۈن نەۋرىمىز، يا ئەۋرىمىز.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار:

شۇنداق غەزەللەرنى ياڭرىتىپ، بىپايان دالىلاردا كۆمۈلمەس ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتكەن كارۋانلار يۈرۈش باشلىغان چاغلاردا، بەلكى سىز تېخى تۇغۇلمىغان، ياكى تۇغۇلغان بولسىڭىزمۇ «تالچۇقنى ئات ئېتىپ» ئويناپ يۈرگەن بولغىيدىڭىز؛ كىم بىلىدۇ، بەلكى شۇ يۈرۈشلەرنىڭ بىرەرسىدە قارا بوراندەك ئۇچقۇر ئاتلارغا مىنگەن ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە جەڭ مەيدانلىرىدا قىلىچ ئويناتقانسىز، ياكى ئېگىزلىقلارنى كۆكرىگىڭىز بىلەن تىلغاپ، چۆچەكلەردىكى ئەجدىھالارنىڭ ئاغزىدىن ئوت چېچىپ تۇرغان پوتەيلەرگە ئۆزىڭىزنى ئۇرغاندا، بەدىنىڭىزنىڭ بىر يېرى «پىژ» قىلىپ قالغاندۇ-دە، ئۆزىڭىز شىرىن ئۇيقۇغا كەتكەندەك بولۇپ قالغانسىز. ئەمدىلىكتە بولسا، بەدىنىڭىزدىكى تاتۇقلارنى ھەر كۆرگەندە، شۇ كۈنلەر يادىڭىزغا كېلىپ، كۈلۈپ قويىدىغانسىز... كىم بىلىدۇ بەلكى بايىلا سىزنى خۇش چاخچاقلىرى بىلەن كۈلدۈرۈپ ئولتۇرغان سەبدىشىڭىزنى بىردەمدىن كېيىن، يۇلغۇن تۈۋىگە كۆمۈپ قويۇشقا توغرا كەلگەندە، كۆزلىرىڭىزدىن تارام-تارام

ياشلار تۆكۈلگەندۇ، ياكى قاراڭغۇ كامىرلار يۇتۇپ كەتكەن يولداشلىرىڭىزنى ھەر ئەسلىگەندە، يۈرەك باغرىڭىز ئېزىلىپ كېتىدىغاندۇ...

ئاھ، كېسىلگەن باشلار، تۆكۈلگەن قانلار، دەريا-دەريا ئاققان ياشلار...

شۇنداق، شۇنداق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش، ھەممىسى تارىخ، ھەممىسى يورۇق دۇنيا ئۈچۈن بولغان ئىشلار. چۈنكى ئۇ چاغلاردا، دۇنيا بەكمۇ قاراڭغۇ ئىدى. بۇ قاراڭغۇ زۇلمەتتىن قۇتۇلۇپ، يورۇقلۇق يۈزىنى كۆرۈش ئۈچۈن، بەك ئۇزۇن مەنزىللەرنى بېسىپ، ئاسمان پەلەك داۋانلاردىن ئېشىشقا توغرا كېلەتتى ۋە خۇددى ماكسىم گوركي ئېيتقاندەك، دانكوغا ئوخشاش پىداكار يول باشلىغۇچىلار لازىم ئىدى:

«... جاڭگاللىق شۇنداق قاراڭغۇلاشتىكى، دۇنيا يارالغاندىن بۇيان، قانچە قاراڭغۇ كېچىلەر ئۆتكەن بولسا، گويا شۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەرگە يىغىلغاندەك بولۇپ قالدى... دانكو بىردىنلا ئۆزىنىڭ كۆكسىنى قولى بىلەن ياردى-دە، يۈرىكىنى يۇلۇۋېلىپ، بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈردى. يۈرەك خۇددي كۈنگە ئوخشاش، ھەتتا كۈندىنمۇ يورۇق لاۋۇلدىدى. مانا ئەمدى ئادەملەرگە بولغان ئۇلۇغ مۇھەببەت مەشئىلى بىلەن يورۇغان پۈتۈن جاڭگاللىق جىمجىت بولۇپ قالدى. قاراڭغۇ زۇلمەت يورۇقچىلىقتىن قېچىپ، جاڭگاللىقنىڭ ئېچكىرىسىدىكى سېسىق سازلىققا بېرىپ تىقىلدى...»

قەدىمقى ئىتالىيىدە قۇللار ئارىسىدىن چىققان سپارتاك، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىن چىققان باھادىر شاھ لى زىچېڭ بىلەن «تەيپىڭ» زامانىسىنىڭ «ساماۋى شاھى» خۇڭ شيۇچۈەن، كونا روسىيىدىكى كازاكلاردىن چىققان ستىپان رازىن بىلەن يېمىليان پۇگاچېۋ، ئۈچتۇرپان شەھرىدىن چىققان رەھمىتۇللا بەگ بىلەن قۇمۇل تاغلىرىدىن چىققان تۆمۈر خەلپىمۇ، ئاشۇ دانكوغا ئوخشايدىغان كىشىلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە جوڭگودا ئىككى مىڭ نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال خانلىققا خاتىمە بېرىپ، ۋەتەن زېمىنىدا تۇنجى قېتىم جۇمھۇرىيەت بايرىقىنى تىكلىگەن «شىنخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ ئىلھامى بىلەن تيانشان ئېتەكلىرىدىمۇ ئىنقىلاپ بورانلىرى باشلانغاندا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان ئاجايىپ «بوران قۇشى» ئىدى. ئۇنىڭ پەرۋازى بىلەن قۇمۇل دىيارىدا باشلانغان بوران ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قۇللاپ-قۇۋۋەتلىشى بىلەن شۇنداق كۈچەيگەن ئىدىكى، ئۈچيۈز نەچچە يىللىق قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ كۈيىقاپقا ئوخشاپ كېتىدىغان سۈرلۈك ئوردىسى بىلەن ئۈرۈمچى جاڭجۈڭلىرىنىڭ قارا دەرۋازىلىق يامۇللىرى زىلزىلىگە كېلىپ، گۇم بولۇشقا ئاز قالغان ئىدى. تارىختىكى بىرمۇنچە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىغا ئوخشاش، بۇ قوزغىلاڭ ھەم مۇرادىغا يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جاڭجۈڭ يامۇللىرىنى گۇم قىلىشنىڭ مۇمكىنلىكىگە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئىشەندۈرۈپ، ئۇلارغا كۈچ ۋە ئۈمىت بەخش ئەتتى، ئاچچىق ساۋاقلارنى بېرىپ كەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۆمۈر خەلپە يەتمىش نەچچە يىلدىن بۇيان، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئاغزىدا داستان بولۇپ كەلمەكتە.

بۇ كىتاب ئەنە شۇ تۆمۈر خەلپىگە بېغىشلىنىدۇ.

1936-يىلى، يازدا، مەرھۇم ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىلەن ئىككىمىز ئۈچتۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە ئوقۇشقا كەلدۇق. ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىرى باشلانغىچە، **1931**-يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى ۋە قوزغىلاڭدىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان خوجىنىياز ھاجىنىڭ مېھمانخانىسىدا يېتىپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھاجىم

چۆشلۈك غىزاسىنى مېھمانخانىدىلەر بىلەن بىللە يەيتتى. داستىخان ئۈستىدە، ھەرخىل ماۋزۇلاردا پاراڭ بولاتتى . بىر كۈنى ھاجىم ئۆزىنىڭ يىگىتلىك چاغلىرىدا «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» غا قانداق قاتناشقانلىغى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاخايىپ ئىش-ھەركەتلىرى، مىجەز-خۇلقى توغرىسىدا سۆزلەپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن خاڭچىك قەۋرىستانلىغىدا① بىر گۈمبەز قوپۇرۇش قويۇش نىيىتى بارلىغىنى ئېيتتى.

ـ «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا سىزنىڭمۇ ئاڭلىغانلىرىڭ بارمۇ؟ ـ دىدى ئابباسۇپ ئىككىمىز يالغۇز قالغاندا.

مەن باللىق چاغلىرىمدا، مارىخان مومىمىز بىلەن تۆگىچى بارات بوۋىدىن بىر مۇنچە ھېكايە-چۆچەكلەر قاتارىدا « تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئېسىمدا قالغانلىرىنى سۆزلەپ بەردىم. ئابباسۇپ قىزىقىپ ئاڭلىدى ۋە خاڭچېك قەۋرىستانلىغىغا بېرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى.

بىز قەۋرىستانلىق يېنىدىكى كىچىككىنە مەسچىت ئالدىدا، بېشىغا سەللە ئورىغان بىر بوۋاينى ئۇچراتتۇق. ئۇ كۆرۈنۈشىدىن شۇ مەسچىتنىڭ مەزىنى ئىدى. سالامدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىنى سورىدۇق. بوۋاي : « سىلەر تۇققانلىرى بولامسىلەر؟» دىدى ۋە جاۋابىمىزنى ئاڭلاپ، بىزنى كونا بىر قەۋرە ئالدىغا باشلاپ باردى. «مانا مۇشۇ قەۋرە شۇ. بۇ قەۋرىنى مەن ئۆز قولۇم بىلەن قاتۇرغان» دېدى بوۋاي، ئاندىن، ـ «قېنى ئولتۇرۇڭلار، بۇ يەرگە كەلگەن بولغاندىن كېيىن، ئايەت ئوقۇپ ئۆتكۈلۈك» دەپ قىرائەت باشلىدى. دۇئادىن كېيىن، بىز يانچۇقلىرىمىزنى كولاپ، بار پۇلىمىزنىڭ ھەممىسىنى بوۋاينىڭ ئالدىغا قويدۇق. بوۋاي بىزگىمۇ دۇئا قىلدى.

ـ بۇ قەۋرە بەك ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ. يېڭىلاپ قويساق بوپتىكەن، يا بولمىسا، بىر گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ياخشى بولغىدەك، ـ دىدى ئابباسوپ بوۋايغا قاراپ.

ـ ئوبدان گەپ قىلدىڭىز بالام. گۈمبەز قوپۇرۇپ قويساق، ئوبدان بولاتتى. بۇ ئىش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمىدى. بۇ ئەمدى سىلەرنىڭ ئىشىڭلار، ـ دېدى بوۋاي بىزگە قاراپ.

ـ بۇ كىشى ناھايىتى ھېكمەتلىك گەپ قىلدى. تۆمۈر خەلپىگە چوقۇم بىر گۈمبەز قوپۇرۇش لازىم، ـ دېدى ئابباسۇپ، قەۋرىستانلىقتىن چىقىپ كېلىۋېتىپ.

ئەپسۇسكى، بۇ گۈمبەزنى قوپۇرۇشقا خوجىنىياز ھاجىنىڭمۇ، ئابباسۇپنىڭمۇ ئۆمرى يار بەرمىدى. يىللارنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ قەۋرىسىمۇ ئىزسىز يوقىلىپ كەتتى. ھېلىقى بوۋاينىڭ ئېيتقىنىدەك تۆمۈر خەلپە ئۈچۈن بىر گۈمبەز قوپۇرۇش كېيىنكى ئەۋلاتلارنىڭ ئىشى ئىدى. تاش-توپا ياكى پولات-بېتوندىن ئەمەس، ئېقى قەغەز، قارىسى سىيا بىلەن قوپۇرۇلغان گۈمبەزلا ھەرقانداق بوران-چاپقۇنلارغا بەرداشلىق بېرىپ، ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا قالىدىغان گۈمبەز بولالايتتى. مەرھۇم ئابباسۇپنىڭ دېگىنىمۇ شۇ بولسا كېرەك.

ئۆزۈمنىڭ ناتىۋانلىقىغا قارىماي، شۇنداق گۈمبەز قوپۇرۇش نىيىتىدە بىر قانچە يىللار ئىزلەندىم، ئۆگەندىم، يىغدىم ۋە يېزىشقا كىرىشتىم. بىراق يازغانلىرىمنى «ئون يىللىق جۇت» شۋۇرغانلىرى ئۇچۇرۇپ كەتتى. قەلىمىم سۇندى.

① ھازىرقى «تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپ» بىلەن ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئون توققۇزىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا قەۋرىستانلىق بار ئىدى

قەلەم سۇندى، ئەلەم ئەزدى دىلىمنى،
شامال دارىپ، كېكەچ قىلدى تىلىمنى.
قۇلۇم تۇتماس، پۇتۇم باسماس، پالەچ مەن،
نىمەم بىرلە قىلاي رازى ئېلىمنى!

يۈزمىڭ شۈكرىكىم، قايتا باھار باشلاندى. باھار يامغۇرلىرى يېغىپ سۇلىرى تاشتى. باھار قۇشلىرى سايراپ، دىلىمغا ئىلھام ۋە ئۈمىد، قولۇمغا كۈچ ۋە قۇۋۋەت بەخش قىلدى. دەۋران ماڭا يېڭى قەلەم بەردى. ئەمدى يازماي قاچان يازغۇلۇق!

تۆمۈر خەلپە — يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنىڭ قانلىق سەھىپىلىرىدىكى بىر قەھرىمان شەخس. ئۇ، تارىخنىڭ كۆز يېشى. تارىخ — ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددىي خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ماركس ئېيتقاندەك: «ئۆز مەقسىدىنى ئىزلەپ يۈرگەن ئادەمنىڭ پائالىيىتىدىن ئىبارەت» بولغاچقا، تارىخي تېمىدا يېزىلغان رومان، چىق مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەم ھەقىقىي تارىخ، ھەم بەدىئى ئەسەر بولۇشى، يەنى تارىخشۇناسلىق بىلەن رومانچىلىق سەنئىتىنىڭ جانلىق بىرىكمىسى بولالىشى، ھەممىدىن ئاۋال، تارىخي چىنلىقنى ئاساس ۋە ئالدىنقى شەرت قىلىش لازىم. مۇنداق ئەسەر مۇئەللىپتىن تارىخ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ۋە تارىخ ئىچىدىن شۇڭغۇپ چىقىش ماھارىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن بۇ روماندا ئاشۇ پىرىنسىپلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىشقا تىرىشتىم. تىرىشىش نەتىجىسىنىڭ قانچىلىك بولغانلىقى كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ئوبېكتىپ باھاسىغا باغلىق. بۇ كىتاپ ھېچ بولمىغاندا، تارىخىمىزدىكى قەھرىمانلارنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىر باشلىنىش بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. كام يېرىنى كېيىنكىلەر تولدۇرار، خاتاسىنى كۆپچىلىك تۈزىتەر.

ئاخىرىدا ماڭا تۆمۈر خەلپە توغرىلىق نۇرغۇن ھېكايىلەر سۆزلەپ بەرگەن قۇمۇل تاراتىلىق روزى بوۋا (1983-يىلى ئاپرېلدا بىر يۈز تۆت يېشىدا قازا قىلغان) قاتارلىق بوۋا-موماىلىرىمنى چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ياد ئېتىپ ئۆتكەچ، بەزى ئارخىپ ماتىرىياللىرىدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن پارتىيە رەھبەرلىكىگە، مېنى نۇرغۇن يازما ماتىرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بۇرادىرىم مەرھۇم ئىسمايىل ئىبراھىمغا، ئابلىز ئىسمائىل، كېرەم رېھىم، ئابدۇللا ئەخمىدى، ئابدۇللا ئوشۇر، رېقىپ تۆمۈردەك يولداشلارغا چوڭقۇر مىننەتتارلىق بىلدۈرىمەن!

بىرىنچى باب

تاغ پەرىسى

مەگىزلىرى گۈل-گۈل، كىرپىكلىرى خار،
قاپاقلىرى كىرىك-كىرىك، ئاغىزلىرى تار.

— ئەلشىر ناۋائى

1

1911-يىل. ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى. قارىغايزارلىق ياپ-يېشىل جىلغا.

تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ ھەيۋەتلىك شارقىراشلىرى پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان. شۇ ئېقىن بويلاپ، خۇددى ئىلان ئىزىدەك سوزۇلغان چىغىر يولدا ئاتلىق بىر يىگىت دىمىغىدا ناخشا ئېيتىپ كېلىۋاتاتتى. يەلكىسىدىكى دۇشالقا (شىراق) لىق قارا مىلتىغى بىلەن غانجۇغىسىدىكى بۆرە، سۇغۇر تېرىلىرى ئۇنىڭ ئوۋچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلدى. قارا بۇلۇت پارچىلىرى توپ-توپ قاغىلارغا ئوخشاش ئەگىپ كېلىپ، ئېگىز تاغلارنىڭ باشلىرىغا قونۇشقا باشلىدى. « ھوي جانىگەرەي! - دىدى يىگىت ئېتىنى دىۋىتىپ، - بۇ مېڭىشىڭدا مېنى يېدى-يامغۇردا قويىدىغان ئوخشايسەن، قېنى، قەدىمىڭنى ئىلداملاتقىنا!»

قارا ئات بۆرە مېڭىشىغا چۈشتى، بىراق، جىلغىغا ئۇسۇپ كىرگەن بىر تۇمشۇقتىن ئۆتۈش بىلەنلا، قاتتىق ئۈركۈپ ئارقىغا شوخشىدى. ئاتلىق ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە، ئوك تەرەپتىن بىر قىزنىڭ دادۇ-پەريادى ئاڭلاندى. چاچلىرى چۇگۇلغان قىز يىقىلىپ-قوپۇپ، قېچىپ كېلىۋاتاتتى. ئون-يىگىرمە قەدەم كەينىدە يوغان بىر ئېيىق ئۇنى قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى.

يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، ئېيىققا ئوق ئۈزدى، ئېيىق دومىلىنىپ كەتتى. بىراق ، كۆكرىگىدىن قان ئېقىپ تۇرۇۋشىغا قارىماي، يەنە قوپۇپ دەھشەت بىلەن ھۆكۈرىگەن پېتى يىگىت تەرەپكە دەلدەڭشىپ ماڭدى. شۇ ئارىدا ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ كەتتى. يىگىت قارا مىلتىغىنى بەتلەشكە ئۈلگۈرەلمەي، ئۇنىڭ دۇشالقىسىنى ئېيىقنىڭ ئاغزىغا توغرىلىدى. ئىرغاي ياغىچىدىن ياسالغان دۇشالقا ئېيىقنىڭ گېلىغا نەيزىدەك سانچىلىپ قالدى. شۇ ئارىدا ئېيىق بىر سىلكىنىپ ، ئاغزىنى بوشتىپ ئالدى، ئەمدى يىگىت قېچىپ يۈرۈپ، مىلتىنىڭ پاينىگى بىلەن ئۇنىڭ باش-كۆزىگە ئۇرۇۋشقا باشلىدى. بىراق، بۇ يىرتقۇچ يېرىم جان بولۇپ قالغىنىغا قارىماي، يەنىلا خىرىس قىلىپ تۇراتتى. يىگىت چاققانلىق بىلەن يانداپ كەلدى-دە، قۇلاقتىن ئېلىپ، كۆكرىكىگە

بىر-ئىككى پىچاق ئۇرۇۋەتتى. ئېيىق تۇمشۇغى بىلەن يەر تىرەجەپ جىم بولدى. يىگىت ئۆزىمۇ قارا تەرگە چۆمۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇ ھېلىقى قىزنىڭ ھۆشسىز ياتقانلىغىنى كۆرۈپ، كىگىز قالپىغى بىلەن سۇ ئەپكېلىپ يۈزىگە سەپتى. قىز بىر سەسكىنىپ كۆزىنى ئاچتىيۇ، بېشىنى كۆتىرەلمىدى.

قىزنىڭ چۇگۇلۇپ كەتكەن قاپقارا چاچلىرى ئارىسىدا، خۇددى بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئىدى؛ گەز باغلاپ كەتكەن نېپىز لەۋلىرى مەھكەم يۇمۇقلۇق تۇراتتى. يىگىت بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئاچلىق ۋە ھارغىنلىقتىن دەرمانى كەتكەنلىگىنى چۈشىنىپ، نېرىراقتا قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ تۇرغان ئېتىنى تۇتۇپ كەلدى-دە، تېرە خۇرجۇندىن چايجۆشنى چىقىرىپ، چاي قاينىتىشقا كىرىشتى. چاي قايناتقاچ، ئۇنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزۇپ، ياغاچ چۆچەكتە چاي ئىچكۈزۈشكە باشلىدى. قېنىق چاي بىلەن بىر پارچە پىشلاق قىزغا دەرمان بولدى چېغى، ئۇ خېلى تېتىكلىشىپ، بوينىغا چۈشۈپ قالغان ھال شايى ياغلىغىنىمۇ بېشىغا چىگىۋالدى. شۇ ئارىدا ئۆتكۈنچى يامغۇر قۇيۇۋەتتى. يىگىت بىلەن قىز بىر قارىغاي تۈۋىگە كېلىپ، يانمۇ-يان ئولتۇرۇشتى. قىز شۇنداق چىرايلىق ئىدىكى، يىگىت ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا بىر-ئىككى قېتىم قارىۋالدى. قىزنىڭ يېشىل مەخمەل كەمزۇلىغا قادالغان ئۇششاق كۈمۈش تەڭگىلەر بىلەن تۇمشۇقلىرى تاشتا تىلىنىپ كەتكەن گۈللۈك ئۆتۈكى يىگىتكە غەلىتە كۆرۈندى، «ھەي، بۇ قىز بىز خەقتىن ئەمەسقۇ؟ نەدىن كېلىپ بۇ يەرلەردە يالغۇز تېنەپ يۈرگەندۇر!؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئەمما گەپ سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىز بولسا، ئۆزىنىڭ نىجاتچىسى بولغان بۇ يىگىتكە ئاستىرتتىن قاراپ، نىمدۇر دىمەكچى بولدىيۇ، گەپ قىلالماي لەۋلىرى تىترەپ كەتتى ۋە شۇ چاغدىلا ، يىگىتنىڭ ئۇ يەر- بۇ يېرى يىتىرىلغان چاپىنى بىلەن بويۇن ئارىلاپ سول مۈرىسىدىكى تىرناق ئىزلىرىدىن تەپچىۋاتقان قان تامچىلىرىنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال رومىلى بىلەن سۈرتمەكچى بولدى.

- ھېچقىسى يوق، - دىدى يىگىت كۈلۈمسىرەپ، ئاندىن قارىغاي تۈۋىدىن بىر سىقىم قۇرۇق توپا ئېلىپ، يارىسىغا بېسىپ قويدى.

- راقمېت سىزگە، جانىمنى ئايۇدان قۇتقارىپ قالدىڭىز! ـ دىدى قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ.

يىگىتنىڭ گۇمانى توغرا ئىدى. بۇ رەھىمسىز تەقدىرنىڭ دەھشەتلىك بورانلىرى ئالىلقاياقلاردىن قۇمۇل تاغلىرىغا ئۇچۇرۇپ كەلگەن قازاق قىزى ئىدى. يىگىت دادىسىنىڭ چوڭلارغا ئېيتىپ بېرىدىغان ئۆز سەرگۈزەشتىلىرى قاتارىدا قازاق خەلقى ھەققىدە قىلغان بەزى گەپلىرىنى ئاڭلاپ قالغان بولسىمۇ، ئۆزى تېخى قازاقلارنى كۆرمىگەن ئىدى. شۇڭا، قىزنىڭ گېپىنى دەرھال چۈشىنەلمەي سەل تۇرۇۋېلىپ:

- ھە، ئېيىق، ئېيىق، ئۆزلە بولمىسىلا، بۇ ئېيىق مېنىمۇ يەپ قويۇردى، - دىدى، ئاندىن، - ئۆزلە نەتتىن كەلدىلە؟ - دەپ سورىدى قۇمۇل تاغلىقلىرى شىۋىسىدە.

قىزمۇ بۇ گەپنى تەستە چۈشىنىپ، ئۆزىنىڭ يىراقتىن كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئاندىن يىگىتنىڭ « ئەمدى نەگە بارىدىلا؟» دىگەن سوئالىغا جاۋابەن، نەگە بېرىشنى ئۆزىنىڭمۇ بىلمەيدىغانلىغىنى ئېيتىپ يىغلاپ تاشلىدى. يىگىت پۈتۈپ ھۇجۇدى ئېرىپ كېتىۋاتقاندەك، بوشىشىپ كەتتى. « قانداق قىلسام بولۇر؟ ئۆيگە بارسىلا دىسەم ئۇنارمۇ؟ ئۇنىمىسچۇ؟ ئۇنى بۇ يەردە قالداقمۇ يالغۇز تاشلاپ كەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ ئويلايتتى ئۇ. ئاخىرى، ئۆزىگە غەيرەت بېرىپ: «بىزنىڭ ئۆيگە بارامدىلا، ئانچە يىراق ئەمەس» دىدى.

- ئۆيىڭىزدە كىمىڭىز بار؟ - دىدى قىز.

قىزنىڭ بۇ گېپى بىلەن يىگىت تېتىكلىشىپ، ئۆز ئۆيىدە قېرى ئاتا-ئانىسىنىڭ بارلىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ مالچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن كۈن كۆرىدىغانلىقىنى بىر نىمىلەر قىلىپ ئۇقتۇردى. قىز بېرىشقا رازىلىق بىلدۇردى. يىگىت ئۆتكۈنچى يامغۇرنىڭ ئاخىرقى تامچىلىرى ئاستىدا، ئېيىقنىڭ تېرىسىنى سويۇشقا كىرىشتى. قىزمۇ قوينىدىن پىچاق چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ياردەملەشتى. يىگىت بۇنى كۆرۈپ، « ئۇلارنىڭ يۇرتىدا قىزلارمۇ پىچاق تۇتىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالدى. كېيىن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولماي، بۇ پىچاقنىڭ سىرى باشقىچە بولۇپ چىقتى.

يىگىت ئېيىق تېرىسىنى ئېگەرگە بۆتۈرملەپ بولۇپ، قىزنى ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى. قىز باشتا ئۇنىمايراق، كېيىن يىگىتنىڭ زورلىشى بىلەن ئاتقا مىندى. قىز بىر قەدەم ئالدىدا كېتىۋاتقان يىگىتكە ئەمدى ئوبدانراق قاراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى-قامىتى، كەڭ يەلكىسى، بولۇپمۇ پالۋانلارچە مەردانە قەدەم تاشلىشى كىمدۇر بىرسىگە ئوخشاپ كەتكەندەك سېزىلدى-دە، بىردىنلا كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئارقىدا قېلىۋاتقان ئېگىز تاغ چوققىلىرىغا ئىختىيارسىز بۇرۇلۇپ قاراتتى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرىدىن مەڭزىگە تېمىۋاتقان ياش تامچىلىرى پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياش نۇرىدا خۇددى سەھەر ۋاقتىدىكى شەبنەم دانىچىلىرىدەك پاقىرايتتى.

2

ئۈچ يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرگەن قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋەكىلى شامەخسۇت ۋاڭلىق قىلغان زامانلاردا (مىلادى 1875-يىلىدىن 1928-يىلىغىچە) قۇمۇل تاغ رايونلىرى ئون ئىككى سۇمۇلغا① بۆلۈپ ئىدارە قىلىناتتى. بۇ ئون ئىككى سۇمۇل «ئون ئىككى تاغ» دەپ ئاتىلاتتى. ئون ئىككى تاغ: تاراتى، قوراي، تاشار، ئىدىر، باغداش، خوتۇنتام، شوپۇل، باي، ئارا تۇرۇك، نوم، تۇركۇل ۋە نېرىنكىر دىگەن يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر تاغنى بىر دورغا② باشقۇراتتى. نېرىنكىر قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇمۇلدىن بارىكۆلگە بارىدىغان يول كۆشۈتە داۋان ئارقىلىق نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ ئېتىگىدىن ئۆتەتتى. نېرىنكىرلىقلار ئاز-كۆپ تېرىقچىلىقنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن كۈن كەچۈرەتتى.

بايىقى ئوۋچى يىگىت ئەنە شۇ نېرىنكىرلىق سەپەرقۇل دىگەن مالچىنىڭ ئوغلى ئىدى. سەپەرقۇلنىڭ ئۆزى بولسا، ئون بەش يېشىدا قەرز تۆلىگى ھىساۋىغا ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوردىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان پارچە-پۇرات ئىشلىرىدىن تارتىپ، ئات بېقىش، ھارۋا ھەيدەش، ۋاڭ بىر ياققا ماڭسا، جو (تەختىراۋان) كۆتىرىشكە ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئۇنىڭ يىگىرمە بەش يىللىق ئۆمرى ئۆتۈپ كەتتى. بۇ يىگىرمە بەش يىلنىڭ كۆپ قىسمى ئۇ يېقى بېيجىڭ، بۇ يېقى مورى، گۇچۇڭ، ئالتاي-چۆچەك، ئۈرۈمچى، تۇرپان يوللىرىدا، ۋاڭنىڭ سودا كارۋانلىرىدا تۆگە يېتىلەش بىلەن ئۆتتى.

شامەخسۇت ئەللىك تۆت يىل ۋاڭلىق قىلىش مەزگىلىدە، بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىرىنىڭ ئالدىغا ھەددى-ھىساپسىز سوۋغا-سالاملار بىلەن ئون نەچچە قېتىم تەزىمگە بارغان ۋە شۇ جەريانىدا

① سۇمۇل ـ موڭغۇلچە «يۇرت» دىگەن سۆز.

② دورغا ياكى دادۇرغا ـ موڭغۇلچە «ئىدارە قىلغۇچى» مەنىسىدە. قۇمۇلدا ھەربىر دورغا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىڭ بېگى بىلەن تەڭ مەنسەپ ئىدى.

ئۇنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ئون سەككىز قېتىم ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. شامەخسۇت ۋاڭ بېيجىڭغا قىلىنغان سەپەرلىرىنىڭ بىرىدىن قايتىپ كېلىۋاتقاندا، بىر چۈش كۆرۈپ قالدى. تەبىرچىلەر بۇ چۈشنى «ئەگەر ئوردىنىڭ كونا قۇللىرىدىن بىرىنى ئازات قىلسا، گاڭ غوجامنىڭ مەرتىۋىسى تېخىمۇ ئۆسكەي» دەپ ئۆرىدى. شۇنىڭ بىلەن شامەخسۇت ئونلىغان ئوردا قۇللىرىنىڭ ئىچىدىن سەپەرقۇلنى ئازات قىلىپ، ئۆز يۇرتى نېرىنكىرغا قايتۇرغان ئىدى.

سەپەرقۇل «ئازات» بولغاندا، قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان، ئاتا-ئانىسى بولسا، ئالللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن. شۇڭا ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن ئەل-جامائەت ئۇنى جاھاندىن ئەۋلاتسىز كەتمىسۇن دەپ، رەۋىخان دىگەن بىر تۇل ئايالغا ئۆيلەندۈرۈپ قويغان ئىدى. ئارىدىن بىرەر يىل ئۆتۈپ رەۋىخان بىر ئوغۇل تۇغدى. سەپەرقۇل «مەن كۆرگەن قۇللۇق جەۋرىدىن خۇدايىم ئامان ساقلىغاي» دىگەن ئوي بىلەن ئىرىم قىلىپ، بالىغا «ئامانبەگ» دەپ ئات قويغۇزدى (قۇمۇلدا، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە «پالان بەگ، پۈكۈن بەگ» دەپ ئات قويۇش بىر ئادەت ئىدى) بىراق، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلىغا بۇ ئات سىڭمىدى. بالا يەتتە-سەككىز ياشلارغا كىرگەندە، مەھەللىدىكىلەر «ئامانقۇل» دەيدىغان بولۇۋالدى. ئېتىڭ نىمە دېسە، بالىمۇ «ئامانقۇل» دەپ جاۋاپ بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ ، بالىنىڭ ئېتى «ئامانقۇل» بولۇپ قالدى. ئەمما بۇ ئىشلار سەپەرقۇلنىڭ كۆڭلىنى ناھايىتى غەش قىلاتتى. ئۇ «بۇ قانداق گەپ! ئۇلار بەگ بالىسى بەگ، قۇل بالىسى قۇل. سېنىڭ (قۇل) دىگەن ئېتىڭ بالاڭغىمۇ مىراس بولۇپ قېلىشى كېرەك دىمەكچىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى، كىملەرگىدۇ ئاچچىق قىلىپ.

بىراق، ئايلار، يىللار بىر خىلدا كېچىۋەردى، زامان ئۆز پەيلىنى ئۆزگەرتمەي ئۆتۈۋەردى. سەپەرقۇلمۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىگىنى قىلىۋەردى. بالىنى بولسا، مىلتىق تۇتالايدىغان بولغاندىن باشلاپ، ئوۋچىلىققا ئۆگىتىپ كېلەتتى. ئامانقۇل يىگىتلىك دەۋرىگە يەتكەندە، ئۇستا مەرگەن بولۇپ قالدى. بىر كۈنى دادىسى ئۆزىنىڭ بىردىن-بىر قىممەتلىك بايلىغى بولغان كونا قارا مىلتىغىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، «بالام، مەن قېرىپ قالدىم، ئەمدى ئۆزەڭ بىر نىمە قىل. خۇدايىم بەرىكە بەرسە، قەرزلەرنى ئۈزۈپ، تويلۇغۇڭنىمۇ راسلاپ ئالۇرمىز» دىدى. شۇندىن بۇيان، ئامانقۇل كەسپىي ئوۋچى بولۇپ قالدى. بەزىدە ئىككى-ئۈچ كۈنلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. بۈگۈن ئۇ ئىككى كۈنلۈك ئوۋدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بايىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچرىغان ئىدى.

3

ئامانقۇل بايىقى قىز بىلەن يۇرت ئىچىگە كىرگەندە، ئاندا-ساندا چىراقلار يېنىپ، ئىتلار ھاۋشىماقتا، قوي-قوزىلار مەرەشمەكتە ئىدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي يەر-جاھاننى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇپ تۇراتتى.

ئۇلار مەلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى ئۆيگە يېقىنلاشقاندا، ھاۋشىپ كېلىۋاتقان «قارا يىلپىز»① ئۆز

① ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئىتىنى شۇنداق دە پ ئاتايتتى.

ئىگىسىنى تونۇپ، جىم بولدى-دە، قۇيرۇغىنى شىپاڭشىتىپ كېلىپ، ئامانقۇلنىڭ تېرە شالۋۇرىنى پۇراشقا باشلىدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋشخان مومايمۇ چىقىپ كەلدى. بۇ، تاملىرى تاش-لاي بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددىي بىر ئۆي ئىدى، ئۆينىڭ ئۇدۇلىدا بىر كىگىز ئۆي ئاپپاق ئايدىڭدا خۇددى بوز گۈمبەزدەك چوقچىيىپ تۇراتتى. قىرىلار ئامانقۇل بىلەن ئېسەنلىشىۋېتىپ، ئاتتىن چۈشۈۋاتقان قىزغا ھەيران بولغاندەك قاراشتى.

- مېھمان باشلاپ كەلدىم،- دىدى ئامانقۇل كۈلۈمسىرەپ. قىزمۇ قىرىلارغا نازۇك بىر ھەركەت بىلەن تازىم قىلدى.

- ھارمىغايلا، ئايلا① قىزىم،- دىدى رەۋشخان موماي قىزنىڭ يېنىغا كېلىپ. سەپەرقۇل قىزنىڭ كەمزۇلىدا پارقىراپ تۇرغان ئۇششاق تەڭگىلەرگە قاراپ، بىر زامانلار ئالتاي يايلاقلىرىدا كۆرگەن قازاق كېلىنچەكلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاندىن قىزغا يېقىن كېلىپ: «خوش كەپسىز قىزىم» دىدى.

قىز قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، بوۋايغا سالام قىلدى. سەپەرقۇل «ھەي مومىسى، بۇ ئايلا قىزىمنى كىگىز ئۆيگە باشلا» دەپ قويۇپ، ئات بىلەن ھەپىلىشىپ كەتتى ۋە «ئېيىقمۇ ئاتتىڭمۇ تېخى، خوي ئىش قىپسەنغۇ! ماڭ، ئەمدى سەنمۇ ھاردۇق ئال» دىدى ئامانقۇلغا.

قىز قارا چىراق يورۇغىدا، كونا بولسىمۇ، پاكىز يىغىشتۇرۇلغان كىگىز ئۆينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، ئۆز ئۆيىگە كېلىپ قالغاندەك يېقىنلىق ھىس قىلاتتى.

- ئوت قالاپ بېرەي، كىيىملىرىنى قۇرۇتۇۋالسىلا، قىزىم – دىدى موماي ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۈچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاققا ئوت يېقىۋېتىپ. قىز غەمكىن كۈلۈپ، مومايىنىڭ يېنىغا ئولتۇردى، « ھە، ئېيتماقچى، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ ئېتى نىمكىن؟» دەپ سورىدى موماي ئوتنى پۈۋلەۋېتىپ.

- ئايسۇلۇ.

- ۋاي قىزىم، ئاتلىرى خويمۇ چىرايلىق ئىكەن. ئۆزلە كىمنىڭ قىزى؟

قىز جاۋاپ بەرمەي جىم ئولتۇراتتى. بىر چەتتە ئولتۇرغان ئامانقۇل گەپكە ئارىلىشىپ:

- ئىنە②، تولا گەپ سوراپ مېھماننىڭ كۆزىگە كىرىۋالماي، ئاۋال بىزگە چاي بەرسەڭچۇ، - دىدى.

- ۋاي شورۇم قۇرغۇر! دىمىسىمۇزە. راست ئەمەسمۇ؟ ئەدەم دىگەن نىمە قىرىغاندا زىيادە گەپلىك بوپقالىدىكەن، بالام. بۈگۈن سېنى كەپقالىدۇ دەپ، كۈجە قاينىتىپ قويۇۋىدىم. ھازىرلا ئىسستاي – دىدى موماي چىقىپ كېتىۋېتىپ.

تاغ پىيىزى ئارىلاشتۇرۇپ قاينىتىلغان ئارپا كۈجىسى ناھايىتى مەززىلىك ئىدى... داستىخان يىغىلغاندا، سەپەرقۇل ئوغلىدىن ئېيىقنى قانداق قىلىپ ئېتىۋالغانلىقىنى سورىدى. ئامانقۇل بولغان ۋەقەنى تەلتۆكۈس سۆزلەپ بەردى.

- خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن – دىدى سەپەرقۇل.

- ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ – دەپ يېقىملىق كۈلدى موماي.

---

① ئايلا – بۇ سۆز قۇمۇل شىۋىسىدە «خان قىز»، «خېنىم قىز» مەنىلىرىدە، ھەتتا ئىسىم ئورنىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئايلاخان، چوڭ ئايلا دىگەندەك.

② ئىنە – ئانا.

ـ خۇدا ساقلىغاننى بۆرە يىمەس، يەي دىسىمۇ چىشى ئۆتمەس دىگەن شۇ. بۇ قىزىمنىڭ تەلىيى بار ئىكەن ـ دىدى سەپەرقۇل.

ـ ئېتىمۇ چىرايلىق ئىكەن، ئايسۇلۇ دەيدۇ ـ دەپ يېقىملىق كۈلدى موماي.

ـ ئايسۇلۇ ـ دىدى سەپەرقۇل ئۆز گۇمانىنىڭ تامامەن توغرا بولۇپ چىققانلىغىغا خوشال بولۇپ،ـ قازاقچىدا چىرايلىقنى « سۇلۇ» دەيدۇ، شۇنداقمۇ قىزىم؟ سىز ئالتاي ياقتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

قىز جاۋاپ بەرمەي، بىگىز بارمىغى بىلەن كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى. سەپەرقۇل كۈلۈپ قويدى-دە، ئەمدى بۇ قىزنىڭ چوقۇم بىر چوڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىغانلىغىنى، ھازىرچە ياتسىراپ ئۆز دەردىنى ئېيتالمايۋاتقانلىغىنى پەملەپ، ئاتىلارچە مېھرىۋانلىق بىلەن مۇنداق دىدى:

ـ بوپتۇ قىزىم، قەيەردىن كەلگەن بولسىڭىز مەيلى، سىز بىزگە خۇدايى قوناق. مەن ياش چاغلىرىمدا سىلەرنىڭ سۈت-قىمىزىڭلارنى كۆپ ئىچكەن، تۇز-تەمىڭلارنى كۆپ تېتىغان. بۇ ياخشىلىقنى بىر ياندۇرسام دەپ تىلەيتتىم. خۇدا بۈگۈن ئارزۇيۇمغا يەتكۈزگەن ئوخشايدۇ.

قىزنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. رەۋىخان موماي ئۇنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، ئۆزىمۇ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى.

ـ بولدى قىل مومىسى، ئەمدى بۇ ئايلا قىزىمىز ئارام ئالسۇن ـ دىدى بوۋاي ئامانقۇل بىلەن ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ.

ئەتىسى ئەتىگەندە، رەۋىخان موماي قىزنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزىنىڭ قىز تويىدا كيگەن كىمخاپ جىيەكلىك گۈللۈك دۇخاۋا دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كيگۈزۈپ قويدى. دوپپا قىزغا شۇنداق ياراشتىكى، بىر قاراشتا ئۇ ئۇيغۇر قىزىنىڭ ئۆزىلا بولۇپ قالغان ئىدى. موماي ئۇنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىغا، ئىنچىكە قارا قاشلىرىغا، ئۇزۇن كىرپىكلىرى بىلەن بوتا كۆزلىرىگە، نېپىز لەۋلىرى بىلەن ئالمىدەك يۇمۇلاق يۈزىگە قاراپ، « يائاللا، ئەجەپمۇ چىرايلىق تۆرىلىپتىكەن، ئاسماندىكى ئاينىڭ ئۆزىلا» دەپ ئويلاپ: « جېنىم بالام، ئۆزلەنى ئايقىز دىسەم بولغىدەك، ئايغىلا ئوخشايدىكەنلا» دىدى. قىز مومايىنىڭ گېپىنى چۈشەندى. ئۆزىنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتلىرى ۋە پايانسىز چۆلدە كېتىۋېتىپ، تۇن قاراڭغۇسىدا يولدى ئاداشقان يولۇچىنىڭكىدەك نامەلۇم تەقدىرى تۇپەيلى، ئۆز ئىسمىنى ئۆزگەرتىۋېلىشىنىڭ لازىملىغىنى ئويلاپ رازىلىق بىلدۈردى. ئاخشىمى ئاش ئىچىۋېتىپ، رەۋىخان موماي بوۋاي بىلەن ئوغلىغا بۇ گەپنى ئېيتىپ بەرگەندە ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

ـ ھەي مومىسى ـ دىدى سەپەرقۇل خۇش چاخچاقلىق بىلەن ـ سېنىڭزە، دىمەيدىغان گېپىڭ، چالمايدىغان دېپىڭ يوق. ئايقىز دېگىنىڭغۇ تازا بوپتۇ. ئەمما بۇ قىزنىڭ ئۆزىگە پىسەنت كېلۇرمىكىن؟ قانداق قىزىم، بۇ ئات سىزگە ياقامدۇ؟

قىز غەمكىن كۈلۈپ قويدى. شۇنداق قىلىپ، قىزنىڭ ئېتى ئايقىز بولۇپ قالدى.

ئايقىز شۇ كۈندىن باشلاپلا ئۆي يىغىشتۇرۇش، قازان- قومۇچ يۇيۇش ۋە سېغىن قىلىشقا كىرىشتى. ئۆي ئىگىلىرىنىڭ خوشاللىغى ئىچ-ئىچىگە سىغمايتتى؛ بىراق، ئايقىزنىڭ كۆڭلى دائىم سۇنۇق ۋە پات-پاتلا ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ، ئاھ ھېكىشىنى كۆرۈپ، ئىچى پۇشاتتى. خالىراق قالغان كەزلىرىدە «بۇ زادى نىمە بولغان قىزدۇ، ئۇقۇپ باقساق بولاتتى» دىيىشىسىمۇ، ئۇنى ئاياپ، سوراشقا پېتىنالمايتتى. قىزنىڭ بۇ ئەھۋالى، بولۇپمۇ، ئامانقۇلغا قاتتىقراق تەسىر قىلاتتى. ھېلىقى ئېيىق

ۋەقەسى بولغان كۈنى، قاتتىق يامغۇر يېغىۋاتقاندا، قىز بىلەن قارىغاي تۈۋىدە ئولتۇرغان سائەتتىن باشلاپ، ئامانقۇلنىڭ قەلبىدە ئاجايىپ بىر ھىس پەيدا بولغان ئىدى. قىزنى ھەر كۆرگەندە، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ كېتەتتى-دە، دەرھال يەرگە قارىۋالاتتى. قىزنىڭ سەل-پەل ئېچىلىپ يۈرگىنىنى كۆرسە، خوشال بولغۇسى كېلىپ، ئاھ چەككىنىنى ئاڭلىسا، پۈتۈن ھۇجۇدى تىترەپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئون-يىگىرمە كۈن ئۆتۈپ كەتتى.

ئايقىزنىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ قېلىشى، خولۇم-خوشنىلار بىلەن ئەلە-مەلىنى تېخمۇ ھەيراق قىلدى. بەزىلەر يىراق-يېقىندىن ئەجەپسىنىپ قارايتتى، بولۇپمۇ، ئايالالارغا بولۇپ بەردى. بەزىلىرى بىرەر بانا بىلەن رەۋىخان موماينى گەپكە سېلىپ كۆرەتتى. رەۋىخان موماي بولسا، باشتا دىيىشۋالغىنى بويىچە، ئاددىيلا قىلىپ، بارىكۈلدىكى بىر تونۇشىمىزنىڭ قىزى دەپ جاۋاپ بېرەتتى. لېكىن بۇنىڭغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

«ئاچ نېمىنى يىمەيدۇ، ئەل نېمىنى دىمەيدۇ» دىگەندەك، ئاخىر ھەرخىل گەپ-سۆزلەر چىقىشقا باشلىدى. بەزىلەر «ئامانقۇلغا بىر تاغ پەرىسى ئۇچقىشىپتۇ» دىسە، بەزىلەر «ئېيىق ئەپقېچىپ كەلگەن قىز ئىكەن، ئامانقۇل قۇتقۇزىۋاپتۇ، ئەمدى ئامانقۇلغا تەككىدەك» دىيىشەتتى. بەزى ئاق كۆڭۈل كىشىلەر: «ھەر نىمە بولسا خۇدايىم سەپەرقۇلغا تەييار كېلىن بېرىپتۇ. بولمىسا، بۇ بىچارىلەر كىمنىڭ ئالدىغا قىز سوراپ باراتتى» دىسە، بەزى كۆڭلى قارىلار: «ئامانقۇل بىر قازاق قىزنى ئوغۇرلاپ كەپتۇ ، پۇلى يوق ئاشىق، تەييارغا مەشۇق دىگەن شۇ» دىيىشەتتى. بەزى ھاللىق ئائىلىلەرنىڭ يىگىتلىرى تارلىق قىلىپ، «پەرىدەك قىزنىڭ ئامانقۇلدەك يالاڭتۆشنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىنى قارىمامدىغان» دەپ نىيىتىنى بۇزۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ نىياز دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگنىڭ پەيلى ھەممىدىن يامان ئىدى.

ئايقىز بولسا، تېخىچىلا سىر بەرمەي، ئاھ-ئۇھ چېكىپ يۈرەتتى. بىر كۈنى رەۋىخان موماي سەپەرقۇلغا مۇنداق دىدى:

- دادىسى، بۇ ئىش بولمىدى. مۇنداق ئۆتۈۋېتىپ، بۇ ئايلا قىزى ئاغرىپ-تارتىپ قالمىغاي يەنە. ئۆزلە گېپىنى خېلى ئوبدان ئۇقۇدىغان بولغاندىكىن، سوراپ باقمامدىلا. نىمە دەردى بولسا، ئىلاجىنى قىلمايمىزمۇ؟

- راست ئېيتىسەن مومىسى – دىدى بوۋاي – مېنىڭمۇ ئىچىم پۇشۇپ كەتتى. بۇ گۇۋالغا① قاراپ، يۈرەك-باغرىم ئېزىلىپ كېتىۋاتىدۇ. مەن بار يەردە سەن گەپ ئېچىپ باق ، نىمە دەركىن.

بىر كۈنى ئايقىز ئۆچكە تۇتىدىن يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرغاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دىدى:

- جېنىم بالام، مېنىڭ قىزىم يوق ئىدى. خۇدايىم ئۆزلەنى ئاسماندىن چۈشۈرۈپ بەردى. قاراڭغۇ ئۆيگە چىراق يېقىلغاندەك، ئۆزلە بىلەن ئىچ-قارنىمىز ئېچىلىپ قالدى. ئېيتسىلاچۇ، ياخشى كۈننىڭ يامىنىدا بىزنى تاشلاپ، كېتىپمۇ قالۇرلامۇ؟

ئايقىز بىردىنلا مومايىنىڭ بويىنغا ئېسىلىپ، ئۇن سېلىپ يىغلىۋەتتى. مومايمۇ، كۆز يېشى قىلىپ، ئاق لىچىگىنىڭ ئۇچى بىلەن قىزنىڭ يېشىنى سۈرتەتتى. بىر ھازادىن كېيىن، ئايقىز ئۆز سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەشكە كىرىشتى.

① گۇۋال – ئۇۋاللىققا ئۇچرىغان بىچارە

ئىككىنچى باب

ئايقىزنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى

ئادەم ـ ئەڭ چۈرۈك قومۇش. بىر تامچە سۇمۇ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشى مۇمكىن.
ئەمما، ئۇ پىكىر قىلغۇچى قومۇش بولغاچقا، ئۆلۈمنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە ئۆز قاتىللىرىدىن ئۈستۈن چىقىدۇ.

ـ پاسكال بىلىز①

1

مەلۇم بولدىكى، بۇ قىز مورى تاغلىرىدا ياشايدىغان ھاللىق بىر چارۋىچىنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. مۇھەببەت ئىلاھى ئۇنىڭ قەلبىنى ئۆزلىرىنىڭ مالچىسى يېتىم ئوغۇل جۇماتايغا باغلاپتۇ. ئۇلار قازاق خەلق چۆچەكلىرىدىكى «قوزى كۆرپەش بىلەن بايان سۇلۇ» غا ئوخشاش ئىشق-مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ يۈرىدىكەن. جۇماتاي ئۆز قولىنىڭ قىسلىقىدىن قىزغا ئەلچى كىرگۈزەلمەي ، يەر قاتتىق، ئاسمان ئېگىز بولۇپ يۈرگەندە، چىنگىل دېگەن يۇرتتىكى بىر ئوكۇرداي② بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سورىتىپتۇ. قىزنىڭ دۇنيا پەرەست دادىسى نۇرغۇن «قالىن مال» بەدىلىگە ماقۇل بولۇپتۇ. قىزنىڭ يىغىسىغا چىدىيالمىغان ئانىسى ھەرقانچە تىركىشىپ كۆرسىمۇ، گېپىنى ئۆتكۈزەلمەپتۇ. توي كۈنلىرى يېقىنلاشقاندا، قىز جېنىدىن تويۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بوپتۇ. جۇماتاي بۇنى سېزىپ قېلىپ، ساپ مۇھەببەت ئۈچۈن ياشاش يولىنى تېپىشنى، ئەگەر قىز لايىق كۆرسە، يىراق بىر يۇرتقا قېچىپ كېتىشنى تەكلىپ قىپتۇ. جۇماتاينىڭ ئېيتىشىچە، كۆن چىقىش تەرەپتىكى قۇمۇل دېگەن يۇرتنىڭ تاغلىرىدا بىپايان يايلاقلار بار، ئۇ يەردە بۇلارنى تونۇيدىغان كىشىمۇ يوق ئىكەن. قىز بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ماقۇل بوپتۇ-دە، ئىككى ئات تەييارلاپ، بىر كېچىسى ھېچكىمگە تۇيدۇرماي يولغا چىقىپتۇ. بىرقانچە كۈنلەر چۆل-باياۋان، تاغۇ-دەشتلەرنى كېزىپ، مۇشۇ تاغقا (نېرىنكىرغا) ئۇلاشقاندا، ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئىز قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. تەۋەككۈل دەپ تاققا يامىشىپ، قاق بەلگە چىققاندا، ئۈچ ئاتلىق قوغلىشىپ كېلىپ ئارقا-ئارقىدىن ئوق ئۈزۈپ، ئاتلىرىنى يىقىتىپتۇ (مەقسىتى تىرىك تۇتۇش بولسا كېرەك). جۇماتاي بىلەن ئايقىز ئۇدۇل كەلگەن تاشلارنى دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. تاش-تاشقا

① پاسكال بىلىز ـ مىلادى 1623-1663- يىللىرى ياشىغان مەشھۇر فرانسۇز پەيلاسوپى.
② ئوكۇرداي ـ قازاقچە «مىڭ بېگى» دېگەن سۆز
③ «قالىن مال» ـ قازاقچە «تويلۇق» دېگەن سۆز

دەھشەتلىك بىر گۈلدۈرلەش ۋە قويۇق چاڭ-توزان ئىچىدە ھېلىقىلار جىمىپ قاپتۇ. جۇماتاي ئۆلارنى ئۆلدى دەپ ئويلاپ، ئات-قورالىلىرىنى ئېلىشقا ماڭغاندا، بىر ئوق كېلىپ تېگىپ، جۇماتاينى يىقىتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، ھېلىقىلارنىڭ بىرى يەنە ئۆمىلەپ كېلىۋاتقۇدەك. ئايقىز غەزەپ بىلەن يەنە تاش دومىلىتىشقا باشلاپتۇ. بىر چاغدا ھېلىقى ئەبلەخنىڭمۇ تاش ئاستىدا ئۆلۈپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئايقىز جۇماتاينىڭ يېنىغا كەلسە، ئۇ قىپقىزىل قانغا مىلىنىپ ياتىقىدەك. قىز: «جۇماتاي، جۇماتاي!» دېگىنىچە، ئۆزىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. جۇماتاي: «سۆيۈملۈكۈم، مېنى كەچۈر. ئاتا-ئاناڭ ۋە يۇرتۇڭدىن ئايرىپ، سېنى ئېغىر كۈنلەرگە قويدۇم. تەقدىر شۇنداق بولسا كېرەك، مەندىن رازى بول!» دېگەن گەپلەرنى ئېيتىپ، بېلىدىكى تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقنى قىزغا بېرىپتۇ-دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئايقىز چاچلىرىنى يۇلۇپ، ياقىسىنى يىرتىپ، بىردەم ھوشىدىن كەتكەندەك بوپتۇ. ئاندىن، «ئەمدى بۇ جاننىڭ ماڭا نىمە كېرىكى بار» دەپ، جۇماتاينىڭ جەسىتىنى قۇچاقلىغان پېتى پىچاقنى ئۆز كۆكرىكىگە سالماقچى بولغاندا، ئەلەم ۋە غەزەپكە تولغان ياش يۈرىكىدىن بىر سادا ئاڭلانغاندەك بوپتۇ:

«توختا! سۆيۈملۈكۈڭ جۇماتاي بۇ پىچاقنى ئۆزۈڭگە سال دەپ بەردىمۇ؟ ياق، ياق! قىساس ئال دەپ بەردى، قىساس! قىساس! قىساسنى كىمدىن ئالىسەن، كىمدىن؟ ئۇكۇردايدىنمۇ؟ ھە، ئۇكۇردايدىن! شۇ ئۇكۇردايغا ئوخشىغانلاردىن! قاچان؟ كۈن ئۆزۈن، بىر كۈن بولمىسا، بىر كۈن قىساس ئالىسەن. شۇڭغىچە ياشاش كېرەك، ياشاش! ياشاش ئۈچۈن، ئەل بار يەرگە بېرىش كېرەك. ئەل كۆپ، ئەلنىڭ قوينى كەڭ. ساڭا خەيرخاھ كىشىلەر چىقىپ قالىدۇ، ياردەم قىلىدۇ، ئەلنى تاپ، ئەلنى...!»

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايقىز جۇماتاينىڭ جەستى ئۈستىگە تاشلارنى قىرلاپ قەبرە ياساپتۇ. ئاندىن تاش قەبرىنى بىرنەچچە قېتىم چۆرگىلەپ چىقىپ، ئۆز سۆيۈملۈكى بىلەن مەڭگۈلۈككە ۋىدالىشىپتۇ، تاغ-قىرلاردىن ئېشىپ، جىلغىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر كېچە، ئىككى كۈندۈز جان ساقلاپ كېلىۋاتقاندا، ھىلىقى ئېيىق ۋەقەسىگە ئۇچراپتۇ.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، رەۋنخان موماي ئۆزىنى ئاران توختىتىپ، يىرىك ئالقانلىرى بىلەن ئايقىزنىڭ مەڭزىدىكى ياشلارنى سۈرتۈشكە باشلىدى ۋە مۇنداق دېدى:

- ۋاي يەر يۇتقۇلار! بىچارە قىزنىڭ مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەرنى سالغىنىنى قارىمامدىغان! خۇدايىم جازاسىنى بېرۇر.

- شۇنداق، - دېدى سەپەرقۇل، - بۇ ئالەم ئۆزۈن ئالەم، ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ بولسا، ئون بەشى يورۇق. ھەرگىز غەم يېمەڭ قىزىم. بىرىنچى خۇدا، ئاندىن قالسا، بىز بار، يۇرت بار، ئۆزىمىز گاداي بولغان بىلەن كۆڭلىمىز باي. زامان تار بولغان بىلەن قوينىمىز كەڭ. مەن سىزگە ئاتىڭىز ئورنىدا ئاتا؛ بۇ موماي ئانىڭىز ئورنىدا سىزگە ئانا. تاپىنىڭىزغا كىرگەن تىكەن بىزنىڭ كۆزىمىزگە كىرسۇن.

ئايقىز ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇلارغا تەكشى قاراپ، «سىزدېرگە راقمېت!» دېدى.

- دادا، - دېدى ئامانقۇل جىددىي بىر ئاھاڭدا، - رەھمەتلىك جۇماتاينىڭ سۆڭىكىنى تېپىپ كېلىپ، بۆلەكتىن يەرلىككە قويساقمىكىن!

- خويمۇ ئوبدان ئويلاپسەن، مەنمۇ شۇنى خىيال قىلىپ قىلىۋېدىم. ئەتىلا قوشنىلاردىن ئىككى ئات سوراپ، ئۈچىمىز بارايلى. بۇ ئايلا قىزىم بولغاندىكىن، تاپالۇرمىز دەيمەن، - دېدى

سەپەرقۇل.

ئامانقۇل ھازىرلا ئات سوراپ قويۇشقا ماڭماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئايقىز گەپ باشلاپ، بۇ پىكىرگە قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۆز يۇرتى بولغاندا، بىر قېتىم ئۆتكەن يەردىكى ھەر بىر تاش، ھەر بىر تال گىياھمۇ يادىدا قالغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، بۇ ناتونۇش يەرلەردىن ھېلىقىدەك ئەھۋالدا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇماتاي ياتقان يەرنى تاپالىشى ناتايىن ئىكەن.

ئامانقۇل ئۇ تاغنىڭ بىرەر بەلگىسىنىلا دەپ بەرسە، جۇماتاي ياتقان يەرنى تېپىشنىڭ تەس ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، ئۆز پىكرىدە قاتتىق تۇرۇۋالدى. ئايقىز ئۆز كۆڭلىدە جۇماتاينىڭ سۆڭەكىنى ئەكېلىپ، مۇشۇ يەردە باشقىدىن دەپنە قىلىشنى ناھايىتى خالاپ تۇرسىمۇ، بىرىنچىدىن، ئۇلارغا ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بېرەرمەنمىكىن، ئىككىنچىدىن، ئەل-يۇرت ئىچىدە گەپ-سۆز تېخىمۇ كۆپىيىپ كېتەرمىكىن دەپ، يەنىلا بارماسلىقنى تەكىتلەپ تۇرغاندا، سەپەرقۇلنىڭ سىرداش دوستى ۋە يېقىن قوشنىسى نۇرۇل بوۋاي ئۆيگە كىرىپ كەلدى، سەپەرقۇل ئۇنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولدى-دە، ئايقىزنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا باياتىن تالاش بولۇۋاتقان ئىش توغرىسىدا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورىدى. نۇرۇل بوۋاي ئاپئاق ساقاللىرىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

- بۇ ئايالا قىزىم ئوبدان ئويلاپتۇ. دەرۋەقە، ئۇ رەھمەتلىكنىڭ سۆڭەكىنى يۆتكەپ كېلىپ، بۇ يەردە بۆلەكتىن دەپنە قىلساق، يەنە بىرمۇنچە گەپ-سۆز چىقىدۇ. ئاخۇنۇملار شېھىت نەدە ياتسا، جەننەتنىڭ قوۋۇغى شۇ يەردىن ئېچىلىدۇ دەيدىكەن، ئىلاھىم شۇنداق بولۇر، ئەممازە، ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى قانداقلا بولسا تېپىپ، قەبرە قوپۇرۇپ قويۇش كېرەك. مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇ.

ھەممەيلەن بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. نۇرۇل بوۋاي ئۆزىنىڭ قىرچاڭغۇسىنى بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل يەنە بىر ئات تېپىپ قويىدى. ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن ئاتا-بالا ئىككىيلەن ئايقىز بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلار مەرھۇم جۇماتاي ياتقان يەرنى مىڭ تەستە تېپىپ، تاش بىلەن پۇختا بىر قەبرە قوپۇرۇپ قويۇپ، شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە قايتىپ كېلىشتى.

- ئەتە ھېلىقى ئالا ئوغلاقنى سويۇپ، رەھمەتلىك جۇماتايغا ئاتاپ نەزىر ئۆتكۈزەيلى، - دېدى سەپەرقۇل ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

جامائەت نەزىردىن يېنىپ، ئۆي ئىگىلىرى يالغۇز قالغاندا، ئايقىز كەمزۇلنىڭ ئىچىدىن جۇماتاينىڭ تاسما بەلۋېغى بىلەن پىچىقىنى چىقىرىپ، ئامانقۇلغا ئىككى قوللاپ سۇندى-دە، «بۇ، سىزگە ئىستەلىك بولسۇن. سىزنىڭ قولىڭىز، مېنىڭدىن كۈچتى، جانا ئۆزۈن!» دېدى.

تاسما بەلۋاغ بىلەن پىچاقنى ئېلىۋېتىپ، ئامانقۇلنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز تىترەپ كەتتى. يۈرىكى گۈپۈلدەپ سېلىپ، تومۇرلىرى كۆپچۈپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئۇ، پىچاقنى غىلاپتىن چىقارغاندا، كىگىز ئۆينىڭ تۈڭلۈكىدىن كىرىۋاتقان كۈن شولىسى بىلەن پىچاقنىڭ يۈزى ۋال-ۋۇل قىلىپ، ئۆينىڭ ئىچى تېخىمۇ يورۇپ كەتكەندەك بولدى. ئامانقۇل پىچاقنى لەۋلىرىگە تەگكۈزۈپ مۇنداق دېدى:

- ئۇقتۇم، بۇ پىچاق مېنىڭ ئۆمۈرلۈك ھەمراھىم بولىدۇ. مەن ئۇنى قانداق تۇتۇشنى ئوبدان بىلىمەن.

رەۋشەنخان موماي كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ ئايقىزنى باغرىغا تارتتى.

2

شۇندىن باشلاپ ئايقىزمۇ ئۆتكەن ئىشلارنى بىرئاز ئۇنتۇغاندەك ئېچىلىپ يۈرىدىغان بولدى. كۈنلەر ۋە ئايلار ئۆتكەنسېرى، گەپ-سۆزدىمۇ قىسلماي ئۆي ئىگىلىرى بىلەن خېلى ئازادە مۇڭدىشالايدىغان بولۇپ قالدى. بوۋاي بىلەن موماينىڭمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئۇلار بۇ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەن قۇتلۇق كېلىننىڭ مەرىكىسىنى قاچان ۋە قانداق ئۆتكۈزۈش غېمىگە چۈشكەن ئىدى. ئامانقۇل بولسا ئۆزىنى دۇنيادىكى ئەڭ بەختىيار كىشىلەرنىڭ بىرى ھېسابلاپ، خۇشاللىقىدىن نىمە قىلىشىنى بىلمەيتتى.

شۇ ئارىدا، بىر ئاخشىمى نىياز دورغىدىن ئەلچى كېلىپ، ھەممىنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئەلچىنىڭ ئېيتىشىچە، دورغىنىڭ ئەركە ئوغلى خامۇشبەگ بۇ قازاق قىزىغان كۆيۈپ قاپتىمىش، ئۇنى ئېلىپ بەرمىسە، دورغىنىڭ بېشى ساقايمىغىدەك، شۇڭا رەۋىخان موماينىڭ ھازىرلىق كۆرۈپ قويۇشى لازىم ئىمىش. ئەتە ئاخشام ھوشۇر ئىمام نىكاھ ئوقۇغىلى كەلگىدەك، نىكادىن كېيىن قىزنى كۆچۈرۈپ كەتكۈدەك.

- بۇ نىمە دېگەن گەپتۇ؟- دېدى سەپەرقۇل ئەلچىگە كايىپ،- بۇ قىز ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر بولغان بىلەن، ھازىر مىنىڭ قىزىم. خۇدايىم ماڭا بەرگەن قىز. دورغامىزە، بۇ قىزنىڭ ئىگىسى يوق، نىمە قىلسام قىلىمەن دەمدىكەن. ھېچنىمىدىن ھېچنىمە يوق، نىكاھ ئوقۇتۇپ، كۆچۈرۈپ كەتكۈدەك تېخى! گۈرۈچنىڭ خەۋىرى يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دېگەن شۇ كەنزە!؟

- ھەي سەپەرقۇل ئاكا، - دېدى ئەلچى، - نىمە دەۋاتىلا؟ دورغام كىم، ئۆزلە كىم؟ ھالىمىزغا يېقىپ گەپ قىلساق بولۇرمىكىن، ھېلىغۇ ياقا يۇرتتىن تېنەپ كېپقالغان قازاق قىزىكەن. ئۆز پۇشتىلىرىدىن تۆرەلگەن قىزلىرى بولسىمۇ، دورغام سورىسا، بەرمەيدىغان نىمە ھەددىلىرىدۇ!

- نىمە دېگەنلىرى بۇ؟ - دېدى رەۋىخان موماي، - چېچىم ئاقىرىپ، چىشىم سارغىيىپ، شۇنچە بولغۇچە ئاڭلاپ باقمىغان يوچۇنلا گەپلەرنى قىلدىلاغۇ! نىياز دورغىغا بېيجىڭدىن چىڭگاڭ غوجاملىق مەنسۇۋى كېپقاپتىمۇيا؟

- هاي، هاي، شۇتتە① توختاپ قالسىلا بولۇرمىكىن، - دېدى ئەلچى پوپوزا قىلىپ، - ئىشەكتەك بوپقالغان قىزنى نامەرەم بولىدۇ دېمەي ئۆيگە ئەكىرىپ ئالغانلىرىنى چىڭگاڭ غوجام ئاڭلايدىغان بولسا، ھەر ئىككىلىرىگە قىرىق غولدا② ئۇرۇشتىن يانمايدۇ.

- ئەمدىزە، شۇ گەپ قالدىمۇ؟ نامەرەم بولىدىغان نىمە ئىش بوپتۇ؟ خامۇشبەگ خەقلەرنىڭ قىز-جۇگانلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچە-كېچىلەپ مەشرەپ قىلسا، نامەرەملىك بولمايزە، بىر مۇساپىر قىزنى قانىتىم ئاستىغا ئالسام، نامەرەملىك بولامدىكەن، - دېدى رەۋىخان موماي ئەلچىگە ئۆڭۈپ.

شۇڭغىچە ئۆزىنى ئاران بېسىپ ئولتۇرغان ئامانقۇل ئورنىدىن دەس قوپۇپ، ئەلچىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە مۇنداق دېدى:

- خامۇش دېگەن ماڭقا ھەددىنى يىغىپ يۈرسۇن، ئەمدى بۇ قىزنى كۆزلەپتىمۇ؟ بۇ قىزنىڭ تاغدەك ئىگىسى بار، بۇ تاغدىن تېرىپ كەلگەن موگۇ ئەمەس. بىلىپ قويسۇن. ئۇ ماڭقىنىڭ يەتمىش مومىسىنى كۆرستىپ قويماي يەنە.

---

① شۇتتە – شۇ يەردە.

② غولدا – ئۈچ قىرلىق پالاق.

ئامانقۇل مۇشتلىرىنى چىڭ تۈگۈپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى.

بولۇۋاتقان گەپلەرنى تالادا ئاڭلاپ تۇرغان ئايقىز ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىرىپ، ئەلچىگە مۇنداق دېدى:

- مېنى سىزگە ئايتىپ قويايىن، بۇل ئۆيدىن مېنى ھېچكىم تىرىك ئالىپ كېتەلمەيدى. خازىر ئۆلىمدە، كېيىن ئۆلىمدې باربىر ئۆلىم، سىز قوجايىنىڭىزغا شۇنى ئايتىپ قويىڭ.

ئەلچى نىمە دېيىشنى بىلمەي، ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا، رەۋىخان موماي مۇنداق دېدى:

- يوچۇنلا بىر زامانلار بوپكەتتىغۇ! «زامانە زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»، «يىتىمنىڭ ئېغىزى تاشقا تەگسە، بېشى تاشقا تېگەر» دېگەندەك، بۇ ئايلا قىزىمنىڭ كۆڭلى ئەمدى بىزە ئارام تاپقاندا، نىمە دېگەن دۇشقارچىلىق① بۇ!

كىگىز ئۆينىڭ ئىچى گۆرىستان جىملىقىغا چۆمۈلدى. شۇ تاپتا ئۆي ئىگىلىرىمۇ، ئايقىزمۇ «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك» دېگەن سوئالغا جاۋاب ئويلايتتى. ئايقىز ئۆزىنى بىر ياندا ھېلىقى ئوكۈرداي، بىر ياندا نىياز دورغىدەك ئاچكۆز بۆرىلەر ئارىسىدا قالغان قوزىچاقتەك ھېس قىلاتتى. نىمە دېگەن تار، نىمە دېگەن قورقۇنچلۇق جاھان-ھە! ئۇ يەرمۇ ئوخشاش، بۇ يەرمۇ ئوخشاش. نەگە بارساڭ قازاننىڭ قۇلىقى تۆت دېگەن شۇ بولسا كېرەك. ئەگەر قىز بولۇپ تۆرەلمىگەن بولسا، مۇنداق دىشۋارچىلىقلارغا دۇچار بولماسمىدىكىن! مۇنداق چاغلاردا، يەرنىڭ ئۈستىدىن ئاستى ياخشىراق. ياق-ياق! قانداقلا بولسا، ياشاش كېرەك. سەپەرقۇلدەك ئاق كۆڭۈل ئاتىنى، رەۋىخان مومايدەك مېھرىبان ئانىنى، ئامانقۇلدەك جان كۆيەر، سادىق دوستىنى تاشلاپ نەگە بارغۇلۇق؟! ئامانقۇل ئەمدى ئۆزىنىڭ سادىق دوستىلا ئەمەس، بەلكى ... ھە شۇنداق! ئۇنىڭ ئۈستىگە، پۇتىدا چورۇق، ئەڭلىدە ياغاق تېرە، يېپىشى ئارپا، ئىچىشى كۆجە بولسىمۇ، كۆڭلى بۇلاق سۈيىدەك سۈزۈك، ئۆزى خۇددى قازاق خەلقىدەك مېھماندوست ئەل. يۇرتىنى تاشلاپ نەگە كەتكۈلۈك؟! قاتار-قاتار قارىغايلار، چۇرۇقلاپ ئېقىۋاتقان ئەينەكتەك سۈزۈك سۇلار، قوي-قوزىلار يايراپ يۈرگەن بۇ يېشىل مەخمەلدەك بىپايان يايلاقلاردىن يەرنىڭ ئاستى قانداقسىغا ياخشىراق بولسۇن! ئۇنىڭ ئۈستىگە، رەھمەتلىك جۇماتاي جان ئۈزۈۋېتىپ، ئۆز پىچىقىنى نېمىشقا بەرگەن ئىدى؟ ئامانقۇل بۇ پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېتىپ نىمە دېگەن ئىدى؟ شۇنداق! «ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەن سوئالغا ئەڭ ياخشى جاۋابنى ئايقىزنىڭ ئۆزىلا تاپالايدۇ ۋە تېپىشى كېرەك.

ئىتلارنىڭ تۇيۇقسىز قاۋاپ كېتىشلىرى بۇ جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ھەممەيلەننى خىيالدىن ئويغاتتى. ئامانقۇل «يەنە نىمە گەپتۇ» دەپ، تالاغا چىقتى.

① دۇشقارچىلىق – دىشۋارچىلىق دىمەكچى.

ئۈچىنچى باب

بوز ئاتلىق كىشى

قەھرسامغۇ ئۆكۈزدەك بويۇنتۇرۇق بوينۇمدا،
بالا- چاقام مېيتۇنى ھەم قولغىن ئۆيۈمدە،
ئۆيۈم- مۈلكىم، بار- يوقۇم بارماق بىلەن سانارلىق.
لېكىن، جايى ساناقسىز، ئاتەشىندە يانارلىق،
جاپالاردىن نىتەيكىم، ماڭا نىجات يوق ئەسلا

— كىسانى ①

كۆڭلىنى سۆيگەن ئەقىل يۈرەكنى سىقار...

— ئا.س.پۇشكىن

1

ئون نەچچە قەدەم نېرىدا بىر ئاتلىق كۆرۈندى. ئامانقۇل ئاپئاق ئايدىڭدا بوز ئاتنى تونۇپ: «دادا، دادا، قارىغىنا كىم كەپتۇ، ئىلدام بول» دېدى- دە، ئاتلىقنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان مومايلار ئۆيدىن چىققاندا، بوز ئاتلىق كىشى ئامانقۇل بىلەن پاراڭلىشىپ، ئىشىك تۈۋىگىلا كېلىپ قالغان ئىدى. سەپەرقۇل بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، كەكە ساقال، قاتاڭغۇر كىشى بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتتى. رەۋىخان موماي «خويمۇ ئوبدان ۋاختا كەپسىلا، ئۇكام» دەپ ئۇنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى.

مېھمان قىزىق پاراڭ بىلەن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بېشىدىن كىگىز قالپىقىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى قوي كۆزلىرى چىراغ شولىسىدا ئوتتەك پارقىرايتتى. كەڭ ماڭلىيىدىكى چوڭقۇر قورۇقلىرى، ئاپتاپتا قارىداپ كەتكەن يۈزلىرى، قول- بىلەكلىرىدىكى كۆپچۈپ چىققان تومۇرلىرى ئۇنىڭ كۆپ جەۋرى- جاپا چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا، ئامانقۇل بىر تېرە خۇرجۇننى كۆتۈرۈپ كىردى. خۇرجۇننىڭ بىر بېشىدىن ھەرە قونىدىغى چىقىپ تۇراتتى. مېھمان خۇرجۇننىڭ ئىككىنچى بېشىدىكى قاتتىق- قۇرۇقلار ئىچىدىن ياغلىقىقا تۈگۈلگەن بىر نەچچە كاللەك قەنت بىلەن بىر بۆلۈك چاينى چىقىرىپ، رەۋىخان مومايىنىڭ ئالدىغا قويغاچ، «ئاز بولسىمۇ بالىلارنىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلى، ئايلا ئاپا!» دېدى.

① 9- ئەسىردە ياشىغان پارىس شائىرى.

② ئايلا ئاپا- خان ئاچا دىگەن مەنىدە. جانلىق تىلدا «ئايلا» بىلەن «ئاپا» ئارىسىغا «ر» تاۋۇشى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ.

رەۋشخان موماي رەھمەت- تازىمىدىن كېيىن، دەرھال قەنتنى چېقىپ، بىر پارچىسىنى ئايقىزغا بەردى.

- بۇ ئايلا قىزىم كىم بولىدۇ؟ - دەپ سورىدى مېھمان.

سەپەرقۇل ئۆتكەن ۋەقەلەرنى باشتىن-ئاخىر سۆزلەپ بەردى. ئاربلاپ-ئاربلاپ گەپ قىستۇرۇپ ئولتۇرغان رەۋشخان موماي باياراق ھېلىقى ئەلچى بىلەن بولغان گەپلەرنى ئېيتىپ، «قارىسىلا ئۇكام، ئادەمنى مۇنداقمۇزە ئانىي ئەتكەن بارمۇ؟» دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى. مېھمان «سەۋرى قىلسىلا ئايلا ئاپا، سەۋرى قىلسىلا» دېدى، ئاندىن، ئايقىزنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ: «غەم يېمىسىلە قىزىم! تاڭ ئاتمايدىغان كېچە يوق. ھېلىقى ئوكۇرداي بىلەن نىياز دورغىغا ئوخشىغانلارنىڭ زاۋالى يېقىنلاپ قالدى. ئۇيغۇرمۇ، قازاقمۇ، ھەممە پۇقرانىڭ تەقدىرى بىر، نەچچە ۋاقتىن تەڭ يىغلاپ كەلدۇق، ئەمدى كۈلسەكمۇ تەڭ كۈلىمىز. ئەل بار، بىز بار. ئۆزلەنى قاناتلىقا قاقتۇرماي، تۇمشۇقلۇققا چوقتۇرماي، بىللە ئۆتىمىز» دېدى.

2

بۇ بوز ئاتلىق كىشى تۆمۈر خەلپە ئىدى. ئۇ چاغلاردا، خەلق ئۇنى كەسپىگە قاراپ «تۆمۈر مۇجاڭ (ياغاچچى)» دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە، قوزغىلاڭ جەريانىدا، خەلق ئۇنىڭغا «خەلپە»① دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

تۆمۈر خەلپە تەخمىنەن 1871- يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ چەت يېزىلىرىدىن بولغان بوغاز دېگەن يەردە بىر نامرات دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئۈچ قىز ئىچىدە بىر ئوغۇل ئىدى. دادىسى ئۇنىڭ زېرەكلىكىگە قاراپ، «مۇشۇ بالامنى بولسىمۇ ئوقۇتاي، چوڭ بولغاندا بىرەر مەسچىتتە ئىمام بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئالتە يېشىدىلا مەكتەپكە بەردى، بالا ياخشى ئوقۇشقا باشلىدى، بالاغەتكە يەتكۈچە قۇرئان ساۋاتى چىقىپ، ئانچە-مۇنچە كىتابمۇ ئوقۇيالايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ئىنىسى شاكىر تۇغۇلدى. بىراق، بىرى تۇگىمەي بىرى، بىرىگە قوشۇلۇپ مىڭى كېلىۋاتقان ئېغىر ئالۋان-ياساقلار دەستىدىن كۈن كۆرۈش تەسلىشىپ كەتكەچكە، تۆمۈر ئون بەش يېشىدا ئوقۇشنى تاشلاپ، قولىغا كەتمەن ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەمدى، دادىسى «نېمىلا بولسا، ھۈنەرنىڭ بەرىكىتى تولا، ھۈنەر، ھۈنەردىن بەرىكە ئۈنەر» دېگەن خىيال بىلەن ئۇنى ئۆزىنىڭ ياغاچچى دوستى سۇلايمان ئۇستىغا شاگىرتلىققا تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكەندە، خېلى ئۇستا ياغاچچى بولۇپ قالدى.

ئەمما، بۇ ھۈنەر ئۇنىڭ ئائىلىسىگە بەرىكەت ئەمەس، ئاپەت ئېلىپ كەلدى. شامەخسۇتنىڭ قەسرى-ئايۋان قۇرۇلۇشلىرىغا تۇتۇلۇپ، نەق ئون ئىككى يىل ئۆمرى يېرىم قۇللۇقتا ئۆتتى. ھەتتا ئاي-ئايلاپ ئاتا-ئانىلىرى بىلەن بالا چاقىسىنىڭ يۈزىنىمۇ كۆرەلمەيتتى.

بۇ شۇنداق زامان ئىدىكى، توققۇزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 1875- يىلى تەختكە

① خەلپە - ئەرەپچىدىكى «خەلىپە»، يەنى ئىزباسار دىگەن سۆزنىڭ قىسقارتىپ ئېيتىلىشى بولۇپ، قۇمۇلدا پەقەت ئۇستاز ياكى يولباشچى دىگەن مەنىلەردە ئىشلىتىلەتتى.

ئۆلتۈرگاندىن باشلاپ، «تارخانلىق جاساق»① تۈزۈمىنى ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق بىلەن يۈرگۈزۈشتە ئۆزىدىن بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ ھەممىسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ، قۇمۇل خەلقىنى ئۆزىنىڭ «قۇلى»، قۇمۇل رايونىنى ئۆز «جاسىغى» (ئاتا مىراس زېمىنى) دەپ ھېسابلايتتى؛ مانجۇ خانلىقىدىن بېرىلگەن ئىمتىياز بويىچە، بېيجىڭدىكى خانلىق ھۆكۈمەتتىن باشقا يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېچقايىسىسىغا ئىتائەت قىلمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالارنى قۇمۇل ئامبىلى سورىسا، يەرلىك خەلقنى شامەخسۇت ئۆزى خالىغىنىچە باشقۇراتتى. ئۇلار خەنزۇ-خۇيزۇ پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا، چېرىكلەرگە يەم-بوغۇز، ئوتۇن-سامان بېرىش ۋە باشقا ئالۋاڭلاردىن تاشقىرى، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە قاراشلىق بىرقانچە ئون مىڭ مولۇق تېرىلغۇ يەرگە ئۆز ئۇزۇقى ھەم قورال-سايمانلىرى بىلەن بېرىپ، ھەر ئايدا بەش كۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە، يەر ئىجارىسىدىن تارتىپ سۇ بېجى، تۇز بېجى، جان بېجى، قان بېجى دېگەندەك يىگىرمە ئوتتۇز خىل باج ۋە ئالۋاڭ-ياساقلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا مەجبۇر ئىدى. يامۇلنىڭ قارا چاپانلىق يايلىرى بىلەن ۋاڭنىڭ شاپ بۇرۇت ياساۋۇللىرى يېزىلارغا ئات چاپتۇرۇپ كېلەتتى-دە، بىرى ۋارقىراپ «ئوتۇن-سامان بەر» دەيتتى، بىرى «ئالۋان كەلدى ماڭ» دەيتتى. بەرمىگەننى ساۋايتتى، ماڭمىغاننى باغلايتتى؛ كۆزدە ياش، يۈزلەردە قان، بوۋاق قالاتتى يىغلاپ، ئانا قالاتتى قاقشاپ، تاغ خەلقىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەس ئىدى. ۋاڭغا قاراشلىق بەش يۈزمىڭ قوي، ئۆچكە، يىگىرمە مىڭ يىلقا، ئوتتۇز مىڭ كالا، سەككىزمىڭ تۆگىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىش ئۇلارنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ۋاڭنىڭ ھەربىر ساغلىقى يىلدا بىر قوزىلىشى، ھەربىر، بايتىلى يىلدا بىر قۇلۇنلىشى، ھەر بىر ئىنىگى يىلدا بىر موزايلىشى، ھەر بىر ھىڭگاڭ (چىشى) تۆگىسى يىلدا بىر بوتىلىشى لازىم ئىدىكى، ھەرقانداق تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا ئەھۋاللار يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ يىلنىڭ كۆز پەسلىدە بولىدىغان ساناقتا ھەر بىر چىشى مالغا يەنە بىرى قوشۇلۇشى، يەنى مەسىلەن، بۇ يىلقى يۈز ساغلىق كېلەر يىلى چوقۇم ئىككى يۈز بولۇشى، ئۇنىڭ بىرەرسىنىمۇ بۆرە يېمەسلىكى، ئوغرى ئالماسلىقى، جۇت سوقماسلىقى ياكى بىرەرسىمۇ تاغدىن غۇلاپ كەتمەسلىكى لازىم. ئەكسىچە بولغاندا، چوقۇم تۆلەپ بېرىلىشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ ئېتى «تۆمۈر چارۋا» بولۇپ، ھەر يىلنىڭ كۈزلۈكى بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىقىدا شۇ ھېسابقا توشمىغان چارۋىنىڭ تۆلىگى ئۈچۈن يۈزلىگەن مالچىلار خانىۋەيران بولۇپ، بەزىلىرى ۋاڭ ئوردىسىغا قۇللۇققا تۇتۇلۇپ كېتەتتى.

دىخاننىڭ ھالى ئۇنداق، چارۋىچىنىڭ كۈنى مۇنداق بولغاچقا، ئەمگەكچى خەلق:

دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىم ئىچىمدە بىر تۇلۇم.

① تارخان ياكى دارخان – (موڭغۇلچە) بىر خىل مەنسەپ ياكى ئۇنۋان نامى. قەدىمكى موڭغۇل ۋە تۈركى قەبىلىلەردە ئاددى خەلقتىن كېلىپ چىقىپ، ھەربى ياكى باشقا جەھەتلەردە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە تارخان بەگلىك ئۇنۋانى بېرىلەتتى. مۇنداق ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بىر مۇنچە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمران تەبەقە ئەزاسىغا ئايلىناتتى. ئۆزىدىن كېيىن، بۇ ئىمتىيازلىرى ئەۋلاتلىرىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم (1606-يىلى) مۇھەممەتشا غوجا ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئۇ، مەمۇرى جەھەتتىن يەركەن خانلىقىغا قاراشلىق بىر ھېكىم بەگ بولۇپ تۇرغان ئىدى.ئۇنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا 17-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى جۇڭغار توپىلىڭىنى تىنجىتىشتا مانجۇ خاندانلىقىغا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، كاڭشى خان (ئىشىنكىرو) 1663-يىلى ئەبەيدۇللاغا بىرىنچى دەرىجىلىك «تارخان بېگى» مەنسۇپىنى بېرىپ، شەرقتە شىشىڭشادىن باشلاپ، غەرپتە يەتتە قۇدۇققىچە بولغان پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى ئۇنىڭغا «جاساق» قىلىپ بەردى. شۇندىن باشلاپ، 1928- يىلى شامەخسۇت ئۆلگەنگە قەدەر «تارخانلىق جاساق» ئىمتىيازى ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كەلدى. شامەخسۇتتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر دەۋرىگە كەلگەندە (1933-يىلغىچە)، قۇمۇلدىكى ۋاڭلىق تۈزۈمى ئاتاقتا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ، ئاخىر بىكار قىلىندى.

شامەخسۇت زامانىدا،
قات-قات كەلدى بۇ زۇلۇم...

شامەخسۇت زامانىدا،
ئالۋاڭلار ئېغىر بولدى.
قات-قات تېگىپ قامچىلار،
دۇمبىلەر يېغىر بولدى.

دەپ زار- زار قاقشايتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ يەرلىك خەلقنى خالىغىنىچە قاماش، پالاش، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ھەتتا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئۆز ھاياتىغىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

ھاراق دېگەن ئاچچىق نىمە، شىلڭ-شىلڭ قايناي‌دۇ،
چىڭگاڭ غوجام كايىپ قالسا، نومغا پالايدۇ.
پالىسىمۇ پالىسا، ئېتىپ سالمىسا،
چۆچۈرىدەك بەش بالامنى يېتىم قويمىسا.

لېكىن، «بوغۇزلايمەن دېسە، قويمۇ تېپىرلايدۇ» دېگىنىدەك، ئاخىرى، خەلق بۇ زۇلۇملارغا چىدىماي قوزغىلىشقا باشلىدى.

1907- يىلى، ئەمدىلا ئەتىياز كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، قىرىق ياشلار چامىسىدىكى بىر سۇباتلىق كىشى ئۆز يېقىنلىرىدىن تۆت-بەش كىشىنى يىغىپ : «ھەي بۇرادەرلەر، پىچاق گۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە ، سۆڭەكتىن ئۆتۈپ يىلىككە يەتتىغۇ! ئېيتىڭلارچۇ، مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىمىزمۇ؟» دېدى. بۇ تورپاق جەمەتىدىن موللاراجى دېگەن كىشى ئىدى.

- راست ئېيتىسەن، - دېدى دۇگامەت دېگەن كىشى - ئۇرۇمچىدىن يېڭى ئامبال كەپتۇدەك. ئاۋۋال شۇنىڭغا ئەرز سۇنۇپ باقساق، قانداق بولۇركىن!؟

- ئاق ئىت، كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت. ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ئامبال بىزنىڭ ئەرزىمىزگە قۇلاق سالامتى! - دېدى ياشراق بىرى.

- ئۇنداقلا دەپ كەتمىسلە، - دېدى بايىقى دۇگامەت دېگەن كىشى، - بۇ ئامبال قۇمۇلغا كېلىپ، ئۈچىنچى كۈنىلا شەن يامۇلنىڭ سولاقخانىسىدىكى گۇناھكارلاردىن گەپ سوراپتىمىش، ئۇگال بوپتۇ دەپ تۆت كىشىنى چىقىرىۋېتىپتىمىش.

- ئۆزىنىڭ خىتايلىرىنى چىقىرىۋەتكەندۇزە!

- ياق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇلتۇر شامەخسۇت سولىتىۋەتكەن قارىسۇلۇق بوسۇق ئۇستىمۇ بار ئىمىش.

- ئالەم تەكشى ئەمەس . ئىمانى بولمىغان بىلەن ئىنساۋى باردۇر. تەلىيىمىزنى سىناپ باقمايمىزمۇ،- دېدى تورپاق موللاراجى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل خەلقى نامىدىن تورپاق موللاراجى باشلىق قىرىق-ئەللىك كىشى

بارماقلىرىنى بىسىپ، يىگى ئامبالغا خەنزۇچە ئەرز خەت سۇنۇشتى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن، يېڭى ئامبال تورپاق موللاراجى باشلىق ئۈچ كىشنى قىچقارتىپ، ئۆزىنىڭ تۇڭچىسى (تەرجىمانى) ئارقىلىق مۇنداق دېدى:

ـ تەلۋىڭلار ئورۇنلۇق، بۇ يەردىلا ئەمەس، ئىچكىرىدىمۇ، پۇقرالارنىڭ كۈنى ئېغىر، مەن سىلەرنىڭ تەرپىڭلاردا تۇرىمەن. ئەمما لېكىن، شامەخسۇت ۋاڭغا مېنىڭ كۈچۈم يەتمەيدۇ. ھەر ھالدا، مەن بۇ تەلۋىڭلارنى مەلۇم قىلىپ كۆرەي. ياخشىسى، سىلەرمۇ، ۋاڭغا ئەرز خەت تۇتۇڭلار. بىرلىكتە تىرىشىپ كۆرەيلى.

ـ ئەرز خەت تۇتمىدى دەملا! تولا يىغلاپ، كۆزىمىزنىڭ يېشىمۇ قۇرۇپ كېتەي دېدى، بىزنىڭ. ئەرز خەتلىرىمىز ئوردا بەگلىرىنىڭ يانچۇغىدىلا تىتىلىپ تۈگەيدۇ.ـ دېدى تورپاق موللاراجى رەنجىشلىك بىلەن.

ـ مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرانىڭ ئەرز-دادى بولسا، ئۆزۈمگە مەلۇم قىلسۇن دەپ، پات-پات ئوردا راۋىقىغا چىقىپ، خەلققە كۆرۈنۈپ تۇرامىشقۇ؟ ـ دېدى. ئامبال كۈلۈمسىرەپ.

دەرۋەقە، شامەخسۇت ۋاڭ قەدىمكى ئادىل پادىشاھلارنى دوراپ، شۇنداقمۇ قىلاتتى. ئەرز-دادى بارلار ئەرز خەتلىرىنى بېشىدىن ئېگىز تۇتقان پېتى راۋاقنىڭ ئۇدۇلىدا تەزىم قىلىپ تۇراتتى. شامەخسۇت ئېگىز راۋاقتا چىققاندا، كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۆزىنىڭ كالىرىنى① چىقىرىپ، ئەرز خەتلىرىنى ئالدۇرۇپ كىرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئىشلار بولسا، بەگلىرىنىڭ دەرھال بىر تەرەپ قىلىشقا تاپشۇراتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان ئىشلار بولسا، ئەرز خەت تۇتقانلار جازاغا تارتىلاتتى. بۇنىڭ تېگىنى ھەممە كىشىنىڭ چۈشىنىپ كېتەلىشى ناتايىن بولغاچقا، بۇ قېتىممۇ، ئامبالنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تورپاق موللاراجى باشلىق كىشىلەر ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خەسىگە يۇڭ قەلەم بىلەن يېزىلغان تەلەپنامىنى خادا ياغاچقا بېكىتىپ، ۋاڭنىڭ راۋىقىغا ئۇدۇل كەلتۈرۈپ، سېپىلنىڭ سىرتىغا قاداپ قويدى ۋە ئۇنى ھەر كۈنى ئون-يىگىرمە كىشى قوغداپ تۇراتتى.

بىراق، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ تەلەپنامىنىڭ مەزمۇنىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ بولغاچقا، خېلى كۈنلەرگىچە راۋاققا چىقمىدى. بىر كۈنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن راۋاققا چىقتى-دە، پەستە قاراپ تۇرغان خەلققە قاراپ، مەسخىرە بىلەن كۈلۈشكە باشلىدى. جىنىدىن تويۇپ تۇرغان خەلقمۇ بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، شامەخسۇت ۋاڭنى مەسخىرە قىلدى. شامەخسۇت ۋاڭ كايىپ كېتىپ، مۇھاپىزەتچىلىرىگە: « نىمە قاراپ تۇرۇشىسەن، ئات!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىلتىقلار تاراسلاپ، ئادەملەر يىغلىشقا باشلىدى. قىيقاس-چۇقان كۆتۈرۈلدى. بىردەم ئىچىدە خەلق توپى كۆپىيىپ، غەزەپلىك نىدالار ياڭراشقا باشلىدى. تورپاق موللاراجى ئېگىز قىرنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، قاتتىق تۈگۈلگەن مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى:

ـ ھاي خالايىق، بۇ ھاقارەتنى كۆردۈڭلارمۇ؟ ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەن دېگەن شۇ ئەمەسمۇ ؟ قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى نىمە قىلغۇلۇق؟!

ـ نىمە قىلارىمىزنى شامەخسۇت ئەمدى كۆرسۇن. مۇنداق تىرىك يۈرگەندىن، مۇشت ئېتىپ ئۆلگەن ياخشى، قېنى باشلا بىزنى، ـ دېدى خەلق قوللىرىغا تاياق-توقماق ئېلىپ. ئاساسي

① كا ـ كېچە-كۈندۈز ۋاڭنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىدىغان خاس خىزمەتچى.

رەھبەرلىرى تورپاق جەمەتىگە مەنسۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن «تورپاق يىغىلىقى» دەپ ئاتالغان بۇ دىخانلار قوزغىلىڭى ئەنە شۇنداق باشلاندى. خەلق توپى بىردىنلا سۈرەن-چۇقان بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا يوگۈردى. ئوردىنىڭ قېلىن تۆمۈر دەرۋازىلىرى تاقالدى. قىيقاس-چۇقان پۈتۈن ئەتراپنى قاپلاپ، خەلق توپى بارغانسېرى ئۇلغايدى. تۆمۈرمۇ پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، سەپكە قوشۇلدى. خەلق قازاندەك قايناپ، دەرىيادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىنى تاش-كېسەكلەر بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. شامەخسۇت ئۆزۈندىن بىرى بېقىپ كەلگەن لوكچەكلىرىنى قىلىچ-ملتىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى، ئۇلار خۇددى يوغان بىر پىلنى قاۋاپ قوقاتماقچى بولغان كۆكا ئىتلاردەك، چاڭ-توزان ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.

شامەخسۇت «باغلاقتىكى ئىت ئوۋغا يارىماپتۇ» دېگەن شۇ دەپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ساقاللىرىنى يۇلۇپ قاتتىق كايىدى ۋە دەرھال ئۇرۇمچىدىكى جاڭجۇڭدىن ياردەمگە چېرىك سورىدى. جاڭجۇڭ بارىكۆلدىكى چېرىكلىرىنى بۇيرۇدى. بۇ مانجۇ چېرىكلىرىنى بارىكۆلدىكى لەشكەر بېشى يى شىڭفۇ شەھەر سىپىلىنىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، شامەخسۇتنى قوغدىماقچى بولدى. خەلق توپى خۇددى غەزەپلەنگەن شىردەك شەھەر دەرۋازىسىغا ئۆزىنى ئۇردى. شۇ چاغدا، تۆمۈرنىڭ ئالدىدا يوگۈرۈپ كېتىۋاتقان قارا توختى دېگەن يىگىت بېشى بىلەن دەرۋازىغا قىسىلىپ قالدى، كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقۇچە قانغا مىلەنگەن باشسىز تەن دەرۋازا سىرتىدا قالدى. سىپىل ئۈستىدىن ئوق يامغۇرى ياغدى. پەرەڭ مىلتىقلاردىن ئېتىلىۋاتقان ئوققا تاياق-توقماق بىلەن قانداق بەرداشلىق بەرگىلى بولسۇن!

بىردەم ئىچىدە قارا يەر قىپقىزىل قان بىلەن بويالدى. قان... قان... بۇلاقتەك بۇلدۇقلىغان قان. خەلق توپى قان ئىچىدە قېلىپ، ھەركىم ئۆز بېشىنى قوغداشقا ئالدىرىدى. مانجۇ چېرىكلىرى سىپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز يەر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى. يەنە قان، يەنە قان! شامەخسۇت ئېگىز ئوردا ئۈستىدە تۇرۇپ، سىپايىلىك بىلەن ساقلىنى سىلاپ كۈلەتتى. ئۇنىڭ قان دەرياسى بويىدا تاماشا كۆرۈپ، خۇددى چۈچەكلەردىكى يالماۋۇزلاردەك قاقاقلاپ كۈلۈشى خەلقنىڭ بىر ئاچچىقىغا مىڭ ئاچچىق قوشتى، خەلق خۇددى ياربدار شىر ئۆز بەدىنىدىكى قانلىرىنى يالاپ-يۇتۇپ، يەنە ھەملە قىلغاندەك، باشقىدىن توپلىنىپ، جەڭگە كىرمەكچى بولدى.

دەل شۇ چاغدا مانجۇ خاننىڭ يارلىقى بىلەن گەنسۇ ئۆلكىسىدىن شىنجاڭغا مەنسەپ ئۆتۈپ كېلىۋاتقان ياڭ زېڭشىڭ قۇمۇلغا كېلىپ چۈشتى. كۆپنى كۆرگەن بۇ قېرى تۈلكە ئەھۋالنى بايقاپ، دەرھال شامەخسۇتنىڭ قېشىغا كىردى-دە، مۇنداق دېدى:

- چېرىكلىرىمىزنىڭ قىلچى ھەرقانچە ئىتتىك بولسىمۇ، مۇنچە خەقنى قىرىپ تۈگەتكىلى بولاتتىمۇ؟! مۇبادا قىرىپ تۈگەتكىلى بولغان تەقدىردىمۇ، سىزنىڭ بىپايان يەرلىرىڭىزنى كىم تېرىپ، سان-ساناقسىز ماللىرىڭىزنى كىم باقىدۇ؟ قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ دەپتىكەن. بۇ ئىشنى ماڭا كۆيۈپ بېرىڭ، گەپ بىلەن تۈگىتىمەن.

ئەسەبىيلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرسىمۇ، خەلق غەزىپىدىن ئىچىدە قان يۇتۇۋاتقان شامەخسۇت ياڭ زېڭشىڭغا توققۇز تەزىم قىلىپ، رازىلىق بەردى. ياڭ زېڭشىڭ خالايىققا چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بوپتۇ، تەلىۋىڭلار ھەق ئىكەن. كېلىڭلار، ھەرقانداق ئىش بولسا، گەپ بىلەن تۈگىتەيلى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلدى. بۇ

كېلىشىمنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، كەڭلىكى ئاتمىش سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتىر كېلىدىغان بىر پارچە يېسى قارا تاشقا «بۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شامەخسۇت ۋاڭغا قاراشلىق پۇقرالار ئوردىغا ھەر ئايدا پەقەت ئۈچ كۈنلا ئالۋان قىلىپ بېرىدۇ، شامەخسۇت ۋاڭ پۇقرالارغا بۇندىن باشقا ئالۋان سالمايدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە خەت ئويدۇرۇپ ئوردا قوق① ئالدىغا ئورنىتىپ قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قاينىغان قازانغا سوغۇق سۇ قويۇلغاندەك، جاھان جىمىپ قالدى.

ياڭ زىڭشىڭ شامەخسۇتتىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش مۈكاپات ئېلىپ، ئۈرۈمچىگە ماڭدى. «بۇ يالاڭئاياقلار كۆرىدىغىنىنى ئەمدى كۆرسۇن» دىدى شامەخسۇت قوزغىلاڭنىڭ ئاساسلىق كىشىلىرىنى دەرھال جازالاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ.

شۇنىڭ بىلەن قان ئۇستىگە يەنە قان تۆكۈلۈپ كىچىككىنە قۇمۇل قىيامەت دەھشىتىدە قالدى.

مانا، قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئوزغوجا غوجامنىيازلارنىڭ سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق بېشى! مانا، قانغا مىلەنگەن تۆت پارچە ئەمەت. ئۇ قوزغىلاڭدا كاتىپلىق قىلغىنى ئۈچۈن، يى شىڭفۇ ئۇنىڭ قېنىغا جىگەمومىسىنى مىلاپ يىمەكتە... مانا، قوزغىلاڭچىلارغا قىلىچ سوقۇپ بەرگەن ئاكا ـ ئۇكا يۇسۇپ ۋە يۇنۇس ئۇستىلار، ئۇلارنى ئۆزى سوققان قىلىچ بىلەن قانغا بوياشقان! مانا قوزغىلاڭچى ئايال روزىخان، قىرىق غولدا ئۇرۇلغاندىن كېيىن، نومغا سۈرگۈن قىلىنىپ يول ئۇستىدە جان بەرگەن! يەنە كىملەر، يەنە كىملەر... بىرمۇنچە كىشىلەر شامەخسۇت بىلەن يى شىڭفۇنىڭ قىلىچىدىن بېشىنى قاچۇرۇپ يىراق ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، 1907 ـ يىلى ئەتىيازدا باشلانغان «تورپاق يېغىلىغى» شۇ يىلىنىڭ ياز ئوتتۇرىلىرىدا جاللاتلارنىڭ قىلىچى بىلەن قانغا پاتۇرۇلدى.

ـ بالام، ـ دىدى تۆمۈرنىڭ دادىسى، ـ ئەمدى ئىش بولمىدى، قاراپ تۇرۇپ، ئۆلۈشنىڭ ئورنى يوق. سەنمۇ ئۆز جېنىڭنى ئەپقاچ. بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە ئۆلۈم دىگەن نىمە قارغۇ تۆگىگە ئوخشاپ قالدى. ئۇدۇل كەلگەننى ئايىماي چەيلەپ تاشلايدۇ.

3

تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە قېچىپ كېلىپ، ئەتىسىلا يەنە بىر قانلىق ۋەقەنىڭ شاھىدى بولدى. قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان مانجۇ چېرىكلىرى دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇلۇپ، قوللىرى باغلانغان ئىككى كىشىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ كوچىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، يۈزلىگەن كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈرۈشتى؛ تۆمۈر خەلپە بىر قاراپلا يارتا غوجىمەت بىلەن دالىچى ئىبراھىمنى تونۇپ قالدى، بۇ ئىككەيلەن بايىقى قوزغىلاڭ كۈنلىرىدە خەلق تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئون ئىككى ۋەكىلنىڭ باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار مانجۇ خانىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى ـ مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇاغا شامەخسۇت ئۇستىدىن ئەرز قىلغىلى كەلگەن ئىدى. چېرىكلەر ئۇلارنى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرق دەرۋازىسى سىرتىغا يالاپ چىقتى ـ دە، بىردەمدىلا بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

تۆمۈر خەلپە دۆڭ كۆرۈكتىكى ھارۋىكەشلەر دېڭىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا دوقمۇش ـ

---

① ئوردا قوق ـ قۇمۇل شەھەر سېپىلىنىڭ ۋاڭ ئوردىسى يېنىدىكى دەرۋازىسى.

دوقمۇشتا توپلىنىپ، تۆت بۇرجەكلىك يوغان قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلانلارنى ئوقۇۋاتقان كىشىلەرنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئارىغا سىقىلىپ كىرىپ، خەنزۇ-ئۇيغۇر يېزىقلىرىدا يېزىلغان يوغان خەتلىك جازا ئېلانىنى كۆردى. مەلۇم بولدىكى، يەنە شۇ شامەخسۇتنىڭ تەلۋىگە بىنائەن، جاڭجۇڭ يامۇل بۇ ئىككىيلەننى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ھەمراھلىرىدىن بىر نەچچىسىنى ئۇزۇن مۇددەتلىك قاماققا ئېلىپتۇ، بىر نەچچىسىنى ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىپتۇ.

بىر ئايدىن كېيىن، يەنە بىر قانلىق ۋەقە ئۈرۈمچى خەلقىنى ئېغىر مۇسىبەتكە سالدى: يەنە شۇ مانجۇ چېرىكلىرى قولتۇغىدىن ئىزىملىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا كەش كىيگەن بىر كىشىنى بايىقى شەرقى دەرۋازا تەرەپكە ھەيدەپ مېڭىشتى. ئۇ كىشىنىڭمۇ قوللىرى باغلاقلىق، دۈمبىسىگە تاختا قىستۇرۇقلۇق ئىدى. تۆمۈر خەلپە بۇ كىشىنى تونۇمىدى. بۇ كىم بولغىيدى؟ كېيىن مەلۇم بولدىكى، بۇ كىشى تېخى يىقىندىلا قۇمۇلغا تەيىنلىنىپ بارغان ھېلىقى ئامبال بولۇپ قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا ھېسداشلىق بىلدۈرگەنلىكى، بولۇپمۇ ئۆزى «خانلىق ھۆكۈمەت مەمۇرى» تۇرۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەردە مانجۇ خانىغا قارشى بولۋاتقان «توپىلاڭ» لارنىڭ خەۋەرلىرىنى پۇقرالارغا تارقىتىپ، شىنجاڭدىمۇ خانلىققا قارشى مەلۇم ھەركەتلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن جاڭجۇڭ يامۇل تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان.

يېرىم يىل ئىچىدە، قۇمۇل ۋە ئۈرۈمچىدە بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر، بۇ تۆكۈلۈۋاتقان قىپ-قىزىل قانلار تۆمۈر خەلپىنى باشقىچە بىر ئادەم قىلىپ قويدى. ئۇ، نىمىنىدۇر خىيال قىلاتتى، نىمىنىدۇ ئىستەپ تاپقۇسى كېلەتتى، ئۆز يۈرىگىنىڭ نىمىگىدۇ تەلپۈنۈۋاتقانلىقىنى سېزەتتى. شۇنداق خىياللار بىلەن يۈرۈپ ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېلىنىۋاتقان يوغان بىر بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىككى يىللىق ئۆمرىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىنىمۇ تۇيماي قالدى. ئەمما، بۇ بۇتخانا قۇرۇلۇشىدا ئىشلەپ يۈرۈپ تۇرپانلىق مۆيدىن، ئۈرۈمچىلىك گامازا تۇڭگاندەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، جان دوست بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلار بىلەن پاراڭلاشقاندا، ئۆز ئارىلىرىدا قانداقتۇر بىر ئوخشاشلىق بارلىغىنى سېزەتتى. قاياققىدۇ كېتىشىۋاتقان بىر كارۋانغا قوشۇلۇپ، ئۇچەيلەن بىللە كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. بۇ كارۋاننىڭ نەگە بېرىپ، نەدە توختايدىغانلىقىنى بىلمىسىمۇ، زادى ئايرىلماسلىقنىڭ لازىملىقىنى چۈشەنگەندەك بولاتتى.

شۇ ئارىدا يەنى **1909**-يىلى **26**-ماي كۈنى ئۈرۈمچى ئاھالىسىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى قىزىل بۆت (ھازىرقى خۇڭسەن تېغىنىڭ چوققىسىدا بۆت بار ئىدى) ئالدىغا توپلىنىپ مانجۇ خانىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزدى. تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ گامازا تۇڭگان ۋە مۆيدىنلەر بىلەن بىللە نامايىشچىلار سېپىگە قانداق قىلىپ كىرىپ قالغانلىغىنى بىلمەي قالدى. بىر چاغدا، چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. مەيدان قانغا بويالدى. خەلق توپى تارالدى. ئۇچەيلەن قېچىپ كېتىۋېتىپ، مۆيدىنىنىڭ ئاقساۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قېلىشتى. تۆمۈر خەلپە گامازا تۇڭگانىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنى ھاپاش قىلدى-دە، گامازا تۇڭگانىنىڭ ئۆيىگە ئەپكەلدى. گامازا تۇڭگانىنىڭ ئانىسى بىر نىملەرنى سۈركەپ يارىنى تاڭدى.

شۇ يىلنىڭ كۈزلۈگى تاۋۇز چاغىنىدا گامازا تۇڭگان تۆمۈر بىلەن مۆيدىننى ئۆز ئۆيىگە باشلاپ كەلدى. ئۆيدە بىر يات كىشى ئولتۇراتتى. ئۇكىشىمۇ، ھېلىقى چېپىلىپ كەتكەن قۇمۇل ئامبىلىغا ئوخشاش قولتىغىدىن ئىزىملىنىدىغان ئۇزۇن كۆك چاپان ۋە قارا لاتا خەي كىيگەن ئۇزۇن بويلۇق بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئادەم ئۇلار بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. گامازا تۇڭگان ئۇنىڭ گېپىنى

ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈپ بېرەتتى. مەلۇم بولىشىچە، ئىچكىرىسىدە مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۋاتقاندەك، بۇ ئىشلارغا سۇك جۇڭشەن دىگەن كىشى يولباشچىلىق قىلىدىكەن. ئۇنىڭ مەقسىدى مانجۇ خانلىقىنى ئۆرۈپ تاشلاپ «مىنگو» قۇرۇش ۋە يەرگە ئىگىدارچىلىق هوقۇقىنى تەڭشەش ئىكەن. «مىنگو» دىگەن سۆزنى گامازا تۇڭگان ئۇيغۇرچىگە ئۆرۈيەلمىدى. شۇڭا:

- مىنگو دىگەن نىمە؟- دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

هېلىقى كىشىنىڭ قايتا چۈشەندۈرۈشىچە، مىنگو دىگەن پۇقرالار ئۆزى قۇرىدىغان دۆلەت دىگەن بولارمىش، دۆلەت باشلىغىنى پۇقرالار ئۆزى سايلارمىش، هازىرقىدەك بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار تۈگەرمىش.

- ئۇنداقتا، - دىدى تۆمۈر، - بىزمۇ، شامەخسۇتنى ئۆرىۋەتسەك، ۋاڭلىق تۈگەيدىكەندە! ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەپپۇنكەش نەزەر ۋاڭ بولمەن دەپ سۈرەن سالمايدىكەن.

- دەل شۇنداق- دىدى هېلىقى كىشى.

- ئۇ ئەپپۇنكەش ۋاڭ غوجا بولالمىسا، ئەپيۇنغا پۇلنى نەدىن تاپۇر؟- دىدى مۆيدىن چاقچاق قىلىپ.

- خۇڭمىياۋزىغا① كەلسە مەن پۇل تېپىپ بېرىدۇ، - دىدى گامازا تۇڭگان. ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇ يىلى يازدا تۆمۈر خەلپە «نوغاي مەسچىت»② قارمىقىدىكى تۇرار جايلار قۇرۇلۇشىدا مەدىكارلىقتا ئىشلەپ يۈرۈپ، بىر تاتار مۇئەللىم بىلەن تونۇشۇپ قالدى. بۇ قاڭشالىق كەلگەن خۇشپىچىم يىگىتنى هەيدەر ئەپەندى دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلار بارا-بارا دوستلىشىپ كەتتى. هەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇللۇق ئىكەنلىكىنى بىلگەچ، بىر كۈنى «تورپاق يېغىلىقى» توغرىسىدا گەپ سوراپ قالدى. تۆمۈر بۇ يېغىلىقنىڭ جەريانىنى تەپسىلى سۆزلەپ كېلىپ يېڭىلىپ قېلىشتىكى تۈپ سەۋەپ «خەلق قۇرۇق قول ئىدى» دىدى. هەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەپ، مىسال تەرىقىسىدە **1905**-يىلى روسيەنىڭ پېتىرگرات③ شەهرىدە بولغان «قانلىق يەكشەنبە»④ ۋەقەسىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا ئېزىلگەن خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قورال بىلەن بىللە بولۇشى لازىملىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ مۇنداق دىدى: «سىلەر ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مەدىنىيەتلىك خەلق ئىدىڭلار، تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە سىلەر يېزىقنى ئىجاد قىلغان. بۇ يېزىق نۇرغۇن تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق يېزىق بولۇپ قالغان، هازىرقى موڭغۇل يېزىقىمۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاجايىپ زور ئالىملار يېتىشكەن. چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى هۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا، پۈتۈن دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىلىم-پەن ئۆگىتىش ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قولىدا ئىدى. تاتار خانلىرىمۇ، ئۇيغۇر

---

① خۇڭمىياۋزا – خەنزۇچە «قىزىل بۇت» دىگەن سۆز، ئۇ چاغلاردا، بەزىلەر ئۇرۇمچى شەهىرىنىمۇ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

② هازىرقى ياڭخاڭ مەسچىت.

③ هازىرقى لېنىنگرات.

④ «قانلىق يەكشەنبە» - چار پادىشالىق هۆكۈمىتىنىڭ پېتىرگرات ئىشچىلىرىنى قانغا پاتۇرغان كۈنى. **1905**- يىلى **9**- يانۋار (يەكشەنبە) كۈنى پېتىرگرات ئىشچىلىرىدىن (بالا-چاقىلىرى بىلەن) بىر يۈز قىرىق مىڭ كىشى مەتبۇئات ئەركىنلىگى، سەككىز سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە يەر هوقۇقىنى دىخانلارغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، پادىشا تۇرغان قىشلىق سارايغا ماڭىدۇ. چار پادىشا ئالدىن پىلانلاپ قويغىنى بويىچە، قورالسىز خەلقنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. مىڭدىن ئوشۇق ئادەم ئۆلۈپ، ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشى ياردار بولىدۇ. بۇ قانلىق ۋەقە **1905**-**1907**- يىللىرىدىكى روسيە ئىنقىلاۋىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەپ بولغان. بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

ئالىملىرىدىن كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن.»

ـ ئەمدى بىز سىزدىن ئۆگىنىمىز، ـ دىدى تۆمۈر.

ـ ئەگەر ھەر مىللەت باللىرىنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا بىر ئاز ھەسسە قوشالىسام، بەختىيار بولار ئىدىم، ـ دىدى ھەيدەر ئەپەندى.

ـ سىزنىڭ بالىڭىز بارمۇ؟

ـ تېخى ئۆيلەنگىنىم يوق. نېسىپ بولسا، ئۇيغۇرلارغا كۈيئوغۇل بولماقچىمەن①.

ھەر ئىككەيلەن سەمىمي كۈلۈشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۈرۈمچى قىشتا ئىس-تۈتەك، ئەتىيازدا پاتقاق، كۈزدە بوران-يامغۇر، قىشتا قاردىن بېرى كېلەلمەيدىغان بىر شەھەر بولىشىغا قارىماي، تۆمۈرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ بارماقتا ئىدى. ئۇ بارغانسېرى خىيالچان بولۇپ قالدى. گاھى كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ يۈرىگى قاتتىق سىقىلغاندەك بولۇپ، نېمىندۇ ئىستەيتتى. نېمىگىدۇ ئىنتىلەتتى. پات-پاتلا، «نىمە قىلىش كېرەك؟» دەپ ئۆزىدىن سورايتتى.

«ھەي تورپاقلار، ھىممىتىڭلار چوڭ ئىدى. نىيىتىڭلار ئۇلۇغ ئىدى. ئەمما، شەھەر يېزىلىرىدىلا تۈرۈۋالماي، تاققا چىقساڭلار، يا بولمىسا، تاغلىقلار بىلەن بىر بولساڭلار ئىش بۆلەكچە بولۇركەندۇق. چېقىن تاغدا كۆپرەك چاقىدۇ، قارا بۇلۇت قويۇق يەردە ھاۋا قاتتىقراق گۈلدۈرلەيدۇ ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغدا مەرگەن كۆپ. قارا مىلتىق بولسىمۇ، مىلتىقتە! شامەخسۇتنىڭ گاڭ مىلتىقلىرىغا تاياق-توخماق بىلەن تەڭ كەلگىلى بولۇرمىدى؟ ئەجەپ ئىش بوپتىكەن، قارا تاشقا ئويۇپ قويغان خەتكىمۇ چىن پۈتكىلى بولۇرمىدى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ تاش شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى ئالدىدا تۇرسا، نىمە قىلىمەن دىسە، قىلىۋەرمەمدۇ؟ خەير... ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ!...»

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆز خىياللىرىدىن چىقارغان خۇلاسىسى ئەنە شۇ ئىدى.

قىش چىقىپ ئەتىياز كىرەي دەپ قالغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىردىن خەت كەلدى: بوۋاي قاتتىق ئاغرىپ، يېتىپ قاپتۇ. بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىنى تىزلەتتى. ئۇ، قۇمۇلغا بارغاندا بوۋاي ئالىلىقاچان يەرلىكدە يېتىپ بولغان ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، مومايمۇ قازا تاپتى. مېيىت ئۇزىتىش ۋە نەزىر-چىراق ئۆتكۈزۈش بىلەن بۇ ئاكا-ئۇكىلار قەرزگە بوغۇلۇپ، ئاخىرقى بىر ئېتىز يېرى بىلەن ئەسكى تاملىقلىرىدىنمۇ ئايرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت ۋاڭ ئۆزىنىڭ بەگ-ئەمەلدارلىرىغا « ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە، غوجىسىغا يانىدۇ، پۇقرا دىگەننى گەجگىسىدىن بېسىپ، قىمىرلىيالمايدىغان قىلىش لازىم. ئايدا بەش كۈنلۈك ئالۋاڭنى ئېغىر كۆرگەن بولسا، ئەمدى يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلدۇرۇڭلار، بولمىسا يېغىلىقتا تارتقان چىقىملىرىمنى قانداق تۆلىتىپ ئالىمەن» دەپ يېڭى يارلىق چۈشۈردى. ئەلنىڭ كۈنى تېخىمۇ قارىيىپ، بېشىدا كېچە-كۈندۈز تۈگمەن چۆرگىلەيدىغان بولدى.

شۇنىڭدىن كىيىن، تۆمۈر ئىنىسى شاكىر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىگىمىز قالمىدى. تاققا چىقىپ كىتەيلى، ھېچ بولمىسا، ياتقىلى ئۆڭكۈر، قالغىلى شۇپۇر، ئېشەككە سامان، قورساققا توپان تېپىلۇر، دەپ، ئۆي-ماكانسىز قالغان بالا-چاقىلىرىنى قوراي دىگەن تاققا كۆچۈرۈپ كەتتى.

① كىتاپخانلارغا چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن ھەيدەر ئەپەندىنىڭ سۆزلىرى ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ بېرىلدى.

4

قوراي ــــ قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى مەركىزىگە جايلاشقان تاغلىق يېزا. ئۇنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرىپى ئېگىز تاغ تىزمىلىرىدىن، غەرپ ۋە جەنۇپ تەرىپى ئېدىرلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇچاغلاردا ئېرغايتۇ، قىزىلىيار، قوراي، نېرىن، تۆرۈك، كۆشۈتە دىگەن ئالتە مەھەللە بىر دورغىلىق يەر بۇلۇپ، ئومۇمى نامى «قوراي» دەپ ئاتىلاتتى. كۆشۈتىدىن باشقا مەھەللىلەرنىڭ ھەممىسى تۆمۈرتى دىگەن تاغدىن كېلىدىغان ئېقىن بويلاپ، بىر غولغا جايلاشقان ئىدى. بۇ ئىقلىمى مۆتىدىل، ھۆل-يېغىن كۆپ، يازلىقى قاتتىق ئىسسىقتىن، قىشلىقى ئاچچىق سوغاقتىن خالىراق يەر بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە مال بېقىشقا ئەپلىك ئىدى. بىراق، تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن ئۇلاقلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. دېھقانلار ئاساسەن يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ ئېلىپ تېرىيتتى. ئومۇمى نوپۇسى تەخمىنەن بىر مىڭ ئالتە يۈز كىشى ئىدى. ئاھالە ئاتمىش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇمۇل بازىرىغا كۆتەك ھارۋىلاردا ئوتۇن، تەڭنە ئاپىرىپ سېتىپ، بىر قىسىم ئېھتىياجىنى تەمىن قىلاتتى.

نېسىۋېسىز بېلىقچى باغدات دەرياسىدىمۇ بېلىق تۇتالماس، ئەجەلسىز بېلىق قۇرۇقلۇقتىمۇ ئۆلمەس، دىگەندەك، تۆمۈر ئائىلىسى، قورايغا كەلگەندىن بېرى بىرئاز ھاللىنىپ قالدى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ ياغاچچىلىقى ئوبدان ئەسقاتتى. بىراق، ئۆزى زادى تىنىچ تۇرالمايتتى، ئۇنىڭ يۈرىكى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلايتتى، ئۇ قانداقتۇر بىر ئىش قىلماقچى، ئىش قىلغاندىمۇ، ئانچە-مۇنچە ئەمەس، قۇمۇل زىمىنىدا ئۈچ ئەسىردىن كۆپرەك يىلتىز تارتقان ۋاڭلىقنى، بۇ ۋاڭلىقنىڭ ھەممىدىن ئۇزۇن ھۆكۈم سۈرگەن، ھەممىدىن قاتتىق قول ۋەكىلى شامەخسۇتنى تەختىدىن ئۆرۈۋەتمەكچى. بۇ ئاسان گەپ ئەمەس!

يالغۇز ئاتنىڭ نەدە چېڭى چىققان بار؟ شۇڭا، تۆمۈر كىينىچىرەك ئىگە بولغان بوز ئېتىغا ياغاچچىلىق جابدۇقلىرى سېلىنغان تېرە خۇرجۇننى ئارتىپ، بىرەر يىل ئىچىدە قورايدىن باشقا تاغ رايونلىرىنىمۇ ئارىلاپ چىقتى. نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن مۇڭداشتى. پۈتىنغا چورۇق تارتىپ، تېرە شالۋۇر كىيىپ يۈرىدىغان بۇ ئادەملەر ئىچىدىن ئاجايىپ زېھنى ئوچۇق، غەيرەتلىك، ئالىجاناپ كىشىلەرنى تېپىپ، ئۇلار بىلەن دوستلاشتى. پۈتۈن كەمبەغەللەر، ھەتتا ھاللىقراق كىشىلەرمۇ، شامەخسۇتتىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. نېرىنكىرلىق سەپەر قۇل بىلەن نۇرۇل بوۋىلارمۇ، ئەنە شۇنداق كىشىلەردىن ئىدى. ئۇلاردىن ئۆزى قىرىق ياشقا كىرگىچە تېخى ئاڭلاپ باقمىغان ئاجايىپ گەپلەرنى ئاڭلاپ، تېخىمۇ كۆزى ئېچىلدى. مېڭىۋاتقان يولىنىڭ توغرىلىقىغا تېخىمۇ ئىشەندى.

ئەمدى بارىكۆلگىمۇ بېرىپ كېلىشى لازىم ئىدى. چۈنكى، بارىكۆل مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ مۇھىم ئۆۋىسى بولۇپ، « تورپاق يېغىلىقى»نى قانلىق قىلىچى بىلەن باستۇرغان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ بارىكۆلدىن كەلتۈرۈلگەنلىگىنى تۆمۈر خەلپە ئوبدان بىلەتتى. قاچاندۇ بىر چاغلاردا بارىكۆلدە تۆگىچىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ يۈرگەن ئەشرەپ شاڭيو دىگەن كىشى ئىككى يىل ئالدىدا شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ شاڭيولۇقتىن ئايرىلىپ قالغاچقا، شامەخسۇت دىسە ئۇنىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ، بارىكۆلدىكى چېرىك يامۇلغا ھاراق، تاماكا، كۆكتات

تېپىپ بېرىپ يۈرگەچكە چېرىك باشلىقلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بولۇۋالغان ئىدى. تۆمۈر ئەنە شۇ ئەشرەپ شاكىيۇ ئارقىلىق چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش مەقسىتىدە بارىكۆلگە بارماقچى بولغان ۋە سەپەر قۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈش نىيىتىدە بۈگۈن نېرىنكىرغا كەلگەن ئىدى.

بايا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ كۆڭلىنى ياساپ بەزى گەپلەرنى قىلغاندىن كېيىن، سەپەر قۇل بىلەن پاراڭغا چۈشتى. گەپ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ بارىكۆلگە نىمىشقا كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندا سەپەرقۇل: «ئوبدان خىيال قىپسەن ئۇكام، ئەشرەپ شاكىيۇ چوقۇم بىزگە قارىشىدۇ» دىدى. شۇ ئارىدا، رەۋخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ: «ئۇكام تۆمۈر ئاخۇن، ئەتە نىياز دورغىنىڭ كىشىلىرى كەلسە، نىمە دىگۈلۈك؟» دىدى.

ـ قىززىقكەنسەن ئىنە! ـ دىدى قىزىشىپ كەتكەن ئامانقۇل، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاپ بېرىپ، ـ نىمە دىگۈلۈك دىگىنىڭ نىمىسى؟ بىز ئۇنىڭغا قىز قەرزىمىدۇق. ئەتە ئۇ مۆرتەتلەر كېلىپ باقسۇنچۇ، چاجىسىنى ئۆزەم بېرىمەن.

ـ بۇ گېپىڭغۇ توغرا، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ، ـ كونىلار تەدبىرىك قانداق بولسا، تەقدىرىڭ شۇنداق بولار دەپتىكەن، بىزمۇ، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەندەك، بىر ئامال تاپمايمىزمۇ؟!

ـ نىمە ئامال؟ـ دىدى ئامانقۇل يەنە ئالدىراپ.

شۇ چاغدا، ئايقىز ئورنىدىن تۇرۇپ:

ـ بۇنىڭ ئامالىنى ئۆزۈم قىلايىن، ـ دەپ تالاغا ماڭدى. ھەممىسى ھەيران بولۇپ قاراشتى. رەۋخان مومايمۇ ئەنسىرەپ، دەرھال ئارقىسىدىن تالاغا چىقتى.

تۆتىنچى باب

كۆچ سىنىشىشتىن كېيىن

يىقىلغان جېلىشقا تويماس،
بەدنىيەت خۇيىنى قويماس.
— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى، نىياز دورغىنىڭ كىگىز شىرداقلار بىلەن بېزەلگەن تام ئۆيىدىمۇ، ئايقىزنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە جىددى پاراڭ بولۇۋاتاتتى. ئىگىز پايىلىق قارا چىراق ئۆينىڭ ئىچىنى خېلىلا يورۇتۇپ تۇراتتى.

- ئورۇق ئۆينىڭ پوقى چوڭ، دەپ، بۇ گادايلارنىڭ گېپى بەكلا يوغانغۇ! سەپەر قۇل دىگەن قېرى تېجىمەل نىمە بولدۇم دەيدىكىن؟ - دىدى نىياز دورغا غاجىلاپ بولالمىغان سۆڭەكنى زەردە بىلەن داستىخانغا تاشلاپ. ئاندىن داستىخاننىڭ بىر بۇرجىگىدە ئاچكۆزلۈك بىلەن گۆش يەپ ئولتۇرغان كىشىگە ھۆمىيىپ قويدى. بۇ، بايا سەپەر قۇلنىڭ ئۆيىگە ئەلچى بولۇپ بارغان ئەمەت كۈرۈك دىگەن كىشى ئىدى.

- شۇنى دىمەمدىلا دورغام، - دىدى ئەمەت كۈرۈك، - ھېلىقى ئامانقۇل دىگەن ھارامزەدىنىڭ ماڭا مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرسىلە تېخى.

- خوپ قىپتۇ. پوقنى ئوتتۇرىدىن بۆلەلمەي، مۇشۇكتەك مياڭلاپ كەلگۈچە، ئەدىۋىنى بېرىپ قويساڭ بولمامدۇ! شۈكىمۇزە، سېنىڭ ئېتىڭ ئەمەت كۈرۈك. قۇرۇق قۇقۇلداشتىن بۆلەكنى بىلمەيسەن! - دىدى دورغا ئاچچىق بىلەن خۇددى دەردىنى ئۇنىڭدىن ئالماقچى بولغاندەك.

- كايىمىسىلا، دورغام، - دىدى تۆردە ئولتۇرغان سېرىق ساقال كىشى، - ئەمىتاخۇندىمۇ گۇنا يوق. زامان ئاخىر بولغاندا تېجىمەللەرگە مۆڭگۈز چىقىپ قالىدۇ. دىگەن راست گەپ ئوخشايدۇ. بۇ سەپەر قۇل دىگەن بىر نىمە مېنىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇپ قالدى. مەن نىملا بولسا، جامائەتنىڭ ئىمامى ئەمەسمىدىم، دۆلەتلىرىنىڭ سايىسىدە، ھوشۇر ئىمام دىسە، مېنى ئون ئىككى تاغدا بىلمەيدىغان كىشى يوق، ئەلھەمدۇلىللا!

- زادى بۇ خوتۇن تالاقنىڭ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىسام بولمايدۇ. نەدىكى بىر قازاق قىزىنى ئوغلۇمغا لايىق كۆرۈپ، چىرايلىقچە سوراتسام، دىگەن گېپىنى قارىمامدىغان. ئەمدى كۆرگۈلۈكنى

كۆرسۈن، ـ دېدى دورغا قولىنى سۇرتۇپ.

ـ قانداق قىلاي دەيدىلا دورغام؟ـ سورىدى هوشۇر ئىمام.

ـ ئەتە ئادەملىرىم بىلەن بېرىپ، باش-كۆزىگە ساۋايمەن. ئاندىن ئۇ قازاق قىزنى ئالدىمغا سېلىپ هەيدەپ كېلىمەن. بىڭسامنى بىر كۆرۈپ قويسۇن.

ـ سەۋرى قىلسىلا دورغام، ـ دېدى هوشۇر ئىمام، ـ گۆهەرنى تاشقا ئۇرغىلى بولماس. ئۆزلە دىگەن يۇرتنىڭ چوڭى. پىتنىڭ ئاچچىقىدا چاپاننى ئوتقا تاشلاپتۇ، دىگەندەك، ئۇ قېرى تېجمەل ئۆزلەگە يېنىپ قويسا ياخشى بولماي قالۇرمىكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، هېلىقى ئامانقۇل دىگەن هارامزادىسى تولىمۇ قارىيامان بىر نىمە بوپتۇ. هېچكىمدىن قورقىدىغاندەك ئەمەس.

ـ هە، ئۆزلەزە، مېنى ئۇلاردىن قورقىدۇ دەمدىلا؟

ـ يوقسۇ، يوقسۇ، مەن دىمەكچى... ، ـ دەپ توختاپ قالدى هوشۇر ئىمام.

ـ هە، ئۆزلە نىمە دىمەكچى؟ نىمە دىسلە، دىسلە، ئۇ قازاق قىزنى ئۆيۈمگە ئەپكەلمەي قويمايمەن. بىرنەنچىدىن، ئوغلۇم خامۇش بەگكە خوتۇن كېرەك؛ ئىككىنەنچىدىن، ماڭا تېجمەل كېرەك. ئىككى يىل ئاۋۋال بۇ خامۇش بەگنىڭ توينى قىلمەن دەپ كۆپ چىقىم تارتقانلىغىمنى ئوبدان بىلىدىلا، بۇ ماڭقا بوشاڭلىق قىلىپ، ئۇ قىزنى قاچۇرۇپ قويدى. ئەمدى بۇ تەييار كېلىننى ئەپكېلىۋالماي بولامدۇ!

ـ هەببەللى، ـ دېدى ئىمام خۇشامەت بىلەن كۈلۈپ، ـ مەنمۇ بىر داڭگالدا ئىككى پاختەك سوقايلىمىكىن دىۋىدىم.

ـ هە، قېنى، دەپباقسىلاچۇ؟

ـ ئەمەت ئاخۇننىڭ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ قازاق قىزى سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىدىن ئۆلۈكۈم چىقسا چىقىدۇ، تىرىگىم چىقمايدۇ، دەپتۇ. شۇنداقمۇ؟ـ سورىدى ئىمام.

ـ شۇنداق، شۇنداق ـ دېدى ئەمەت كۈرۈك، ـ بۆلەكلا يامان بىرنىمىكەن، شۇنداق گەپلەرنى قىلغاندا كۆزلىرى بىر قىسملا بولۇپ كەتتى. مەن ئۇنىڭ كۆزىگە قارىيالماي قالدىم.

ـ هە مانا، دورغام، ـ دېدى ئىمام، ـ مۇبادا ئۆزلە دىگەندەك قىلساق يالاڭغاچ سۇدىن قورقماپتۇ دەپ، ئۇ ياۋا قىز ئۆزىنى بىر نىمە قىلۋالسا، بەگ بالىمىزغا خوتۇنمۇ يوق، ئۆزلەگە تېجمەلمۇ يوق بولۇپ قالمامدۇ؟

نىياز دورغا ئۆچكە ساقىلىنى بارماقلىرىغا ئوراپ، چىراققا قارىغان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى. هوشۇر ئىمام شۇنچە يىللاردىن بۇيان ئۆز سۆزىنىڭ نىياز دورغىغا بىرىنچى قېتىم تەسىر قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولدى ـ دە، بىرنى كېكىرىپ تاشلاپ، جىم ئولتۇرۇۋالدى.

ـ ئەمسە قانداق قىلىمىز ئاخۇنۇم، ـ دېدى نىياز دورغا بىر ئاز يۇمشاپ.

هوشۇر ئىمام بۇندىن كيىن، دورغا هەرقانداق ئىشتا مەندىن مەسلىهەت سورايدىغان بولدى دىگەن خىيال بىلەن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ مۇنداق دىدى:

ـ ئەتە جۈمە. يىراق-يېقىندىكىلەرنىڭ هەممىسى كېلىدۇ. نامازدىن كيىن، مەن سەپەر قۇلنىڭ ئۆيىدە دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ ئىشلار بولۇۋاتقانلىغىنى جامائەتكە جاكارلايمەن. ئاندىن شەرىئەت نامىدىن پەتىۋا چىقىرىپ، ئۇ قازاق قىزنى يۇرتنىڭ بېشى بولغان دورغامغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيمەن. ئاندىنزە، دورغامنىڭ ئۆيىدىمۇ، دىنىي ئىسلام شەرىئىتىگە

مۇخالىپ بىر ناشايان ئىش بولۇپ قالمىسۇن ئۈچۈن بۇ قىزنى دەرھال خامۇش بەگكە نىكا قىلدۇرۇۋېتىش لازىم دەپ پەتىۋا چىقىرىمەن. جامائەت گېپىمنى ئاڭلايدۇ. ئاندىنزە، ئۆزەم جامائەتنى باشلاپ بېرىپ، قىزنى ئالدىرىغا ئەپكېلىپ بېرىمەن. قازاق دىگەنمۇ مۇسۇلمان، ئانداق بولغاندىكىن، ئۇمۇ شەرىئەت ھۆكمىگە رازى بولىدۇ. بۇنداقتا، زىقمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ. بۇنىڭغا نىمە دەيلا دورغام؟

- ۋاي ئاخۇنۇم، خۇدايىم ئۆمۈرلىرىنى ئۇزۇن قىلغاي. بۇ ئەقىلنى نەدىنمۇ تاپقاندىلا، - دىدى دورغا كۈلۈپ. ئاندىن: «ھاي، خامۇش بەگ، ھاي، بۇيان كىرچۇ» دەپ ۋارقىرىدى. بۇ ئاۋاز بىلەن تەڭ، مېھمانخانىنىڭ دالان ئىشىگى تۈۋىدە بىر ئايال كىشىنىڭ گەۋدىسى غىپلا قىلىپ قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى. مېھمانخانىغا تۈتاش يان ئۆيدىن كۆزنى ئۇگۇلاپ خامۇش بەگ چىقتى.

- سىنى قارا، ھىلىتىن يېتىۋالغىلى تۇخۇمدىڭ؟ ماڭ، ئىنەڭگە ئېيت، يېرىم تاختا چاي بەرسۇن، - دىدى دورغا.

بىردەمدىن كىيىن ئىمامنىڭ رەھمەت ھەشقاللىسى ئاڭلاندى.

- ئىش پۈتكەندە، تونمۇ ياپىمەن، - دىدى دورغا. ئىمام قاقاقلاپ كۈلدى.

- پېقىرغىمۇ بىرەر كۆينەكلىك تېگۈر، - دىدى ئەمەت كورۇك كۈلۈپ.

- قونداقتا تونەيدىغان جانىگارغا كۆينەكنىڭ نىمە كېرىگى؟ - دىدى دورغا مەسخىرە بىلەن. ھەممىسى كۈلۈشتى.

2

دەل شۇچاغدا رەۋشخان مومايمۇ تالادىن كۈلۈپ كىردى ۋە خۇشاللىغىدىن تىلى گەپكە كەلمەي، ھەدەپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتەتتى. ئۆيدىكىلەر ھەيران بولۇپ، بىر بىرىگە قاراشتى. رەۋشخان موماي ئۆزىنى بىر ئاز تۇختىۋېلىپ، گەپنى ئاشكارلىدى: ئايقىز رەۋشخان مومايغا، ئەتىدىن باشلاپ كېلىنىڭىز بولاي دەپتۇ!

- ھۇششەرە، - دىدى تۆمۈر خەلپە، - قېنى ئۇ ئەقىللىق قىزىم، ماڭلىيىغا بىرنى سۆيۈپ قوياي دىۋىدىم. ئاغرىقنىڭ ساقايغىسى كەلسە تىۋىپ ئۆزى كىلۇر دىگەن شۇ. بۇ تۇگۇشنى بېششىنىڭ ئائىلىنى ئۇ قىزىمنىڭ ئۆزى تېپىپتۇ. ئانداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگىنىممۇ شۇ ئىدى. ئەمدى نىياز دورغا قانداق قىلىدىكىن؟

سەپەرقۇل خۇددى تۇيۇقسىزدىن بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالغاندا، نىمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ قورۇق باسقان شالاڭ ساقاللىق يۈزى بىر خۇش تەبەسسۇم بىلەن قېتىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.

- خۇداغا يۈزمىڭ قەتلە شۈكرى، - دىدى ئۇ ئاخىر، - بۇ ئايلا بېشىمغا تاج قىلىپ قىسسامۇ ئاز. ئەمما، ھازىرلىغىمىزنىڭ يوقلۇغىدىن، بۇ قىزىمنىڭ ئالتۇن كۆڭلىگە پەسەنت كەلگەندەك ئىش قىلالماي قالۇرمىزمىكىن دەپ قورقىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىزنىڭ يۇرتتا ھوشۇر ئىمامدىن بۆلەك كىشى نىكاھ ئوقۇيالمايدۇ، ئەمدىزە، شۇنىڭ ئالدىغا بارۇرمىزمۇ؟

- غەم يىمە ئاكا، - دىدى تۆمۈر خەلپە، - نىكاھنى ئۆزۈم ئوقۇيمەن. قالغان ئىشلارمۇ، ئۆز

يولىدا بولۇپ كېتۇر. شۇنداق ئەمەسمۇ!

- شۇنداق، ئۇكام، - دېدى رەۋىخان موماي، - بالىغا ئاتاپ قىلغان بىزە ھازىرلىقىممۇ بار. بېرىغا قىز ھەغدار، يوقىغا بىز قەزدار. مەن نېرىقى ئۆيگە، ئايلا قىزىمنىڭ يېنىغا چىقاي...

ئامانقۇل يەردىن ئۇستۇن قارىماي جىم ئولتۇراتتى. يۈرىگىنىڭ گۈپۈلدەپ سوقۇشى ئۆزىگە ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئۇنىڭ ئوڭىمۇ ياكى چۈشىمۇ؟ قۇلىغى راستىنلا شۇنداق گەپلەرنى ئاڭلاۋاتامدۇ؟ بۇ پەرى قىزنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ، ئەتىسى دادىسى بىلەن پاراڭلىشىۋاتقاندا، كۆڭلىدە كەچكەن ھېلىقى شېرىن خىيال كۆلەڭگىسى بۈگۈن ئەمدى راس ئىش بولۇپ قېلىۋاتامدۇ؟ ئاھ نىمە دېگەن بەخت! مۇنداق بەخت ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەس، بەلكى ئۆزىگىمۇ ھەمىشەم كېلىۋەرمەس، پەقەت بىرلا قېتىم، مۇشۇ قېتىملا كەلگەندۇ! توختىسىچۇ، ئايقىز سېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغانمىدۇ، ياكى بۇرنىدىن پوتلىسى ئېرىمەيدىغان ھېلىقى خامۇش بەگ دېگەن نىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈنلا شۇنداق قىلىۋاتامدۇ؟ ياق، ياق، ئۇنداق ئەمەستۇ. بەلكى مېنى راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قالغان بولسا، ئەجەپ ئەمەس. بولمىسا ھېلىقى كۈنى جۇماتاينىڭ پىچىغىنى ساڭا بېرەمتى!؟

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاۋازى ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى.

- سەپەرقۇل ئاكا، ئەتە سويغىدەك بىر نىمە بارمۇ؟ يوق بولسا...

- بار، بار، - دەپ ئالدىراش جاۋاپ بەردى سەپەر قۇل.

- ئانداق بولسا ياخشىكەن، - دېدى تۆمۈر خەلپە، - ئۇكام ئامانقۇل، سەن ئەتىگەندىلا، دوستلىرىڭغا خەۋەر قىل. سەپەرقۇل ئاكام خوشنىلار بىلەن مەلىنىڭ ئاقساقاللىرىنى نىكاھ چېيىغا چىللاپ قويسۇن. دورغىنىڭ ئادەملىرى كەلگىچە بىز نىكاھ چېيىنى ئىچىپ بولۇپ ئولتۇرىمىز.

ئايقىز كېچىچە كۆز يۇممىدى. رەۋىخان مومايغا تۇيدۇرماي، بىرمۇنچە كۆز يېشىمۇ قىلىۋالدى. نىمىشقا يىغلىغىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى. پىكرى خىيالى خۇددى دېڭىزدەك چايقىلاتتى. قىز ئويلايدۇ: كاشكى شۇ يوغان قورساق ئوكۇرداي مال-دۇنياسىغا ئىشىنىپ ئۇنى سوراتمىغان بولسا؛ كاشكى، تويمىغۇر دادىسى مالپەرەستلىك قىلماي، ئوكۇردايىنىڭ ئەلچىسىنى قۇرۇق ياندۇرغان بولسا ياكى شۇ مېھرىۋان ئانىسى، شۇ كەمسۇخەن، مۇلايىم ئانا قىز چېغىدا بىرەر كەمبەغەل مالچىغا تەككەن بولسا يۇ، قىز شۇ ئۆيدە تۇغۇلغان بولسا؛ بۇ كەمبەغەل ئائىلە جۇماتايىنى ھېچقاچان ئىشىگىدىن قوغلىۋەتمەيتتى، ئەڭ ياخشىسى، ئۆزى تۆرەلمىگەنلا بولسا. خۇددى ھېلىقى كۈنى، رەۋىخان موماي ئېيتقاندەك مۇشتۇمدەك بېشىغا تاغدەك ئېغىر كۈنلەر چۈشمەيتتى. نىمە دېگەن كۆرگۈلۈك بۇ؟ كاشكى، جۇماتايغا تەككەن ئوق ئۆزىگە تەككەن بولسىچۇ! ياكى كۆزىنى يۇمۇپ، ھېلىقى پىچاقنى ئۆزىگە بىرلا ئۇرغان بولسا، نىمە دېگەن ياخشى بولاتتى!... ياق-ياق! جۇماتاي ئۇ پىچاقنى ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! شۇنداق، ئۆزەڭگە سال دەپ بەرمىگەن! ئۇ پىچاق ھازىر ئۆز ئىگىسىنى تاپتى. ناھايىتى توغرا. خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىدەك يىگىتنىڭ قولىغا چۈشتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، يەنە نىمىشقا يىغلايدۇ. نىمىشقا ئۆلۈمنى ياد ئېتىدۇ! سەپەرقۇل دېگەن بوۋاي نىمە دېگەن ئوبدان، ئۇنىڭ ياشاڭغىراپ تۇرىدىغان كۆزلىرىدىن دائىم ئاتىلارچە مېھىر-شەپقەت، چەكسىز كۆيۈم يېغىپ تۇرسا؛ رەۋىخان مومايچۇ؟ خۇددى ئانىسىنىڭ ئۆزى! گويا ياراتقان خۇدا بۇ قىزغا ئىككى ئانا ئاتا قىلغاندەك... ئامانقۇل، ئامانقۇل! ئەڭنىدە يامان چاپاق بىلەن تېرە شالۋۇر، ئەمما زە، خۇددى ئالتۇندىن سوقۇلغاندەك بىر يىگىت ئىكەن، نىمدېگەن نومۇسچان، ھە! ئۈچ

ئايدىن بېرى، قىزنىڭ كۆزىگە بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمايدۇ. ئەمما، يامان ئادەملەرنى كۆرسە، خۇددى يولۋاستەك خىرىس قىلىپ، يىلپىزدەك ئېتىلىدىكەن. ھېلىقى كۈنى نىياز دورغىنىڭ ئەلچىسىگە مۇشت تەڭلىگىنىنى كۆرمەمدىغان! بۇ قىلىقلىرى بىلەن خۇددى جۇماتاينىڭ ئۆزىلا! يەنە نىمە دىگەن ئاقكۆڭۈل، ئىنساپلىق يىگىت، ئۇ جۇماتاينى ئۆز قېرىندىشىدەك كۆرۈپ ئۇنىڭ جەسىدىنى باشقىدىن يەرلىككە قويۇشقا قانچىلىك سەمىمى كىرىشتى-ھە! بولۇپمۇ ھازىر نىكاھنى قىلىۋېلىپ، جۇماتاينىڭ يىلى توشقۇچە بۆلەك-بۆلەك تۇرۇپ تۇرساق دىسە، دەرھال ماقۇل بولغىنىنى قارىمامدىغان! باشقا بەڭۋاش يىگىتلەر بولسا، بۇ شەرتكە ئۇنارمىدى؟ نىمىدىگەن ئالىيجاناپ يىگىت. نىمىدىگەن ئوبدان ئادەملەر! بۇلارنىڭ كۆڭلى خۇددى ئاشۇ سۈپ-سۈزۈك تاغ سۈيىدەك پاكىز. ئۇلار خۇددى مۇشۇ نېرىنكىر تاغلىرىنىڭ قارغايلىرىدەك ئۇلۇغۋار، يەنە، بۇ مەلىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى باللاردەك ئاقكۆڭۈل، ساددا، مېھماندوست. يات يۇرتتىن كەلگەن بىر مۇساپىر قازاق قىزنى ئۆز كىشىسىدەك قوينىغا ئالدى ئەمەسمۇ! توغرا-توغرا، مۇشۇ خەلقنىڭ كېلىنچىكى بولۇپ، ئۇلار بىلەن بىللە ياشاش كېرەك. بىللە!

مۇشۇنداق قىلسا، بەلكى جۇماتاينىڭ روھىمۇ خۇش بولىدۇ. ئاپىرىن. ئايسۇلۇ! توغرا يول تۇتتۇڭ، مېنىڭ پىچىغىنىمۇ مۇناسىپ كىشىنىڭ قولىغا بەردىڭ، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئېلى سېنى قوغدايدۇ، كۆز قارچۇغىسىدەك ئاسرايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئۆمۈرلۈك بىللە بول دەيدۇ بەلكى.

ئايقىز ئاشۇنداق خىياللار بىلەن تاڭنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىگىنىمۇ بىلمەي قالدى.

3

تاڭ ئېتىش بىلەنلا سەپەرقۇلنىڭ كىگىز ئۆيى ئالدىدا نىياز دورغىنىڭ مالچىسى روزىمەت چورۇق پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئايلى دورغىنىڭ «ئۆي تېجىملى» ئىدى. ئاخشام، ئۇ، ئايلىدىن دورغىنىڭ ئۆيىدە بولغان گەپلەرنى ئاڭلاپ، تاڭ ئاتقىچە كىرپىك قاقماي چىقىپتۇ-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قاراپ، گەپنى تۈگەتتى-دە، ئەمدى بۇ ئىشنى خەۋەر قىلىپ قويغىلى كەپتۇ. روزىمەت چورۇق ئەتراپىغا قاراپ، گەپنى تۈگەتتى-دە، كەتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ گەپلىرىنى تۆمۈر خەلپىمۇ ئېنىق ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

ـ دوستلۇقنى بىر يەتكۈزدۈڭ ئۇكام، ـ دىدى سەپەرقۇل مىننەتدارلىق بىلەن.

شاھ شاھنىڭ، گاداي گادايىنىڭ قاياشى، ئۇيىنىڭ مۆڭگۈزىگە ئۇرسا، تۇيىقى سىقىرايدۇ ئەمەسمۇ! خوش، ئامان بولۇڭلار، ـ دىدى روزىمەت چورۇق. سەپەرقۇل ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ ئۆيگە سەل غەمكىن كىرگەندە، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دىدى:

ـ بۇ گەپچە، بۇگۈنكى جۈمە نامىزى كۆچ سىنىشىدىغان ناماز بولىدىكەن-دە! بۇ نامازغا چوقۇم بېرىش كېرەك. ئېشىڭ ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ. گېپىڭ ھەق بولسا، خانغا بېرىپ قوقماي ئېيت دەپتىكەن، نىمە غەم يەيسەن؟

ـ بۇ يەر يۇتقۇرلار سېنى خاپا قىلىپ قويۇرمىكىن دەپ دەگدەۋاتىمەن، ـ دىدى سەپەرقۇل.

ـ گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما دەپتىكەن، بىزمۇ بىرنىمە دەرمىز. ئەل-جامائەت بار ئەمەسمۇ، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، نۇرۇل بوۋا باشلىق مېھمانلار ئۇزاپ بولدى. جامائەت جۈمە نامىزىغا ماڭغاندا ئامانقۇلمۇ بىر نەچچە يېقىن دوستلىرى بىلەن مەسچىتكە ماڭدى.

مەسچىت تەخمىنەن بىر يېرىم چاقىرىم يىراقلىقتا، يەنى نىياز دورغىنىڭ مەلىسىدە ئىدى. مەسچىتقا بىرەر يۈزدەك جامائەت يىقىلغان ئىدى. بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سەپكە ئاق كىگىز جايىنمازلار، ئۈچىنچى سەپتىن باشلاپ تېرە ۋە بەزى يەرلەرگە بورا سېلىنغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە بىلەن سەپەرقۇللارغا ئۈچىنچى سەپتىن ئورۇن تەگدى. نىياز دورغا يېڭى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئوراپ، بىرىنچى سەپتە، دەل مېھراپنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا پاكىز كىيىنگەن خامۇش بەگ خىرت-خىرت ماڭقىسىنى تارتىپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە كۆپىنچە سەللىلىك كىشىلەر، يەنى «يۇرت چوڭلىرى» جايلاشقان ئىدى.

جۈمە ۋە پېشىن نامازلىرى ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن بىلەنلا، هوشۇر ئىمام ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى ۋە بىر- ئىككى ئېغىز ئەرەپچە ئىبارە ئوقۇپ ئۆتكەچ، گېلىنى قىرىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

ـ جامائەت! مەن بۇ مەسچىدى مۇبارەكنىڭ ئىمامى بولۇش لاياقىتىم بىلەن شۇنى جاكالايمەنكى، بىزنىڭ يۇرتىمىز نىرىنكىردا جانابى رەسۇللانىڭ مۇبارەك شەرىئەتلىرىگە مۇخالىپ، ناشايان ئىشلار سادىر بولۇۋاتىدۇ، يەنى ھەممىلىرىگە مەلۇمدۇركى، سەپەرقۇل دىگەن مالچى نەدىن كېلىپ قالغانلىغى نامەلۇم بىر قازاق قىزنى نەچچە ئايدىن بېرى ئۆيىدە ساقلاۋاتىدۇ. سەپەرقۇلنىڭ ئاللىقاچان يىگىت بولۇپ قالغان ئوغلى تۇرسا، مۇنداق ناشايان ئىشقا شەرىئەت يول قويامدۇ؟ ھەرگىز يول قويمايدۇ. بىز بۇنى بىلىپ تۇرۇپ، قۇلىغىمىزنى يوپۇرۇپ يۇرسەك، گۇناھكار بولمايمىزمۇ؟ قىيامەت كۈنى نىمە دەپ جاۋاپ ئېيتىمىز؟ نامەھرەم بولىدىغان ئىشلانى توساپ، شەرىئەتنى مۇھەممەدىنى ئىجرا قىلماق ھەممە مۇسۇلماننىڭ پەرزى. بۇ قىزنى دەرھال يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغىغا تاپشۇرۇپ، دورغامنىڭ هۇزۇرىدا بىر ئەھلى مۇسۇلمانغا نىكا قىلىپ قۇيۇشىمىز جايىز. قېنى، ھەممىلىرى مېنىڭ كەينىمدىن مېڭىشسىلا، سەپەرقۇلنىڭكىگە بىرىپ، شەرىئەت هۆكۈمىنى بىجا كەلتۇرگەيمىز! ھە، سەپەرقۇل قېنى، ئۆزى بارمۇ بۇ يەردە؟

ـ مانا مەن، ـ دېدى سەپەرقۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

جامائەت ئىچىدە غۇدۇر-غۇدۇر باشلاندى. ئىككىنچى سەپتە ئولتۇرغان نۇرۇل بوۋا ئورنىدىن تۇرۇپ:

ـ ئاخۇنۇم ئالدىرمىسىلا! ئۇ قىزنىڭ نىكاسى ئوقۇلۇپ بولغان، ئۇ هازىر ئامانقۇلنىڭ هالال جۈپتى، سەپەرقۇلنىڭ ئۆز كېلىنى، ـ دىدى.

ـ بىز گۇۋاھ بىز گۇۋاھ ! ـ دەپ ۋارقىراشتى بىرمۇنچە كىشلەر،

ـ نىمە، نىمە؟ قاندا نىكا؟ ـ دېدى هۇشۇر ئىمام كۆزلىرنى چەكچەيتىپ، ـ مەن بۇ يەردە تۇرسام، نىكانى كىم ئوقۇيدىكەن، كىم؟

ـ مەن ئوقۇدۇم، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ.

نىياز دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قاراشتى.

بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان باشقا كىشلەرمۇ، دەرھال تۆمۈر خەلپىگە قاراشقا باشلىدى. هوشۇر ئىمامنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتتى.

ـ مەن ئوقۇدۇم دەمسىنا، ـ دېدى ئۇ، گويا ئۆزىنىڭ قۇلىغىغا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ.

ـ ھەئە، مەن ئوقۇدۇم، ـ تەكرارلىدى تۆمۈر خەلپە.

ــ ئۆزۈڭ كىمسەن؟ قايسى يۇرتلۇق سەن؟
ــ ئوڭ قۇلغىمغا ئەزان، سول قۇلغىمغا تەكبىر ئېيتىپ قويغان ئېتىم تۆمۈر، كەسپىم ياغاچچى، يۇرتۇم قۇمۇل.
ــ ياغاچچى بولساڭ، نىكا ئوقۇشنى نەدىن بىلسەن؟
ــ ئاخۇنۇم ئوقۇغان ئىلىمنى مەنمۇ ئوقۇغان.
ــ ساڭا نەدىكى ئىلىم؟ يالغان گەپ قىلما؟
تۆمۈر خەلپە تەمكىنلىك بىلەن بىر ھەدىسنى ئوقىدى-دە يەنى « ئاللا تائالانىڭ بىزگە ئەۋەتكەن ھەق پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئىلىم ئۆگىنىش ھەربىر ئەركەك ۋە چىشى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن پەرىزدۇر ھەتتا چىن مەملىكىتىگە بېرىپ بولسىمۇ» دەپ تەرجىمە قىلدى. ئاندىن « ياكى ئاخۇنۇم پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرگە شەك كەلتۈرەمدىكىن؟ ئەگەر شەك كەلتۈرىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋەجىنى جامائەت ئالدىدا ئېيتسۇن» ــ دىدى.
بۇ جاۋاپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى. تۆمۈر خەلپىنى تونۇمايدىغان كىشلەر شۇبرلىششقا باشلىدى. ھوشۇر ئىمام بىر نىمىسنى يۇتتۇرۇپ قويغان كىشىدەك رەڭگى تاتارغان ھالدا، ھە دەپ يان-يېنىغا قارايتتى. ئاخىرى ئۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قادىلىپ تۇرغان كۆزىگە قارىيالماي، ئۇدۇلدىكى تامغا قاراپ تۇرۇپ:
ــ سىنىڭ ئوقۇغان نىكايىڭ باتىل، نىكانى باشقا ئوقۇيمەن، ــ دېدى.
ــ بىر قىزغا ئىككى نىكا ئوقۇش قايسى كىتاپتا بار؟ ئەمدى كىمگە ئوقۇماقچى؟
ــ ياق! باتىل دېدىم باتىل. يۇرتنىڭ ئاتىسى نىياز دورغام كىمگە بۇيرىسا، شۇ كىشىگە ئوقۇيمەن.
ــ ھە، مانا ئەمدى راست گەپنى ئېيتتىلا، ــ دىدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۇلۇپ، ــ ئېشەك ھالال بولسا، تۆت كوچىدا ئولتۇرۇپ ئىچ، گېپىڭ ھەق بولسا، خاندىن قورقماي ئېيت. دەپتىكەن. مەنمۇ راست گەپنى قىلاي. ئۆزلە بىر مۇسۇلماننىڭ ھالال جۈپتىنى خامۇش بەگكە نىكالاپ بېرىپ، نىياز دورغىنىمۇ خۇدانىڭ ئالدىدا گۇناھكار قىلاي دەۋاتىدىلا. شۇنداقمۇ-ئەمەسمۇ؟
ــ توغرا، توغرا، ــ دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.
نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمام ئۆز سىرنىڭ ئېچىلىپ قالغانلىغىنى كۆرۈپ، گاڭگىراپ قالدى.
ــ مېنىڭ ھالال جۈپتىمگە چېقىلدىغان كىمنىڭ ھەددىكەن! ــ دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ــ ئۇنداق كىشىنىڭ ئۈچەي-قارنىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تۆكۈۋاتىمەن!
ئامانقۇلنىڭ قوللىرى بېلىدىكى تاسما بەلۋاغقا ئېسقلىق پىچاققا يۈگۈردى. ھوشۇر ئىمامنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.
مەسچىتنىڭ ئىچىنى ۋاراڭ-چۇرۇڭ قاپلىدى. ئىككىنچى سەپتىن باشلاپ، ھەممە كىشى ئۆرە-تۆپە بۇلۇپ كەتتى، نىياز دورغا دەرغەزەپ بۇلۇپ، ئورنىدىن قوپتى-دە، خامۇشنى باشلاپ، سىرتقا ماڭدى. ئۇ مەسچىتتىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، تۆمۈر خەلپىگە قاتتىق ئالىيىپ قويدى. ھوشۇر ئىمام ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى. كىمدۇر بىرسى قاقاقلاپ كۇلۇۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خاتىرجەم ھالدا مەسچىت سەيناسىغا چىققاندا، بىرمۇنچە كىشلەر ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە ئالدىرايتتى.

4

كەچقۇرۇن نىياز دورغا هوشۇر ئىمام بىلەن ئەمەت كورۇكنى قىچقارتىپ كېلىپ قاتتىق كايىدى. هوشۇر ئىمامنى «چەلپەكچى موللام» ، «ئېتى ئۇلۇغ، سۇپرىسى قۇرۇق خەلپىتىم» دىگەن گەپلەر بىلەن مەسخىرە قىلىپ، «ئاتا-ئانام كۆرمىگەن نەدىكى بىر قارا تورۇكتىن يېڭىلىپ قالدىلا، ئەھۋاللىرى شۇنچىلىكمىدى؟ ئەمدى ئۇ تىجمەللەرنىڭ تىلى تېخىمۇ ئۇزىراپ، گېپى يوغىنايدۇ. باشقىلارمۇ ئۇلارنى دورايدۇ. كېۋەزلىككە ئوغرى كىرسە، ئاتقۇچىنىڭ بىر نىمىسىنى كەس دەپ، ئەمدى ئۆزلەنى نىمە قىلسام بولۇركىن؟» دىدى. ئەمەت كورۇكنى «سەن نان قېپى، نىمە قىلىپ يۈردۈڭ؟ ياتنى كۆرسە ئىت چېغىدا قاۋايدۇ. بۇ يەرگە يات بىر ئادەم كەپ قالغانلىغىنى بۇرۇنراق ئېيتساڭ بولمامدۇ» دەپ سوراقىقا تارتتى. هوشۇر ئىمام ئۈنتۈرۈپ قويغان قىمارۋازدەك، كىگىزنى تاتىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

ـ خوش، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، دانىشمەن ئىمام، مۆرەپ باقماملا! ـ دېدى دورغا تەنە قىلىپ.

ـ هېلى بولسىمۇ، شەرىئەت هۆكۈمىنى ئىشلىتىپ باقساقمىكىن، ـ دېدى هوشۇر ئىمام، ئۆز گېپىگە ئۆزى ئىشەنمىگەندەك بىر ئاھاڭدا.

ـ جان چىقىپ بولغاندا ياسىننىڭ نىمە كېرىگى؟ ـ دېدى دورغا ئاچچىق بىلەن، ـ ئۆزۈم قارا تورۇك بولسامۇ، ئەقلى-هوشۇم جايىدا. شەرىئەت-پەرىئەتنى قويۇپ، قوللىرىغا دەررىنى ئالسىلا، ئادەملەردىن تۆتنى قوشمەن، ئۇ مۇرتەتلەرنىڭ باش كۆزىگە ساۋاپ، هېلىقى قازاق قىزنى هەيدەپ كەلمىسە بولمايدۇ. ئۇنداق قىلمىسام، بۇ يۇرتنى قانداق سورايمەن! سەنچۇ، هەي كورۇك، هازىردىن باشلاپ، هىلىقى تۆمۈر دېگەننىڭ ئارقىسىغا چۈش. ئۇ زادى نىمە ئادەم؟ بۇ يەرگە نىمىشقا كەپتۇ؟

شۇ ئارىدا خامۇش بەگ ئالدىراپ كىرىپ ئوردىدىن ياساۋۇل كەلگەنلىگىنى خەۋەر قىلدى. هەممىسى تالاغا چىقىشتى. هويلىدا بېشىغا جىيەكلىك ئاق قالپاق، ئۈستىگە كۆك كەمزۇل كىيىپ، قارا پوتا باغلىۋالغان ياساۋۇل قامچىسى بىلەن چاڭ-توزاڭلارنى قېقىشتۇرۇۋاتاتتى...

ياساۋۇل چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ، بۇ يىل شامەخسۇتنىڭ چارۋا سانىغىنى ئون بەش كۈن بۇرۇن ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرگەنلىگىنى، ساناقچى بەگلەرنىڭ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدىغانلىغىنى ئېيتتى ۋە ئاخىرىدا: « ساناق كۈنلىرى پېقىرلىرنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىسلا دورغام» دەپ قوشۇپ قويدى.

ـ خويمۇ كاتتا ئىش بوپتۇغۇ بۇ ئەمدى، بۇ تىجمەللەرنىڭ پىلسىرات كۆۋرۈكىدىن قانداق ئۆتىدىغانلىغىنى كۆرىمىز. ئۆزلەنىڭ نېسۋىلىرىنى ئۇنتۇپ قالامدىغان. بۇ يىل ئۆتكەن يىلدىكىدىنمۇ ئوبدانراق بولىدۇ، ئىنشائاللا ها... ها... ها... ، ـ دىدى دورغا خوشال بولۇپ.

ئاندىن نېرىنكىرغا كىمنىڭ كېلىدىغانلىغىنى سورىدى.

ياساۋۇل قېزبەگ غوجىنىڭ① كېلىدىغانلىغىنى ئېيتتى.

① قېزبەگ (قازى بەگ) ـ تەيجىدىن كېيىنلا ئىككىنچى دەرىجىدە تۇرىدىغان ئوردا ئەمەلدارى.

ـ ۋاي، ۋاي، مۇنداق دېسىلە، قېزىبەگ غوجام كەلسە، خۇدايىمنىڭ بەرگىنى شۇ، ـ دىدى دورغا تېخىمۇ خوش بولۇپ.

ـ ئۆزلەگە شاھزادە غوجامنىڭ گېپى بار، ـ دىدى ياساۋۇل دورغىغا قاراپ.

ـ شاھزادە غوجامنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۆمۈش تەنلىرى ئىسەن بولغاي. ھەر قانداق ئىشقا بىز تەييار، ـ دىدى دورغا.

ـ شاھزادە غوجام نېرىنكىر تاغلىرىدىكى ئىللىق پۇرايدىغان ياۋا گۈللەردىن ئەۋەتسۇن دەيدۇ بۇلتۇرقىدەك ئاسان سولىشىپ قالىدىغانلىرىنى ئەمەس، ـ دىدى ياساۋۇل.

ـ ھىم، ئۇقتۇم، ـ دىدى دورغا ھۇشۇر ئىمامغا مەنالىق قاراپ ـ ئەمدى داپنى باشقا سەنەمگە چالساق بولامدۇ، نىمە؟

ـ خوش دورغام. ئەقىل-پاراسەتلىرگە بارىكاللا. خامۇش بەگكە نېرىنكىردىن قىز تېپىلماي قالامتى. قولنى كەسمىگۈنچە قان چىقماس دەپتىكەن. شاھزادە غوجام بۇ قازاق پەرىسنى بىر كۆرسە، ھۇشىدىن كېتىپ، ئۆزلەگە نىمە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ تاشلايدىكىن، تېخى، ـ دىدى ھۇشۇر ئىمام خوشامەتگۈيلۈق بىلەن، ئۇ ئۆز كۆڭلىدە بولسا، «تون كىيمىسەمۇ كىيمەي، بۇ قازاق قىزنىڭ ماجراسىدىن قۇتۇلغىنىم خوپ» دەپ ئويلايتتى.

نىياز دورغا ياساۋۇلغا مۇنداق دىدى:

ـ مەن شاھزادە غوجامغا شۇنداق بىر قىز ئەۋەتەي، ئاي دېسە ئاغزى بار، كۈن دېسە كۆزى بار، ئۇنى ئاسماندىن چۈشكەن پەرىمىكىن دەپ قالسۇن غوجام.

«شاھزادە غوجام» دىگىنى شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر ئىدى. ئۇ، شامەخسۇتنىڭ بالىلىرى ئىچىدە بىر تاللا ئوغۇل بولۇپ، كىچىگىدىنلا شۇنداق ئەركە، بەڭۋاش ئىدىكى، ئۇنىڭ دەردىدىن پۈتكۈل قومۇل «دات» دەيتتى. يىگىرمە-ئوتتۇز لۈكچەكنى كەينىگە سېلىۋېلىپ، ھاراق، ئەپيۇن، نەشە، زىنا بىلەن كېچىنى-كۈندۈزگە، كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپى-ساپا قىلاتتى. كىمنىڭ قىزى، خوتۇنى چىرايلىقراق بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ ئىدى.

مانا ئەمدى، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئاپپاق قارلار بىلەن قاپلانغان ئېگىز چوققىلىرىدىكى قار لەيلىسىدەك پاك، ئېپپەتلىك بىر قىزنى شۇم تەقدىر ئەنە شۇ لەنتىنىڭ ئىپلاس قوينىغا تاشلىماقچى!

بەشىنچى باپ

كۈتۈلمىگەن ۋەقە

بەندە سۆزلەيدۇ،
تەقدىر كۈلىدۇ.

— ئەرەب خەلق ماقالى

1

مەسچىتتىكى مۇنازىرىدە، ھوشۇر ئىمام شەرمەندە بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ۋە سەپەرقۇل ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس» دېگەن ھەقىقەتنى ئۇنتۇپ قالغاندەك، ئەتىسىدىن باشلاپ خاتىرجەم ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى: تۆمۈر خەلپە بارىكۆلگە ماڭدى؛ ئامانقۇل ئوۋغا چىقىپ كەتتى؛ سەپەرقۇل بىلەن ئايقىز «قارا يىلپىز» نى ئەگەشتۈرۈۋېلىپ قويلارنى ھەيدەپ كەتتى. نىياز دورغا بولسا، «بۇ قازاق پەرىسىنى شاھزادە غوجامغا ئەۋەتىپ بەرسەم، ماڭا نىمە ئىلتىپاتلار بولۇركىن» دېگەن شىرىن خىياللارغا غەرق بولۇپ، ساناقچى بەگلەرنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدى.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بىر ۋەقە سەپەرقۇللارنىڭ خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، نىياز دورغىنىڭ خوشاللىغىنىمۇ بۇرنىدىن بۇلاق قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

ئامانقۇل ئوۋغا كېتىپ شۇ كېچىسى سەپەرقۇل كېچىچە قىزىپ ياتالمىدى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا، رەۋشخان موماي بىلەن سەپەرقۇل بوۋاينىڭ ئۇنىمىغىنىغا ئۇنىماي، ئايقىز قويلارنى ئۆزى يالغۇز باققىلى ماڭدى. قىزغا پەقەت قولىدىكى تايىغى بىلەن « قارا يىلپىز» لا ھەمرا ئىدى. قارىغايىزارلىق تاغ باغرىدىكى كەڭ يايلاق شۇنچىلىك كۆڭۈللۈك ئىدىكى، ئايقىز ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، گاھ تاغ گۈللىرى ئارىسىدا ئۇچۇپ يۈرگەن كېپىنەكلەر بىلەن ئوينىشاتتى. گاھ ئارپا نېنى پارچىلىرىنى « قارا يىلپىز» نىڭ ئاغزىغا تاشلاپ، ئۇنى ئەركىلىتەتتى. گاھىدا، تاغ قۇشلىرىنىڭ ناۋاسىغا مەپتۇن بولغان ھالدا، قازاق خەلقىنىڭ « بۇلبۇل تورغاي» دېگەن مەشھۇر ناخشىسىنى ئېيتىپ، يىراق–يىراقلارغا قاراپ، نىمىنىدۇر ئويلايتتى.

قىز بىردىنلا ئىدىرلىق ئېچىدىن ئۈچ ئاتلىقنىڭ ئۆزى تەرەپكە چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قالدى. «قارا يىلپىز» ئەنسىز قاۋاپ ئۇلارغا ئېتىلدى. قامچا–توقماقلارنى تۇتقان ئاتلىقلار «قارا يىلپىز» بىلەن ئېيتىشىپ يۈرۈپ، ئايقىزنىڭ ئالدىغا كەلدى–دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ

چۈشۈشتى. ئۇلارنىڭ بىرى خامۇش ماشقا، يەنە بىرى ئەمەت كۇرۇك ئىدى. ئۇچىنچىسىنى ئايقىز تونىمىدى. ئۇ ھەممىدىن تەمبەلرەك كەلگەن بۇرنى پاناق كىشى ئىدى. خامۇش ماشقا بىلەن ئەمەت كۇرۇك ئىتىلىپ كەلگەن پېتى ئايقىزغا ئېسىلدى. ئايقىز شۇنچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسىمۇ تەڭ كېلەلمىدى. كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ئۇلار ئايقىزنىڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا باغلاپ، ئاغزىغا لاتا تىقتى- دە، ئۇنى تاغارغا تىقىپ ئاتقا ئارتىپ باغلىدى. ھېلىقى پاناق ئادەم قولىدىكى توقماق بىلەن «قارا يىلپىز» نى توساپ تۇراتتى. «قارا يىلپىز» چاققانلىق بىلەن خامۇش ماشقىغا ئېتىلىپ بېرىپ، ئۇنى ئۇبدانلا تالىۋەتتى. ئاندىن پۇتۇن جەھلى بىلەن گاھ پاناققا، گاھ ئەمەت كۇرۇككە ئېتىلاتتى. شۇ ئارىدا پاناق ئادەم ئۇنىڭ يانپېشىغا بەك قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. «قارا يىلپىز» ئارقا پۇتلىرىنى سۆرەپ ماڭالماي قالدى، خامۇش ماشقىمۇ دات-پەرياد كۆتۈرۈپ، يەردە دۇم ياتاتتى.

– قوپسىلا بېگىم، چاققان ماڭايلى- دېدى پاناق ئادەم.

– قوپقىنىم بىلەن ئاتقا مىنەلمەيمەن، – دېدى خامۇش يىغلامسىراپ.

ئاخىرى ئەمەت كۇرۇك خامۇش ماشقىنى ئىگەرگە ئارتىپ، ئۆزى ئارقىسىغا مىنىۋالدى. پاناق ئادەم ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىنىپ، تاغار ئارتىلغان ئاتنى يېتەكلەپ يولغا چۈشتى.

«قارا يىلپىز» شىددەت بىلەن قاۋاپ قالدى. ئىگىسىز قالغان قوي پادىسى خۇددى قاشقىر تەككەندەك تېرى-پىرەڭ بولۇپ، چېچىلىپ كەتكەندى. ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆزدىن يۇتكەندە «قارا يىلپىز» مەلە تەرەپكە سۆرۈلۈپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدى پۇتلىرىنى ئۇزىتىپ، چۆپلۈك يەرنى قاتتىق قۇچاقلايتتى. ئاندىن تۇمشۇغى بىلەن يەر تىرەجەپ ئارقا پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەيتتى. شۇ تاپتا ئۇ ئىككى پۇتىدىن ئايرىلىپ، كۆكرەك ۋە قوللىرى بىلەن يەرنى تىلغاپ ئالغا كىتىۋاتقان قەيسەر جەڭچىگە ئوخشايتتى.

شۇنداق قىلىپ قۇياش تاغقا بېشىنى قوياي دەپ تۇرغاندا، «قارا يىلپىز» ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئۆيگە يېقىنلىشىپ كەلدى- دە، بىر قىسملا قاۋاپ كەتتى. رەۋىخان موماي دەرھال ئۆيدىن چىقتى، «قارا يىلپىز» مومايغا قاراپ ئىڭرايتتى. مومايىنىڭ كۆڭلى غەلىتە بولۇپ، «ھاي، دادىسى، ئىلدام بولسىلا» دەپ قويۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۇگۇردى. سەپەرقۇل يېتىپ كەلگەندە، رەۋىخان موماي «قارا يىلپىز» نىڭ بېشىنى سىلاپ، رەڭگى ئۆڭۈپ ھوشسىز كىشىدەك ئولتۇراتتى. «قارا يىلپىز» نىڭ كۆزلىرىدىن ياش تېمىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يانپاشلىرى قىپ-قىزىل قان ئىدى. بوۋاي بىلەن موماي بىرەر ۋەقە بولغانلىقىنى دەرھال چۈشەندى. رەۋىخان مومايىنىڭ «ۋاي خۇدايىمەي، نىمە ئىش بولغاندۇ؟» دەپ ئۈن سېلىپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغان خوشنا-خۇلۇملارمۇ «قارا يىلپىز» نىڭ يېنىغا يىغىلدى. سەپەرقۇل بىلەن ئىككى كىشى دەرھال ئاتلىنىپ، ئادەتتە قوي ئوتلىتىدىغان يەرگە قاراپ چېپىشتى. . .

ئايقىزنىڭ تۇيۇقسىز يوقالغانلىقى ئەلە-مەلىنىڭ ھەممىسىنى ھەيران قالدۇردى. بىردەمدىلا «قازاق قىزنى ئېيىق ئەپقېچىپتۇ-دەك» دىگەن گەپلەر تارقىلىپ كەتتى. بۇ خەۋەر كەچكە قالماي، نىياز دورغىغىمۇ يەتتى. «ئاپلاھۇ ئەكبەر، – دەيتتى ئۇ ساقىلىنى يۇلۇپ، – بۇ قانداق بولغىنى؟ ئەمدى شاھزادە غوجامغا نىمە دەرمەن. غوجامغا خەۋەر بېرىۋەتكەن ئەمەسمىدىم؟ ھاي خامۇش، قېنى سەن، بېرى چىقچۇ!»

خامۇش ماشقىنىڭ ئورنىدا نىياز دورغىنىڭ خوتۇنى ئۆيدىن چىقىپ: «بالىنى بۆرە تالىۋېتىپتۇ، بۇنىڭدىن خەۋەرلىرى يوق، نىمانچە ۋارقىرايدىلا!» دېدى.

دەرۋەقە، خامۇش ماڭقا «ۋاي جان، ۋاي تووۋا» دەپ يوتقانغا چۈمكىنىپ ياتاتتى، نىياز دورغا نىمە قىلىشنى بىلمەي، ئۆزىنىڭ قۇيرۇغىنى ئۆزى تالايتتى. ئاخىر، تەرەپ-تەرەپكە ئادەم ماڭدۇرۇش قارارىغا كېلىپ، هويلىدىن چىقتى.

2

شۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن، قېلىن دەرەخلىق غولنىڭ ئىچىدە ئات ئىزلەپ يۈرگەن ئىككى يىلقىچى يىگىت كۈن ئولتۇراي دەپ قالغاندا، يان تەرەپتىن كېلىۋاتقان بىر سېسىق پۇراقنى سېزىپ قالدى-دە، يۈتكەن ئات ياردىن غۇلاپ ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن گۇمان بىلەن شۇ تەرەپكە چېپىشتى، دەرۋەقە، يۈز قەدەمچە نېرىدا بىر توپ قوزغۇن قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ ئۈستىگە ئولىشىۋالغان ئىدى. ئاتلىقلار يېقىنلاشقاندا، قوزغۇنلار ئېرىنچەكلىك بىلەن هاۋاغا كۆتىرىلدى. بۇ يەردە بولسا، تىتىلىپ كەتكەن لاتا-پۇتىلار كېمىنگدۇر غاجىلاپ تاشلانغان جەسەت پارچىلىرى توپىغا بۇلىنىپ ياتاتتى. ئۈچ قەدەم نېرىسىدا، قارا جىيەكلىك بىر كونا مەللە قالپاقمۇ تۇراتتى. ئاتلىقلار بىر قاراپلا بۇ قالپاقنى تونۇۋالدى، بۇ ئەمەت كۆرۈكنىڭ قالپىقى ئىدى، ئەمەت كۆرۈك بۇ قالپاقنى «دورغامنىڭ ھەدىيىسى» دەپ ھەممىگە كۆز-كۆز قىلىپ ماختىنىشقا ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى.

- ئاخىر ئۆزىنى بۆرە يەپتۇ، كۆزىنى قوزغۇن، - دىدى ئاتلىقلارنىڭ بىرى.

- بۇ ئاچكۆز بۆرىلەر نىياز دورغىنىڭ قالپىغىدىن بولسىمۇ ھېيىقسا بولغان، - دىدى يەنە بىرى مەسخىرە ئارىلاش.

- بالىلىرىغا ئۇۋال بولدى جۇمۇ، خەۋەر قىلىپ قويايلىمكىن.

- . . .

مەلىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ بولغىچە كەچ كىرىپ كەتتى، ئەمەت كۆرۈكنىڭ تۆققانلىرى جەسەتنىڭ پارچىلىنىپ، پۇراپ كەتكەنلىكىنى ئۇقۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەپنە قىلىۋېتىش قارارىغا كېلىشتى-دە، ئەتىسى بامدات نامىزىدىن كېيىن هوشۇر ئىمامنى باشلاپ، ئازلا كىشى بىلەن غول تەرەپكە ئاتلاندى.

- شۇنداق قىلىپ، بۇ نامازغا ئۆزلەمۇ بارماي قويدىلا-ھە، - دىدى بىر ئوتتۇرا بوي كىشى يېنىدا كېتىۋاتقان نۇرۇل بوۋىغا.

نۇرۇل بوۋاي مۇنداق دىدى.

- يامانىنىڭ جىنازىسىدىن، ياخشىنىڭ ھېكايىسى ئوبدان، بۇ ئەمتاخۇن دادىسىنى دورىمىدى، دادىسى رەھمەتلىك ئۆزىنىڭ ماڭلاي تەرى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان هالال ئادەم ئىدى. ئەمتاخۇن بولسا، بەگ دورغىلارنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىپ، شۇلارنىڭ يالىغىنى يالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقتى، ئۇنداق قىلمىسىمۇ خۇدايىم ئاچ قويماس ئىدى.

- شۇنى دىمەملا، ئەلدىن ئايرىلغاننىڭ ئەلگىكى تۆشۈك دەپ، ئۆزىنىڭ كۆرگەن كۈنىمۇ چاغلىق، مانا ئەمدى نامىزىغا باردىغان كىشىنىڭمۇ تايىنى بولمىدى.

- ئۇكام، - دىدى نۇرۇل بوۋا، - خۇدايىم ھېچ بەندىسىنى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈرمىسۇن،

مەن يىگىرمە يىللار بۇرۇن، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى چوڭ مەدرىسە باغچىسىدا ياساقتا ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، تالىپلارنىڭ كىتاپ سۆزلىرىدىن ئېيتىشىدىغان ھېكايىلىرىگە قۇلاق سالىدىغان ئىدىم، بىر كۈنى ئۇلارنىڭ لوقمان ھېكىمدىن ئېيتقان بىر ھېكايىسىنى ئاڭلاپ قالدىم: لوقمان ھېكىمنىڭ بىر كىيەۋ ئوغلى بوپتىكەنتۇق، ھەر جۈمە كۈنى نامازدىن يېنىپ سالامغا كېلىدىكەنتۇق، بىر جۈمە كۈنى كەلمەپتۇ، لوقمان ھېكىمنىڭ ئىچى پۇشۇپ، «بىزنىڭ ئوغۇلغا نىمە بولدى؟» دەپ قىزىدىن سوراپتۇ، قىزى: «يىقىلىپ چۈشتى» دەپ جاۋاپ بىرىپتۇ. لوقمان ھېكىم ئالدىراپ تېنەپ «نەدىن يىقىلىپ چۈشتى؟» دەپ سورىسا، قىزى: «تامدىن» دەپتۇ. لوقمان ھېكىم كۈلۈپ كىتىپ : « تامدىن يىقىلىپ چۈشكەن بولسا بۇنىڭ چارىسى ئاسان. مەن تېخى ئەلنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتتىمىكىن دەپ ئەندىشە قىلىپتىمەن» دەپتىكەنتۇق. قارىسىلاچۇ، بۇ نىمە دىگەن ھىكمەتلىك گەپ!

- ھەق، ھەق! تىرىگىدە ئەلدىن ئايرىلىپ يۈرىۋىدى، ئۆلۈگىمۇ يالغۇز قالدى. خۇدايىم ھېچ بەندىسىگە بۇنداق كۈننى كۆرسەتمىسۇن.

- لېكىنزە ـ دىدى نۇرۇل بوۋاي، - ئۇنى بۇرە يەپ كەتتى دىگەن گەپكە تازا چىن پۈتكۈم كەلمەيۋاتىدۇ، دائىم ئاتلىق يۈرىدىغان چوپ-چوڭ بىر ئادەمنى قانداق قىلىپ بۇرە يەپ كىتەلىگەي؟ سەپەرقۇلنىڭ كېلىننى ئېيىق ئەپ قېچىپ كېتىپتۇ دىگەن گەپكىمۇ چىن پۈتمەيمەن. يېشىم شۇنچە بولغىچە، بىزنىڭ يۇرتتا بۇنداق ئىشلارنىڭ بولغىنىنى زادى كۆرمىگەنمەن. بۇ ئىشلارنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر سىر بار، ئەمما، سەپەر قۇل بىلەن مومايغا بەك ئوگال بولدى، بىچارىلەر ئادا بوپ كېتىۋاتىدۇ.

ئومومەن، كۆپچىلىكنىڭ تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن بۇ ۋەقە توغرىسىدىكى پىكىرلىرى ئەنە شۇ نۇرۇل بوۋاينىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

خامۇش ماخقا ئەمەت كورۈكنىڭ ئۆلگىنىنى ئاڭلاپ، ئاپتاپتا قالغان خەمەكتەك سولىشىپ قالغان ئىدى، نىياز دورغا بولسا، ئەمەت كورۈكنى بۆرە يەپ كەتكەنلىكى بىلەن خامۇش ماخقىنى بۆرە تالىۋەتكەنلىكى ئارىسىدا قانداقتۇر بىر باغلىنىش بارلىغىنى سېزىپ، خامۇشنى دەرھال ئالدىغا چاقىرتقۇزدى.

- سېنى بۆرە تالىۋەتكەندە ئەمەت كورۈك بىلەن بىللىمىدىڭلار؟ - دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى دورغا.

- ھەئە،... ياق ـياق، مەن كۆرمىدىم، - دەپ تىلىنى چاينىدى خامۇش ماخقا ھودۇقۇپ كېتىپ.

- راستىڭنى ئېيت ! بولمىسا تېرەڭنى ئەتۈر سويىمەن.

- ياق، بىللە ئەمەس.

- ئەمىسە، سېنى بۆرە نەدە تالىۋەتكەن؟ ئورنىنى ئېيت؟

خامۇش ماخقا گەپ تېپىپ بىرەلمەي، بىر پۈتىنى سۆرەپ تالاغا قاچماقچى بولدى. دورغا ئۇنى گەجگىسىدىن تۇتىۋېلىپ سىم قامچا بىلەن ساۋاشقا باشلىدى. نىرىقى ئۆيدىن دورغىنىڭ ئايالى چىقىپ ئارىغا چۈشتى، دورغا ئۇنىڭغىمۇ پەرۋا قىلماي، «راستىڭنى ئېيت» دەپ ئۇراتتى.

ئاخىر خامۇش ماخقا ھەممە گەپنى ئەينەن ئېيتىپ بىرىشكە مەجبۇر بولدى.

نىياز دورغا: ئېھتىمال ئەمەت كورۈك قازاق قىزنى تاغ ئىچكىرىدىكى يىللىقچىلارنىڭ ئۆيگە

ئاپىرىپ قويۇپ قايتار ۋاقتىدا ئۆلگەن بولمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن دەرھال تاغ ئىچكىرىسىگە ئات چاپتۇردى. ئەتىسى تاڭ ۋاقتىدا خەۋەرچىلەر ئۇ يەرگە قازاق قىزى تۇگۇل، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆزىنىڭمۇ بارمىغانلىغىنى ئېيتىپ كەلدى. نىياز دورغا ئاچچىغىنى خامۇشتىن ئېلىش ئۇچۇن ئۇنى يەنە بىر مۇنچە ساۋىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى ئۆزى كاچاتلاپ مۇنداق دەيتتى : « ۋاي دەيۇزلەر، مېنى رەسۋا قىلىدىغان بولۇشتۇڭ، ھېلىغۇ بىر ئەمەت كۈرۈككەن، ئون ئەمەت كۈرۈك ئۆلسىمۇ ماڭا نىمە، ، ئەممازە، ئۇ قازاق قىزىنى تاپالمىسام شاھزادە غوجامغا نىمە دەيمەن؟ غوجامنىڭ كۆڭلىگە پىسەنت كەلگۈدەك بىر ئىش قىلمىسام، ماڭا نەدىكى ئىلتىپات! بۇ يامان بولدى... ياق، ياق ئۇ قازاق قىزى تىرىك، ئۇ مۇشۇ يۇرتتا بار، ئۇنى تاپماي بولمايدۇ.»

3

ئەمدى ھېكايىنى بىر ئاز ئارقىغا ياندۇرۇپ سۆزلىسەك، دەل ھېلىقى كۈنى « قارا يىلپىز» ئۆيىگە «خەۋەر» قىلىپ كېلىۋاتقان چاغدا، ئامانقۇلمۇ ئوۋدىن قايتىپ ئۆيىگە كېلىۋاتاتتى، ئۇ قېلىن قارىغايلىق جىرادىن چىقىشىغا، ئالدىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقان ئىككى ئاتلىقنى كۆرۈپ قالدى: ئەمەت كۈرۈك بىر ئايال كىشى مىنگەن ئاتنى يېتەكلەپ كېلىۋاتاتتى. ئايالنىڭ ئاغزىغا لاتا تىقىلغان بولۇپ، پۇت قوللىرى ئىگەرگە چەمبەرچەس باغلانغان ئىدى، ئامانقۇل بىر قاراپلا ئايىقىزنى تونىدى-دە، ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، گەپ قىلالماي قالدى ۋە دەرھال ئەھۋالنى چۈشىنىپ، « توختا، ھەي خاۋارىش» دەپ دەھشەت بىلەن ۋاقىرىدى، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئالدىنى توسىدى. ئەمەت كۈرۈك مىلتىق تەڭلەپ تۇرغان ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ « بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەندە گۇنا يوق، مەندە گۇنا يوق، ھەممىنى قىلغان خامۇش ماڭقا» دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.

ئامانقۇل مىلتىقنى قارىغايغا يۆلەپ قويۇپ دەرھال ئايىقىزنىڭ ئاغزىدىكى لاتنى تارتىپ چىقاردى ۋە پۇت-قوللىرىدىكى ئارغامچىنى كېسىشكە باشلىدى. ئەمەت كۈرۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مىلتىقنى قولىغا ئېلىۋالدى-دە، «ھە، تېجمەل، ئەمدى نىمە دەيسەن؟ ئۆز ئوقۇڭ بىلەن ئۆز جىنىڭنى ئالىمەن، چاشقاننىڭ ئۆلگۈسى كەلسە، مۇشۈكنىڭ قۇيرۇغىنى چىشلەپتۇ دەپ سەن تېخى يولۇمنى توسۇپ نىمە قىلماقچى ئىدىڭ؟ ئۆت بۇياققا!» دىدى.

ئامانقۇل ئايىقىزنى ئاتتىن چۈشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، پىچىقنى غىلاپقا سېلىپ قويۇپ، چوڭ قەدەملەر بىلەن ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئالدىغا كەلدى، ئەمەت كۈرۈك قارا مىلتىقنىڭ چاقمىقىنى قايرىپ، تەپكىنى باستى. مىلتىق ئېتىلمىدى. ئەمەت كۈرۈك ئىشنىڭ چاتاقلىغىنى سېزىپ مىلتىقنى تاشلاپ ئاتقا يۈگۈردى. «قېچىپ قۇتۇلالمايسەن دەيۈز» دىدى ئامانقۇل ئېتىلىپ بېرىپ. قاتتىق ئېلىشىش باشلاندى،. . . ئەمەت كۈرۈك جان ئاچچىغىدا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتەتتى، ھەتتا گاھىدا ئامانقۇلدىن ئۈستۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى، ئاتلار ئۈركۈپ نېرى كېتىشتى، ئايىقىز ئورنىدىن تۇرۇشقا تەمشەلسىمۇ، پۇت-قوللىرى كۆيۈشۈپ كەتكەچكە، تېز ھەركەت قىلالمايتتى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل ئەمەت كۈرۈكنى ئاستىغا بېسىۋېلىپ، غىلاپتىن پىچىغىنى چىقاردى. ئەمەت كۈرۈك يىغلامسىراپ تۇرۇپ:

- ئاجىز جېنىمغا رەھىم قىل ئۆكام، مەن ئېزىپتىمەن، باللىرىم يېتىم قالمىسۇن، - دەپ يالۋۇرۇشقا باشلىدى.
- ئېيتە، ئايقىزنى نەگە ئېلىپ بارماقچى ئىدىڭ؟ - دىدى ئامانقۇل.
ئەمەت كورۇك ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ۋاتىلداپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە نىياز دورغىنىڭ شاهزادە غوجىغا ياخشچاق بولۇش ئۈچۈن، ئايقىزنى ئوردىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولغانلىقىنى ئەمەت كورۇك خامۇش ماڭقىغا ئېيتقان. خامۇش بۇنى ئاڭلاپ، دادىسىدىن قاتتىق رەنجىپ نىمە قىلىشنى بىلمەي يىغلىغان. ئەمەت كورۇك بىر ئىگەر جابدۇقلۇق ئات بەرسەڭ ئايقىزنى ئوغرىلاپ بېرىمەن دىگەن. خامۇش ماڭقا ماقۇل بولۇپ، قەسەم ئىچكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەمەت كورۇككە ياردەملىشكە يەنە بىر ئادەم بېرىشنى شەرت قىلىپ قويغان. ئاندىن ياسىن پاناق بەش قوي بەدىلىگە ماقۇل بولۇپ، بۇ ئىشقا ئارىلاشقان. ئۇلار ئايقىزنى نىياز دورغىنىڭ تاغ ئىچكىرىسىدىكى يىللىقچىسىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ، خامۇش ماڭقىغا زورمۇ-زور خوتۇن قىلىپ بەرمەكچى بولغان. ئەمما، خامۇش ماڭقىنى ئىت تالىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىر ئاز ياخشى بولغاندىن كېيىن ئارقىسىدىن كەلمەكچى بولغان.
- نىياز دورغا بۇ ئىشنى راستىنلا بىلمەمدۇ؟ - سورىدى ئامانقۇل.
- راستىنلا بىلمەيدۇ، ئەزبىرايى بىلمەيدۇ ئۆكام.
- خەير ئۈچ بالاڭنىڭ يۈزىدىن بۇ قېتىم ساڭا رەھىم قىلاي، مۇندىن كېيىن كۆتۈڭنى قىسىپ يۈر، بولمىسا... - دىدى ئامانقۇل بىخىرامان ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.
ئەمەت كورۇك تۇيۇقسىز ئامانقۇلنىڭ قولىغا بىرنى تېپىپ، پىچاقنى چۈشۈرۋەتتى ۋە ئۆزى دەرھال پىچاققا يۈگۈردى. ئەمما ئامانقۇل ئۇنىڭدىن چاققان كېلىپ، گەجگىسىگە بىرنى سالدى-دە، پىچاقنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، « هەي، رەھىم قىلغاننى بىلمىگەن مەلئۇن، ئەمدى مېنىڭدىن قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي،» دەپ ئۇنىڭغا ئېتىلدى، ئەمەت كورۇك ئەمدى قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۆزى يەتمەي، ئارقىغا شوخشۇپ بىرىپ، بىر تاشقا پۇتلاشتى-دە، تېرەك بويى كېلىدىغان تىك ياردىن غۇلاپ كەتتى، جىمجىت جىلغىدا ئۇنىڭ جان ئاچچىقىدىن «ۋاي جان» دەپ ۋاقىرىغان دەھشەتلىك ئۆلۈم پەريادىلا ئاڭلاندى.
مۇسۇلمانلاردا مېيتنى قەۋرىستانلىقتا تاۋۇت بىلەن ئېلىپ بېرىش ھەممىگە مەلۇم بىر ئادەت. شۇڭا، بەزى تەسەۋۋۇپچى شائىرلار تاۋۇتنى «ياغاچ ئات» دىگەن كىنايە بىلەن ئىپادىلەپ، «ئىگەرسىز ياغاچ ئاتقا مىنەرسەن ئاقىۋەت بىر كۈن» دەپ يازغاندى. باشقىلارنى بەختسىز قىلىش بەدىلىگە خامۇش ماڭقىدىن بىر ئىگەر-جابدۇقلۇق ئات ئېلىپ مىنمەكچى بولغان ئەمەت كورۇك ئەمدى ئۇ «ياغاچ ئاتقىمۇ» مىنەلمەي قالدى.
ئامانقۇل بىلەن ئايقىز دەرھال تىك يارنىڭ گىرۋىكىگە كېلىپ پەسكە قارىدى، ئەمەت كورۇك شېغىل تاشلار ئارىسدا قانغا مىلىنىپ دۈم ياتاتتى. «ھەر كىم قىلسا ئۆزىگە، توپا تىقىلۇر كۆزىگە» دىدى ئامانقۇل، ئايقىزنىڭ چىچىنى سىلاپ. ئايقىز ئىختىيارسىز ھالدا ئامانقۇلنىڭ بوينىغا ئېسىلدى. بۇ قانۇنى ئەر خوتۇن ئەمدى تۇنجى قېتىم قۇچاقلاشتى. ھەر ئىككىلىسىنىڭ كۆزىدىن ياش تامچىلىرى تېمىپ تۇراتتى. ئامانقۇل ئايقىزنىڭ ئارغامچا قىيىۋەتكەن نازۇك بىلەكلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ مۇنداق دىدى: «ئەمدى ئۆزلەنى ئۆيگە ئەپبارغىلى بولمايدۇ. نىياز دورغىنىڭ نىيىتىنى ئۇقتىلا. هازىرچە ئاقتاشتىكى كىچىكنەمنىڭ① ئۆيىگە كېتەيلى. ئاندىن بىر گەپ بولۇر.»

① كىچىكنە – كىچىك ئىنە (ئانا)، هاماچا.

ئايقىز قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن ئۆيدىكىلەرنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ قويۇش لازىملىقىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل «خاتىرجەم بولسىلا، ئەتە ئۆزۈم بىر ئىلاج قىلىمەن» دىدى.

شۇ گەپلەردىن كېيىن، ئامانقۇل ئاتلارنى تۇتۇپ كەلدى. قارا مىلتىقنى بەتلىۋېلىپ ئۆزى بىلدىغان باشقا بىر چىغىر يول بىلەن ئايقىزنى ئاقتاش تەرەپكە باشلاپ كەتتى. گۇگۇم پەردىسى بىلەن قاپلانغان كەڭ دالا جىمجىت ئىدى.

ئەتىسى تاڭ بىلەن تەڭ ئامانقۇل پەيدا بولدى. بوۋاي بىلەن موماي ئۇنى ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى.

كېيىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ خېلى كۆڭلى تىنغان بولسىمۇ، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ كېيىنكى تەقدىرىدىن ئەندىشە قىلىشاتتى. چۈنكى، قاچانلا بولمىسۇن، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئىستەك-سورىقى بولۇپ قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇندىن قالسا، ئوردا بەگلىرىنىڭ «تۆمۈر چارۋا» سانىغى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. ئۆتكەن يىلدىكى ساناقتا گەدەنگە ئارتىلغان ئەللىك قويغا بۇ قېتىم ئايقىز بۇلاپ كېتىلگەندە ئىزسىز يوقالغان ئوتتۇز قوي قوشۇلسا، شامەخسۇتقا سەكسەن قوي قەرزدار بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قانداق قىلىش كېرەك؟!

- دادا، - دىدى ئامانقۇل، - ئۆزۈڭنى تولا ئۆپرىتىمىسىنا، ئەل نىمە بولسا شۇ بولىمىز، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆلىمىنى ئۇلار ھېچۋاقتا ئاشكارا قىلالمايدۇ، ئاشكارا قىلىدىغان بولسا، خامۇشنىڭ بۇلاڭچىلىقىمۇ ئاشكارىلىنىپ قالامدۇ!

- ھەي بالام، سەنمۇ تولا ياشلىق قىلما، مۇبادا خامۇش ماڭقا ھەممە سىرنى ئېيتىپ، دادىسى بىلەن بىر ياقىدىن باش چىقىرىۋالسا، قانداق قىلغۇلۇق!؟

- ئۇلار مېنىڭ ھالال جۇپتۇمنى ئوغرىلىغاندىنكىن بىزمۇ ئەرز قىلمايمىزمۇ؟

- كىمگە ئەرز قىلىسەن؟ شامەخسۇتقىمۇ؟ گۆش بىلەن ياغ بىر تۇققان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن دىگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ سەن؟

- ھەي دادىسى، كۆن چىقاي دەپ قالدى. قويلار قوتاندا تۇرىۋەرگەيمۇ؟- دىدى رەۋشخان موماي گەپكە ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن بوۋاي قويغا ماڭدى. ئامانقۇل «قارا يىلپىز» نىڭ قېشىغا باردى. «قارا يىلپىز» بېشىنى قوللىرى ئۈستىگە قويۇپ مۈڭلىنىپ ياتاتتى، ئامانقۇل ئۇنىڭ باش-كۆزىنى سىلاپ، نىمىندۇر ئويلاپ ئولتۇراتتى.

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۈر خەلپىمۇ بارىكۆلدىن قايتىپ كەلدى. ئۇ سەپەرقۇللاردىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن. « پالتا چۈشكىچە، كۆتەك دەم ئەپتۇ دىگەندەك، ھازىرچە ‹ئايقىزنى ئېيىق ئەپقېچىپ كېتىپتۇ› دىگەن گەپلەرنىڭ چىققىنىمۇ ياخشى بوپتۇ، بولمىسا، بۇ ئىش تېخىمۇ چىگىشلىنىپ كېتەتتى» دەپ، ئايقىزنى نەگە يوشۇرۇش توغرىسىدا ئۆز پىكرىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ پىكرىگە ھەممەيلەن قوشۇلدى ۋە ئەتە ئەتىگەندە، تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئايقىزنىڭ يېنىغا، يەنى ئاقتاشقا ماڭىدىغان بولدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، نۇرۇل بوۋا باشلىق كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى كىردى. ئۇلار ئىچىدە ھېلىقى كۈنى مەسچىتتىكى ۋەقەدىن كېيىنلا، تۆمۈر خەلپىنى تونىغان كىشىلەرمۇ بار ئىدى. پات-ئارىدا بولىدىغان «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدىن قانداق ئۆتۈش غېمى ھەممەيلەننىڭ يۈرىگىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغاچقا، گەپنىڭ ماۋزۇسى شۇ مەسىلە

بولۇپ قالدى. تۆمۈر خەلپە پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مانجۇ خانغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى، نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى خەلقنى يەلكىسىدىن بېسىپ كېلىۋاتقان خانلىق تۈزۈمىنىڭ ئەمدى ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ھالغا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ كېلىپ مۇنداق دېدى، « مانجۇ خانىنىڭ ئەجلى يېقىنلاپ قالدى، ئۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شامەخسۇت ۋاڭنىڭمۇ تومۇرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ. خەلقنىڭ زۇلۇمدىن قۇتۇلىدىغان كۈنلىرى ئاز قالدى، بۇ قېتىمقى < تۆمۈر چارۋا> سانىغىدىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈۋالساق، يەنە بىر ساناق كەلگىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆزىمۇ جەھەننەمگە كېتەر!»

ـ ئىلاھىم، شۇنداق بولغاي، ـدېدى نۇرۇل بوۋا.

ـ ئانداق بولسا، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ تۇرساق بولغۇدەك، ـ دېدى سەپەر قۇل مەنىلىك كۈلۈپ.

ـ شۇنداق، بىر زاھىتنىڭ زالىم ھەججاجقا قىلغان دۇئاسىدەك دۇئا قىلىمىز ـ دېدى تۆمۈر خەلپە.

ـ ئۇ زالىم قانداق دۇئا قىپتىكەن؟

ـ ھەججاج دېگەن زالىم پادىشا بىر زاھىتقا ئۇچرىشىپ، ماڭا بىر ياخشى دۇئا قىلغىن دېگەندە، زاھىت قولنى كۆتىرىپ: « ھەي پەرۋەردىگار، بۇ زالىمنىڭ جېنىنى تېزرەك ئال!» دەپتۇ. ھەججاج: « مۇنداق دۇئاغا قانداق تىلىڭ باردى؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ. « سەن تېزرەك ئۆلسەڭ، ئۆزۈڭگىمۇ، پۇقراغىمۇ ياخشى. ئۆزۈڭ گۇنا قىلىشتىن قالىسەن، پۇقرا سېنىڭ زۇلمىڭدىن قۇتۇلىدۇ.» دەپتۇ زاھىت.

ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

ـ لېكىنزە، ـ دېدى رەۋىخان موماي، ـ بىزنىڭ شامەخسۇت ۋاڭىمىز دۇئا قىلغانغا ئۆلمەيدىغاندەك تۇرىدۇ.

ـ شۇنداق، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە، ـ قۇرۇق دۇئاغا پىتمۇ ئۆلمەيدۇ، ئىلاننىڭ بېشىنى تاياق ـ توقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.

ـ تاياق ـ توقماقنى قاچان قولغا ئالىمىز؟ ـ دېدى ئامانقۇل.

ـ ئاز قالدى، ئۇكام، ئاز قالدى! ئاڭغىچە بىلىگىڭگە كۈچ يىغىپ تۇر!

ئالتىنچى باب

سەنمۇ گۇۋا بول، قۇياش!

ئەي ھۆكۈمدار! مەزلۇملارنىڭ كۆز يېشىدىن
قورق، ئۇلارنىڭ دۇئاسى نوھنىڭ توپان بالاسىنى
كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

— ئابدۇراخمان جامى①

1

نىياز دورغا ئايقىزنى ھېچيەردىن تاپتۇرالماي، ئۆز گۆشنى ئۆزى يېگىدەك بولۇپ، دەرۋازىسى ئالدىدىكى يوغان تاشتا دومسىيىپ ئولتۇراتتى. تۇرۇپ-تۇرۇپ، سەپەرقۇللاردىن گۇمانلانغۇسى كېلەتتى. بىراق، بىرىنچىدىن، بۇنىڭغا ھېچقانداق ئاساس تاپالمايتتى؛ ئىككىنچىدىن، ئەمەت كۈرۈكنىڭ ئۆلۈشىگە باش سەۋەپچى ئۆزىنىڭ ئوغلى خامۇش ماڭقا ئىكەنلىگى ئېنىق بولغاچقا، بۇ ئىشنى تەگەۋرسە، ئاخىرى ئۆزىگىمۇ گەپ كېلىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلاتتى. چۈنكى، ئايقىزنى خامۇش ماڭقىغا بۇلاپ بەرگەن ھىلىقى ياسىن پاناق تېخى ھايات... ئىش چىڭىغا چىققاندا، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلاپ قويغىلى بولماس. ھەي خامۇش، ھەي خامۇش! ھەممىنى قىلغان سەن!

نىياز دورغا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ساقىلىنى بارماقلىرىغا يۆگەپ ئولتۇرغاندا، ھوشۇر ئىمامنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئىمام ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ ئاقساقلاپ كېلىۋاتاتتى. نىياز دورغا ئۇنىڭ چۈگۈلۈپ كەتكەن كىر سەللىسى بىلەن پۈلاڭلاپ تۇرغان پەرىجىسىنىڭ پەشلىرىگە قاراپ، «قۇلاقلىرىنى سالپايتىپ، ئۈچ پۇتى بىلەن دىڭگاكلاپ كېلىۋاتقان ئىشەككە ئوخشايدۇ، خوتۇن تالاق» دەپ غۇدۇڭشۇپ قويدى. بىراق ئىمام يېقىن كېلىپ سالام بېرىشى بىلەن تەڭلا نىياز دورغا ئورنىدىن قوزغىلىپ: «كەلسىلە ئاخۇنۇم، چىرايلىرى كۆلۈپ ئېچىلىپ كېتىپتىغۇ» دەپ ھىجايدى. ئىمام يېڭى خەۋەر تېپىپ كەلگەنلىگىنى ئېيتقاندا، «ھە، ھە، ئېغىزلىرىغا قەن-ناۋات، قېنى ئىلدامراق ئېيتسىلاچۇ» دىدى دورغا ئىمامغا ئۆز يېنىدىن ئورۇن بېرىپ. ھوشۇر ئىمام ھىلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ يېقىندا بۇ يەرلەرگە كېلىپ، بەزىلەرگە غەلىتە گەپلەرنى، مەسىلەن، بېيجىڭدىكى مانجۇ خان ئاز كۈندە موللاق ئېتىپ چۈشىدۇ، ئۇ چاغدا شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئىشىمۇ تۈگەيدۇ؛ «يەرگە بىر نۆۋەت، ئەرگە بىر نۆۋەت» دەپ، ئەمدى نۆۋەت زۇلۇم چەككەن كەمبەغەل پۇقرالارغا

---

① نۇرىددىن ئابدۇراخمان جامى – مىلادى 1414-1492-يىللىرى ياشىغان مەشھۇر تاجىك مۇتەپەككۇر شائىرى ۋە 15-ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى.

كېلىدىغان ئوخشايدۇ، دىگەندەك گەپلەرنى قىلغانلىقىنى ئېيتتى ۋە «تۆمۈر مۇجاك بۇ قېتىممۇ سەپەرقۇل دىگەن قېرى تېجىمەلنىڭ ئۆيىدە قونۇپ ئۆتۈپتۇمىش» دەپ قوشۇپ قويدى.

نىياز دورغا بۇ گەپلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، تۆمۈرنىڭ قايسى جەمەت كىشىسى ۋە هازىر قەيەردە ئولتۇراقلىق ئىكەنلىگى، ھىلىقى گەپلەرنى كىملەرگە ۋە قاچان ئېيتقانلىقى توغرىسىدا ئىمامغا بىر مۇنچە سوئاللارنى قويدى. ئىمام بۇنىڭ ھىچقايسىسىغا ئېنىق جاۋاپ بېرەلمەي، «ھىلىقى كۈنى مەسچىتتە مەن قۇمۇللۇق، كەسپىم ياغاچچى، دىگەن ئىدى» دەپ تىلىنى چاينىدى.

- ھەي، چەلپەكچى ئاخۇنۇم، - دەپ تېرىكتى دورغا، - ئۆزلەگە ياغلىق چەلپەك بولسىلا بولىدۇ، قۇمۇلدا كۈرمىڭلىغان تۆمۈرلەر بار، قايسىسىغا ئېسىلغۇلۇق. خەير، بوپتۇ، ساناقچى بەگلەر كەلگەندە مەلۇم قىلۇرمىز. ھىلىغۇ بىر تۆمۈر، يۈز تۆمۈر بولسىمۇ، قېزىبەگ غوجامنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. ئەمدى ئېيتسىلاچۇ، ھىلىقى قازاق قىزى توغرىسىدا يېڭى گەپ بارمۇ؟

ھوشۇر ئىمام سەل جانلىنىپ، دەل مۇشۇ ئىشتا تۆمۈردىن گۇمان قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتى. «ھە، قانداقىسىغا؟» دەپ قىزىقتى نىياز دورغا يەنە.

شۇ چاغدا يىراقتىن ئېتىنى يورۇتۇپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق كۆرۈندى، بۇ، ھىلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. ئۇ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ساناقچى بەگلەرنىڭ كېلىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى...

نىياز دورغا بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە تەييارلىقلىرىنى قىلىپ قويغىنىغا قارىماي، ئۆز كىشىلىرىگە يەنە بىرمۇنچە بۇيرۇقلارنى بېرىپ، ئۆزى بىر قانچە يۈرت چوڭلىرى بىلەن ساناقچى بەگلەرنىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئاتلىنىپ ماڭدى ۋە ئۇلارنى يەتتە چاقىرىم يەرگە بېرىپ كۈتۈۋالدى.

ساناقچى بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر چاقماق تېزلىگىدە تارقىلىپ، يۈرت ئىچىنى دەھشەت باستى.

- ھەر كۈزدە بىر كېلىدىغان بۇ لەنتى ساناق يەنە كېلىپ قالدى، ئەلنىڭ بېشىغا يەنە نىمە كۈنلەر چۈشۈركىن! – دىدى نۇرۇل بوۋا شامالدا ياشاڭغىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى يېڭى بىلەن سۈرتۈپ.

- شۇنداق، باشقا ئىقلىمدىكى كىشىلەر، - دىدى سەپەرقۇل، - گۈر ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرسە، بىز بىچارىلەر تىرىك تۇرۇپلا كۆرىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەر تېگىدە ياتقانلار گۈر ئازاۋىنى بىزگە ئوخشاش ھەر يىلى كۆرۈۋەرمەيدىغاندۇ.

2

شۇ ئاخشىمى نىياز دورغىنىڭ كەڭ، ئازادە ھويلىسى خۇددى توي كۈنلىرىدەك قىزىپ كەتتى. ئۆچ-تۆت يەرگە قازان ئېسىلىپ، ئارچا، قارىغاي ئوتۇنلىرىنىڭ چارسىلداپ كۆيۈشى بىلەن ھويلىنىڭ ئىچى تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. مەزىلىك تاماقلارنىڭ پۇرىغى ئەتراپقا يېيىلىپ ھەممە كىشىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىپ تۇراتتى. زىلچا-گىلەم ۋە ئاپپاق كىگىزلەر بىلەن بېزەلگەن چوڭ مېھمانخانىنىڭ سۇپىسىغا قاتلىما نان، توغاچ، مۇە-چىۋە، قەن-ناۋات، قايماق-پىشلاق، سېرىق ياغ، قۇرۇت، بوسۇرغاق ۋە ئۇلاي، كەكلىك گۆشلىرى بىلەن تولغان داستىخان يېيىلغان، داستىخانى

چۆرەدەپ ئۇن نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. تۆردىكى ئېيىق تېرىسى ئۈستىدە ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان سېمىز كىشى بۇ قېتىم نېرىنكىر، تۇركۆل، ئارا تۈرۈك، باي ۋە نوم تەرەپلەردىكى چارۋا سانىغا باش بولۇپ كەلگەن ئاخۇن قېزبەگ دىگەن كىشى ئىدى. ئۇ شامەخسۇتنىڭ ئانا جەمەت يېقىن تۇققىنى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قېزبەگ غوجا دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ مانجۇچە قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان چىكە چاچلىرى بىلەن شالاڭراق كەلگەن ساقاللىرىغا ئاق كىرىپ قالغىنىغا قارىماي، يۇمۇلاق پولتاي كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، بىر ئاز ئارىلىق قويۇپ ئولتۇرغان سەللىلىك كىشى يېشىل پەرەنجە تونىنىڭ يەڭلىرىنى تۈرۈپ، چا ساقىلىنى پات-پات سىلاپ قوياتتى. بۇ، ئۇۋەيس مۇپتى ئىدى. قېزبەگ غوجىنىڭ سول تەرىپىدىمۇ بىرئاز ئارىلىق تاشلاپ، تىك ياقىلىق كۆك چاپىنى ئۈستىدىن كەڭ كەمەر باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئولتۇراتتى. ئۇ، قامچىسىدىن قام تېمىپ تۇرىدىغان ئوردا جاللاتلىرىنىڭ بىرى گايىت پاششاپ ئىدى. قالغانلىرى ساناقچى، كاتىپ ۋە ھىساپ-دەپتەرچى بەگلەر ئىدى.

پەگاغا سېلىنغان ئاددىراق داستىخان ئەتراپىدا مىلتىق-قىلىچلىرىنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق سەككىز نەۋكەر ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك كۆك چاپان، كۆن ئۆتۈك، قارا جىيەكلىك ئاق كىگىز قالپاق كىيگەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى.

مېھمانلارغا قويۇق قايماق چايدىن كېيىن، پاخلان گۆشىدىن پىشۇرۇلغان ياپما ۋە ياغلىق شورپا تارتىلدى. تېخى ئانچە قاراڭغۇ چۈشمىگەنلىكىگە قارىماي، ئادەتتىكىدىن بۇرۇنراق چىراقلارمۇ يېقىلدى. ئەمدى بۇ مېھمانخانىنى قارا چىراق ئەمەس، بىر نەچچە يوغان موم شاملار يورۇتۇپ تۇراتتى.

كەڭ ۋە قاراڭغۇ دەھلىزنىڭ تېمىغا ئېسىلغان يوغان قارا چىراق تۈۋىدە بولسا، نېرىنكىرنىڭ بايلىرىدىن سۇۋۇر ھاجى بىلەن باقنىياز دىخان ① نىياز دورغىنىڭ ئالدىنى توساپ، قانداقتۇ بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزغىن گەپ تالىشىپ تۇراتتى.

ـ ھىچبولمىسا، مۇپتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيدە قونغاي، ـ دىدى پۈت-قوللىرى ياچۇەكنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سۇۋۇر ھاجى.

ـ ئىنساپ قىلسىلا ھاجىم، ـ دىدى پاكار، دوغىلاق كەلگەن باقنىياز دىخان، ـ ئانداق دىگىچە ھەممىسىلا بىزنىڭ ئۆيدە قونسۇن دىمەملا.

ـ ھەر ئىككىلىرى ئىنساپ قىلسىلا. قېزبەگ غوجام باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈمدە قونىدۇ، قالغانلارنى ھەر قايسىلىرىغا بۆلۈپ بېرىمىز، ـ دەپ گەپنى ئۈزۈپ تاشلىدى نىياز دورغا.

ـ جىنىنىڭ قەستى شاپتۇلدا دىسىلە، دورغام، ـ دىدى سۇۋۇر ھاجى كۈلۈپ.

ـ ھە، ئۆزلەنىڭ قەستلىرى شاپتۇلدا بولماي، ئۈرۈكنىڭ غورىسىدامىدى؟ ـ دىدى دورغىمۇ زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈپ.

شۇنداق، ھەممىسىنىڭ قەستى شاپتۇلدا ئىدى. سەۋۋى شۇكى، تاغدا ياشىغۇچى خەلقنىڭ كەمبەغەل تەبەقىسىلا ئەمەس، ھاللىقلىرىمۇ، ئۆز ماللىرىغا قوشۇپ شامەخسۇتنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر ئىدى. ھەر يىلدىكى «تۆمۈر چارۋا» سانىغىدا ھەممىگە ئوخشاش شەرت قويۇلاتتى. ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى كىم ئوبدان ياغلىيالىسا، شۇ كۆپرەك ھايان كۆرەتتى.

① قەدىمقى ئىراندا يەرگە ئىگە مۇلۇكدارلار «دىخان» دەپ ئاتىلاتتى. قۇمۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدىمۇ، بۇ سۆز شۇ قەدىمقى مەنىسى بويىچە ئوردىنىڭ دىخانچىلىق مەيدانلىرىغا مەسئۇل بولغان كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ تەرىقىسىدە ئىشلىتىلگەن.

«كانايغا يوق، سۇنەيگە نەدە» دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرنىڭ ئاغزىنى ياغلاشقا كەمبەغەللەرنىڭ ئەلۇەتتە كۈچى يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، چۈنىمۇ شىرنىسى بار يەرگە قونىدۇ دىگەندەك، ساناقچى بەگلەرمۇ، ھاللىق ئائىلىلەرگە چۈشۈشنى خالايتتى.

شۇنداق قىلىپ، نىياز دورغىنىڭ تەقسىماتى بويىچە، قېزبەگ غوجا، ئۇۋەيس مۇپتى، گايىت پاششاپ ۋە ياقۇپ ياساۋۇل باشلىق ئىككى نەۋكەر نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە قالدى، قالغان بەگ ۋە نەۋكەرلەر ئەھۋالغا قاراپ، ئۆي-ئۆيلەرگە تەقسىم قىلىندى.

داستىخان يىغىلىپ بولغاندىن كېيىن، قېزبەگ غوجا «چىڭگاڭ غوجامنىڭ يارلىغىغا بىنائەن» ساناقنى تېز تۈگىتىش ۋە ئەتىدىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىش لازىملىغىنى قاتتىق جېكىپ ئورنىدىن تۇردى.

نىياز دورغا قېزبەگ غوجىنى موم شاملار بىلەن يورۇتۇلغان ئايرىم بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، «ھەزرەتلىرىگە مۇشۇ ھوجرىنى راسلاپ قويغان ئىدىم» دىدى. ئاندىن، تۆت جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، ئالتە جۈپ بۇغا مۈڭگۈزى، ئاشلاپ قويۇلغان بىر ئېيىق تېرىسىگە قوشۇپ، تاختىلاپ قويۇلغان بىر بۆرە جۇۋا بىلەن بىر تۈلگە جۇۋىنى ئالدىغا قويۇپ، «ئاز بولسىمۇ، ئىلتىپات قىلغايلا» دەپ ھىجايدى.

- بەك جۇۋاپ كېتىپتىلا، - دىدى قېزبەگ غوجا سىپايىلىق بىلەن سوغاتلارغا قاراپ.

- خوش، غوجام، لايىقلىرىدا بولمىدى.

- ھە، ئېيتماقچى، شاھزادە غوجامغا ئەۋەتمەكچى بولغان ھىلىقى پەرى قىز نەدە؟ راستىنلا شۇنچىۋالا چىرايلىقمۇ؟ بىر كۆرسەك بوپتىكەن. چىرايلىققا قاراپ قويۇش سۇننەت دەيدىغۇ، ھا... ھا...

- راستىنلا چىرايلىق ئىدى.

- «ئىدى» دەيدىلىغۇ؟

- خوش، غوجام، بەك چىرايلىق ئىدى. شاھزادە غوجامنىڭ قولىغا تەككىچە، ھەزرەتلىرىگىمۇ... ئەممازە، ئەستاغپۇرۇللا...

- ھە، نىمە ئەستاغپۇرۇللا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، نىياز دورغا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئۆزى بىلگەن ئەھۋاللارنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئەمما، بۇ گەپلەرگە ئوغلىنى ئارىلاشتۇرماي، سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇلنى ۋە مەدەت بەرگەن تۆمۈر مۇجاڭنى قاتتىق يامانلاپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپە توغرۇلۇق ھوشۇر ئىمامدىن ئاڭلىغانلىرىنى تەپسىلى ئېيتتى.

قېزبەگ غوجا كۈمۈش غاڭزىسىغا باشقىدىن تاماكا سېلىپ، بىر-ئىككى قاتتىق شورىغاچ مۇنداق دىدى:

- ھە، ئۇلۇغ بېيجىڭ خان توغرىسىدىكى گەپلەر تاققىمۇ يېتىپ چىقىپتۇ-دە، بۇ تۆمۈر دىگەن خوتۇنتالاقنى ئاسمانغا چىقىۋالسا تاپىمىزدىن، يەرگە كىرىۋالسا، كوكۇلىدىن تارتىپ چىقماي بولمايدۇ، ئۇنىڭ شىرىكلىرى بۇ يەردىمۇ بار ئىكەن-دە! نىمە قۇل دىدىڭىز ھىلىقى تېجمەللەرنىڭ ئېتىنى، سەپەرقۇلمۇ؟

- خوش غوجام، دادىسى سەپەرقۇل، بالىسى ئامانقۇل.

- ياخشى، چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى «ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە

غوجىسىغا يانىدۇ» دەپ بىكار ئېيتمىغان. بۇ تېجىمەللەرنى قاتتىقراق ئۇچۇقداپ قويمىساق بولمىغىدەك.

- شۇنداق غوجام، شۇنداق، مەن...

3

ئەتىسىدىن باشلاپ ساناق باشلاندى. خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا بۇ، ساناق ئەمەس، جاننى ئېلىپ ياندا قويىدىغان «قىيناق» ئىدى. ساناقچى بەگلەرنىڭ دەپتىرىدىن ۋاقىنىڭ ھەربىر قوشقار ۋە ئەركىگىمۇ قوزىلايدىغان، ھەربىر ئاختا ۋە ئايغىرىمۇ قۇلۇنلايدىغان، ھەربىر بۇقا ۋە ئۆكۈزىمۇ موزايلايدىغان بولۇپ چىقىۋەردى. ساناقچى بەگلەرنىڭ چۈنتىگىنى توشقۇزالىغانلارنىڭ يۈكى يېنىكلەپ، كەمبەغەللەرنىڭ ھىساۋىغا يېزىلىۋەردى.

ئۇۋەيس مۇپتى مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا جامائەتكە ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ مۇنداق دەيتتى: «پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئاللا تائالا ئۆزىنىڭ يېقىن بەندىلىرىگە پادىشالىق تەختىنى نېسىپ قىلىدۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئىنسى-جىن، دىۋە-پەرى ۋە جان-جانىگەرلەرنىڭمۇ پادىشاسى ئىدى. بۆرە، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچلار چېغىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىجازىتىسىز ئۇنىڭ چارپايلىرىنى يىمەيتتى. سۇلايمان ھەم پەيغەمبەر، ھەم پادىشا بولغان بىلەن ئىسلام پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ئۇ كىشىگە نېسىپ بولمىغان. بىزنىڭ ۋاڭىمىز چىڭگاڭ غوجام ئاللىرى بولسا، ھەممە دىنلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى ۋە پۈتۈن كائىناتنىڭ پەخرى ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇئەلەيھى ۋەسسەلەمنىڭ تەۋەرۈك ئەۋلادى، يەنى سەئىتزادەدۇر. شۇ ۋەجىدىن، چىڭگاڭ غوجامنىڭ چارپايلىرىنى بۆرە يىمەيدۇ، ئېيىق ئېلىپ قاچمايدۇ، جۇت سوقمايدۇ، قار باسمايدۇ، كىمكى چىڭگاڭ غوجامغا خىيانەت قىلسا، ھەر ئىككى ئالەمدە جازاسىنى تارتىدۇ. بۇنى ھەممىڭلار ئۇقۇپ قېلىڭلار، ئاڭلىمىغانلارغا ئۇقتۇرۇڭلار...»

مۇپتىنىڭ گېپى شۇ يەرگە يەتكەندە، مەسچىتنىڭ ئارقىسىدىن كۆتىرىلگەن يىغا-زارە ۋە دات-پەريات ئاۋازلىرى ھەممىنى چۆچۈتىۋەتتى. جامائەتنىڭ كۆپ قىسمى «دۇر» قىلىپ شۇ تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. توخنىياز مەرگەن دىگەن كىشى تېرەككە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېرى ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئۇششاق باللىرى زار-زار يىغلاپ، نىمە قىلىشىنى بىلمەي تۇراتتى.

نېرىنكىر بىنا بولغاندىن بۇيان مۇنداق ئىشنى ھىچكىم كۆرۈپ باقمىغان ئىدى. چۈنكى ھەممە مۇسۇلمانلارغا ئوخشاش بۇ يەرنىڭ خەلقىمۇ ئۆز-ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك يامان كۆرەتتى. بۇگۈن بولسا، توخنىياز مەرگەندەك قاۋۇل ۋە ئاسانلىقچە باش ئەگمەيدىغان بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى ھەممىنى بەك ھەيران قىلدى. كۆپچىلىك خۇددى بۇ ئىشنىڭ سىرىنى چۈشەنگەندەك، مەرھۇمغا خەيرىخاھلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى، بىرقانچەيلەن جەسەتنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۇستىگە ئاق يېپىپ قويدى.

ۋەقە مۇنداق ئىدى: بۈلتۈر توخنىياز مەرگەن ئوردىدىن ئالۋاڭغا چۈشكەن بەش مۇڭگۈز ئۇچۇن بۆكەن ئوۋلاپ يۈرگەندە، تاغدىن يىقىلىپ پۇتى سۇنغان ئىدى. شۇ قىشلىغى قوتانغا ئۆزى قارىيالماي قېلىپ، پاشالىق قويدىن ئەللىك نەچچە قوينى بۆرە يېرىۋەتكەن. بەش جۈپ مۇڭگۈز

بىلەن بۇ قويلارنىڭ ھىساۋى قوشۇلۇپ، بىر يۈز ئاتمىش قويغا قەرزدار بولغان ۋە بۇنى بۇيىل چوقۇم تۆلەشكە تىلخەت بەرگەن ئىدى، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دىگەندەك، بۇ يىل ئەتىيازدا تۆيۈقسىز قار كۆچۈپ، يەنە سەكسەن نەچچە قوي چىقىم بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۆز ھىساۋىدا ئوردىغا ئىككى يۈز ئەللىك قوي قەرزدار ئىدى. تۈنۈگۈنكى ساناق نەتىجىسىدە، بۇنىڭغا يەنە ئەللىك قوي قوشۇلۇپ، توپ-توغرا ئۈچ يۈز قويغا قەرزدار بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گايىت پاشاپ: «ئەگەر تولۇق تۆلىيەلمىسەڭ، ئۆزەڭ قۇل، خوتۇن-قىزلىرىڭ دىدەك، بارلىق ئۆي-سەرەمجانلىرىڭ پاشالىق قىلىنىدۇ» دەپ گەپنى ئۈزىۋەتكەن ئىدى.

- توخنىياز مەرگەن ئۆزىنى ئىپسۇالىدىغان ئەر ئەمەس ئىدى، - دىدى نۇرۇل بوۋا، مەرھۇمنىڭ تاۋۇتى ئارقىسىدىن كىتىۋىتىپ.

- ئىلان چاقسا پىلمۇ چىقراپ تاشلايدۇ، دەرتكە چىدىيالماي قالغاندۇ زە، بىچارە، - دىدى سەپەرقۇل.

ئۇلار تاۋۇتنى مەسچىتكە ئىلىپ كىرگەندە، ئۇۋەيىس مۇپتى بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ «ئىسلام شەرىئىتىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان كىشىنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش دۇرۇس ئەمەس» دەپ ئالللىقاچان كىتىپ قالغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇنى ئاڭلاپ، جامائەت بىرئاز تىڭىرقاپ قالدى. نۇرۇل بوۋا: «كىلىڭلار، ئىسلام شەرىئىتى بۇ ئاخۇنۇملارنىڭ كۆڭلىدەك تار ئەمەس. جىنازا نامىزىنى چۈشۈرۈپ باقمىغان بولساممۇ، كۆپ قىتىم كۆرگەنمەن» دىدى-دە، ئۆزى ناماز چۈشۈردى.

بىرنەچچە كۈنلۈك «ساناق» پۈرۈن نىرىنكىرنى ئۆڭتەي-توڭتەي قىلىۋەتتى.

سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى، نىمىشقىدۇ، ھەممىدىن كىيىنكى قاتارغا قويۇلغان ئىدى. بوۋاينىڭ كۆڭلى بىر نىمىنى تۇيغاندەك كىچىچە بىئارام بولۇپ چىقتى. ئۇ پات-پات تالاغا چىقىپ، قوتاننى بىر ئايلىنىپ چىقاتتى. «قارا يىلپىز» ئۇنىڭ يىنىدىن كەتمەي، ئەنسىزلىك بىلەن قاۋاپ قوياتتى. بوۋاي بولسا، خىيالچان كۆزلىرى بىلەن ئاسمانغا قارايتتى. ئاسمان گۈمبىزى ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى قارا پەرەنجىگە ئورىنىۋالغان قورقۇنچلۇق بىر جادىگەر مومايدەك كۆرۈنەتتى، پىلىلداپ تۇرغان يۇلتۇزلار بولسا، شۇ جادىگەر مومايىنىڭ پەرەنجە ئىچىدە پارقىراپ تۇرغان سىھىرلىك كۆزلىرىگە ئوخشاپ كىتەتتى.

... دۇنيا ئەزەلدىن شۇنداق قاراڭغۇ يارالغان بولغىيمىدى، بۇ قاراڭغۇلۇقنىڭ چىكىمۇ بولامدىغاندۇ؟ دۇرۇست، تاڭ ئاتقاندا، قىزىل قالقاندەك پارقىراپ كۈنمۇ چىقىدۇ. ھە، مانا كۈن چىقىپتۇ دەيمىز، ئەمما، تولا چاغلىرىدا كۈننىڭ يۈزىنى قارا بۇلۇتلار قاپلاپ كىتىدۇ، يا بولمىسا، ھەش-پەش دىگىچە، يەنە قاراڭغۇ چۈشىدۇ. خۇدايى تائالا كۈندۈزنى ئازراق، كىچىنى كۆپرەك ياراتقانمىكىن؟! ئۇ، شۇ خىياللار بىلەن يىتىپ، تاڭ ئىتىپ كەتكىننى تۇيماي قالدى.

ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈكۈرلەشلىرى بىلەن «قارا يىلپىز» نىڭ قاتتىق قاۋاشلىرى بوۋاينى خىيالدىن ئويغاتتى. ساناقچى بەگلەر كەلگەن ئىدى.

رەۋىخان موماي نەچچە كۈندىن بۇيان ساناقچى بەگلەرگە ئاتاپ يىققان قايماق، پىشلاقلىرى بىلەن چاي قۇيدى. ئارقىدىنلا مەزىلىك پىشقان پاخلان گۆشىمۇ كەلتۈرۈلدى. بەگلەر ساھىپخانلارنى «ئالسىلا، باقسىلا» مۇ دىگۈزمەي بەھوزۇر قوساق تويغۇزۇشتى. ئاندىن «قىنى ئەمىسە» دىيىشىپ، ساناقنى باشلىدىيۇ، ئانداق-مۇنداق قىلىپ بىردەمدىلا تۈگىتىپ، سەپەرقۇلنى نىياز دورغىنىڭ ھويلىسىغا ھەيدەپ كەلدى.

هويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يوغان قاپاق تېرەكتە ئىككى ياش يىگىت يېرىم يالىڭاچ ئېسىقلىق تۇراتتى. ئۇلارنىڭ دۈمبىلىرى قامچا بىلەن تال-تال تىلىنغان، يۈز-كۆزى يېرىلغان ئىدى. تېرەك تۈۋىدە يەڭلىرى جەينەككىچە تۈرۈلگەن تۆت نەۋكەر قامچا تۇتقان قوللىرىنى بېلىگە تىرەپ غادىيىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ يېنىدىكى سۇپىغا ئۈزمە ياغىچىدىن ئۈچ قىرلىق قىلىپ ياسالغان، ھەر بىرى بىر غۇلاچ كېلىدىغان بىر قۇچاق پالاق يۆلەپ قويۇلغان ئىدى. بۇ، «غولدا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس جازا قورالى ئىدى. پېشايۋانغا سېلىنغان زىلچە-گىلەملەر ئۈستىدە قىزىبەگ غوجا بىلەن ئۇۋەيس مۇپتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا باشقا ھىساپچى بەگلەر دىققەت بىلەن ئولتۇرۇشاتتى. نىياز دورغا بىلەن ھوشۇر ئىمامىمۇ بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ ئولتۇراتتى. گايىت پاششاپ كىمدۇ بىرسىنى گەجگىسىدىن تۇتۇپ، تىلخەتكە بارماق باستۇرۇۋاتاتتى. پۇقرالاردىن نۇرۇل بوۋا باشلىق يىگىرمە-ئوتتۇز كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ ئۆرە تۇراتتى.

سەپەرقۇلنى ئېلىپ كەلگەن بەگلەردىن بىرى تازىم بىلەن بىر پارچە قەغەزنى دەرھال قىزىبەگ غوجىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. قىزىبەگ قەغەزنى كۆزدىن كەچۈرە-كەچۈرمەيلا، دەپتەر تۇتۇپ ئولتۇرغان بەگنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ قويدى.

- پاشالىقنىڭ قالغان قويلىرىنى نىمە قىلدىڭ؟ - دىدى دەپتەرچى سەپەرقۇلغا ئالىيىپ.

- خوش، بېگىم. يېقىندا بىر پالاكەت كېلىپ، ئوتتۇز قوينى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويدۇق.

بۇلتۇرقى ئەللىك قوي بىلەن ئىككى جەمى سەكسەن تۇياق قوي گەدىنىمگە چۈشۈپ قالدى.

- ھەي گالۋاڭ، ئوتتۇزغا يۈز ئەللىكنى قوشسا قانچە بولىدۇ؟

- بىر يۈز سەكسەن، - دىدى سەپەرقۇل سەل تۇرۇۋېلىپ.

- ئەمىسە، ئىككى جەمى سەكسەن دەيسەنغۇ؟

- خوش بېگىم، ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق سەكسەن بولىدۇ.

- ھەي، خوتۇنتالاق، سەن كىمنى گالۋاڭ ئەتمەكچىسەن، قارا، بۇنىڭغا. - دەپتەرچى چاچراپ تۇرۇپ سەپەرقۇلنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە دەپتەرنىڭ قېتىدىن قېلىن خوتەن قەغىزىگە يېزىلغان بىر مۆھۈرلۈك تىلخەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە تىققىدەك بولدى. ئاندىن، - بۇ سېنىڭ بارمىقىڭمۇ ئەمەسمۇ. نىياز دورغام بىلەن ھوشۇر ئىمامنىڭ شاھىت بولغىنى يادىڭدىمۇ؟- دىدى.

- شۇنداق بېگىم، بۇنىڭ ھەممىسى راست.

- ئەمىسە، نىمىشقا سەكسەن دەيسەن؟

- ئەللىككە ئوتتۇزنى قوشساق، سەكسەن بولمامدۇ؟

- تولا ھارامزادىلىك قىلما! – دىدى دەپتەرچى بوۋاينىڭ ياقىسىغا ئېسىلىپ.

- ھاي، ھاي، بېگىم سەۋرى قىلسىلا، - دىدى ئۇۋەيس مۇپتى، - ھەر ئىش بولسا، شەرىئەت يولى بىلەن قىلغايمىز. قېنى تىلخەتنى ماڭا بەرسىلىچۇ.

ھىساپچى تىلخەتنى ئۇۋەيس مۇپتىغا ئىككى قوللاپ سۇندى. مۇپتى ئۇنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن مۇنداق دىدى:

- سەپەرقۇل، ئۆزىڭىز يۈز ئەللىك قويغا قەرزدار بولدۇم، كېلەر يىلى جەزمەن پاخلىنى بىلەن قوشۇپ تۆلەيمەن دەپ بارماق بېسىپ تىلخەت بېرىپتىكەنسىز، شاھىتلارمۇ ھازىر ئىكەن، ئۆز گېپىدىن يانماق مۇسۇلمانغا جايىز ئەمەس. مانا قاراڭ.

مۇپتى ئورنىدىن تۇرۇپ، تىلخەتنى سەپەرقۇلغا يەنە كۆرسەتتى، ھەقىقەتەنمۇ، موللامچە

قىلىپ قۇمۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن تىلخەتتە «ئەللىك» دىگەن سۆزنىڭ ئالدىغا «يۈز» دىگەن سۆز قىستاپ كىرگۈزۈلگەنلىگى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سەپەرقۇل خەت ئوقۇيالمىسىمۇ، ئەھۋالنى دەرھال چۈشىنىپ «يالغان! ئەزىبرايى يالغان!» دەپ ۋاقىراپ تاشلىدى.

- ھەي قېرى تېجمەل! ـ دەپ كايىپ كەتتى قېزىبەگ غوجا قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا پېقىرتىپ تاشلىۋېتىپ، - يۈرىگىڭ يوغىناپ، تىلىڭ ئۇزۇراپ قاپتىغۇ. كىم ساڭا يەل بېرىۋاتىدۇ؟ تۆمۈر مۇجاڭمۇ؟ ئۇنىڭ پالتىسى ھەرقانچە ئىتتىك بولغان بىلەن تاشنى يارالمايدۇ. ئۇر، بۇ خوتۇنتالاقنى!

نەۋكەرلەر سەپەرقۇلنى شۇ زامان يېرىم يالىڭاچلاپ دۈم ياتقۇزدى-دە، پۈت-قوللىرىنى بېسىپ تۇردى. گايىت پاشىشاپ ئۇنىڭ يوتىسىغا غولدا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئېغىر غولدا بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەك يوتىسىغا تەككەندە، خۇددى تاختايغا تېگىۋاتقاندەك قاڭقىپ كېتەتتى. شۇ ئارىدا، تالادىن دات-پەريات بىلەن ھاسراپ-ھۆمىدەپ كىرگەن رەۋخان موماي ئۆزىنى بوۋاينىڭ ئۇستىگە ئاتتى. كۆز يۇمۇپ-ئاچقىچە مومايىنىڭ باش-كۆزىمۇ قانغا بويالدى. ئۇ ئۆز جۈپتىنىڭ ئۇستىدە ھوشسىز ياتاتتى. گايىت پاشىشاپ غولدىنى يەنە كۆتەردى. دەل شۇ چاغدا تالادىن يولۋاستەك ئېتىلىپ كىرگەن ئامانقۇل پاشىشاپنىڭ قولىدىن غولدىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى ساۋاشقا باشلىدى. نەۋكەرلەر ئامانقۇلغا يوپۇرۇلدى. دەھشەتلىك ئېلىشىش باشلاندى. ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىقاس-چوقان بىلەن ئۆرە-تۆپە بولۇشۇپ كەتتى.

بىراق، بۇ ئىش قانداق تېز باشلانغان بولسا، شۇنداق تېز تۈگىدى، باش-كۆزى يېرىلغان ئامانقۇلمۇ تېرەككە باغلاپ تاشلاندى. گايىت پاشىشاپمۇ قانغا مىلىنىپ يېرىم ھۇشسىز ياتاتتى. باشقا نەۋكەرلەر بولسا، باش-كۆزلىرىدىكى قاننى تازىلاش، يارىلىرىنى تېڭىش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

قېزىبەگ غوجا خۇددى «جىن تەككەن» ساراڭدەك بىردىنلا قاتتىق قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ھەممە كىشى ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى. ئۇ غاڭزىسىغا سەرەڭگە يېقىۋېتىپ مۇنداق دىدى: «بۇ قورقماس ئارسلاننى قانداق تۇتارمەن دىۋىدىم. ئۆزى كېلىپ قاپقانغا چۈشكىنىنى قارىمامدىغان! بېلىقنى بىردىن-بىردىن تۇتۇپ، دەريا بويىدا قاچانغىچە ئولتۇرارمەن دىۋىدىم. ھەممىسىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كېلىپ تورغا چۈشكىنىنى دىمەمدىغان. قېنى، مۇپتاخۇنۇم، پەتىۋالىرىنى ئىلدامراق بەرسىلە!»

ئۆۋەيس مۇپتى كاتىپ بىلەن بىردەم كۇتۇلداشتى. كاتىپنىڭ قۇمۇش قەلىمى ئالدىنئالا يېزىپ قويۇلغان ھۆكۈم قەغىزى ئۇستىدە يەنە بىردەم يورغىلاپ توختىدى.

- قېنى، ئوقۇسىلا، - دىدى قېزىبەگ غوجا.

- خوش، غوجام، - دەپ ھۆكۈمنى ئۈنلۈك ئاۋازدا ئوقۇشقا باشلىدى مۇپتى.

ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، سەپەرقۇل پاشالىققا بۇلتۇر يۈز ئەللىك قوي قەرزدار بولغان، ئۇنىڭ سەكسىنى ئەلۋەتتە ساغلىق بولىدۇ، يۈز ئەللىك قويغا شۇ سەكسەن پاخلان قوشۇلغاندا بۇ يىل ئىككى يۈز ئوتتۇز تۇياق بولىدۇ. ئۇنىڭغا يېقىندا يەپ كەتكەن ئوتتۇز تۇياقنى قوشقاندا، جەمى ئىككى يۈز ئاتمىش تۇياق قوي تۆلەپ بېرىشى لازىم؛ ئىككىنچى، ئوغلى ئامانقۇل ئوغرىلاپ كەلگەن قازاق قىزىنى ئامانقۇلغا نىكاسىز چېتىپ، ئىسلام شەرىئىتىگە خىلاپلىق قىلغان. ئاخىرىدا ئاتا-بالا ئىككىسى ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ، ئۇ قىزنى كۆزدىن يوقاتقان؛ ئۈچىنچى، چىڭگاڭ غوجامغا دۈشمەنلىك نىيىتىدە بولغان تۆمۈر مۇجاڭ دىگەن بۇزغۇنچىنى ئۆيىدە قوندۇرۇپ،

ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە پىتنە-ئىغۋا تارقاتقان؛ تۆتىنچى، سەپەرقۇلنىڭ ئوغلى ئامانقۇل ساناقچى بەگلەرنىڭ باش-كۆزىنى يېرىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەپەرقۇلنىڭ بارلىق مال-مۈلكى، ئۆي-سەرەمجانلىرى تۆلەك ھېساۋىغا پاشالىق قىلىنىدۇ. ئۆزى پاشالىق ماللارنى بېقىش ئۈچۈن نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدە ئۆمۈر بويى چاكار بولۇشقا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، ئوغلى ئامانقۇل زىندانغا سېلىنىدۇ.

- ئەمدى قازاق قىزى ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىلىرىغا كېلىدىغان بولدى، - دېدى ھوشۇر ئىمام نىياز دورغىنىڭ قۇلىغىغا پىچىرلاپ. نىياز دورغا ھويلىدىن غەمكىن چىقىپ كېتىۋاتقان پۇقرالارنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ، مەغرۇرلۇق بىلەن ساقىلىنى سىلاپ قويدى.

- بۇ ئىشلارنى سەنمۇ كۆرۈپ قوي! – دېدى نۇرۇل بوۋا ئاخىرقى نۇرلىرىنى پارچە بۇلۇتلار مەگزىدە قالدۇرۇپ تاغ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىراۋاتقان كۈز قۇياشىغا قاراپ.

بىرىنچى باب

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ چۈشى

شەپەرەڭ ياخشى كۆرمىسۇ دەيلا،
كۈنگە قارشى چىقىش مۇمكىنمۇ؟
— شەيخ سەئىدى①

1

- مەن شۇنچىۋالا قېرىپ كېتىپتىمەنمۇ؟ مېنى بۇ قېرى تاز بەكمۇ ئانىي تاپقىلى تۇردىغۇ؟

- يوقسۇ، پۇجۇڭ ئاغىچام، ئاي يۈزلىرى ھىلىمۇ گۈلسۇرۇختەك ②، چاچلىرى قۇندۇز، كۆزلىرى يۇلتۇزدەك تۇرمامدۇ. گېپىمگە چىن پۈتمىسلە، ئەينەككە قاراپ باقسىلا. - دىدى قېلىن قارا دۇردۇندىن تون كىيىپ، بېشىغا ئاق شايىدىن لىچەك سېلىۋالغان جۈەككىنە بىر موماي چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

«پۇجۇڭ ئاغىچا» ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش بىلەن يوغان بوي ئەينەكتە ئۆزىنى كۆردى، بۇ ئەينەككە ھەر كۈنلۈگى ئونلارچە قېتىم قاراپ تۇرىدىغانلىغىغا قارىماي، خۇددى ئۆزىنى بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقاندەك، قاش-كۆزلىرىنى سىزۈپ، چاچلىرىنى سىلاپ، قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەينەكتە ئالما ئۇرۇغى رەڭ ئىسىل خاڭجۇ تاۋىرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆينەك، ئۈستىدىن ئۆرە ياقىلىق كىمخاپ نىمچە، بېشىغا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن قاداقلار قادالغان زەر دوپپا كىيىپ، ھاۋا رەڭ ئېسىل شايىدىن لىچەك ئارتىۋالغان زىلۋا بويلۇق بىر ئايال تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىنچىكە، ئۇزۇن بارماقلىرىدىكى گۆھەر كۆزلۈك تىللا ئۈزۈكلەر بىلەن قۇلاقلىرىدىكى ياقۇت كۆزلۈك سۆكىلەر چاقناپ تۇراتتى؛ ئىنچىكە قاشلىرى ئاستىدىكى شەھلا كۆزلىرى ئويناپ تۇراتتى. بىراق، ئۇنىڭ يۈزى ھىلىقى مومايىنىڭ ئېيتقىنىدەك قىزىلگۈلدەك ئەمەس، بەلكى سېرىق مومدەك ئىدى؛ چاچلىرىغىمۇ ئاق سانچىلغانلىغى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دىمەك، مۇشۇ نۇقتىدا موماي يالغان ئېيتقان ئىدى.

بۇ «پۇجۇڭ ئاغىچام» دىگىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئايالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمىنى ھېچكىم بىلمەيتتى؛ بىلگەن تەقدىردىمۇ، ھەرگىز تىلغا ئالمايتتى. چۈنكى، ۋاڭنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئەمەس، ئۆزىگە خاس دەرىجە-ئۇنۋانلىرى بىلەن ئاتاش ۋاڭ ئوردىسىنىڭ يوسۇنى ئىدى.

① شەيخ سەئىدى – مىلادى 1184-1291-يىللىرى ياشىغان مەشھۇر پارىس مۇتەپەككۇر شائىرى.

② گۈلسۇرۇخ – قىزىلگۈل.

ئەمدى بىزمۇ، شۇ كونا يوسۇنغا رىئايە قىلىپ، بۇ ئايالنى «پۇجۇڭ ئاغىچا» دەپ ئاتايمىز.

- ئانداق بولسا، بۇ قېرى تاز نىمىشقا ھەدىسىلا ياش قىزلارغا نىكالىنىپ ئالىدۇ، - دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا، يىپەك گىلەم ئۈستىدە لەرزان مېڭىپ يۈرۈپ، ئۆنىڭ گۈل ۋە كېپىنەك سۈرەتلىرى كەشتىلەنگەن قىلىن تاپانلىق كالوتۇن كەشى يوغان پەنجىرىلەردىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى.

- ئاڭلىشىمچە، - دىدى موماي، تىۋىپلار چىڭگاڭ غوجامغا ئۈچ قىزنى دورىلىققا بۇيرۇپتىدەك.

- قىز نىمە ئاغرىققا دورا بولغىدەك؟

- ئەر كىشى قېرىپ قالغاندا، ياش قىزلارغا نىكالانسا، ياشىرىپ قالغىدەكمىش، - دىدى موماي مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

- ئانداقتا بىز قېرىپ قالساق، بىزگە نىمە دورا بولغىدەك، - دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا يەنە قاقاقلاپ كۈلۈپ. مومايمۇ تەڭلا كۈلۈشۈپ بەردى.

شۇ ئارىدا ئىككى كېنىزەك كۈمۈش پەتنۇستا قەن-گىزەك ۋە مېۋە-چېۋە ئېلىپ كىرىپ، ياغاچ ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرەگە تىزدى ۋە ئالتۇن يالىتىلغان پىيالىلەرگە چاي قۇيدى.

- قېنى ئولتۇرۇڭ، ئايسە ئاپپاق ①، - دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا، ئۆزى دۇخاۋا كۆرپىگە ئولتۇرۇۋېلىپ، - مەن رەھمەتلىك ۋاڭ ئاپامغا ئوخشامدىمەن؟

- بۆلەكچىلا ئوخشايدىلا، قۇيۇپ قويغاندەك.

2

پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ «ۋاڭ ئاپام» دىگىنى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ سەككىزىنچى، يەنى ئاياللاردىن تۇنجى قېتىم ۋاڭ بولغان مېھربانۇ چىڭۋاڭ بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ يەتتىنچىسى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ خانىشى ئىدى. مۇھەممەت بەشىرنىڭ ۋاڭلىق دەۋرى مىلادى **1864**-يىلىدىن ئېتىۋارەن خوتەن، يەركەن، قەشقەر ئاقسۇ، ئىلى، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا مانجۇ ئىستىبداتى ۋە يەرلىك فېئوداللارغا قارشى ئارقا-ئارقىدىن قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرى يىللىرىغا توغرا كەلدى. قوزغىلاڭ يىللىرىدا، مۇھەممەت بەشىر مانجۇ خانلىغى تەرىپىدە تۇرغانلىقتىن، **1866**- يىلى قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆنىڭ ۋاڭلىغى زاۋال تاپقان ۋە مېھربانۇ ئۆزىنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن بىلەن ئىككى قىزىنى ئېلىپ، تاغمۇ-تاغ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. ئاخىرى قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇش خەتەرلىك بولغىنى ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، بوگۇر يېڭىسارىدا تۇرۇپ قالغان ئىدى. مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، «خانىش» ۋە «شاھزادە» سىنىڭ قېچىپ كېتىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ تارىخى بىر زامان ئۈزۈلۈپ قالدى. خەلق قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، مانجۇ خانلىغى قۇمۇلنىڭ ئىستىراتېگىيىدە مۇھىم ئورۇن ئىگەنلىگىنى ۋە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىزچىل ھالدا مانجۇ خانغا سادىقلىغىنى نەزەردە تۇتۇپ،

① ئاپپاق ـ ئۇ چاغلاردا بەگلەرنىڭ ئاياللىرى ياكى ئوردا بىلەن يېقىن ئالاقىسى بولغان چوڭ ياشلىق ئاياللارنىڭ ئىسمىلىرىغا ئۇلىنىپ ئېيتىلىدىغان بىر خىل ئۇنۋان ئىدى.

مېھربانۇنى بۇگۇر يېڭىساردىن قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى؛ بىراق، ئۇنىڭ ئوغلى غۇلامىددىن تۇغما ئېپىپناق (پالەچ) بولغانلىقتىن، مانجۇ خان مەخسۇس يارلىق بىلەن مېھربانۇنى قۇمۇل ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى ۋە قوزغىلاڭ يىللىرى خاراپ بولۇپ كەتكەن ۋاڭ ئوردىسىنى نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭلىغىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغان تارىخى مانجۇ خانلىغىنىڭ قولى بىلەن يەنە ئۇلاندى.

مېھربانۇ ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، «يېغىلىق» يىللىرى خاراپ بولغان ئېگىلىكنى تىكلەشكە كىرىشتى: ئېرىق-ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈكلەرنى تۈزىتىپ، ئاق قالغان يەرلەرنى تېرىتتى. ئىگىسىز قالغان يەرلەرنى تىزىملاپ (مۇنداق يەرلەر ئون مىڭ موغا يەتكەن) «گاداي ساڭ يېرى» دەپ نام بېرىش بىلەن بۇ يەرلەرنى ئىجارىگە بەرگۈزدى، ھوسۇلىنى « گاداي ساڭ» غا قۇيدۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەسئۇل كىشىلەرنى بەلگىلىدى. مۇنداق كىشىلەر « سىدىر» دەپ ئاتىلاتتى. سىدىرلار «گاداي ساڭ» ئاشلىغىدىن ھەر كۈنى نۇرغۇن نان ياقتۇرۇپ، باشپاناسىز قالغان پۇقرالارغا تارقىتىپ تۇراتتى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالى بىرئاز ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسىنى كىچىكلىتىپ، پەقەت غېرىپ-مىسكىن، يىتىم-يېسىر، ئاجىز-ئورۇقلارغىلا بېرىدىغان قىلدى.①

مېھربانۇ چىڭۋاڭ ئۆز «دۈشمەن» لىرىدىن ئۆچ ئېلىشنىمۇ ئۇنۇتمىغان ئىدى. ئۇ يېغىلىق يىللىرى مۇھەممەت بەشىرۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە قاتنىشىپ، كېيىن ئۆزىنى ۋاڭ، خوتۇنىنى پوجۇڭ دەپ ئېلان قىلغان يۈسۈپ پاكار بىلەن سۈپۈرگە غازىبەگ دېگەنلەرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ باشلىرىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئاستۇردى.

شۇ ئاردا، مېھربانۇنىڭ چوڭ قىزى (چوڭ ئايلا خېنىم) تېخى ياتلىق قىلىنماي تۇرۇپلا، تۇيۇقسىز بىر ھادىسىگە ئۇچراپ قازا تاپتى. كىچىك قىزى (كىچىك ئايلا خېنىم) مۇ، بويىغا يېتىپ، ھەتتا شۇ زامانىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋاقتىدىن ئۆتۈپ كەتتى. چۈنكى، قۇمۇل تەۋەسىدە «ئاق سۆڭەك» (ۋاڭ جەمەتى) دىن ئۇنىڭغا لايىق تېپىلمىدى؛ ئاددى پۇقرالارنى ئۇلار ئۆزىگە لايىق كۆرمەيتتى. مېھربانۇ چىڭۋاڭ مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بېشىنى قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئۆز ۋاقتىدا مۇھەممەت بەشىرۋاڭنىڭ تەيجىسى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تۇققىنى بولغان تاجىددىن تەيجى دېگەن كىشىنىڭ قۇمۇل تاغلىرىنىڭ بىرىدە ئامان ساقلىنىپ قالغان بىر ئوغلى بارلىغىنى ئاڭلاپ قالدى-دە، دەرھال ئۇنى تېپىشقا شۇمشۇقلۇق تاھىر مىراپنى ئەۋەتتى. تاھىر مىراپ نەرناسۇ دېگەن تاغدا ياشايدىغان بىر موماينىڭ ئۆيىدىن ئىزلىگەن كىشىسىنى تاپتى. بۇ، راستىنلا تاجىددىن تەيجىنىڭ ئوغلى شامەخسۇت بولۇپ، يېغىلىق يىللىرى دادىسى قوزغىلاڭچىلاردىن قېچىپ تاققا چىققاندا، ئۇنى ئۆزى بىلەن ئېلىپ بارغان ۋە ئاتا-بالا ئىككىسى پۇقراچە ياسىنىپ جان بېقىپ يۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغلاردا شامەخسۇت ئون نەچچە ياشلىق بالا ئىدى. ئۇ، دادىسىدىن كېيىن، ھېلىقى موماينىڭ قويىنى بېقىپ جان ساقلىغان، موماي باشقىلارغا تونۇتماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭ بېشىغا گۆڭگۈرت پوقىنى سۈرتۈپ، تازىغا ئوخشىتىپ قويغان ئىدى. ئۇ يىگىرمە ئالتە يېشىغىچە ئۆستىدە ياغاق جۇۋا، پۇتىدا چورۇق بىلەن شۇ تاغدا ياشىغان. مېھربانۇ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرۈپ، بىر نەچچە ۋاقىت پەرۋىش قىلغاندىن كېيىن، چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزىگە كۈيئوغۇل قىلىپ ئالغان ۋە ئوردىنىڭ مۆھۈردارلىق (تامغىچى) مەنسۈپىنى بەرگەن.

① كېيىن، شامەخسۇت «گاداي ساڭ يېرى» دىن چىققان ئاشلىقنى ئوردىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، پەقەت ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ئوتتۇز كەمبەغەل موماي‌غا بىردىن نان، بىر كىيىملىكتىن بۆز بېرىدىغان بولغان. 1936-يىلدىن كېيىن «گاداي ساڭ يەرلىرى» نى ئۇيغۇر مەدىنى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، مەھسۇلاتىنى مەدىنى-مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلغان.

ئارىدىن توّت يىل ئۆتكەندە، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ : «نىملا دېگەن بىلەن مەن ئايال كىشى، گايى-گايىدا ئۆزەمنى بىر قانىتى يوق قۇشتەك سېزىپ قالىمەن؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۆلۈم دېگەن قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا، مېنىڭدىن كېيىن ۋاڭلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلۇم يوق، شۇڭا كۈيئوغلۇم شامەخسۇت بەگنى ئۆزەمگە ياردەمچى ۋاڭ قىلىپ بېرىش توغرىسىدا بېيجىڭ خانغا خەت سۇنسامىكىن» دېگەن خىيالغا كېلىپ، بۇنى ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىسى نەمتۇللا قېزىبەككە ئېيتىدۇ.

نەمتۇللا قېزىبەگ ئاددى خەلق ئىچىدىن چىققان، كۆڭلى تۈز، گېپى ئوچۇق ساددا ئادەم ئىدى. كۆپىنچە پۇقرالار تەرەپتە تۇرۇپ، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭغا ياخشى مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى. شۇڭا مېھرىبانۇ چىڭۋاڭمۇ، ئۇنى قەدىرلەپ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسى ۋە بەزى ئىشلاردا ياردەمچىسى قىلىۋالغان ئىدى. نەمتۇللا بولسا، ئۆزىنىڭ ساددىلىغىدىن، «كىم بىلىدۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭنىڭ كۆڭلى ماڭا چۈشۈپ قالسا ئەجەپ ئەمەس. ئۇ نىملا دېگەن بىلەن ئېرى يوق ئايال كىشى ئەمەسمۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا، بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز پۈجۈڭ ئاغىچا بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەيمىزمۇ» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتنىڭ پۇقرالارغا نىسبەتەن قاتتىق كۆڭۈللۈكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك بىلەن ئويناپ تۇرىدىغان قوڭۇر كۆزلىرى نەمتۇللاغا زادى ياقمايتتى. شۇڭا، مېھرىبانۇنىڭ بايىقى پىكرىنى قەتئى رەت قىلدى.

بىراق، مېھرىبانۇ چىڭۋاڭ ئۆز پىكرىدىن يانماي، يۇقۇرىدىكى مەزمۇندا مانجۇ خانغا ئىلتىماس يېزىشنى ئوردىنىڭ خەنزۇ كاتىپلىرىغا تاپشۇرىدۇ. شامەخسۇت ئىلتىماسقا تامغا باسىدىغان چاغدا، بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىپ، مەسئۇل كاتىپنى نۇرغۇن نەق پۇل ۋە كېلىچەككە مەنسەپ ۋەدە قىلىش بەدىلىگە سېتىۋالىدۇ-دە، بۇ ئىلتىماسنى ئۆز پايدىسىغا يازدۇرۇپ، بېيجىڭغا ماڭدۇرىدۇ. بېيجىڭدىن : «ئىلتىماسىڭلارغا بىنائەن، شامەخسۇت چىڭۋاڭ، مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا جاۋاپ كېلىدۇ. مېھرىبانۇ ھەيرەت ۋە غەزەپ بىلەن ئالا-توپىلاڭ كۆتىرىپ، بۇ سۇيقەستنىڭ سىرىنى ئېچىشقا نەمتۇللانى بۇيرۇيدۇ. نەمتۇللا قاتتىق تەپتىش قىلىپ، شامەخسۇتنىڭ نەيرىڭى ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. دەل شۇ چاغدا، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرى ئارقىلىق خەلق ئىچىگە «مېھرىبانۇ خېنىم نەمتۇللا قېزىبەككە ئۆگىنىپ قاپتۇ، كېچىلىرى بىللە بولىدىكەن» دېگەن ئىغۋانى تارقىتىدۇ-دە، ئۆزى مېھرىبانۇ چىڭۋاڭنىڭ قېشىغا كىرىپ، «بۇ نىمە دېگەن سەت گەپ! سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، نەمتۇللا دېگەن قارا يۈزنىڭ ماختانچاقلىق قىلىپ، ئۆزى تارقاتقان گەپلەر ئىكەن» دەپ چاقىدۇ. مېھرىبانۇ نۇمۇس ۋە غەزىۋىدىن ھۇشىدىن كەتكىدەك دەرىجىگە يېتىپ، «ئۇ قارا يۈزنى نىمە قىلىسىڭىز قىلىڭ، مېنى بۇ بەدنامىدىن قۇتۇلدۇرۇڭ» دەيدۇ. دەل شۇنداق بۇيرۇقنى كۈتۈپ تۇرغان شامەخسۇت نەمتۇللانى تاياققا بېسىپ، يوتا ئىلىگىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. شامەخسۇت ئۆز رەقىبىنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلاتلىرىدىنمۇ قىساس ئالىدۇ. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مانجۇ خاننىڭ قۇمۇلدىكى ھەربى مەمۇرى ئەمەلدارلىرى زوزۇڭتاڭ باشچىلىغىدا زور داغدۇغا بىلەن ۋاڭ ئوردىسىغا كىرىپ، شامەخسۇتقا چىڭۋاڭلىق تاجىنى كىيدۈرىدۇ. مېھرىبانۇ ياردەمچى ۋاڭ نامىدا بىر نەچچە يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

3

بايا پۈجۈك ئاغىچا بىلەن ئايسە ئاپپاق گەپلىشىپ ئولتۇرغان ئۆي ئەسلىدە مېھرىبانۇ چىڭۋاڭنىڭ شامەخسۇت بىلەن پۈجۈك ئاغىچىغا تۇتۇپ بەرگەن ھوجرىسى ئىدى. ئوتتۇز نەچچە يىلدىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىر قانچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، يېڭىلانغان بولسىمۇ، پۈجۈك ئاغىچىنىڭ تەلۋىى بويىچە بۇ ھوجرىنىڭ ئورنى ئۆزگەرتىلمەي كەلگەن. ھەتتا ئوردىنىڭ ياتاق قىسمى ئون نەچچە مېتىر ئېگىزلىتىلگەن چاغدىمۇ، بۇ ھوجرا يەنىلا بۇرۇنقى ئورنىغا توغرا كەلتۈرۈپ قايتا ياسىتىلغان ئىدى.

ـ بۇ قېرى تاز كۆرگەن كۈنلىرىنى ئۇنتۇپ، رەھەتلىك ۋاڭ ئاپامنىڭ ئىلتىپاتلىرىنىمۇ يادىدىن چىقىرىپ قويىدى. بولمىسا، تىۋىپ بۇيرۇدى دەپلا، مېنى شۇنچە خورلاپ ئۆزىنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرسەتمەيدىغان بولۇپ كېتەمدۇ؟ ـ دىدى پۈجۈك ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ.

ـ كۆڭۈللىرىنى بۇزمىسىلا، خېنىم ئاغىچام، دىدى ئايسە ئاپپاق، ھەزرەتلىرىنىڭ كۆزلىرىدىن ياش تامسا، مېنىڭ كۆزۈمدىن خۇن ئاقمامدۇ؟! ياشلىق دىگەن يالقۇن، قېرىلىق دىگەن تۇتۇن دەپ، چىڭگاڭ غوجامنىڭ ياشىرىۋالغۇسى كەلسىمۇ كەلگەندۇ. ئەمما، تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە دەپ چىڭگاڭ غوجامنىڭمۇ بېشىدا ئوت كۆيىۋاتقان ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ھەزرەتلىرىنى يوخلىماي قويامدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۆزىنىڭ ئوغلى تۇرشا تۇغبېگىدىن① ئاڭلىغانلىرىنى قىزغىن سۆزلەپ كەتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىرەر ئايدىن بۇيان ئېچكىرىسىدە ناھايىتى چوڭ بېغىلىق بولۇپ كېتىپتۇ. پۇقرالار خاننىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامۇللارنى ئىگىلەپ ئەپتۇ. ئەمدى بېيجىڭ خانمۇ تەختتىن چۈشكىدەك، بېغىلىق قىلغانلار بۇ تەرەپلەرگىمۇ كەلگىدەك. ئۇلارنىڭ شېرىكلىرى قۇمۇلدىمۇ خېلى باردەك. تۆمۈر مۇجاڭ دىگەن ئادەم بەش شەر، ئون ئىككى تاغنى ئارىلاپ يۈرۈپ چىڭ گاڭ غوجامنىڭ ئۈستىدىن بولمىغۇر گەپلەرنى تارقىتىپ، قۇترىتقۇلۇق قىلىپ يۈرگىدەك. مىرشاپ، پاششاپلار تۆمۈر ئىسىملىك بىرەر يۈز ئادەمنى تۇتۇپ، سوراق قىپتۇ. ئەمما، ھېلىقى راست تۆمۈر ھىلىغىچە تۇتۇق بەرمەپتىمش. سەۋۋى، ئۇنى ئاڭلىغان بىلەن تونۇيدىغان كىشى تېپىلماپتىمش، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۆمۈرنىڭ سۇلايمان قالپىغى بار ئىمىش، ئۇنى كىيىۋالسا، كۆزگە كۆرۈنمەيدىكەن.

ـ شۇڭچۇ، قارىسىلا، پۈجۈك ئاغىچام ـ دەپ داۋام قىلدى ئايسە ئاپپاق، ـ چىڭگاڭ غوجامنىڭ قىزلارغىمۇ قارايدىغان پۇرجىسى يوق، يىگىنى ئوغا، كىيگىنى كېپەن بولۇپ، غەم-غۇسسىگە چۆمۈپلا كېتىپتۇدەك. ئۇ، كۈندىلا دىگىدەك خاننىڭ ئەمەلدارلىرى، تەيجى بەگ غوجاملار بىلەن تاڭ-تاڭلار ئېتىپ كەتكىچە مەسلىھەت قىلىشىپ، تۆۋەنكى ئوردىدا تۈنەپ قالغىدەك. ھازىر خانىغا، مەدرىسلەردە يۇرتنىڭ تېنچلىغى ۋە خان بىلەن چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئامانلىغىنى تىلەپ، نەزىر-چىراق، قۇرئان-تىلاۋەتلەر ئۆتكۈزۈلۈۋېتىپتۇ.

ئايسە ئاپپاقنىڭ بۇ گەپلىرى راست ئىدى. كۈنلەر ئۆتكەنسىرى، شامەخسۇتنىڭ ئۇيقۇسىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ، ھەدىسىلا ئىگىز-پەس چۈشلەرنى كۆرۈپ، تىنچ ئۇخلىيالمايدىغان بولۇپ قالغان

① تۇغبېگى ـ ئەسلىدە ھەربى قوشۇننىڭ تۇغ-بايراقلىرىغا مەسئۇل كىشىگە بېرىلىدىغان مەنسەپ بولسىمۇ، شامەخسۇت دەۋرىدە ۋاڭنىڭ مەخسۇس مۇھاپىزەتچىلىرى باشلىغى «تۇغبېگى» دەپ ئاتىلاتتى.

ئىدى. كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ گېلىنى سىقىپ ئۆلتۈرمەكچى بولاتتى. پات-پاتلا «تورپاق يېغىلىغى» چۈشىگە كىرىپ قالاتتى-دە، تورپاق موللاراجى، تورپاق دۇگامەت، ئۆز غوجا غوجامنىيازلارنىڭ سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا دومىلاپ كېلىپ، «ھە، مەخسۇت تاز، بىزنى كۆرۈۋاتامسەن، بىز تېخى تىرىك» دەپ قاقاقلاپ كۈلەتتى.

بىر كۈنى، شامەخسۇت پۈجۈڭ ئاغچىنىڭ يېنىدا قونۇپ قالدى. ئاجايىپ چىرايلىق نەقىشلەنگەن موردا ئۇرۇك ئوتۇنى خۇش پۇراق چېچىپ كۆيۈپ تۇراتتى. بىردەملىك ئۇيقۇغا كەتكەن شامەخسۇتنى يەنە قارا باستى : شەرق تەرەپتىن ھەيۋەتلىك ئاۋاز بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن يوغان بىر ئەجدىھا شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئاغزىدىن ئوت چېچىۋاتقىدەك؛ بىردەمدە قارا بوران كۆتىرىلىپ، ئوردىنىڭ ئېگىز راۋىغىنى ئۆرۈپ تاشلىغىدەك. ئەجدىھا بىر قولىنى سوزۇپ، شامەخسۇتنى گېلىدىن سىققان پېتى ئالدىغا تارتىپ بېرىپ، « ھە، سېنى نىمە قىلسام بولىدۇ» دېگىدەك. شۇ ئارىدا، يەڭلىرىنى جەينىگىچە تۈرۈۋالغان بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچپىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتىرىپ ئەجدىھانىڭ ئالدىغا كەپتۇ-دە، « بۇنى ماڭا بېرىڭ، قۇمۇل خەلقىنىڭ كۆزىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلاي» دېگىدەك. ئەجدىھا قاقاقلاپ كۈلۈپ، « خالىغىنىڭنى قىل» دەپ، شامەخسۇتنى ھېلىقى كىشىنىڭ ئالدىغا تاشلاپ بەرگىدەك. ھېلىقى كىشى ئوردا قوۋۇقىنىڭ ئالدىغا يىغىلغان قېلىق خەلق توپى ئىچىدە ئۇنى بىر كۆتەككە بېسىپ تۇرۇپ، پالتىسىنى ئېگىز كۆتەرگىدەك...

شۇ چاغدا شامەخسۇت « ۋاي جان» دەپ قاتتىق چۆچۈپ ئويغاندى. پۈجۈڭ ئاغىچمۇ ئويغىنىپ كېتىپ، دەرھال كىرسىن لامپىنى ياقتى-دە، ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ قورقۇپ كەتتى ۋە يۈز-كۆزلىرىدىكى تەرلەرنى سۈرتۈشكە باشلاپ، «تۈۋپ چاقىرتايمۇ» دېدى. شامەخسۇت بېشىنى چايقىدى. شۇ ئارىدا ئوردا مەسچىتىنىڭ مەزىنى ناماز بامداتقا ئەزەن ئېيتتى. شامەخسۇت نامازنى ئۆيىدىلا ئوقۇپ، سەۋسەر تۇمىغى بىلەن قاما جۇۋىسىنى ئىلدام كىيدى-دە، بايا چۈشىدە بوران ئۆرۈۋەتكەن ئوردا راۋىغى تەرەپكە ماڭدى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى ئەگەشتى.

شامەخسۇت راۋاققا چىقىپ، دەرھال شەرققە قارىدى. ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۈننىڭ نۇرلىرى قېلىن بۇلۇتلارنى خۇددى نەيزىدەك تېشىپ، تاغ باشلىرىغا سانجاق-سانجاق ئەلەملەرنى سانچىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بىراق، شامەخسۇتقا كۈن كۈن ئەمەس، بايا چۈشىدە كۆرگەن ئەجدىھانىڭ ئوت چېچىۋاتقان ئاغزى، تاغ ۋە بۇلۇتلار بولسا ئۇنىڭ گەۋدىسى بولۇپ كۆرۈندى-دە، ئۇ ئالقىنى بىلەن دەرھال كۆزىنى ئېتىۋېلىپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلدى. ئوردىنىڭ غەرپ ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىنى يېرىم چەمبەرسىمان ئوراپ تۇرغان ساناقسىز پاكار-پاكار ئۆيلەرنىڭ تۈرخۈنلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىس ھالقىلىرىمۇ ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئۆزى تەرەپكە خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئەجدىھادەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئوردىغا يېقىنراق جايلاشقان مەسچىتلەردىن ئۆيلىرىگە تارقىلىۋاتقان توپ-توپ جامائەت شامەخسۇت ۋاڭنىڭ راۋاقتا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ھەرقايسىسى ئورۇنلىرىدا يەرگىچە ئېگىلىپ تۇرۇپ قالغان ئىدى. شامەخسۇت ئۇلارغا قارىدى-دە، ئۇنىڭ كۆزىگە ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشى پالتا تۇتۇپ تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شامەخسۇت : « يائاللا، بۇ نىمە كارامەت؟ مەن نىمە بولۇۋاتىمەن!» دەپ خىيالغا چۆمدى.

شۇ ئارىدا ئۇرۇمچى يولى تەرەپتىن كېلىۋاتقان زىل قوڭغۇراق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ قالدى.

چاڭ-توزاڭ ئىچىدە ئوردا تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۈچ كىشى كۆرۈندى. شامەخسۇت راۋاقتىن چۈشۈشكە ئالدىرىدى.

سەككىزىنچى باب

ئۇرۇمچى جاڭجۈنگى قان سورايدۇ

ئايا شاھىم، سىزگە ئېيتار سۆزۈم بار!

ـــ «شاھنامە» دىن

1

بۈگۈن تاڭ يورۇش ئالدىدا ھىلىقىدە قورقۇنچلۇق چۈش كۆرگەننىڭ ئۈستىگە، ئۇرۇمچى تەرەپتىن مۇنچە ئەتىگەن چاپارمەن كەلگەنلىگى شامەخسۇتنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ بىئارام قىلىۋەتتى. ئۇ، پۈجۈك ئاغچا بىلەن ئۈن-تىنسىز ئولتۇرۇپ، ناشتا قىلدى-دە، ئۆزىنىڭ تۆۋەنكى خاس ھوجرىسىغا چۈشۈپ، كالىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈستىۋاش يەڭگۈشلىدى : قىزىل مۇنچاقلىق مانجۇچە قالپاق، يان چەكلىرى ئوچۇق ئۆرە ياقىلىق قىزغۇچ تەتىللا تون، ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن كالتە چاپان، قىزىل جىيەك تۇتۇلغان كالتە قونجلىق قېلىق تاپان قارا مەخمەل ئۆتۈك ـ مانا بۇلار شا مەخسۇتنى غەلىتە تۈسكە كىرگۈزۈپ قويىدى. ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ مىللى كىيىملىرىنى كىيسىمۇ، رەسمى قوبۇل ياكى مۇراسىم چاغلىرىدا، مانجۇ خان ئوردىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە، ئاشۇنداق ۋاڭلىق سەرپاسىنى كىيىشى شەرت ئىدى.

ئۇ، مانجۇچە كىينگەن تۇرشا تۇغبېگى باشلىق تۆت مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە ھىلىقى ھوجرىغا تۇتاش ئۇزۇن دەھلىزدىن چۈشۈپ، ئارچا ۋە ئۇرۇك ئوتۇنلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى بىلەن قاپلانغان كىچىكرەك بىر زالنىڭ تۆر تەرىپىدىكى يان ئىشىگىدىن ئىچكىرى كىردى. قىپ-قىزىل گىلەملەر سېلىنغان زالنىڭ تۆر تەرەپتىكى تېمىغا ئۆرلەپ چىقىۋاتقان كۆن ۋە ھاۋادا ئۇچۇۋاتقان يوغان ئەجدىھا سۈرىتى سىزىلغان، دەل شۇ سۈرەتنىڭ ئالدىدىكى سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئالدى پۇتلىرى ئىككى شىنىڭ بېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىر تەخت قويۇلغان، قىزىل دۇخاۋا كۆرپە سېلىنغان تەختنىڭ يۆلەنچۈكىگىمۇ ئەجدىھا سۈرىتى نەقىشلەنگەن ئىدى. شامەخسۇت تەختتە ئولتۇرۇپ بولۇشىغا تۇرشا تۇغبېگى دەرھال بېرىپ ئۇدۇلدىكى نەقىشلىك قوشقانات ئىشىكنى ئاچتى، ئاپپاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئېگىز بويلۇق، كوسا ساقال ئەخمەتشا تۇڭچى (تەرجىمان) ئاستا كىردى-دە، سالام بىلەن تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى (ئۇلارمۇ مانجۇچە كىينگەن بولۇپ، ئەخمەتشا تۇڭچىنىڭ قولىدا بىر سېرىق لىپاپە تۇراتتى)، ئۇلار شامەخسۇتنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن يان تەرەپتىكى ياغاچ كۇرسىغا ئولتۇرۇپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتەردى. شامەخسۇت

ۋە تۆرشا تۇغبېگى باشلىق مۇھاپىزەتچىلەرمۇ تەڭلا قول كۆتەردى. دۇئادىن كېيىن نوشىرۋان تەيجى بىلەن ئەخمەتشا تۆۋچى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، شامەخسۇتتىن ئىسەنلىك سوراپ:

- چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى ئىسەن قوندىلامىكىن؟ - دېدى.

- خۇداغا شۈكرى، يۇرت ئامان، ئىشلار راۋانمۇ؟ - دېدى شا مەخسۇت.

- خوش، ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ھەممە ئىشلار جايىدا، - دېدى نوشىرۋان تەيجى، - مۇبارەك خاتىرە شېرىپلىرىگە مەلۇم بولغايكىم، بۈگۈن ئەتىگەن ئۈرۈمچى جاڭجۈڭ يامۇلىدىن مۇھىم مەكتۇپ كەلدى، ئىجازەت بولسا، ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلساق.

- قېنى ئوقۇلسۇن.

نوشىرۋان تەيجى تۆرشا تۇغبېگىگە قارىدى، تۇغبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن مۇھاپىزەتچىلەر چىقىپ كەتتى. ئەخمەتشا تۆۋچى لىپاپىنىڭ ئاغزىنى كىچىك قايچا بىلەن ئېچىپ، يۇڭ قەلەمدە يېزىلىپ، تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان خەنزۇچە خەتنى ئاستا ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ خەت مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى باش ھەربى - مەمۇرى ئەمەلدارى يۈەن داخۇادىن كەلگەن ئىدى.

بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولدىكى، سۈن جۇڭشەننىڭ شىنجاڭدىكى تەرەپدارلىرى «گېلاۋخۇي①» چىلار بىلەن بىرلىشىپ، يېقىندا، يەنى **1911**- يىلى **28**- دېكابىر ئۈرۈمچىدە خانلىققا قارشى قورallıق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. بۇ قوزغىلاڭ بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلىرى ئىلى ۋە قۇمۇل تەرەپكە قېچىپ كەتكەن، ئېچكىرىدە بولسا، بۇ يىل (**1912**- يىل) **1**- يانۋار كۈنى **17** ئۆلكىنىڭ ۋەكىللىرى نەنجىڭ دېگەن شەھەرگە توپلىنىپ، «جۇڭخۇا مىنگو» دۆلىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان ۋە سۈن جۇڭشەننى «ۋاقىتلىق دازۇڭتۇڭ» (بۈيۈك رەئىس جۇمھۇر) قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، سۈن جۇڭشەننىڭ ئىلىدىكى تەرەپدارلىرى **7**- يانۋار كۈنى ئىلىنىڭ كۈرە شەھىرىدە كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خان لەشكەرلىرىنى كۈرەدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۈچ كۈندىن كېيىن ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان. ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرى، مەسىلەن، خۇيزۇ ئۆلىمالىرىدىن مالىنشياۋ، ئۇيغۇرلاردىن ھېكىمبەگ تەيجى، ھۆسەنبايلار، يەنە بىر مۇنچە موڭغۇل ۋە قازاق چوڭلىرىمۇ ئىلى قوزغىلىڭىغا ماددى ۋە مەنىۋى ياردەملەر بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭچىلار ئىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، شەرققە، يەنى ئۈرۈمچىگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا تۇرماقتا. دېمەك، ئەھۋال ناھايىتى خەتەرلىك. ئەگەر بۇ خەتەرنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، سۈن جۇڭشەن تەرەپدارلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خانلىق ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئۇ ھالدا ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە قۇمۇل ۋاڭلىقىمۇ زاۋال تاپىدۇ.

«... شۇ ۋەجىدىن، - دېيىلگەنىدى خەتنىڭ ئاخىرىدا، - شا مەخسۇت جىلىق ۋاڭ جانابلىرى ئۇلۇغ چىن خاقانىغا بولغان ئەنئەنىۋى ساداقەت ۋە بەركامال ئىتائەت ئىزھارى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئۇزۇن يىللار سەلتەنەت دەۋرانى سۈرۈشىگە كاپالەت تىلەك قىلىش ئۈچۈن، دەرھال چارە-تەدبىرلەرگە كىرىشىپ، بىرىنچىدىن، يامان ئادەملەرنىڭ قۇمۇل زېمىنىدا توپىلاڭ قىلىشىغا زىنھار يول قويمىغايلا. ئىككىنچىدىن، ئىلىدىكى توپىلاڭچى ئوغرىلارغا جازا يۈرۈشى باشلىشىمىزغا بەتەھقىق ھەمدەم بولۇپ، قۇمۇلدىن بىر نەچچە يۈز ئاتلىق مەرگەن جابدۇپ ئەۋەرتكەيلەر،

① گېلاۋخۇي (ئاكا-ئۇكىلار جەمئىيىتى) - مانجۇ خانلىقىغا قارشى بىر خىل دىنىي تەشكىلات بولۇپ، ئاساسەن خاراپ بولغان دېخانلار، ئىشسىز قالغان كاسىپلار، ئەسكەر ۋە دەرگەردانلاردىن تەركىپ تاپقان، بۇ تەشكىلات بەزىدە پومىشچىك ۋە ئەمەلدارلار تەرىپىدىنمۇ سۈيئىستىمال قىلىنىپ كېتەتتى. شىڭخەي ئىنقىلاۋى دەۋرىدە بولسا، بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ مۇھىم تايانچى بولۇپ قالغان.

تاكى ئۇلار خانلىق لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا مەنسۇپ مىللەتلەرنىڭ شان-شۆھرەت مەرتىۋىلىرىنى تېخىمۇ يۇقىرى قىلغاي»

خەت ئوقۇلۇپ بولغۇچە، شا مەخسۇتنىڭ چىرايى نەچچە خىل بولۇپ كەتتى، گاھ تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇۋالاتتى؛ گاھ ئاقىرىشقا باشلىغان سېرىق ساقىلىنى سىلاپ، زالنىڭ نەقىشلەنگەن تاملىرىغا قارايتتى، ھېكىم بەگ بىلەن ھۆسەنبايىنىڭ ئېتى چىققاندا، ئۇ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، نوشىرۋان تەيجىگە تىكىلىپ قارىۋالدى. «توپىلاڭ» دىگەن سۆز چىققاندا، چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى قارا ساقاللىق كىشى ئۆتكۈر پالتىسىنى كۆتۈرۈپ، ئوردىغا كىرىپ كىلىۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ كېتەتتى-دە، يۈرىكى «جىغ» قىلىپ، بەدىنىگە تىترەك ئولىشاتتى.

ھەقىقەتەن بۇ كۈنلەردە شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى جىددىيلەشكەن ئىدى. جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئۇلۇغ پېشۋالىرىدىن سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە **1905**-يىلى قۇرۇلغان بۇرژۇئا ئىنقىلاپچىلىرىنىڭ سىياسىي پارتىيىسى- ـ «جۇڭگو ئىنقىلاپچىلىرى ئىتتىپاقى» نىڭ ئەزالىرى **1911**- يىلىدىكى شىڭخەي ئىنقىلابىدىن بۇرۇنلا، شىنجاڭدا مانجۇ خانلىغى ئىستىبداتىغا قارشى بەزى ھەركەتلەرنى باشلىۋەتكەن ئىدى. شۇ ئىنقىلاۋى ھەركەتلەرنىڭ دەسلەپكى مېۋىسى بولغان ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، نەنجىڭدىكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە تېلېگىراما يوللاپ، ئىلى رايونىدا مانجۇ خانلىقى ھاكىمىيىتىگە خاتىمە بېرىلگەنلىكىنى جاكارلىدى ۋە يۈەن داخۋانى مانجۇ خانلىقىدىن ۋاز كېچىپ، «جۇڭخۇا مىنگونى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىدى؛ چار پادىشاسىنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانىسىغىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىقنى تەلەپ قىلدى. بىراق، يۈەن داخۋا بېيجىڭدا جان تالىشىۋاتقان مانجۇ خانلىغىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ، ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە قارشى مەيدانغا چىقتى. بېيجىڭدىكى مانجۇ خانلىغى يۈەن داخۋاغا ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئوجۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىش بىلەن بىللە چارپادىشادىن ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭدا ئىككى ھاكىمىيەت، يەنە ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۈرۈمچىدىكى مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمىتى شەكىللىنىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. يۈەن داخۋا جەنۇپ ۋە شەرقى شىنجاڭدىن ئەسكەر يۆتكەشكە جىددى كىرىشتى. جۈملىدىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي باشلىق جۇدېچىنغا (خەلق ئۇنى : « جۇ دارېن» دەپ ئاتىشاتتى) ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن دەرھال ئۈرۈمچىگە يېتىپ كىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. بۇ بۇيرۇق شامەخسۇتقا يېزىلغان خەتتىن بىر كۈن بۇرۇن جۇدارېنغا تەگكەن ئىدى.

ئەخمەتشا تۇڭچى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شامەخسۇتقا قارىدى، شامەخسۇت تەختتە يۆلەپ قويغان ئۆلۈكتەك، رەڭگى ئۆچكەن ھالدا ئولتۇراتتى. زالدا يوغان چۆيۈن مەشنىڭ گۈركىرىشىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، جۇ دارېننىڭ كۆرۈشكىلى كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. . .

جۇدارېن ئەھۋالنىڭ ناھايىتى جىددى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئەتە ئەتىگەن يولغا چىقىدىغانلىغىنى ئېيتىپ، قۇمۇلدىن ئەۋەتىلىدىغان مەرگەنلەرنىڭ تېزرەك يولغا چىقىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاخىرىدا ئەخمەتشا تۇڭچىغا قاراپ جىددى قىياپەتتە مۇنداق دىدى:

ـ چىڭ ۋاڭ ئالىلىرىغا ئۇشبۇ سۆزلىرىمنى يەتكۈزۈپ قويغايسىز. ئۇرۇش چىقمىسىز بولمايدۇ،

زەمبىرەكنىڭ ھەربىر تال ئوقى ئۆزى بىلەن تەڭ كۆمۈشكە توختايدۇ. چىڭ ۋاڭ ئاللىرى ئۆرۈمچىگە مەرگەنلەردىن تاشقىرى ئۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن پۇل ئەۋەتىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويمىغاي!

جۇ دارىن «يوللۇق» دەپ بىرىلگەن يىگىرمە سەر ئالتۇننى ئېلىپ ئۆزىغاندىن كېيىن، شا مەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە قاراپ : «ئىشنى نىمىدىن باشلىساق بولۇر؟» دېدى.

- ئەل ئىچىدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەن يىغىش ئوڭاي ئىش ئەمەس، - دىدى نوشىرۋان تەيجى، - ھەزرەتلىرىنىڭ رەيلىرىگە مۇناسىپ كەلسە، ئوردا ئەركانى ۋە يۇرت چوڭلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ كۆرسەكمىكىن.

- ئەمسە پېشىندىن يېنىپ ھەممىسى يىغىلغاي! - دېدى شا مەخسۇت سەل نارازى قىياپەتتە.

- خوش.

2

پېشىندىن كېيىن زالدا يىغىلىش باشلاندى. شامەخسۇت بايىقى تەخت ئۈستىدە سەۋسەر جۇۋىسىغا يۆگىنىپ، سەللە بىلەن ئولتۇراتتى. ئوڭ قاناتتىكى ياغاچ كۇرسىلاردا نوشىرۋان تەيجى، ھاشىر تەيجى، قېزبەگ غوجا باشلىق ئوردا بەگلىرى، سول قاناتتا نورۇز ئەئلەم، ئۇۋەيس مۇپتى، توختى دورغا باشلىق يۇرت چوڭلىرى بولۇپ ئون نەچچە كىشى ئولتۇراتتى. مانجۇچە لىباس كىيىپ، بېلىگە شەمشەر ئاسقان تۇغبېگى شامەخسۇتنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇراتتى. قالغان ئوردا بەگلىرىنىڭ ھەممىسى مىللى كىيىم بىلەن ئىدى.

نوشىرۋان تەيجى بايىقى خەتتە ئىزھار قىلىنغان ئەھۋاللارنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈپ، ھاردۇق يەتكەن كىشىدەك جىم ئولتۇرۇپ قالدى. شامەخسۇت:

- ئۇرۇش خىراجىتى خۇسۇسىدا گەپ قىلىنمىدىغۇ! - دېدى رەنجىگەن قىياپەتتە.

- خوش، ئەپۇ قىلسىلا، مەن قۇللىرى بۇ گەپنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، - دىدى نوشىرۋان تەيجى ئورنىدىن تۇرۇپ. ئاندىن جۇدارىننىڭ ئۇرۇش خىراجىتى توغرىسىدا تەلەپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن شامەخسۇت قاپاقلىرىنى تۈرۈپ، ھەممىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاچ، «قېنى، بۇ گەپلەرگە نىمە دەيسىزلەر؟» دېدى.

قېلىن يېشىل مۇۋۋەتتىن تون كىيگەن ئۇۋەيس مۇپتى يوغان سەللىسىنى تۈزىتىپ قويۇپ چىيقىراق ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

- قۇرئان كېرىمدە ھەر نېچۈك دۈشمەننى سەل چاغلىماسلىق، بەشەرتى لازىم تېپىلغاندا غازات باشلاش خۇسۇسىدا ئايەتلەر كۆپ. پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ. ئەلھال، جاڭجۇڭ جاناپلىرى بىزدىن لەشكەر ۋە خىراج سورىغان ئىكەن، بىز ھېچنەرسىمىزنى ئايىماي، ئىلى كاپىرلىرىغا قارشى غازات باشلاپ، چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىرىنى ئاسمان پەلەك كۆتىرىشىمىز دەركار.

- ئۆرۈمچى جاڭجۇڭى تەرەپتە تۇرۇپ، ئىلى جاڭجۇڭىغا قارشى تىغ كۆتىرىشنى غازات

دىگىلى بولماس، تەقسىر.ـ دېدى نوشىرۋان تەيجى مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىگە ئالىيىپ قويۇپ، تەتۈر قارىۋالدى.

باياتىن بېرى شامەخسۇتنىڭ ئىچىدىكىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئۇنى دىققەت بىلەن كۈزىتىپ ئولتۇرغان ھاشىر تەيجى مەسىلىنى دەرھال چۈشىنىپ، خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي قالدى. ئۇ قېزىبەگلىكتىن كىچىك تەيجى بەگلىك مەنسۇپىگە چىققاندىن بۇيان، قانداق قىلىپ نوشىرۋان تەيجىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ تەيجى بولۇش كويىدا يۈرەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان پولتاي كۆز ئادەم، يەنى ھېلىقى نېرىنكىرغا ساناقچى بەگلەر باشلىقى بولۇپ چىققان قېزىبەگ غوجا بولسا ھاشىر تەيجى بىلەن ھەمنەپەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا نوشىرۋان تەيجىنى شامەخسۇتقا چېقىپ، ئۇنىڭغا ئورا كولايتتى. مۇبادا ھاشىر تەيجى چوڭ تەيجى بولۇپ قالسا، قېزىبەگ غوجىنىڭ كىچىك تەيجىلىك مەنسۇپىگە مىنىشى ئېنىق گەپ ئىدى. مانا ئەمدى نوشىرۋان تەيجى شامەخسۇتنىڭ رايىغا باقماي، ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويدى. بوي-بەستىنىڭ يوغانلىقى ۋە رەڭگىروينىڭ قارىلىقى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراققا ئوخشايدىغان ھاشىر تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-دە، شامەخسۇتقا تازىم بەجا كەلتۈرگەچ مۇنداق دىدى:

ـ مۇپتى ئاخۇنۇمنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق گەپ. بىز ئۈچۈن چىڭ گاڭ غوجام ئالىيلىرىنىڭ شانۇ-شەۋكىتى ھەممىدىن ئەۋزەل. بىز دەرھال يۇرت ئىچىدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەن ۋە ئالتۇن-كۈمۈش توپلاپ، ئۇرۇمچى جاڭجۇڭىنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇشىمىز لازىم.

ـ ھاشىر تەيجى، ـ دىدى نوشىرۋان تەيجى ئېغىر-بېسىقلىق بىلەن،ـ يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئۆزلەگە مەلۇم. ئۆتكەن يىلى قۇرغاقچىلىق بىلەن ھوسۇل كېمىيىپ كەتتى. ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسىدە دىگىدەك چارۋا ماللار جۇتقا ئۇچرىدى. قارا كېزىك بىلەن يۇرت ئىچىدە ئۆلۈم-يېتىم كۆپ بولۇۋېتىپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كىچىككىنە قۇمۇلدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەن ۋە نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈشنى قانداق يىققىلى بولسۇن! « تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن، پادىشالىق ئەل بىلەن» دەپتىكەن. چىڭ گاڭ غوجامنىڭ شانۇ-شەۋكىتى يۇرتنىڭ تېچ-ئامانلىقى بىلەن بولمايزە، ئەل يۇرتقا ئېغىرچىلىق سېلىش بىلەن بولغۇدەكمۇ! ئۆتكەن ئۇلۇغلار:

«رەئىيەتتىن① ئالما رىئايەت② قولىن،
رىئايەتكە تاپشۇر رەئىيەت يولىن.»

دەپتىكەن. ئەمىر ناۋائى ھەزرەتلىرى ھۆسەين بايقاراغا قىلغان نەسىھەتلىرىنىڭ بىرىدە:

«شاھ تىلەر بولسا شاھلىق قىلماق،
رەئىيەتتىن كېرەكمەس ئايرىلماق. »

دىگەن ئىكەن.

قېزىبەگ غوجا ئورنىدىن چاچراپ قوپتى- دە، قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دىدى:

---

① رەئىيەت ـ پۇقرا، خەلق.

② رىئايەت ـ رىئايە قىلماق، ھۆرمەت قىلماق.

- ئەمدى ئۆزلە چىڭ گاڭ غوجامغا نەسىھەت قىلغۇدەك بولدىلامۇ؟ چىڭ گاڭ غوجام ھەزرەتلىرى، ئىنشائاللا، ھېچكىمنىڭ نەسىھىتىگە مۇھتاج ئەمەس.

- سەۋر قىلسىلا بېگىم، - دېدى ھاشىر تەيجى ئۇنى باسقان بولۇپ، ئاندىن نوشرۋان تەيجىگە قاراپ مۇنداق دىدى:

- ئۆزلە «رەئىيەت-پەئىيەت» دەپ نىمە قىلماقچى؟ ئۇلۇغ بېيجىڭ خان چىڭ گاڭ غوجامغا قۇمۇلنىڭ يېرىنى جاساق، خەلقىنى قۇل قىلىپ بەرگەن، چىڭ گاڭ غوجام نىمە قىلىشنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ، تولا «رەئىيەت-پەئىيەت» دەۋەرمىسىلە!

نوشىرۋان تەيجى ناھايىتى ئېچىنغان ھالدا مۇنداق دېدى:

- ئۆزلە، يەنە بىر «توروپاق يىغىلىغى» بولسۇن دىمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلىنىڭ مەرگەن سورىغىنى — قان سورىغىنى. چىڭ گاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى، پۇقرالار قۇل بولسىمۇ، گۇل بولسىمۇ چىڭ گاڭ غوجامنىڭ بالىسى، قايسى ئاتا ئۆز بالىلىرىغا مېھرىۋان ئەمەس. شەيخ سەئىدى ھەزرەتلىرى پادىشانى دەرەخكە، خەلقنى يىلتىزغا ئوخشىتىپ، «خەلققە زەرەر يەتكۈزمە، بولمىسا يىلتىزىڭ قۇرۇپ كېتىدۇ» دىگەن ھېكمەتلىك گەپنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز چىڭ گاڭ غوجامنىڭ چىنار دەرىخىدەك ئۆزۈن يىللار كۆكلەپ، كۆپچىلىككە سايە، غېرىپ-مىسكىنلەرگە ھىمايە بولۇشنى خالىساق، پۇقرالارغا بىھۇدە زەرەر يەتكۈزمەسلىكىمىز لازىم. پۇتكۇل شىنجاڭنى سوراۋاتقان جاڭجۇڭ جاناپلىرى ئالقانچىلىك كېلىدىغان قۇمۇل دىيارىدىن مەرگەن ۋە پۇل ئالماي تۇرۇپمۇ، ئۆز مۇرادىنى ھاسىل قىلالايدۇ.

نوشىرۋان تەيجى سۆزلەۋاتقاندا، نورۇز ئەئلەم بىرەر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن سەزگەندەك قارا تەرگە چۆمۈپ كەتتى. ئۇ نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، «تەقسىر، ئۆزلىرىنى ئايىسىلا، بۇلاردا ھەق گەپنى ئاڭلايدىغان قۇلاقمۇ يوق، ئەل-يۇرتنىڭ دەردىگە يېتىدىغان يۈرەكمۇ يوق، بۇلارغا نەسىھەت قىلماق قارا تاشنىڭ ئۈستىگە سۇ سەپمەكلىك بولىدۇ» دىمەكچى ئىدى. لېكىن، ئۆزىنى ئاران بېسىپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

شامەخسۇت نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەق گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئاڭلىغۇسى كەلمەي قاپاقلىرىنى سالغان ھالدا بۇ قېرى تەيجىدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ تەدبىرى ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. بىراق نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئەڭ كونا ۋە كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن مويسىپىت تەيجى ئىكەنلىكىنى، بولۇپمۇ خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرويى بارلىغىنى ئەسلەپ، ئۇنى دەرھال جازالاشقا پېتىنالمايتتى. ئاخىر ئۆزىچە بىر يول تاپتى-دە، مۇنداق دېدى:

- نوشىرۋان تەيجى! سىز كۆپ خىزمەت قىلىپ ھېرىپ كەتتىڭىز، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ ھەج تاۋاپ قىلىۋالسام دەپ نەچچە قېتىم ئەرز ئېيتقان ئىدىڭىز، سىزگە رۇخسەت، ھەجگە بېرىشقا جابدۇنۇڭ، سىزنىڭ ۋەزىپىڭىزنى ھاشىر تەيجى ئورۇنداپ تۇرغاي!

ئاندىن شامەخسۇت مۇنۇلارنى جاكارلىدى:

- ئۆرۈش خىراجىتى ئۈچۈن ھەر تۈتۈن (ئائىلە) دىن ھال-ئەھۋالىغا قاراپ، ئون سەردىن قىرىق سەرگىچە كۈمۈش پۇل توپلانسۇن؛ ئىككى-ئۈچ ئوغۇللۇق پۇقرالاردىن بىر ئوغۇل ئەسكەرلىككە ئېلىنسۇن؛ يالغۇز ئوغۇللۇق ياكى ئوغلى يوق تۈتۈنلەرنىڭ ھەربىرى يۈز سەر كۈمۈش، ئەللىك سەر قەغەز پۇل چىقىرىپ، باشقا بىر كىشىنى ئەسكەرلىككە ياللاپ بەرسۇن، ئەسكەرلىككە ئېلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئېگەر-جابدۇقلۇق ئېتى ۋە كىيىم كىچىگى بىلەن

كەلسۇن. پۇل تۇپلاش ۋە ئەسكەر ئېلىش ئىشىغا ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا تەيىنلەنسۇن، ئاخۇنۇملار مەسچىت-مەسچىتلەردە جامائەتكە ئەمر-مەرۇپ قىلسۇن.

شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى.

توختى دورغا ئۇردىدىن چىقىۋېتىپ يېنىدا كىتۋاتقان نورۇز ئەئەلەمگە پىچىرلىدى:

- نوشىرۋان تەيجى بەگكە ئۆگال بولدى. پۇت يۇگرۇگى ئاشقا، ئېغىز يۇگرۇگى باشقا دىگەن شۇ، « ئەۋلىيادىن پۇتۇڭنى تارت، پادىشادىن تىلىڭنى» دىگەن ماقالنى ئاڭلىمىغان بولغىمدى؟

- ھەي دورغام،- دەپ پىچىرلىدى نورۇز ئەئەلەم، - نوشىرۋان تەيجى پادىشا كۇندۇزنى كېچە دىسە، يۇلتۇز چىقىپتۇ دەيدىغان، ساڭقارىنى شۇڭقار دىسە، توشقان ئۇۋلاپتۇ دەيدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. ئەمدى ھەق گەپنى قىلىمەن دەپ بالاغا قالدى.

توققۇزىنچى باب

قوزغىلاڭ ھارپىسىدا

ئەگەر قىلمىدى ئەل ھىمايەت ساڭا،
ئۆزۈڭدىن كۆرە كەتتۈر شىكايەت ساڭا.

— ئەلشىر ناۋائى

1

ساغۇچ تولۇن ئاي تۇمانلىق ئاسماننىڭ بىر چېتىدە خۇددى مىس لىگەندەك ئېسىقلىق تۇراتتى. ئەگرى-توقاي، تار كوچىلار بىلەن ئاجرىلىپ تۇرغان مەھەللىلەردىكى پاكار-پاكار ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە چىراغ يورۇغى كۆرۈنەتتى. ئاندا-ساندا ئىتلارمۇ قاۋاپ قوياتتى. گايىت پاشئاپ نىپىز قار بىلەن قاپلانغان تار كوچىدا ئالدىراش كېتىۋېتىپ، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقان بىر نىمىگە كۆزى چۈشتى. ئۇ بىلىدىكى قىلىچىنىڭ دەستىنى تۇتقان ھالدا، يېقىن كېلىپ قارىدى-دە، ئۇنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى بايقاپ، « كىمسەن؟» دەپ ۋاقىرىدى. جاۋاپ چىقمىغاچ، ئۇ ئادەمنىڭ ئۈستىگە ئېڭىشتى، بۇرنىغا جۇن ھارىغىنىڭ سېسىغى پۇرىدى. «ھوي، كىمسەن؟» دېدى پاشئاپ پۇتى بىلەن تۇرتۇپ. بىراق شۇ ھامان ئۇنى تونۇپ قالدى. باش- كۆزى يېرىق، پوتىسى چۇۋۇق ياتقان بۇ ئادەم ھېلىقى ياقۇپ ياساۋۇل ئىدى. بۇگۈن ئەتىگەندىن بۇيان، قېزبەگ غوجىنىڭ بۇيرۇغى بىلەن گايىت پاشئاپ ياساۋۇللارغا ئىش بۇيرۇپ يۈرەتتى. ياقۇپ ياساۋۇلنى بولسا ھېچيەردىن تاپالماي ناھايىتى خاپا ئىدى. شۇڭا: « ھەي، خوتۇنتالاق، سېنى قوتۇر ئىتتەك يۇندا يالاپ يۈرەمدىكىن دېسەم، ئۆلگەندەك ئىچىپ، يەنە بىرسى بىلەن مۇشتلىشىپ يۈرۈپسەن-دە، قوپە ئورنۇڭدىن!» دېدى پاشئاپ ئۇنى ئاچچىق بىلەن تېپىپ. ياقۇپ ياساۋۇلدىن ھېچقانداق سادا چىقمىدى. «ئۆلگەنمۇ نىمە!» دەپ چۆچۈپ كەتتى پاشئاپ.

ۋەقە مۇنداق ئىدى : يېرىم سائەت ئىلگىرى مۇشۇ كوچىنىڭ دوقمۇشىدا سۇمباتلىق ئىككى يىگىت كىمنىدۇ كۈتۈپ تۇرغاندەك پات-پات يولغا قارىشىپ قوياتتى. شۇ ئارىدا ياقۇپ ياساۋۇل قانداقتۇ بىر ناخشىنى دىمىغىدا ئېيتىپ، دەلدەڭشىگەن پېتى ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ قالدى. ھېلىقى يىگىتلەر ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىپ، ھايت-ھۇيت دىگۈچە بازغاندەك مۇشتلىرى بىلەن ئۇنى شۇ ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويدى-دە، مۈرۈسىگە ئېسىۋالغان قىلىچى بىلەن پوتىدىكى پىچىغىنى ئېلىپ كۆزدىن غايىپ بولغان ئىدى...

پاششاپ ئالاقزادە بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئون قەدەمچە نېرىدا ئىشىگى كوچىغا قارىغان بىر ئۆينىڭ چىرىغى يېنىق تۇراتتى. پاششاپ ئۆي ئىگىلىرىنى چاقىرىپ چىقىپ، ياساۋۇلنى ئۆيگە ئەپكىرىشكە بۇيرۇدى ۋە ئۆزى ئۇنى سىلكىشتۈرۈپ ھوشىغا كەلتۈرگەچ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى سورىدى. ياساۋۇل ئىككى كىشىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ ئۇرۇپ تاشلىغانلىقىدىن باشقا ھېچنېمە دەپ بېرەلمىدى.

- ھېچقايسىسىنى تونۇمامسەن؟
- ياق تونۇمايمەن.
- بىرەر نەرسەڭنى ئالدىمۇ؟

شۇ چاغدا ياساۋۇل بېلىنى سىلاپ، «قىلىچىمنى ئېلىپ كېتىپتۇ» دېدى. پىچاقنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ، بۇنى ئېيتمىدى. چۈنكى بۇ ئەسلىدە قازاق يىگىتى جۇماتايدىن ئايىقىزغا قالغان پىچاق بولۇپ، ئۇنى ھېلىقى كۈنى، نىياز دورغىنىڭ ئۆيىدىكى قانلىق قانلىق ۋەقەدە ئالتوپىلاڭدىن پايدىلىنىپ، ئامانقۇلنىڭ پوتىسىدىن يېشىۋالغان ۋە باشقىلاردىن قىزغىنىپ، ھېچكىمگە ئېيتمىغان ئىدى.

- يالغۇز قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچىلار ئىكەن ئۇ؟ ئوبدانراق قارا، يەنە نېمەڭ يوق؟

ياساۋۇل پوتىسىنى يېشىپ قاراشتۇردى. خوتۇنىدىن يوشۇرۇپ، ھاراق ئۈچۈن ساقلاپ يۈرگەن ئىككى سەر قەغەز پۇلمۇ قويۇن يانچۇقىدا ئامان تۇراتتى.

- قىلىچتىن باشقا ھېچنېمەمگە تەگمەپتۇ، - دېدى ياساۋۇل.

- كىيىم-كېچەك بىلەن پۇلغا تەگمەي، پەقەت قىلىچىنىلا ئالدىغان قانداق بۇلاڭچى ئۇ؟ ئۇلارغا قىلىچىنىڭ نېمە كېرىگى؟- دېدى پاششاپ ھەيران قېلىپ، ئاندىن «بۇنى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇڭلار!» دەپ ئۆي ئىگىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ قويۇپ، ئالدىراش چىقىپ كەتتى.

2

گايىت پاششاپ ھاشىر تەيجىنىڭ كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان ھەيۋەتلىك ئوردىسى ئالدىدا توختىدى. يالىڭاچلىنىپ قالغان ئېگىز چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىدە جۈۋىسىنىڭ ئۈستىدىن دۇشالقىلىق ملتىق ئېسىۋالغان بىر كىشى ئىككى ئاتنى تۇتۇپ، دۈگدىيىپ تۇراتتى. پاششاپ ھاسراپ تۇرغان ئاتلارغا بىر قاراپلا، يىراقتىن كەلگەنلىكىنى بايقىدى. شۇ ئارىدا دەرۋازىدىكى قاراۋۇللار «كىم سەن؟» دەپ ۋارقىرىدى. پاششاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ ئىچكىرى كىردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا چوڭ كىرسىن لامپا بىلەن يورۇتۇلغان مېھمانخانىنىڭ تۆرىدە ئولتۇرۇپ، بىر كىشىدىن گەپ سوراۋاتاتتى. سول قولىنى ئاق ماتا بىلەن بويىنىغا ئېسىۋالغان دوغىلاق بىر ئادەم پەگادا ئولتۇرۇپ سوئاللارغا جاۋاپ بېرىۋاتاتتى. گايىت پاششاپ ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇ ئادەمنى تونۇدى. بۇ، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭنىڭ ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز ئاتلىق مەرگەنگە باش بولۇپ بارغان روزىمەت بەگ دېگەن كىشى ئىدى. پاششاپ ئۇنىڭ تېخى

بىر-ئىككى سائەت بۇرۇن قۇمۇلغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇنى ئۆز ئۆيىدە دەپ ئويلىغان ئىدى. ئەمدى بولسا، ئۆيىگىمۇ بارماي، توپتوغرا تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەلگەنلىگىنى كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ جىددى ئىكەنلىگىنى چۈشەندى-دە، قول باغلىغان پېتى بىر چەتتە ئۈن-تىنسىز تۇرىۋەردى.

ھاشىر تەيجى بىلەن روزىمەت بەگنىڭ ئارىسىدا بولۇۋاتقان سوئال-جاۋاپلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئۈرۈمچى جاڭجۈڭنىڭ خانلىق لەشكەرلىرىنى سىر-توقاي قىلىپ، جىڭ ناھىيىسىنىڭ كۆن چىقىش تەرىپىدىكى قۇمبۇلاق دىگەن يەرگە ئەپكىلىپ قويۇپتۇ. ھازىر شۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولۇۋاتقىدەك. قومۇلدىن بارغان مەرگەنلەر دەسلەپكى كۈنلەردە خېلى ئوبدان ئۇرۇشقان بولسىمۇ، خان لەشكەرلىرى ھە دېسىلا قۇمۇللۇقلارنى ئالدىغا چىقىرىپ قويغانلىقتىن، بىر ھەپتە ئىچىدە ئەللىك بەش مەرگەن ئۆلۈپ، ئوتتۇز سەككىز كىشى يارىدار بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆلارنىڭ روھى چۈشۈپ كىتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرچە سۆز بىلىدىغان تۇڭگانلارمۇ كۆپ ئىكەن. ئۆلار ھەدىسىلا، «ھەي قۇمۇللۇق قېرىنداشلار، سىلەر كىم ئۈچۈن سوقۇشۇۋاتىسىلەر؟ بېيجىڭدىكى مانجۇ خان تەختتىن چۈشتى. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭدىن قورقماڭلار» دەپ كاناي ئارقىلىق ۋارقىرايدىكەن. شۇڭا مەرگەنلەر روزىمەت بەگگىمۇ بويسۇنماي قېچىشقا باشلاپتۇ.

- شۇنداق قىلىپ قانچە كىشى بىلەن يېنىپ كەلدىڭ؟- دېدى ھاشىر تەيجى قاپىغىنى سىلىپ.

- سالامەت كەلگىنىمىز ئۆزەم بىلەن سەكسەن يەتتە، ئېغىر يارىدارلارنى ئۆتەڭلەردە تاشلاپ كەلدۇق،- دېدى روزىمەت بەگ.

- سەن بىلەن كەلگەنلەر ھازىر نەدىدۇ؟- دېدى قېزبەگ غوجا.

- ھەممىسى ئۆيلىرىگە تاراپ كەتتىكەن.

- نىمىشقا بىر يەرگە يىغىپ تۇرمىدىڭ؟

- قۇمۇلغا كىرىش بىلەنلا ئۇركۈپ كەتتىكەن يىلقىدەك تۇتۇق بەرمەي قويدى. ۋارقىراپ، ئۇرۇپ باقتىم، نەدىكىنى ...

- بەس!- دەپ كايىشقا باشلىدى ھاشىر تەيجى،- خوتۇن خەقنىڭ نالىسى تولا، ئىش ئۇقماسنىڭ بانىسى، دەپ، تولا كوتۇلداۋەرمە، لەشكەر بېشى ئەمەس، بىر پارچە پوق ئىكەنسەن. ئۇ بىر نىمىلىرىڭ ئۆي-ئۆيگە تاراپ كەتتىكەن بولسا، بايىقى گەپلەر ئەتىگىچە پۈتكۈل قۇمۇلغا بىر كېلىدۇ. ئەمدى ئەسكەر ئېلىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتمەمدۇ؟ ساڭا ئوخشاش نان قېپىلارنى دارغا ئېسىش كېرەك.

- ئىلتىپاتلىرى بېگىم.

- سەنمۇ بىر نان قېپى،- دېدى تەيجى گايىت پاشىشاپقا كايىپ،- ئۆزۈڭ پاشىشاپ بېگى تۇرۇپ، يۇرتتا شۇنچە ئەنسىزچىلىك بولۇۋاتسا، غېمىڭدە يوق يۈرىسەن. دورلۇقنىڭ① يېنىدا بۇلاڭچىلار ئىككى چېرىكنى بوغۇزلىۋېتىپ، مىلتىغىنى ئېلىپ قاچقانلىغىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟ ھېلىقى گېلاۋخۇي دىگەنلەرنىڭ بارىكۆل ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىغىنىنى بىلەمسەن؟ تۈنۈگۈن كېچە قۇمۇل ئامبىلىغىمۇ قەست قىپتۇ، ھۇشۇڭلارنى يىغىپ يۈرۈڭلار. دەرھال ئادەملىرىڭنى

① دورلۇق (دورىلىق) ـ ئوق-دورا ئىسكىلاتى. ئۇ چاغلاردا قۇمۇل كونا شەھەر بىلەن «خۇيچىڭ» (مۇسۇلمان شەھىرى) ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر كىچىك قورغان بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قورال-ياراقلىرى شۇ يەردە ساقلىناتتى.

كۆپەيت، كېچىلىرى كوچا چارلاشنى قويۇقلاشتۇرۇڭلار، ئاڭلىدىڭمۇ؟
- خو... ش... - دېدى پاششاپ، ئاندىن «بايا... » دېدىيۇ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ، توختاپ قالدى.
- ھە، نىمە «بايا؟»- دېدى تەيجى.
شۇنىڭدىن كېيىن، گايىت پاششاپ دۇدۇقلاپ تۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەردى.
- مانا دېمىدىممۇ! ھۆكۈمەت كىشىلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، قورال-ياراغ بۇلايدىغان ئىشلارنىڭ پەيدا بولۇشى كىچىك ئىش ئەمەس. بارىكۆل ئامبىلىنىغۇ گىلاۋخۇي ئۆلتۈرۈپتۇ. چېرىكلەر بىلەن ياساۋۇللارنىڭ قورالىنى بۇلىغانلار كىم؟ ھېلىقى تۆمۈر مۇجاڭنىڭ ئادەملىرى بولمىسۇن يەنە! سەن نان قېپىلار ھېلىغىچە تۆمۈرنىڭ ئۆزىنى تۇتماق بۇياقتا تۇرسۇن، رەڭگىروينىمۇ بىلەلمەي يۈرىسىلەر. ئۇ ھەرقانچە بولۇپ كەتسە، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان شاياتۇن ئەمەستۇ؟ !

3

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن توپ-توپ كىشىلەر روزىمەت بەگنىڭ ئۆيىگە كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىگى ئاپئاق ساقاللىق بوۋايلار، مۈكچىيىپ قالغان مومايلار، بالا كۆتۈرگەن ئاياللار ۋە ئۇششاق ئوغۇل-قىزلار بولۇپ، ھەممىسى دىگىدەك بېلىگە ئاق باغلىغان، ئاياللار بېشىغا ئاق سېلىۋالغان ئىدى. چۈش ۋاقتىغا قالماي روزىمەت بەگنىڭ كونا سېپىل تۈۋىدىكى ھويلىسى نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئەتراپتىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى بىلەن، يالىڭاچلىنىپ قالغان تال-سۆگەتلەرنىمۇ ئادەملەر توپ خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. «ۋاي بالام»، «ۋاي دادام»، «ۋاي قېرىندىشىم» دىگەن يىغا ئاۋازلىرىغا ئۇششاق نارەسىدىلەرنىڭ قىيا-چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەر-زىمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرەتتى. گايى ئاياللار ياقىلىرىنى يىرتىپ، چاچلىرىنى يۇلاتتى. گايى كىشىلەر ھوشىدىن كەتكەن مومايلارنى يۆلەشتۇرۇپ، تام تۈۋلىرىگە ئولتۇرغۇزاتتى. چاچلىرى ئاقىرىپ، چىشلىرى سارغىيىپ كەتكەن بىر موماي ھاسا تاياقىقا تېيىنىپ، قوشاق قېتىپ يىغلايتتى:

جان بالام، جېنىم بالام،
چۆللەردە جان بەرگەن بالام.
ئون گۈلۈڭنىڭ بىرسىمۇ،
ئېچىلماي سولغان بالام.

يىگىرمىگە توشماي يېشىڭ،
نەلەردە قالغاندۇ بېشىڭ.
يىغلاپ قالدى قېرىندىشىڭ،
ئارماندا قالدۇقۇ بالام.

تال چىۋىقتەك ئېگىلىپ،
زەپىراندەك سارغىيىپ.
يۈرەك-باغرىم ئېزىلىپ،
ھەسرەتتە قالدىمغۇ بالام.

شۇ ئارىدا گايىت پاشىشاپ بىر بېشى قىزىل، بىر بېشى قارا بويالغان پالاقلارنى كۆتەرگەن سەككىز-ئون نەۋكەر بىلەن كېلىپ، خالايىقنى ھەيۋە بىلەن تارقىتىۋەتمەكچى بولدى. بىراق، غەزەپلەنگەن خەلق ئۇلارنىڭ پالاقلىرىنى تارتىۋېلىپ، پارچە-پارچە قىلىۋەتتى. نەۋكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ قېچىشتى. كىمدۇ بىرسى «نىمە قاراپ تۇرىسىلەر؟» دىدى-دە، مۇرۇسى بىلەن دەرۋازىنى ئىتتىرىشكە باشلىدى. بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قوشۇلدى.

يېرىم سائەتتىن بېرى، شامەخسۇت بىلەن ھاشىر تەيجى ئوردا راۋىغىنىڭ ئۈستىدە بۇ ئەھۋاللارنى بىر كۆزلۈك ئۈزۈنچاق دۇربۇن بىلەن كۆزۈتۈپ تۇراتتى. ئەھۋال شۇ يەرگە يەتكەندە، شامەخسۇتنىڭ كۆزىگە بۇندىن بەش يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن «تورپاق يېغىلىقى» كۆرۈنۈپ كەتتى ۋە ھېلىقى كۈنى نوشىرۋان تەيجىنىڭ «يەنە بىر تورپاق يېغىلىغى بولسۇن دىمەكچىمۇ سىلەر؟» دىگەن گېپى قۇلىغىنىڭ تۈۋىدە جاراڭلاپ كەتكەندەك تۇيۇلدى.

- بولمىدى،- دىدى شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە،- چاققان ئادەم ئەۋەتىڭ. ئۇۋەيىس ئەئەلەم بىلەن ئاخۇنۇملار دەرھال كېلىپ، ۋەز-نەسىھەت قىلسۇن. ئۇلگەنلەرگە ئاتاپ، مەسچىت مەسچىتلەردە نەزىر قىلىشقا ئوردىدىن ئەللىك قوي، بەش كالا، ۋە ئۇن-گۈرۈچ بېرىمىز دېسۇن. بۇنىڭغىمۇ ئۇنىمىسا، پالگانلارغا بۇيرۇق بېرىڭ، ئوق چىقارسۇن.

ئۇۋەيىس ئەئەلەم قارا قېچىرغا مىنىپ، تالىپلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەندە، خەلق توپى ئاللىقاچان روزىمەت بەگنى ئۆيىدىن سۆرەپ چىقىپ ئارىغا ئېلىۋالغان ئىدى. سول قولىنى ئېسىۋالغان روزىمەت بەگ مۇشۇكنىڭ ئالدىدىكى چاشقاندەك دىرىلداپ تۇراتتى. تەرەپ-تەرەپتىن چىقىۋاتقان غەزەپ نىدالىرى گۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك گۈرۈلدەيتتى.

- ھەي قانخور، بالامنى بەر!
- دادامنى بەر !
- ئاكامنى بەر !
- تويمىغان بولساڭ ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ يە !

ئۇۋەيىس ئەئەلەم خېچىردىن چۈشمەي تۇرۇپلا، ئىنچىكە ۋە چىقىراق ئاۋازى بىلەن خەلققە خىتاپ قىلدى:

- ھاي، مۇسۇلمانلار! مەن يۇرتنىڭ ئاتىسى چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاكالەتلىرى بىلەن سىزلەردىن ئەھۋال سوراپ كەلدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللا تائالانىڭ ھۆكمى ھەممىدىن ئەلا. ھەر ئىش بولسا ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، ماڭا قۇلاق سېلىڭلار!

ئادەتتە، ئۇۋەيىس ئەئەلەمنىڭ ئۆزى تۈگۈل، سايىسىنى كۆرسىمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئىززەت-ئېھتىرام بىلدۈرىدىغان خەلق بۈگۈن ئۇنى بار-يوقنىڭ ئورنىدا ھېساپلاپ، قىلچە پەرۋا قىلمىدى. ئۇۋەيىس ئەئەلەم ئاللانىڭ تەقدىرىگە بويسۇنۇپ، سەۋرى قىلىش توغرىسىدا يەنە

بىرنىملەر دەۋەرگەندىن كېيىن، بىر ئاقساقال بوۋاي قارا خېچىرنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى : « خۇدا ماڭا يەتتە ئوغۇل بەرگەن، تۇرۇپ قالغىنى ئىككى ئىدى، كىچىگى كېزىك بىلەن ئاغرىپ ياتقاندا روزىمەت كېلىپ، ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى دەپ، چوڭىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. ئاردىن ئون كۈن ئۆتۈپ كىچىك ئوغلۇم قازا تاپتى. ۋاڭ غوجامنىڭ يارلىغى بىلەن ھەيدەپ كەتكەن بالامنىڭ ئۆلۈك-تىرىكلىكىمۇ يوق، تىرىكمۇ. سىلەر بالامنى تۇتۇپ بەرمىسەڭلار، سوقۇشتا ئۆلەمتى؟ سېنىڭ بالاڭ سوقۇشقا بارسۇن دېگەن بۇيرۇقنى خۇدايىم بەرمىگەنمۇ؟ شامەخسۇت ۋاڭغا خەقنىڭ بالىلىرىنى ئۇرۇشقا ئەۋەت دەپ خۇدايىم بۇيرۇق قىپتىكەنمۇ؟»

- توغرا، توغرا! توغرا ئېيتىدۇ،- دەپ تەستىقلىدى كۆپچىلىك.

ئۆۋەيس ئەئەلەم يەنە بىر نىملەر دەپ ۋاقىراپ باقتى. خالايىق ئۇنىڭغا قۇلاق سېلىش ئورنىغا قارا خېچىرنى ئۇرۇپ يۇرۇپ، ئاردىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇ ئاردا ۋاڭنىڭ قورالLiق ئەسكەرلىرى سېپىل ئۈستىدە پەيدا بولدى-دە، مىلتىق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ، ئاسماننى ئىس-تۈتەك قاپلاپ كەتتى. خەلق توپى قېچىشقا باشلىدى. يىقىلىپ، دەسسىلىپ ياتقان ئۇششاق بالىلار بىلەن ئاجىز-ئورۇق مومايلارنىڭ قىيا-چىيا ۋە دات-پەرياتلىرى پەلەككە يەتتى.

راۋاق ئۈستىدە تاماشا كۆرۈپ تۇرغان شامەخسۇت ھاشىر تەيجىگە مۇنداق دېدى:

- ئىت سەمرىسە ئىگىسىنى چىشلەيدۇ، قۇل سەمرىسە غوجىسىغا يانىدۇ دەپ، بۇ تېجىمەللەر بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كىتىۋاتىدۇ. مېنىڭ بەگ-سىپاھلىرىم قاۋۇل ئەرلەردىن بولغان بولسا، پۇقرالىرىم مۇنچىلىكمۇ بولۇپ كەتمەس ئىدى. سىز ھاشىر تەيجى زادى بۇ يۇرتنى تۇتالامسىز-يوقمۇ؟ بولمىسا...

ھاشىر تەيجى يوغان گەۋدىسى بىلەن يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەتراپقا قارىۋېلىپ، پەس ئاۋازدا مۇنداق دېدى:

- ئالىي كەرەملىرىنىڭ دۆلەتلىرى سايىسىدە، بىز قۇللىرى كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ، يۇرتنىڭ تېچلىقى ئۈچۈن بىر پۈتىمىزنى ئون قىلىپ، يۈگۈرۈپ يۇرۇپتىمىز. ئەمما لېكىن، بىز تۈزىگەننى بۇزۇپ تۇرىدىغان كىشىلەرمۇ بار ئىكەن. مەسىلەن، يەنى مەسىلەن...

- ھە، نېمىشقا توختاپ قالىسىز؟ گەپنى باشلىغاندىكىن، ئايىغىنىمۇ ئېيتقۇلۇق.

- خو... ش ، يەنى مەسىلەن،- دەپ داۋام قىلدى تەيجى يەنە ئەتراپقا قارىۋېلىپ،- سۇ ئۇخلىسا ئۇخلار، دۈشمەن ئۇخلىماس دىگەندەك، نوشىرۋان تەيجى تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن...

- ھە، نىمە؟ ئېيتىۋېرىڭ؟

- تەيجىلىكتىن چۈشكەن بىلەن ئۆچمەنلىكىدىن كەچمەي، ئاغزىم بار دەپ ھەرنىملەرنى دىگىدەك. چىڭگاڭ غوجام بىر جاڭجۇڭ ئۈچۈن قۇمۇللۇقنى قىرىپ تۈگىتىدىغان بولدى. خۇدايىم ئىنساۋىنى بەرسۇن، دەپتۇدەك. ھىلىقى نورۇز ئەئەلەمۇ ئۇنىڭغا دوست تارتىشىپ يۇرگىدەك. يۇرتنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرى شۇنداق گەپلەرنى قىلىپ بەرسە، پۇقرالار نىمە بولماقچى. بۇ گەپلەرنى ھەزرەتلىرىنىڭ خاتىرە شېرىپلىرىگە سېلىپ قويااي دىۋىدىم. يەنە ھاكچى ئۇنچىنى كۆرەلمەپتۇ بولۇپ، بىرەر بەدگۇمانلىق تۇغۇلۇپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلغان ئىدىم.

- بۇ گەپلەر راستمۇ؟

- ئوردىنىڭ كۆز-قۇلاقلىرى بىكار نان يىمەيدۇ. قوغلا-قوغلا گەپ چىقۇر، كولا-كولا سۇ چىقۇر دەپ، ئېيتىۋەرسەم گەپ تولا.

- نوشىرۋان تەيجىنىڭ ھەج سەپىرىگە تەييارلىقى پۈتمەپتىمۇ؟
- غېمىدىمۇ يوق يۈرگىدەك.

شامەخسۇت خىيالغا چۆمدى. بىر دەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن، «ئۆزىڭىز بىر نىمە قىلىڭ» دەپ ھاشىر تەيجىگە مەنىلىك قاراپ قويدى.

ئونىنچى باب

ئون بالاغا بىر داۋا

جەننەت قىلىچلىرىڭىزنىڭ سايىسىدە،
مەن قىلىچنىڭ پەيغەمبىرى.

— «ھەدىس» تىن

كىمكى قىلىچنىڭ قارا دەستىسىنى تۇتۇشنى
خالىسا، ئۇنىڭ ئۆتكۈر تىغىغا دۇچ كېلىدۇ.

— ۋ.گ. يان

1

ۋەدىگە بىنائەن، شامەخسۇت ۋاڭ ئۈرۈمچى جاڭجۈڭىغا بەش يۈز ئاتلىق مەرگەن بېرىشى لازىم ئىدى. روزىمەت بەگ باشچىلىقىدا ئەۋەتكەن بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئىككى يۈز مەرگەننىڭ تەقدىرى ئەنە شۇنىڭ بىلەن ئاياقلاشتى. ئەمدى قانداقلا بولمىسۇن، ۋەدىگە ئەمەل قىلىپ، قالغان ئۈچ يۈز مەرگەننىمۇ ئەۋەتىپ بېرىشى لازىم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭى ھەدەپ خەت-تېلېگرامما ئەۋەتىپ، شامەخسۇتنى قىستاۋاتاتتى. ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى خان لەشكەرلىرىنى شىخودىنمۇ قوغلاپ چىقىرىپ، ماناس تەرەپكە سىلجىشقا باشلىغاندا، ئۈرۈمچى جاڭجۈڭىنىڭ ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ قالدى-دە، شامەخسۇتقا «پۈتۈن ئۈمىت سىزدە قالدى، بۇ ئۇرۇشتا ئۇتۇپ چىقىشىمغا تولۇق ياردەم بەرسىڭىز، سىزنى مۇئاۋىن قىلىپ، پۈتكۈل شىنجاڭنى ئىككىمىز تەڭ سورايمىز» دېگەن مەزمۇندا جىددىي تېلېگرامما ئەۋەتكەن ئىدى.

بىراق، روزىمەت بەگ باشلاپ بارغان مەرگەنلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ، بايىقى ۋەقە كېلىپ چىققاندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ ئەسكەر ئېلىش ئىشى تېخىمۇ تەسلىشىپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ئوغۇللىرىنى تۈرلۈك بانالار بىلەن قاچۇرۇۋېتىپ، «قانداق قىلىمىز، جان دېگەن تاتلىق نېمە ئىكەن. باللار تۇتۇق بەرمەي، قېچىپ كەتتى» دەپ دولىسىنى چىقىرىپ تۇرىۋەردى. بەگلەر تاياق-توقماقتا زورلاپمۇ ئىش چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالدى. بەزى كىشىلەر «بالامنى تېپىپ كېلەي» دەپ ئۆزىمۇ قېچىپ كەتتى. بەزى ياشانغان كىشىلەر «ئەمدى ئىلاجىم

قالمىدى. بالامنىڭ ئورنىغا ئۆزەم باراي» دەپ ئوردىغا كىلىۋالدى. ئۇلار ئەسكەرلىككە ئەلۋەتتە يارىمايتتى، بەزىلەر بولسا، بار-يوقنى سېتىشتۇرۇپ،بەلگىلەنگەن مىقداردىن ئىككى-ئۈچ ھەسسە ئوشۇق كۈمۈش تۆلەپ قۇتۇلۇشقا تىرىشاتتى. ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتتىن ئوغۇرلۇقچە قاماقتىكى «گۇناكار» لارنى سېتىشقا باشلىدى. شۇ قاتاردا ئامانقۇل بىلەن بىللە نېرىنكىردىن تۇتۇپ كېلىنگەن سوپى تىكە ۋە قاسىم قىزىق دىگەن يىگىتنى قاماقتىن چىقىرىپ، ئۈچەيلەننى يۈز سەردىن ئۈچ يۈز سەر كۈمۈشكە ساتتى. شۇ كۈنلەردىن باشلاپ، ئامانقۇلمۇ يېڭى ئەسكەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.

شۇنداق قىلىپ، قۇمۇل شەھەر ئىچى، ئەتراپ يېزىلار ۋە «بەش شار» دەپ ئاتىلىدىغان رايوندىن بولۇپ، مىڭ تەسلىكتە بىر يۈز يىگىرمىچە ئەسكەر توپلاندى. شامەخسۇت قالغانساننى توشقۇزالماي، ئۆز گۆشنى ئۆزى يىگىدەك بولۇپ، كېچىلىرىمۇ ئۇخلىيالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.

شۇنداق پەيتتە، تاغ تەرەپتىن «خۇش خەۋەر» كېلىپ قالدى: «تاغ خەلقى بىر يۈز سەكسەن ئاتلىق مەرگەن يىغىپ، چىڭگاڭ غوجامنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىپتۇدەك، ئۇلارنى نىياز دورغا باشلاپ كەلگىدەك» (بۇ، راست ئىش ئىدى). شامەخسۇت بۇ «خۇش خەۋەر» نى ئاڭلاپ، خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى-دە، تاغ مەرگەنلىرى كەلگەن ھامان بۇ يەردىكىلەر قوشۇلۇپ، دەرھال ئۇرۇمچىگەماڭسۇن، ھاجەر باقى لەشكەر بېشى بولۇپ بارسۇن دىگەن مەزمۇندا يارلىق چۈشۈردى.

ھەقىقەتتە بولسا، تاغدىن مەرگەن توپلاپ ئەۋەتىش تۆمۈر خەلپىنىڭ ئويۇنى ئىدى.

ئەسلىدە، شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن تارتىپ، تاغ خەلقى قاتتىق نارازىلىق بىلدۇرۇپ كەلگەن ئىدى. «قان تەرىمىزنى شوراپ، تېرىمىزنى شىلىپ، خالىسا ئېتىپ، چېپىپ، شۇنچە ئاني ئەتكىنى يەتمىگەندەك، ئەمدى بىزنى ياقا يۇرتلارغا ئاپىرىپ، تۇركۇم-تۇركۇملەپ ئوققا تۇتۇپ بەرگىدەكمۇ؟ شامەخسۇتنىڭ قىلمىغىنى شۇ قاپتىمۇ؟» دىگەن گەپلەر ھەممىلا يەردە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. دورغىلارنىڭ تاياق-توقماقلىرىمۇ ئۆتمەس بولۇپ، خەلق جىنىدىن تويۇپ يۈرەتتى. بۇگۇن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان كىشى ئەتىسى قېچىپ كېتەتتى-دە، تاغ جىرالارغا، قېلىن قارىغايزارلىقلارغا يوشۇرۇناتتى. شۇڭا بىرىنچى تۇركۇمدە تاغدىن ئازلا كىشى كەلتۈرۈلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېلى قوزغىلىڭنىڭ باشلانغانلىقىنى ئاڭلاش بىلەن قۇمۇل خەلقىنىڭمۇ ياخشى كۈنلىرى يېقىنلاشتى دەپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتىرىش پەيتىنى كۈتۈپ يۈرەتتى. شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىشقا كىرىشكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە: «بۇ ياخشى پۇرسەت، ئوتنى چۇقچىلاشقىمۇ كۆسەي كېرەك. پاشا، چىۋىننى قورۇشقىمۇ قورىغۇچ كېرەك، قۇرۇق قول بىلەن ھېچنىمە قىلغىلى بولمايدۇ. يىگىتلىرىمىز ئەسكەر بولدۇق دەپ شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئاۋال قورالغا ئىگەبولۇۋالسۇن. قورالغا ئىگە بولغاندىن كېيىن ھەممە ئىشنى قىلغىلى بولىدۇ. <تورپاق يېغىلغى> دىن قالغان قانلىق ساۋاق شۇ» دىگەن پىكىرگە كەلدى ۋە بۇ ئوي-پىكرىنى يېقىن سەپداشلىرى قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، ئەنسارىدەك ئۇنلىغان كىشىلەرگە ئېيتتى. بۇ پىكىرگە ھەممەيلەن قوشۇلۇپ، ئىشەنچلىك كىشىلەر ئارىسىدا تەرغىبات يۈرگۈزۈشكە كىرىشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ گايى سېتىقچى، پالچى، گايى تىۋىپ-تومۇرچى قىياپىتىدە، خۇددى چۆچەكلەردىكى «سۇلايمان قالپىغى» بار ئەپسانىۋى

قەھرىمانلاردەك، بۈگۈن بۇ تاغدا بولسا، ئەتىسى ئۇ تاغدا پەيدا بولۇپ جىددى ھەركەتكە كىرىشتى، نېرىكىر تەرەپكە ئەنسارى دىگەن يىگىتنى ئەۋەتىپ، سەپەرقۇل ۋە نۇرۇل بوۋا قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلىشاتتى.

شۇنداق قىلىپ، تاغ-تاغدىن بولۇپ، بىرەر يۈز ئادەم ئەسكەرلىككە بېرىشقا رازىلىق بىلدۈردى. لېكىن بۇ سان شامەخسۇتنىڭ تاقىقاتەقسىم قىلغان ساندىن خېلىلا كەم ئىدى. شۇڭا، باشقا تاغلارنىڭ دورغىلىرى شامەخسۇتنىڭ جازالىشىدىن ياكى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىۋېتىشىدىن قورقۇپ، شەھەرگە كىرىشتىن قېچىپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە نىياز دورغىنىڭ مىجەز-خۇلقىنى ۋە ئۇنىڭ قېزىبەگ غوجا بىلەن يېقىنلىغىنى بىلگەچكە، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن كېلىشىپ، قارا بوسۇقنى نىياز دورغىنىڭ قېشىغا ماڭغۇزدى.

قارا بوسۇق بىر كۈنلۈك يەردىن كېلىپ نىياز دورغىغا مۇنداق دىدى :

ـ دورغام، ئۆزلە ئون ئىككى تاغ ئىچىدە ھەممىدىن ئابرويلىرى چوڭ ئادەم. قېزىبەگ غوجام بىلەن بىر تۇققاندەكلا يېقىنچىلىقلىرى بار. ئۆزلە تۇرغان يەردە باشقا دورغىلار لەشكەر بېشى بولۇپ بېرىشقا پېتىنالمايدىكەن. ھەممىسى ئۆزلەنىڭ ئېغىزلىرىغا قاراپ تۇرۇپتۇ. پادىنىڭمۇ سەركىسى بولىدۇ، بىزنى ئۆزلە باشلاپ بارمىسىلا، بىرىمىز ئۇ تاغدىن، بىرىمىز بۇ تاغدىن كېلىپ، نەلەردە تېنەپ يۈرىمىز.

بۇ گەپ نىياز دورغىغا ياغدەك ياقتى ۋە «دىمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ؟ چىڭگاڭ غوجام ئەسكەر باشلاپ بارغىنىمنى كۆرسە قانچىلىك خۇش بوپ كىتەر. مېنىڭ بىلەن تۆر تالىشىدىغان دورغىلار ئەمدى بىڭسامنى كۆرسۇن، مېنى چىڭگاڭ غوجام ھېچقاچان ئۈرۈمچىگە ئەۋەتمەيدۇ. مۇبادا ماڭ دەپ قالغاندىمۇ، قېزىبەگ غوجام قاراپ تۇرماس» دەپ ئويلىدى-دە رازىلىق بىلدۈرۈپ، قارا بوسۇقنى ھەممىڭلار پالانى يەرگە يىغىلىپ تۇرۇڭلار دەپ يولغا سالدى. ئۆزى سەپەرگە ھازىرلاندى. ھازىرلىغى پۈتكەچ، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەرگە، ھاشىر تەيجىگە، قېزىبەگ غوجىغا نۇرغۇن سوغات تەييارلاپ، نېرىكىردىن توپلانغان يىگىرمە ئىككى مەرگەننى ئەگەشتۈرۈپ يولغا چىقتى.

2

شامەخسۇت نىياز دورغىغا ئۆزى كۈتكىنىدىن ئارتۇقراق ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ھۇزۇرىغا كىرىشكە رۇخسەت قىلدى ۋە سوغاتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا تون ياپقۇزدى. نىياز دورغا ئېسىنى يوقاتقىدەك دەرىجىدە خۇشال بولۇپ، شامەخسۇتنىڭ ئېتەكلىرىنى كۆزىگە سۈرتتى ۋە شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، قېزىبەگ غوجىنىڭ مېھمىنى سۈپىتىدە بەگ-غوجىلارنىڭ قىشلىق مەشرەپلىرىدە ئويۇن-تاماشىغا غەرق بولۇپ كەتتى.

شامەخسۇتنىڭ يارلىغىغا بىنائەن، ئوردا بەگلىرى يىغىنى ئەسكەرلەرگە مىلتىق، قېلىچ، ئەلتېرىدىن تىكىلگەن ئەپلىك جۇۋا ۋە قارا سانسان قۇلاقچا تارقىتىپ، ئۇلارنى ھاجەر باقى بەگنىڭ باشچىلىغىدا ئۈرۈمچىگە يولغا سالدى.

بىراق، بۇ ئەسكەرلەر توغۇچى دىگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى چاشكا بىلەن تارانچى كۆمۈر كېنىنىڭ يېنىغا يەتكەندە، ئاجايىپ بىر ۋەقە يۈز بەردى: ئوڭ قولدىكى دۆڭنىڭ كەينىدىن

تۈيۇقسىز بىر پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ، قارا بورسۇق، ئامانقۇل، سۈپى تىكە ۋە قاسىم قىزىقلار توپ ئىچىدىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقىپ، كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە ھاجەر باقى بەگنى يول چېتىدىكى قارا ياغاچقا باغلاپ تاشلىدى. دۆڭنىڭ كەينىدىن قوللىرىغا مىلتىق تۇتقان ئۈچ كىشى ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئوتتۇرىدا بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە جەدە ئاتقا مىنىپ كېلىۋاتقىنى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى، سوزۇق يۈز سەيپۇڭ توختى ئىدى؛ سول تەرەپتىكى تورۇق ئاتقا مىنگەن ياش يىگىت ئەنسارى ئىدى. ئامانقۇل «تۆمۈر ئاكا!» دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى. توپ ئىچىدىن «تۆمۈر ئاكام كەلدى، كەلدى، كەلدى!» دىگەن سادالار ياڭراپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە ھەمرالىرى بىلەن يول ياقىسىدىكى كىچىكرەك دۆڭنىڭ ئۈستىدە توختاپ، ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇپلا «قېرىنداشلار!» دەپ كۆپچىلىككە خىتاپ قىلدى. تاغ يىگىتلىرى يېرىم ھالقا بولۇپ ئالدىغا يىغىلدى. شەھەر تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى بۇ ئىشنىڭ سىرىدىن تېخى خەۋەرسىز بولغاچقا، ئۆز ئورۇنلىرىدا ھاڭ-تاڭ بولۇپ تۇرۇشاتتى.

- يېقىن كېلىڭلار، قېرىنداشلار!- دىدى قارا بوسۇق يوغان ئاۋازى بىلەن، ئاندىن ئۆزى ئېتىنى دىۋىتىپ تۆمۈر خەلپىنىڭ قېشىغا كېلىپ تۇردى. قالغانلارمۇ ئاستا-ئاستا كېلىپ، غۇژمەكلەشتى.

تۆمۈر خەلپە ئۈزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ «قېرىنداشلار!» دەپ يەنە سۆز باشلىدى: «نەگە بارىسلەر؟ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئەزىز يۇرتنى، مېھرىۋان ئاتا-ئانا، قوۋم-قېرىنداشنى تاشلاپ، شامەخسۇت بىلەن ئۇرۇمچى جاڭجۇڭى ئۈچۈن ئۆلگىلى بارامسىلەر؟ ئۆلگىلى!؟ شامەخسۇت شۇنچە قىلغانلىرى يەتمەي، ئەمدى بىزنى ئوققا تۇتۇپ بەرمەكچى بىلەمسىلەر؟ روزىمەت باشلاپ كەتكەن يىگىتلەر قېنى؟ ئۇلارنىڭ ئەزىز باشلىرى قايسى تاغ، قايسى دەشت، قايسى قىرلاردا قالدى بىلەمسىلەر؟ ئۇلارنىڭ ئاتا-ئانا، قوۋم-قېرىنداشلىرى بىر كۆزى قان، بىر كۆزى ياش، نىمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدۇ، بىلەمسىلەر؟ شامەخسۇت بىلەن بەگ-غوجىلارشۇنچە يىللاردىن بېرى بىزنى قۇل قىلىپ، قېنىمىزنى شورىدى، خالىسا ئاتتى، خالىسا ساتتى، بىزمۇ ئادەم ئەمەسمۇ؟ قاچانغىچە ئېزىلىمىز؟ قاچانغىچە خورلىنىمىز؟ ھەممىگە ماقۇل دەپ بوينىمىزنى ئېگىپ تۇرساق، قۇللۇق زەنجىرىدىن ھەرگىز قۇتۇلالمايمىز. ئۇرۇق-ئەۋلادىمىز تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە قالىدۇ. پۇت-قولىمىزدىكى زەنجىر-كىشەننى چاقمىساق، ھېچقاچان ئۆزى چېقىلمايدۇ، تەڭلىك - ئەركىنلىك ئۆزى كەلمەيدۇ. بىزمۇ ئادەم، ئادەم قاتارىدا كۈن كۆرۈشىمىز كېرەك!»

- توغرا، توغرا! - دەپ ۋارقىراشتى كۆپچىلىك.

- ئاكىلار، - دىدى كۆرۈنىشىدىن تېخى يىگىرمىگە توشمىغان بىر ياش بالا يىغلاپ تۇرۇپ، - بىز ئاكا-ئىنى ئۈچەيلەن ئىدۇق. چوڭ ئاكام ئاغرىپ يېتىپ قالغان، ئوتتۇرانچى ئاكامنى روزىمەت ئاپىرىپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئۇنىڭ قىرقى توشماي تۇرۇپ، مېنى ئەسكەرلىككە تۇتۇۋالدى. ئاتا-ئانام قان-قان يىغلاپ، زار-زار قاخشاپ قالدى. پۇلى بارلار پۇل بېرىپ قۇتۇلدى، ھەممە كەلگۈلۈك بىز كەمبەغەللەرگە كەلدى. مەن بوينۇمدىن سۆرىگەندەك كېتىۋاتىمەن. ئېيتىڭلارچۇ، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسى نىمە؟

- بۇنىڭ چارىسى ماۋۇ، - دىدى قار بوسۇق مىلتىغىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپ.

- توغرا! - دىدى تۆمۈر خەلپە مىلتىغىنى ئېگىز كۆتىرىپ، - بىزنى قولىمىزدىكى مۇشۇ «جانگەر» قۇتقۇزىدۇ. مېنى يىمىسلە غوجام، دېگەنگە بۆرە قوزىنى يېمەي قويامدۇ؟ بۆرىگە يەم

بولماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئۆلتۈرۈش كېرەك. ئەمما، قۇرۇق قول بىلەن بۆرىنى قانداق ئۆلتۈرگىلى بولسۇن! تەڭلىك، ئەركىنلىك دېگەننى سوراپ ئالدىغان نەرسە ئەمەس، تارتىپ ئالىدىغان نەرسە، ئاڭلاۋاتامسىلەر. ئىچكىرىدىكى پۇقرالارمۇ مانجۇ خانىنى قورال بىلەن ئۆرۈپ تاشلاپ، ئەركىنلىك ئېلىۋاتىدۇ. ئەمدى شامەخسۇتتىن قۇتۇلۇشقىمۇ مۇشۇ قورال كېرەك. ئون بالاغا بىر دەۋا دېگەن شۇ.

- هە، ئىش مۇنداق دېسىنا، تۆمۈر ئاكا، بىزنى ئەسكەر بولۇڭلار دەپ قويۇپ، ئۆزى نەلەردە يۈرىدىكىن دەپتىمەن سېنى، - دېدى بىر تاغلىق يىگىت مۇلايىم كۈلۈپ.

- يۈز ئاچقۇسى بولماي تۇرۇپ، كېلىننىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتسە نىمە قىززىغى بولىدۇ، - دېدى قاسىم قىزىق. ئاڭلاپ تۇرغانلار كۈلۈشتى.

- هە، مانا يۈز ئاچقىسىنىمۇ قىلدۇق، - دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، - گەپ شۇ، قېرىنداشلار، خالىغىنىڭلار بىزگە قوشۇلۇڭلار، خالىمىغىنىڭلار قېلىڭلار، ھېچكىمنى زورلىمايمىز.

شەھەردىن چىققانلاردىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى ئېتىنى دېۋىتىپ ئالدىغىراق چىقتى-دە، مۇنداق دېدى:

- سېنىڭ ئېيتقانلىرىڭ ھەق. شامەخسۇتتىن قۇتۇلىدىغانلا ئىش بولسا، جېنىمىزنىمۇ قۇربان قىلىمەن. شەھەردە قېلىپ كۈندە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگىچە، ئاسمىنى كەڭ يەرنى تېپىپ، ۋاقتى كەلگەندە بىر ئۆلگەن ياخشى. قېنى، باشلا بۇرادەر. نەگە دېسەڭ بارىمەن.

توپ ئىچىدە غۇدۇر-غۇدۇر كۆپەيدى. قۇمۇل ۋە «بەش شار» تەرەپتىن كەلگەنلەردىن ئوتتۇز-قىرىقچە ئادەم، ئېھتىمال بالا-چاقىلىرىغا تارتىشقان بولسا كېرەك، بىر چەتكە ئايرىلىپ چىقىپ، هازىرچە تاقۇا چىقالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تۆمۈر خەلپە قارشىلىق قىلمىدى. سەيپۇڭ توختى ئوتتۇرىغا چىقىپ، زىل ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى:

- قالىدىغانلىرىڭلار قوراللىرىڭلارنى بىزگە بېرىڭلار، ئۇنى كۆتىرىپ يۈرسەڭلار ئۆزەڭلارغا بالا بولىدۇ.

ھېلىقى كىشىلەر قوراللىرىنى تاپشۇردى. شۇ ئارىدا ئامانقۇل قارىياغاچقا باغلاقلىق تۇرغان هاجەر باقىنىڭ يېنىغا كېلىپ، «ماۋۇ چوشقىنى ئىرىم قىلايلى» دەپ ئاتماقچى بولدى. توپ ئىچىدىن «ئات، ئات» دېگەن سادالار ياڭرىدى. تۆمۈر خەلپە ئالدىراشلىق بىلەن «توختا!» دەپ ۋارقىرىدى ۋە :

- بۇنى ئۆلتۈرىۋەتسەڭ بىزنىڭ خەۋىرىمىزنى شامەخسۇتقا كىم يەتكۈزىدۇ؟ هاجەر باقى بېگىمنىڭ ئۆزى بېرىپ ئېيتقىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟ - دەپ كۈلدى.

-ئۆلگەننىڭ ئۈستىگە تەپكەن قىلمىز دېسىنا، تۆمۈر ئاكا، - دېدى قاسىم قىزىق هاجەر باقىنىڭ پۇت قولىنى يېشىپ تۇرۇپ.

-قېنى ئەمسە ماڭايلى قېرىنداشلار! - دېدى تۆمۈر خەلپە ئېتىنىڭ بېشىنى تاغ تەرەپكە بۇراپ.

بالا-چاقىسىغا تارتىشىپ قالغانلار چاڭ-توزان توزدۇرۇپ كېتىۋاتقان قېلىن توپقا بىردەم قاراپ تۇرۇشقاندىن كېيىن، ئۆز يوللىرىغا راۋان بولدى.

رەڭگى-روپى گۆردىن ئېچىۋالغان ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن هاجەر باقى قارىياغاچ تۈۋدە ئۆزى يالغۇز قالدى.

ئون بىرىنچى باب

ئۆز جاجىسى ئۆزىگە

كىمكى زالىمغا مەدەت بەرسە، ئاللاھ ئۇنى شۇ زالىمنىڭ قولى بىلەن ھالاك قىلىدۇ.

— «ھەدىس» تىن

نىياز دورغا شامەخسۇتنىڭ «ئىلتىپاتى» غا ئېرىشكەندىن باشلاپ ئەتىۋارلىق بولۇپ كەتتى، كېچە-كۈندۈز چاي-مەشرەپلەر بىلەن ھەتتا ئارام خۇدا ئۇخلاشقىمۇ ۋاقىت يەتمەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرنىڭ نەزىرىگە ئېلىنماي كۆڭلى يېرىم ئىدى. چۈنكى بۇ «شاھزادە غوجا» ھىلىقى قازاق قىزنى ئەۋەتىپ بەرمىدىڭ دەپ، نىياز دورغىغا كايىپ قالغاندەك، ئۇنى ھەر قېتىم «كېيىن كىرسۇن» دەپ ئۆز «ھۇزۇرى» غا كىرگۈزمەي يۈرەتتى. شۇنداق بولسىمۇ نىياز دورغا ئۈمىد ئۈزمەي يۈرىۋەردى.

تۆمۈر خەلپىلەر قوزغىلىپ تاقىقا ماڭغان كۈنى ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان بىر چاغدا، ياقۇپ ياساۋۇل كېلىپ نىياز دورغىدىن سۆيۈنچە سورىدى ۋە بىر كۈمۈش تەڭگە سۆيۈنچە ئالغاندىن كېيىن، شاھزادە خوجىسىنىڭ چاقىرتقانلىغىنى ئېيتتى. نىياز دورغا خۇشاللىقىدىن تېرىسىگە پاتماي، سوۋغا-سالاملىرىنى ئېلىپ، « شاھزادە غوجا» نىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىغا كەلدى.

ھۆرمەتلىك كىتابخانلار :

كىتابىمىزنىڭ تۆتىنچى بابىدا، بۇ «شاھزادە غوجا» توغرىسىدا ئازراق گەپ بولۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپ ئاپپاق قەغەزلەرنى بۇلغىماسلىق ئۈچۈن، ئۇنى ئىككىنچى تىلغا ئالماسلىق قارارىغا كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى،ھېكايىمىزنىڭ تەرەققىياتى مۇئەللىپنى بۇ قارارىدىن يېنىپ «شاھزادە غوجا» نىڭ مىجەز-خۇلقىدىن ئازراق يېزىشقا مەجبۇر قىلدى. كەچۈرىشلىرىنى سورايمەن!

شۇنداق قىلىپ، ياقۇپ ياساۋۇل نىياز دورغىنى كىرسىن لامپىلار بىلەن يورۇتۇلغان يوغان بىر ئۆيگە باشلىدى، ئۆينىڭ ئىچىدىن ھاراق ۋە ئەپيۇن ئىسى پۇراپ تۇراتتى. تۆر تەرەپتىكى كىمخاپ كۆرپىلەر سېلىنغان كات ئۈستىدە نەزەر، يەنى «شاھزادە غوجا» پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى، ئۇنىڭ كۆزلىرى مەسلىكتىن خۇمارلىشىپ، يېرىم ئوچۇقتەك كۆرىنەتتى. نەزەرنىڭ ئوڭ قانىتى ھېسابلىنىدىغان «يىگىت بېشى» ئاقبەگ كاتىنىڭ يېنىدا ئەپيۇن چېرىقى بىلەن ھەپىلىشىۋاتاتتى.

ئىككى تەرەپكە نازۇ ـ نىممەتلەر ۋە هاراق قاچىلىرى بىلەن لىق تولغان پاكار ـ پاكار شىرەلەر بىر تۈتاش قىلىپ قويۇلغان. شىرەلەرنىڭ كەينىدە يىگىرمە نەچچە ئەر ـ ئايال ئولتۇراتتى، ئەرلەر ھەدەپ ئاياللارنى هاراققا زورلايتتى، پەگادا ئولتۇرغان ئەر ـ ئايال سازەندىلەر دۇتتار، تەمبۇر، غىجەك ۋە داپلارنى چېلىپ، ناخشا ئېيتىشاتاتتى. ئوڭ تەرەپتىكى تامنىڭ تۆڭلۈكىگە بىر ئايال چىچىدىن ئېسقلىق تۇراتتى.ئۇنىڭ كەشتىلىك پايپاق كىيگەن پۇتى يەرگە ئاران ـ ئاران تېگىپ تۇراتتى.

نەزەر ئولتۇرغانلارغا قاراپ « ھۆسنەرخانغا هاراق تۇرماسىلەر ؟ » دىدى. ئەرلەردىن بىرى چىنىگە تولدۇرۇپ هاراق قۇيدى ـ دە، چېچىدىن ئېسىپ قويۇلغان ئايالنىڭ ئالدىغا دەلدەڭشىپ كېلىپ بېيىت بىلەن هاراق تۇتتى: (سازەندىلەر توختىدى.)

هاراق ئىشتىم جۇڭزىدا①،
قايناپ تۇرادۇر خۇيىدا②.
ئىچمىسەم ئىچكىم كىلىدۇ،
شۇ جۇگاننىڭ كويىدا.

ئايال كۆزىنى يۇمۇۋالدى. «ئۇيقۇسنى ئىچىپ قوي» دىدى نەزەر قاقاقلاپ كۈلۈپ، ھىلىقى بېيىت ئېيتقۇچى قولىدىكى هاراقنى ئايالنىڭ يۈزىگە سەپتى، ئۆينى كۈلكە ئاۋازى قاپلىدى.

شۇ ئارىدا نىياز دورغا بوسۇغا تۈۋىدە توختاپ، يەرگە ئېگىلىپ تازىم قىلدى ۋە گىلەمنىڭ ئۈستىدە ئۆمىلەپ بىرىپ، نەزەرنىڭ قوللىرىنى يۈزىگە سۈرتۈشكە باشلىدى :

ـ ھەزرەتلىرىنىڭ ئالتۇن بويلىرى، كۈمۈش تەنلىرى ئامانمىكىن ! ؟

ياقۇپ ياساۋۇل تەزىم بىلەن بىلەن كېلىپ، نىياز دورغىنىڭ سوغاتلىرىنى كاتىنىڭ ئالدىغا يايدى، يوغان شايى ياغلىقنىڭ ئۈستىدە 7 جۈپ بۆكەن مۈڭگۈزى، بىر جۈپ قارا تۈلكە تىرىسى، تاختىلانغان بىر سۆلۈيسۈن جۇۋا تۇراتتى «لايىقلىرىدا بولمىسمۇ پەقىر قۇللىرىنىڭ كۆڭلى» دىدى نىياز دورغا.

نەزەر سوۋغاتلارغا كۆز قىرى بىلەن قاراپ قويۇپ :

ـ بەك جۇۋاپ كېتىپسەن،ـ دىدى ۋە ھىلىقى ئاي دىسە ئاغزى بار، كۈن دىسە كۆزى بار، چىرايلىقىڭ قىنى؟ ئالغاچ كەلمىدىڭمۇ ـ دەپ

خۇمار كۆزلىرىنى نىيار دورغىغا تىكتى. نىياز دۇدۇقلاپ ئۇ قازاق قىزنى ئېيىق ئىلىپ قاچقانلىقنى ئېيتتى.

ـ ئۇ قىزنى ئېيىق ئىلىپ قاچقان بولسا ئۆزەڭنىڭ قىزى يوقمىدى ـ دىدى نەزەر مەسخىرە قىلىپ كۈلۈپ.

ـ ۋاي غوجام ئاڭلىسام، نىياز دورغا ئاقتا بولۇپ قاپتۇدەك ـ دەپ قاقاقلاپ كۈلدى ئاقبەگ. باشقىلارمۇ كۈلدى.

ـ ئۇنداق بولسا بۇ ئاقتىنى مەزلۇمچە ياساپ ئاۋۇ جۇۋانلارنىڭ قاتارىغا قوشۇۋېتىڭلار ـ دىدى نەزەر بۇيرۇق ئاهاڭدا.

ئەپيۇننى تولا چىكىپ رەڭگى ساغرىپ كەتكەن ئاقبەگ ئوتتۇرغا چۈشتى ـ دە، «بەللى، بەللى

① جۇڭزا ـ خەنزۇچە «هاراق رومكىسى» دىگەن سۆز.
② خۇ ـ خەنزۇچە «هاراق ئىستىدىغان چەينەك» دىگەن سۆز.

ئويۇنىمىز ئەمدى تازا قىزىيدىغان بولدى، قېنى كېلىڭلار» دېدى. شۇ ھامان تۆت ـ بەش يىگىت نىياز دورغىنى بېسىپ تۇرۇپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئۇستىرا ـ قايچا بىلەن ئۇنىڭ چاچ ـ ساقاللىرىنى بىردەم ئىچىدە قىرقىپ تاشلاپ تۈلكە جۇۋىسىنىڭ ئورنىغا ئايالچە تون كىيدۈرۈپ قويدى، ئۆيىنىڭ ئىچىنى قاتتىق كۈلكە ئاۋازى قاپلاپ كەتتى، نىياز دورغا ھەم كۈلەتتى، راستىنلا يېشىنى ئېقىتىپ يىغلايتتى.

ئاقبەگ نەزەرگە قاراپ :

ـ غوجام قارىسلاچۇ، بۇ چېچى يوق تاز جۇگان بولۇپ قالدى، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ـ دېدى.

ـ قانداق قىلغۇلۇق دېگەنمۇ گەپمىكەن! ھۆسنارىخاننىڭ چېچى ئۇزۇن شۇنى كېسىپ چاچ سېلىڭلار! ـ دېدى نەزەر يەنە بۇيرۇق ئاھاڭىدا.

ھېلىقىلار ئېسىپ قويۇلغان ئايالنى يەرگە چۈشۈرۈپ، ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن ئايالنىڭ ئىككى چېچى تېقىمىدا ئويناپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ شەھلا كۆزلىرى چىراق يورۇقىدا ئوتتەك چاقناپ، غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى چاچاتتى، ھېلىقى ئەبلەخلەر ئۇنىڭ قوللىرىنى قايرىپ تۇرۇپ ئىككى تال چېچىنى تۈۋىدىن كېسىۋالدى ـ دە، كېسىلگەن يېرىدىن ئۆلاپ نىياز دورغىنىڭ بېشىغا كىيدۈردى. ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى، ئاياللار ئارىسىدا بولسا كۈلكە ئەمەس، پىخىلداپ يىغلىغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئاقبەگ نەزەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ تازىم بىلەن مۇنداق دېدى :

ـ ھۆسنارىخاننىڭ چېچى بۇ تاز جۇگانغا تاماشالا يارىشىپ كەتتى. ئەمدى بۇ نىيازخان ئاچىمىزنى بىرسىگە نىكا قىلىپ قويمىساق، نامەھرەم بولارمىكىن!

نەزەر مۇنداق دېدى:

ـ يىگىت بېشى راست ئېيتىدۇ، مەن قارىسام، ماۋۇ ھۆسنارىخان ئەر كىشىدەك زەپتىسى بار، ئاچچىغى بىلەن قەھرىسى بار جۇگان ئىكەن، ئۆزىمىزغۇ ئەركەكلەرگە ئوخشاپ قاپتۇ، مۇشۇ كىشىگە نىكا قىلىپ قويۇڭ.

ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. نىياز دورغا كۈلۈشنىمۇ، خاپا بولۇشنىمۇ بىلمەي، ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويغان مۇردىدەك قېتىپ قالدى. ئۇنىڭ قۇلاقلىرى ھېچنىمىنى ئاڭلىمايتتى، كۆزلىرى ھېچنىمىنى كۆرمەيتتى، ئۆزىنى پەقەت ئۇيقۇلۇقتا بىر يامان چۈش كۆرۈۋاتقاندەك سېزەتتى. ئاقبەگ: «ئەمدى چىراق ئۆچتى قىلساق بولار» دەپ تۇرغاندا، تۇرشا تۇغبېگى بوسۇغا تۈۋىدە پەيدا بولۇپ، نەزەرگە تازىم بېجا كەلتۈردى ۋە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يارلىغىغا بىنائەن، نىياز دورغىنى دەرھال ئوردىغا ئاپىرىشقا كەلگەنلىگىنى ئېيتتى.

ـ قاراپباق، نىياز دورغا بۇ يەردە بارمىكىن، ـ دېدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگى ئۆرە ـ تۆپە بولۇپ تۇرغان ئەرلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۇنى تاپالمىغاچ، ئاياللارغا قارىدى ـ دە، بىر ھازادىن كېيىن، نىياز دورغىنى ھېلىقى ھالەتتە كۆرۈپ ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قالدى. ئۆيىنىڭ ئىچى يەنە كۈلكىگە تولدى. «بۇنى ئوردىغا شۇ پېتى ئاپىرىسەن!» دەپ بۇيرۇق قىلدى نەزەر. تۇرشا تۇغبېگى: «قېنى، سىلەر!» دەپ تووۋلاش بىلەن تەڭ تۆت نەۋكەر كىرىپ، نىياز دورغىنى قوللىرىدىن سۆرەپ ماڭدى. ھېلىقى چېچى كېسىلگەن ئايالمۇ شۇ پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى سىرتقا ئالدى ـ دە، قاراڭغۇدا كۆزدىن غايىپ بولدى.

نىياز دورغا نەۋكەرلەر ئارىسىدا كېتىۋېتىپ، « شاھزادە غوجامغۇ ھېلىقى قازاق قىزىنى ئەپكېلىپ بەرمىدىڭ دىگەن بانا بىلەن ئادەم بالىسىغا قىلمايدىغان مەسخىرىۋازلىغىنى قىلدى؛ ئەمدى چىڭگاڭ غوجام نىمىشقا كايىپ قالغاندۇ؟ ئۆزەم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا دەپ، يەنە كۆرىدىغىنىم بار ئوخشىمامدۇ؟» دەپ ئويلىدى ۋە ئىشنىڭ ئۆچىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن تۇرشا تۆغبېگىنى گەپكە سالدى:

ـ ئايىسە ئاپپاق ئاچىمىز تېپىلىقمۇ؟

ـ تېپىلىق.

ـ ئوردىغا كىرىپ تۇرامدۇ؟

ـ ھەئە.

ـ چىڭگاڭ غوجام پېقىرلىرىغا نىمە كايىپ قالدىكىن؟

ـ بىلمەيمەن.

ـ بەگ ئۆكام، يۈرىگىم بۆلەكچىلا ئېغىپ كېتىۋاتىدۇ، ھەر نىمە بولسا...

ـ تولا گەپ قىلمىسىلا!

شۇنىڭ بىلەن گەپ ئۈزۈلدى. تۇرشا تۆغبېگى نىياز دورغىنى شاملار بىلەن يورۇتۇلغان زالغا ئېلىپ كىرگەندە، شامەخسۇت خىيالغا چۆمۈپ تەختىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ يۈرەتتى، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزبەگ غوجا بىر چەتتە قول قوشتۇرۇپ تۇراتتى. ھاجەر باقى يەردىن ئۈستۈن قارىماي يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى، نىياز دورغا يەرگىچە ئېگىلىپ تازىم قىلدى. شامەخسۇت ۋە ھاشىر تەيجىلەر ئۇنى ھېلىقى ھالەتتە كۆرۈپ، ھاڭ-تاڭ قېلىشتى. تۇرشا تۆغبېگى « شاھزادە غوجام قىزىقچىلىق قىلىپ، كۆڭۈل ئېچىۋېتىپتىكەن» دەپ ئىزاھلىدى، «خوپ قىپتۇ» دىدى شامەخسۇت، ئاندىن نىياز دورغىنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ كېلىپ، ئىككى كاچات سالدى-دە:

ـ سەنزە، ئەسكەر باشلاپ كەلدىم دەپ، تاغچى بۆلاڭچىلارغا قورال ئالغىلى كەپتىكەنسەن ـ دە! تۆمۈر مۇجاڭ بىلەن قاچان گېپىڭنى بىر قىلىۋالغان؟ ـ دەپ ۋارقىرىدى.

نىياز دورغا ھېچنىمىنى چۈشىنەلمەي ئۆلۈكتەك قېتىپ قالدى.

ھاشىر تەيجى نىياز دورغىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ:

ـ ئاڭلاۋاتامسەن، سېنىڭ ئەپكەلگەن ئادەملىرىڭ تۆمۈر مۇجاڭغا ئەگىشىپ تاققا چىقىپ كەتتى. ئەمدى نىمە دەيسەن؟ ـ دىدى.

شامەخسۇت: «ئۇر!» دەپ يەرنى قاتتىق تەپتى. نەۋكەرلەر نىياز دورغىنى بېسىپ، ئۈچ قىرلىق ئېغىر پالاقلارنى ئىشقا سالدى. ئۇ بىردەم «ئاللا-توۋا» دەپ قاخشاپ ئاخىر جىم بولۇپ قالدى.

ـ بۇ خوتۇنتالاقنى زىندانغا تاشلاڭلار، پۈتكۈل مال-مۈلكى پاشالىق قىلىنسۇن! ـ دىدى شامەخسۇت.

ئون ئىككىنچى باب

جەڭ ئالدىدا

يا بىز دۈشمەننىڭ بېشىنى تاشقا ئۇرۇپ يەنجىمىز،
ياكى ئۇلار بىزنى شەھەر سېپىللىرىگە ئاسىدۇ.
— قەدىمقى ئىران شېئىرلىرىدىن

1

تەكچى-ئويۇقلىرى قېلىن-قېلىن كىتابلار بىلەن تولغان چاققانغىنا بىر ھوجرىنىڭ باغ تەرەپتىكى يوغان پەنجىرىسى ئالدىدا، نوشىرۋان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا ① كىتاپ ئوقۇشۇپ ئولتۇراتتى. ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان نەقىشلىك شىرە ئۈستىدە شەيخ سەئىدىنىڭ قىزغۇچ كۆندىن كۆركەم مۇقاۋىلانغان «بوستان» ناملىق مەشھۇر كىتاۋى ئوچۇق تۇراتتى. دەسلەپكى باھار قۇياشىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى نېپىز ياغ قەغەز چاپلانغان پەنجىرىدىن ئۆتۈپ، كىتاپ سەھىپىلىرى ئۈستىدە جىلۋە قىلاتتى. نوشىرۋان تەيجى سەھىپىلەرنى پات-پات ئۆرۈپ، پارىسچە مىسرالارنى شۇنداق ئىختىراس بىلەن ئوقۇيتتىكى، شۇ تاپتا ئۇ، ئۆزىنى تامامەن ئۇنتۇپ، خۇددى دەم سېلىشۋاتقان بىر قېرى دەمدەرگە ئوخشايتتى. بۇ مىسرالارنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى تەخمىنەن مۇنداق ئىدى:

جاھاندىن كېتەر چاغدا نوشىرۋان②
بۇ سۆزلەرنى ھورمۇزغا قىلدى بايان:
ھەمىشە غېرىپلەر كۆڭلىن ئاۋلىغىن،
ئۆزۈڭنىڭ راھىتىڭ كۆزلەپ يۈرمىگىن.
ئەگەر راھىتىڭنى قىلارسەن ھەۋەس،
رەئىيەت تېنچ-ئامان كۈن كۆرەلمەس.
ھاجەتتىن چىقارغىن ھەممە مۇھتاجنى،
شۇلار قويدى شاھ باشىغا تاجنى.

① نورۇز ئەئىلەم ئەئىلەملىك ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، مەدرىستە يەنىلا مۇدەررىس بولغاچقا، داموللا دەپ ئاتىلاتتى.
② نوشىرۋان ــ قەدىمقى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادىللىق بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھورمۇز ئۇنىڭ ئوغلى.

دەرەخ بولسا شاھ خەلق يىلتىز ئىرۇر،
بىل ئوغلۇم، يىلتىزدا دەرەخ ئۆلگىيۇر.
ئەل كۆڭلىنى ئاغرىتما، بەرمە زەرەر،
قۇرار يىلتىزىڭ، رەنجىسە ئەل ئەگەر.
قەيەردە زۇلۇم ھەددىدىن ئاشقان ئىكەن،
بىرەر لەب ئېچىلمايدۇ كۈلكە بىلەن.
ئەگەر بولسا ئۆتكۈر تىغىڭ قانچىلىك،
ئەمەس تۇل خوتۇننىڭ بىر ئاھچىلىك.
ئىشتمەي دىسەڭ ئاخىر ئەل قارغىشىن،
مۇدام ياخشىلىق ئەيلە، ئال ئالقىشىن.
قالالماس جاھان ئىچرە مەڭگۈ كىشى،
پەقەت قالغۇسى ياخشى نامۇ-ئىشى.

- مانا تەقسىر،- دىدى نوشىرۋان تەيجى، - ئۆتكەن ئۇلۇغلار بىزگە شۇنداق قىممەتلىك نەسىھەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىز بولساق، دەل ئۇنىڭ خىلاپىنى قىلىۋېتىپتىمىز. كېيىنكى ئەۋلاتلار بىزنى نىمە دەپ قاغايدىكىن، يارەببى!

نورۇز داموللا تەسەللى بەرمەكچى بولۇپ مۇنداق دىدى:

- بىر شائىرنىڭ

«جاھان جام كۇللى زىيى جانغا①، ئەجەل مەيدۇر، پەلەك ساقى،
ۋە لېكىن قالغۇسىدۇر قىلسا خەيرات② تائەبەت باقى»

دىگەن مىسرالىرى خاتىرىلىرىدە بولسا كېرەككىم، جاناپلىرى ئەل يۇرت ئۈچۈن شۇنچە ياخشىلىقلارنى قىلدىلا، ھەق سۇبھانە ۋە تائالا ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئەزىز بەندىلىرىگە ھىچقاچان قارغىش كەلتۈرمەس.

- يوقسۇ، يوقسۇ! مەن ئەلگە نىمە ياخشىلىق قىلالىدىم، مەن پەقەت بىر مۇنچە جىنايەتلەرنىڭ شاھىدى، بەزى جانىيلارنىڭ ③ شېرىگى بولۇپ قېلىشۋاتىمەن خالاس! ئەبەيدۇللا تارخان بەگنىڭ زامانىسىدا، ھىچبولمىسا، شەھەر سېپىلى بىنا بولغان ④؛ جۇڭغار قالماقلىرى قىرىپ تاشلىغان خەلقنىڭ ئورنىغا تۇرپان ۋە ئالتە شەھەر تەرەپتىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ، قۇمۇل

① كۇللى زىيى جان ـ ھەممە تىرىك جان (بۇ يەردە «ئادەم» مەنىسىدە).
② خەيرات ـ ياخشىلىقلار، ياخشى ئىشلار.
③ جاني ـ جىنايەتچىلەر.
④ بۇ يەردە قۇمۇلدىكى خۇيچىڭ (مۇسۇلمان شەھىرى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەسلىدە بۇ شەھەرنىڭ ئورنىدا چاغاتاي خانلىرىدىن قالغان ئوردا خارابىلىرى بار ئىدى. ئىككىنچى ئەۋلات قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ جۇڭغار توپىلىڭىنى باستۇرۇشتا مانجۇ خانلىغىغا خىزمەت كۆرسەتكەنلىگى ئۈچۈن، كاڭشى ئۇنىڭغا ئالتە يىلدا پۈتتۈرۈشكە مۆلچەرلەپ، چوڭ شەھەر سوقتۇرۇپ بەرمەكچى بولۇپ، سىڭگەر ناملىق ئەمەلدارنى قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. سىڭگەر «قۇمۇلدا ئاھالە كۆپ ئەمەس ئىكەن» دىگەن بانا بىلەن ئەسلى پىلاندىكىدىن ئون ھەسسە كىچىكلىتىپ، مىلادى 1706-يىلى ئالتە ئاي ئىچىدىلا شەھەرنى پۈتتۈرۈپ، قالغان پۇلغا خىيانەت قىلىپ بېيجىڭغا قايتقان. كاڭشى خان ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاچ، سىڭگەرنى جازالىغان ۋە قوشۇمچە قىلىپ، شىن چىڭ (يېڭى شەھەر) سېپىلىنى سوقتۇرغان. سىڭگەر سوقتۇرغان شەھەر 1931-يىلىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋەيران بولۇشقا باشلىغان.

دىيارى يېڭىۋاشتىن ئاۋات بولۇشقا باشلىغان؛ مەسچىت ـ مەدرىسلەر بىنا قىلىنغان؛ ئىمىن ۋاڭ بىلەن يۈسۈپ ۋاڭ تەرسا بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ زامانىسىدا ھېچبولمىسا، ئىچكىرىدىن قومۇل بىلەن ئۆتىدىغان سودا كارۋان يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چاغاتاي خانلىرى ئوردىسىنىڭ خارابىسى ئۈستىگە ھازىرقى چوڭ ئوردا قۇرۇلغان؛ باغداش، ئارتىام باغلىرى بىنا قىلىنغان. مۇھەممەت بېشىر ۋاڭ زامانىسىدا، ھېچبولمىسا، بىرمۇنچە، چوڭ باغلار، مەدرىسە ـ جامەلەر بىنا قىلىنغاندىن تاشقىرى، خوتەن، يەركەن، قەشقەر تەرەپلەردىن ھۆكماللار تەكلىپ قىلىنىپ، قومۇلدا تىبابەتچىلىك راۋاج تاپقان. مېھرىبانۇ پۇچۇڭ خوتۇن كىشى بولسىمۇ، ھىممەت ـ شىجائەتتە ئەرلەردىن ئېشىپ، بىرمۇنچە ساۋاپلىق ئىشلانى قىلغان. ئۇنىڭ زامانىسىدا، ئىلمۇ ـ ئىرپان يۈلتۇزلىرىمۇ جىلۋە قىلىشقا باشلىغان. بىزنىڭ زامانىمىزدىچۇ؟ بىزنىڭ زامانىمىزدا جەۋرى ـ زۇلۇم ۋە ئادالەتسىزلىكتىن باشقىنى كۆرمىدىم. پۇقرانىڭ ئېتىگى كۆز يېشى بىلەن، يۈرەك ـ باغرى قان زەرداپ بىلەن توشۇپ، كىشىلەر ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىدىن بىزار، ياخشىلار خار، يامانلار ئەتىۋار، يەنى سۇ كەلتۈرگەن خارۇ ـ زار، كوزا چاقىقان بەختىيار، ۋەسسالام! شۇ ۋەجىدىن «تۈرپان يىغىلىغى» دا ئاققان قانلار تېخى قۇرۇماي تۇرۇپلا، يەنە بىر يىغىلىق قوپتى. بەش يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم يىغىلىق قوپقان زامان قاچان بوپتۇ؟ مانا ئەمدى، قومۇللۇق قومۇللۇقنى، مۇسۇلمان مۇسۇلماننى قىرىپ قان ئۈستىگە قان تۆكىلىدۇ. بۇنىڭغا كىم ئەيىبكار؟ مانا قارىسىلا، ـ نوشىرۋان تەيجى ئۆزىنىڭ تىزىغا يۆلىنىپ خورىلداپ ياتقان ئالا مۈشۈكنىڭ دۈمبىسىنى سىلاپ داۋام قىلدى، ـ ئەگەر بۇ جانىگەرنى ئاچ قويۇپ، ئۇرۇپ ـ سوقۇپ ئازاپلايدىغان بولساق، مېنى ئۆز كۆرۈپ قېشىمدا ياتارمىدى؟ ھىلىغۇ ئادەم، ھايۋان جېنىدىمۇ دىل ئازارلىقنى كۆتۈرمەيدۇ ئەمەسمۇ! پۇقرادا نىمە گۇنا؟

نورۇز داموللا ئۇنىڭ گېپىنى تەستىقلاپ، پارس خەلقىنىڭ 14 ـ ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۇر شائىرى غوجاھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇدى:

«مەي بەخور، مۇسھەپ بىسۇزۇ ئاتەش ئەندەر كەئبەزەن،
ساكىنى بۇتخانە باشۇ، مەردۇم ئازارى مەكۇن»①

ـ ھەق! ھەق !ـ دېدى، نوشىرۋان تەيجى، ـ مەن مۇشۇنداق دىل ئازارلىق ھاكىم بولغان زاماندا بىر نەچچە يىل تەيجى بولغانلىغىم ۋەجىدىن، ئۆزۈمنى خۇدايى تائالانىڭ ئالدىدا گۇناھكار ھىساپلايمەن!

ـ سەۋرى قىلسىلا غوجام، ـ دەپ پىچىرلىدى نورۇز داموللا ـ بىز شۇنداق زاماندا ياشاۋېتىپتىمىزكى، تۆت تامنىڭمۇ گەپ تىڭشايدىغان قۇلىغى، گەپ توشۇيدىغان ئاغزى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. ئۆزلىرىنى ئايىسىلا، چېكىگاڭ غوجامغا ياخشى نىيەت بىلەن قىلغان نەسىھەتلىرى بەدىلىگە ھەر قېتىم ئۆزلىرى ئازار يەپ كېلىۋاتىلا.

ـ ئېيتقانلىرى ھەق، شەيخ سەئدى ھەزرەتلىرى « ھەر كىمكى بىر خۇدبىنكە نەسىھەت ئېيتار، ئۇ كىشىنىڭ ئۆزى بىر نەسىھەتچىگە مۇھتاجدۇر» دىگەن. شۇ ۋەجىدىنمۇ تەركى ۋەتەن قىلىپ، بەيتۇل ھەرەم تاۋابىغا كېتەي دىۋىدىم. خۇداغا شۈكرى، بۇ تەلۋىمىمۇ ئىجابەت بولۇپ قالدى. جابدۇغۇم پۈتسە بۇرۇنراق يولغا چىقاي دەيمەن، ـ دېدى نوشىرۋان تەيجى، ئاندىن غەمكىن

① «<مەيلى> مەي ئىچ، قۇرئاننى دەسسەپ، ئوتقا تاشلا، كەئبىدە زىنا قىل، دائىم بۇتخانىدا بول، <لېكىن> ئادەمگە ئازار بەرمە».

بىر ئاھاڭدا ئەلشىر ناۋايىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

جۇنۇن ۋادىسىگە مايىل كۆرەرمەن جانى زارىمنى،
تىلەرمەن بىر يولى بۇزماق بۇزۇلغان روزىگارىمنى،
پەلەك بىدادىدىن گەرچە بۇ كۈن خاكى غۇبار ئولدۇم،
تىلەرمەن تاپمىغايلار تۇتيالىققا غۇبارىمنى.
دىمەڭ قاي سارى ئەزىم ئەتكۈڭ①، ماڭا يوق ئىختىيار ئاخىر،
قازا ئىلكىگە بەرمىشمەن ئىنانى② ئىختىيارىمنى.

شۇ ئارىدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ خاس ئاشپىزى كوسا ساقال ئىسمايىل پەرراش ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، چۆشلۈك تاماق تەييار بولغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. نوشىرۋان تەيجى ئۆنىڭغا مۇلايىم قاراپ، «داستىخاننى مۇشۇ يەرگىلا ئەپكىرىڭ، قوزغىلىپ يۈرمەيلى» دىدى. ئاندىن نورۇز داموللىغا مۇنداق دىدى:

- مانا بۇ كىشى ئۆزلىرىگە مەلۇم، قۇمۇلغا مۇساپىر، بۇ يەردە ھېچنىمىسى يوق، ئۆزى بەك يۇۋاش، ھالال ئادەم، ئۆز قېرىندىشىمدەك كۆرىمەن. ئۇن نەچچە يىلدىن بۇيان، مۇشۇ كىشىنىڭ قولىدىن غىزا يەپ كېلىۋاتىمەن. ئەمدى ھەرەم سەپىرىدىنمۇ ئۇنى ئۆزۈمگە ھەمرا قىلىۋالاي دەۋاتىمەن.

- تولىمۇ ئوبدان خىيال قىپتىلا، - دىدى نورۇز داموللا، - بۇنىڭ ساۋاۋى ئۇن قېتىم ھەج قىلغاندىمۇ ئەۋزەلرەك بولىدۇ. ئىلاھىم مۇرات-مەقسەتلىرى ھاسىل بولغاي!

- يەيدىغان رىسقىمىز بولسا، بىللە يىنىپ كېلەرمىز، بولمىسا، ئىككىمىز جانابى رەسۇلۇللانىڭ مۇبارەك ئايىغى ئاستىدا بىللە ياتارمىز.

ئاشپەز ئىشىك ئارقىسىدا بۇ گەپلارنى تىڭشاپ تۇرۇپ، بىردىنلا چىرايى غەلىتە بولۇپ كەتتى. پۇت-قوللىرىنىڭ خېمىردەك يۇمشاپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزدى، كۆزلىرىگە ياش ئولىشىپ، نەپسى بوغۇلۇشقا باشلىدى ۋە ئېغىر كېسەلدىن يېڭى قوپقان كىشىدەك پۇتلىرىنى ئاران سۆرەپ ئاشخانا تەرەپكە كەتتى.

شۇ ئارىدا خىزمەتچى بالا ئاپتۇۋا-چىلاپچا ئەپكىرىپ، نورز داموللا بىلان نوشىرۋان تەيجىنىڭ قولىغا سۇ بەردى، شىرەگە داستىخان سېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئاشپەز قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان پولونى داستىخانغا قويۇپ يانماقچى بولغاندا، نوشىرۋان تەيجى: «پاھ پاھ! نىمە دىگەن مەززىلىك پۇرايدۇ؛ قېنى گۆشنى ئۆزىڭىز پارچىلاپ قويۇڭ. ھە، پىچاق يوقمىدى، مانا پىچاق» دەپ سەدەپ ساپلىق قەلەمتۇراچىنى ئۇزاتتى. ئاشپەز گۆشنى پارچىلاۋاتقاندا، نوشىرۋان تەيجى ئۇنىڭ قوللىرىنىڭ ئوبدانلا تىترەۋاتقانلىقىنى سېزىپ، «سىزگە نىمە بولدى؟ چىرايىڭىز غەلىتە بولۇپ، قوللىرىڭىز تىترەيدىغۇ!» دىدى. ئاشپەز ئالاقزادە بولغان ھالدا، پىچاقنى داستىخانغا قويۇپ، ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلدىيۇ، يەنە ئارقىغا يىنىپ ئەسەبىلىك بىلەن تاۋاقنى كۆتىرىپ ئۆيدىن ئىتتىك چىقىپ كەتمەكچى بولدى. بىراق، بوسۇغىغا پۇتلىشىپ يىقىلدى، چىنە تاۋاق پارچە-پارچە بولۇپ كەتتى. ھاڭ-تاڭ بولۇپ قالغان تەيجى بىلەن نورۇز داموللا يەرگە

① ئەزىم ئەتمەك – قارار قىلماق، نىيەت قىلماق، (بۇ يەردە كەتمەك مەنىسىدە).
② ئىنان – چۇلۋۇر.

چېچىلغان گۆش پارچىلىرى ئارىسىدا، ھېلىقى ئالا مۈشۈكنىڭ شىنىدەك قېتىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئورۇنلىرىدىن دەس قوپۇشتى. خىزمەتچى بالا ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال ئىچكىرىكى ھويلىدىن نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوغۇللىرىنى قىچقىرىپ چىقتى. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى پاتپاراق بولۇپ كەتتى. تەيجىنىڭ چوڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ دەرغەزەپ بولۇپ، ئاشپەزنى ئىستەيتتى، ئاخىر ئۇنى ئوتۇنخانىدىن تېپىشتى. ئۇ، چىشلىرى كىرىشكەن، پۇت-قوللىرى تارتىشقان ھالدا قېتىپ قالغان؛ ئاسمانغا قاراپ قالغان نۇرسىز كۆزلىرىدىن ئىككى چېكىگە ئاققان ياشلىرى شۇ پېتى توختاپ قالغان ئىدى؛ مۇشتۇملىرى مەھكەم تۈرۈلگەن بولۇپ، ئوڭ ئالقىنىدا قانداقتۇر بىر نەرسىنىڭ بارلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. ئاخۇنبەگ مىڭ تەسلىكتە ئۇنىڭ بارماقلىرىنى قايرىپ ئالقىنىنى ئاچقاندا، ھەممىنىڭ كۆزى كىچىككىنە بىر قارا شىشە قۇتىغا چۈشتى.

دەل شۇ چاغدا، ئات تۇياقلىرى بىلەن مەپە چاقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ، قىزبەگ غوجا بىلەن تۇغبېگى دەرۋازىدىن ئالدىراش كىرىپ كەلدى. سىرتتا بىر نەچچە نەۋكەرنىڭ گەۋدىسى كۆرۈندى. ئۇلار شامەخسۇت نامىدىن نوشىرۋان تەيجىنى ئوردىغا چىللاپ كەلگەن ئىدى.

2

تۆمۈر خەلپە بىلەن قارا بوسۇقلار بىر نەچچە يۈز قۇراللىق مەرگەننى تاقتا باشلاپ كەتكەندىن بۇيان، ۋاڭ ئوردىسى بىلەن ھۆكۈمەت ھەربىي مەھكىمىلەر خۇددى چۇۋۇلۇپ كەتكەن چۈمۈلە ئۇۋىسىغا ئوخشاپ قالغان ئىدى. ئوردا بىلەن ئامبال شەتەي يامۇللىرى ئوتتۇرىسىدا بىر دەم ئاتلىقلار، بىر دەم مەپە ياكى پوچتىغا ئولتۇرغان بەگ-ئەمەلدارلار خۇددى بابكانىڭ مۇكىسىدەك قاينايتتى. ھەممىسىنىڭ قاپاقلىرى تۈرۈك، ئاۋازلىرى بوغۇق ئىدى. تاغدىن قېچىپ كەتكەن دورغىلار بىلەن ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئاياقچىلارنىڭ ھەر كۈنى دېگىدەك ئېلىپ كېلىدىغان خەۋەرلىرى ئۇلارنى ئاقزادە قىلىۋەتتى؛ نومغا سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلار زەنجىر-كىشەنلەرنى چېقىپ، زىندانلارنى بۇزۇپ، ۋاڭنىڭ يىلقىلىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئاتلارغا مىنىپ، تۆمۈرنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىۋېتىپتۇدەك؛ ئون ئىككى تاغنىڭ ھەممىسى قوزغىلىپ كېتىپتۇدەك؛ بەزى دورغىلارمۇ تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ؛ ھەتتا خوتۇن-قىزلارمۇ قوللىرىغا تاياق-توقماق ئېلىپ ئىسيانچىلارغا قوشۇلۇۋاتقۇدەك. بۇ ئىسيانچىلار قورايدا توپلىنىپ، تۆمۈرنى ئۆزىگە سەردار قىلىپ، «خەلپە» دەپ ئاتاپتۇدەك؛ ئەمدى تۆمۈر خەلپە ئىسيانچىلارنى باشلاپ، قۇمۇل شەھىرىگە باستۇرۇپ كەلگۇدەك ۋاكازالار. بۇ خەۋەرلەرنىڭ ھەر بىرى شامەخسۇت بىلەن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇلىقىغا خۇددى دەھشەتلىك گۈلدۈرمامىدەك ئاڭلىناتتى. ئەمدى قاتتىق چاقماق بىلەن قارا يامغۇردىن كېيىن ئاجايىپ بىر سەل كېلىپ، ئالەمنى مالەم قىلىۋېتىدىغاندەك سېزىلمەكتە ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، بىر قانچە قېتىملىق جىددى يىغىلىشتا شامەخسۇت بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋ تاقتا دەرھال چېرىك چىقىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنى ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ھەربى باشلىق چۈشەتەي بولسا «نەدىكى تەييار چېرىك؟ بىر زامان تەييارلىق قىلماي سوقۇشقىلى بولمايدۇ» دەپ تۇرۇۋالاتتى. ئاخىرى، ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىۋېلىش ئۈچۈن، ھازىرچە ئەلچى ئەۋەتىپ گەپلىشىپ تۇرايلى، دېگەن قارارغا كېلىشتى. شۇ قارارغا بىنائەن، قۇمۇل مۆتىۋەرلىرىدىن ئۆۋەيس ئەئلەم، روزى غوجا،

مائاخۇن ۋە ھەسەن بالا ھاجىنى ئەلچىلىككە چىقارماقچى بولۇشتى.

جۇۋەككىنە كەلگەن كوسا ساقال ھەسەن بالا ھاجى ئەسلى ئاتۇشتىن بولۇپ، قۇمۇلغا يەرلىشىپ تىجارەت ئىشلىرىدا شامەخسۇت بىلەنمۇ شىركەتچىلىك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خەيىر-ساخاۋەتتە ھىممەتكارلىغى، ئۆزىنىڭ كىچىك پېئىل، تەدبىرلىك ۋە توغرا سۆزلۇكلۇگى بىلەن جامائەت ئارىسىدا يۇقۇرى ئابرويغا ئىگە ئىدى. شامەخسۇت ھەم ئۇنىڭ بەگلىرىمۇ بىر مۇنچە ئىشلاردا ئۇنىڭغا يول قوياتتى. شۇ ۋەجىدىن، ئۇ، شامەخسۇتتىن تەپ تارتمايلا مۇنداق دىدى: «بىزدەكلىدىن ئونىمىزدىن بارغىنىدىن، نوشىرۋان تەيجىدەك بىر كىشىنىڭ بارغىنى ئەۋزەل. ئۇ كىشى تەيجىلىكتىن ئەزىل قىلىنغان بىلەن، قۇمۇل خەلقى ھەزرەتلىرىدىن قالسىلا، ئۇ كىشىنى ئۆز ئاتىسىدەك كۆرىدۇ.»

بۇ پىكىر شامەخسۇتقا، ئەلۋەتتە ياقمىدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجىغا بولسا، يۈزىگە ئۇرۇلغان بىر كاچاتتەك تۇيۇلدى. بىراق، ئامبال بىلەن شەتەي ھەسەن بالا ھاجىنىڭ پىكرىنى دەرھال قۇۋۋەتلىدى. شامەخسۇت: «ئالا مۇشۇگۇم، قارا مۇشۇگۇم، چاشقان تۇتقان ئوبدان مۇشۇگۇم دەپ، تۆمۈرنى گەپكە كىرگۈزۈپ بەرسىلا بولمىدىمۇ» دىگەن ئويغا كېلىپ نوشىرۋان تەيجىنى غايىۋدىن ئەلچىلەرگە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ۋە ئۇنى ئوردىغا «چىللاپ» كېلىشكە قىزبەگ غوجا بىلەن تۇرشا تۇغبېگىنى ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇلار نوشىرۋان تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كىرىش بىلەن ھېلىقى ئاشپەز ۋەقەسىگە دۇچ كېلىپ ئۈن-تۈنسىز تۇرۇپ قالدى.

ئەمدى بايىقى ۋەقەگە كەلسەك، ئاخۇنبەگ ئاشپەزنىڭ ئالقىنىدىكى ھېلىقى قارا شىشنى ئاۋايلاپ ئېلىپ، نوشىرۋان تەيجىگە ئۇزاتتى. نوشىرۋان تەيجى تەنە ئارىلاش بىر غەمكىنلىك بىلەن: «بۇنى قىزبەگ غوجىغا بەرسىلە بالام، قۇرۇق شىشە بولسىمۇ، غەزىنىگە ئاپىرىپ ئۆز جايىغا قويۇپ قويسۇن» دىدى. شۇ ئارىدا نوشىرۋان تەيجىنىڭ كەنجى ئوغلى كىچىك بەگ بىلەن خىزمەتچى بالا چىنە تاۋاقنىڭ سۇنۇقلىرىغا قوشۇپ، بايىقى پولو بىلەن ئالا مۇشۇكنىڭ ئۆلىگىنى ئەخلەت قاچىسىدا ئەپكېلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. قىزبەگ غوجا بىلەن تۇغبېگى بىر-بىرىگە پەرىشان قارىشىۋېلىپ، ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

- بالام ئاخۇنبەگ - دىدى نوشىرۋان تەيجى كۆزىگە ياش ئېلىپ، - سەپەر جابدۇغىنى تېزلىتىڭلار، بۇ يۇرتتىن چاققانىراق كەتمىسەك بولمىغۇدەك!

- يارەببى، - دىدى، نورۇز داموللا، - بۇ قانداق زامان بولۇپ كەتتى!

«ئەگەرچە پادىشا قىلسا يامانلىق،
نىچۇك بولغاي رەئىيەتتە ئامانلىق؟»

كېيىن شامەخسۇت ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھاشىر تەيجىگە ئالىيىپ قويدى-دە، « بەك ئالدىراپ كېتىپسىز» دەپ پىچىرلىدى.

3

شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن ئەلچى چىقىدىغانلىقىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن، ئۈچ ئاتلىق چاپەرمەن ئاق بايراقلىرىنى تەييارلاپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ قارارگاھى قورايغا ماڭدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس «مەكتۇبى» نى ئېلىپ، ئۇۋەيس ئەئلەم باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەرمۇ يولغا چىقتى. ئۇن، گۈرۈچ، مېۋە-چېۋە، قەن، چاي، گەزلىمە، كىيىم-كېچەك ۋە ئۆتۈك قاتارلىق سوغاتلار بېسىلغان ئۈچ چوڭ هارۋىمۇ ئۇلار بىلەن تەڭلا شەھەردىن قوزغىلىپ ماڭدى.

تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، قارا بوسۇق، سەيپۇڭ توختى، ئېلى پالگان، نىياز پالگان، سەپەر قۇل ۋە نۇرۇل بوۋاي باشلىق ھەمرالىرى بىلەن كېڭىشىپ، ئەلچىلەرنى قانداق كۈتىۋېلىش، قانداق جاۋاپ بېرىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلىشىۋالدى.

ئەلچىلەر شامەخسۇتنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ئارىدا ئىككى قونۇپ، ئالدىرىماي يېتىپ كېلىشتى. تۆمۈر خەلپىلەر ئۇلارنى تاغ باغرىغا جايلاشقان باغلىق ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى ۋە سېمىز قويلارنى سويۇپ ئۇلارنى ئوبدان مېھمان قىلدى. بۇ ھويلا بىر بۇرۇن ۋاڭنىڭ غەزنىۋىگە ئۇچراپ، ئاخىرى كېسەل بىلەن ۋاپات بولغان ئىمىن قورمالنىڭ ھويلىسى ئىدى. ھازىرلىقتا بولسا، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ۋاقىتلىق بارگاھى (ئىشتاۋى) بولۇپ قالغان. ئەتىسى سۆھبەت باشلانغاندا، ئۇۋەيس ئەئلەم شامەخسۇتنىڭ خېتىنى تۆمۈر خەلپىگە بېرىۋېتىپ «ئۆزەم ئوقۇپ بىرەيمۇيە» دىدى. تۆمۈر خەلپە مىيىغىدا كۈلۈپ: «رەھمەت تەقسىر، خۇدايى تائالا ئۆزلەگە بەرگەن كۆزنى بىزدىنمۇ ئايىماپتىكەن» دەپ لىپاپىنى ئېچىشقا باشلىدى. ھەسەن بالا ھاجى ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بۇ قىلىقسىزلىقىدىن رەنجىپ «ئۆزەڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، ئەمدى خوپ بولدى» دەپ ئويلاپ تەتۈر قارىۋالدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دانە-دانە قىلىپ ئۆز ھەمرالىرىغا ئۈنلۈك ئوقۇپ بەردى. خەت ھېچقانداق تەكەللۇپسىزلا «شامەخسۇت جىڭۋاڭدىن تۆمۈر باشلىق پۇقرالىرىمغا» دەپ باشلانغان ئىدى. خەتنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى: قۇرالنى تاپشۇرساڭلار سىلەرنى ئەپۇ قىلىمەن، يەنە بۇرۇنقىدەك تىرىكچىلىك يولىنى بېرىمەن، تۆمۈر ھەم ئۇنىڭ مۇھىم ھەمرالىرىغا مۇناسىپ مەنسەپمۇ بېرىلىشى مۇمكىن. مۇبادا قۇرالنى ياخشىلىقچە تاپشۇرمىساڭلار مەندىن رەنجىمەڭلار» دىگەنگە ئوخشاش گەپلەردىن ئىبارەت ئىدى.

- بىزنى يەنە قانداق رەنجىتكىدەك، ئۇ تاز، - دىدى قارا بوسۇق ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، - ئاخۇنۇم، يول ئوچۇق، ئادەملىرىنى باشلاپ ئۆيلىرىگە راۋان بولسىلا. بۇ نىمە دىگەن گەپتۇ، ئادەمنى مەسخىرە قىلغاندەك.

- سەۋرى قىل ئۇكام، ئاخۇنۇمدا نىمە گۇنا؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە.

- شۇنداق، - دىدى، ئۇۋەيس ئەئلەم، - ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. بۇ ئاخۇن بالام ياشلىق قىلىۋاتىدۇ. ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر دەپ، پاشالىق بىلەن زىتلاشماق ياخشى ئىش ئەمەس. چىڭگاڭ غوجام يۇرتنىڭ ئاتىسى، ئەپۇ قىلىمەن دىگەندىن كېيىن، ئەپۇ قىلىدۇ. ئوق ئىزىدىن يانماس، پادىشا لەۋزىدىن دىگەن گەپ بار ئەمەسمۇ!

- پادىشانىڭ ئەمرى ۋاجىپ، - دىدى روزى غوجا.

ـ ئۆتكەن ئىش سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، ـ دېدى مائاخۇن.
شۈكخچە جىم ئولتۇرغان ھەسەن بالا ھاجى مۇنداق دېدى:
ـ تۆمۈر ئاخۇن! قۇمۇل كىچىك يەر، تىرىكچىلىك قىلىش ئاسان ئەمەس، ئەل-يۇرت تېچلىقنى خالايدۇ. بىر-بىرىمىزگە تىغ تەڭلەپ، ئالا توپىلاڭ چىقارساق، يۇرتنىڭ تېچلىقى بۇزۇلۇپ، پاراكەندىچىلىك بولۇپ كېتەرمىكىن؟
ـ راس ئېيتىدىلا ھاجىم، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن، ـ ئەل-يۇتقا تېچلىق كېرەك. ئۆزلىرىنىڭ توققۇزلىرى تەل، مۇشكۇللىرى ھەل، قوساقلىرى توق، غەملىرى يوق، ئۆزلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇنداق تېچ جاھان بولۇشىنى خالايدىلا. پۇقراچۇ؟ پۇقرانىڭ قوسغى توق، ئارتۇق غېمى يوق بولىدىغان بولسا، نېمىشقا تېچلىقنى خالىمىسۇن؟ خۇداۋەندە كېرىم ئۆز بەندىلىرىگە زامانىنىڭ ئاخىرىدا قىيامەتنى بىرلا قېتىم كۆرۈشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىز كەمبەغەللەر قىيامەتنى كۈندە مىڭ قېتىم كۆرىۋاتىمىز. خۇداۋەندە كېرىم گۇناكار بەندىلىرىگە دوزاق ئازاۋىنى ئۆلگەندىن كېيىن كۆرستىشنى ئىرادە قىلغان بولسا، بىگۇنا كەمبەغەللەر تىرىك تۇرۇپلا دوزاق ئازاۋىنى كۆرىۋاتىمىز. ئېيتسىلاچۇ، تېچلىقنى بۇزىۋاتقان كىم ئىكەن؟ بىزمۇ ياكى شامەخسۇتمۇ؟
ـ ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى، تەقدىرسىز قىل تەۋرىمەس، ـ دېدى ئۇۋەيس ئەئىلەم غادىيىپ ئولتۇرۇپ.
ـ خوپ، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە، ـ ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادىسى بولسا، نەچچە يۈز تال مىلتىقلىقا ئىگە بولغىنىمىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئەمدى شامەخسۇتنىڭ ئەدىۋىنى بېرىدىغىنىمىزمۇ ئاللانىڭ ئىرادىسى. ئۇنداق ئەمەسمۇ يا؟ !
ـ ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى شامەخسۇت ياراقنى بىزدىن ئالمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن، ـ دېدى ئاچچىق بىلەن قارا بوسۇق.
ـ گەپ شۇ، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە، ـ مۇبادا قولىمىزدا مۇشۇ ياراقلار بولمىغان بولسا، ھەر قايسىلىرى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئۈچ ھارۋا سوغا-سالام بىلەن كەلمەس ئىدىلە. بىز پۇقرالارنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدىغان «چىڭگاڭ غوجام ھەزرەتلىرى» مۇ شۇنچە جوۋاپ بىزگە مەكتۇپ يازماس ئىدى. جېنىمىزمۇ ياراق، قېنىمىزمۇ ياراق. نەچچە زامانلاردىن بۇيان، ۋاڭ غوجىلار مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن ئەلنى قورقىتىپ، بوينىغا مىنىپ كەلگەن بولسا، ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ «كۆسەي» بىلەن زەنجىر-كىشەنلەرنى چېقىپ، ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزىمىز.
ـ تۆمۈر ئاخۇن، ـ دېدى ئۇۋەيس ئەئىلەم، ـ ئىسلام شەرئىتىدە مۇسۇلمان مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك ھارام. بۇ، گۇنايى كېبىر①لەرنىڭ بىرى.
ـخويمۇ ئوبدان دېدىلە، مۇسۇلمان مۇسۇلماننىڭ قېنىنى تۆكمەكلىك گۇنايى كېبىر بولىدىغان بولسا، ئۆزلىرى ئەئىلەم ئاخۇنۇم بولغاندىن كېيىن، ھەممىدىن ئاۋۋال شامەخسۇت ۋاڭنى قاتتىق جازاغا تارتسىلا بولمامدۇ؟ «توربىاق يىغىلىغى» دا قولىدا بىر تال تۆمۈرنىڭ سۇنۇغىمۇ يوق بىگۇنا مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى شامەخسۇت تۆككەن ئەمەسمىدى؟!
ئۆينىڭ ئىچى جىمجىتلىقتا چۆمدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇۋەيس ئەئىلەم سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:
ـ تۆمۈر ئاخۇن، مۇبادا ياراقنى بەرمەي تۇرۇۋالسىلا، بۇ ئىشقا بېيجىڭ خان لەشكەرلىرى قول

① چوڭ گۇنا دېمەكچى.

تىقىپ قالارمىكىن، ئۇ چاغدا... خەير خۇدايى تائالا ئۇنداق كۈنلەرنى هارام قىلغاي.

- نىمە دەۋاتىلا ئاخۇنۇم؟ بېيجىڭ خان ئالىلىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى. مۇبادا شامەخسۇت «توړپاق يېغىلىقى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بەدىنى سوغ سۇ سېپىلگەندەك شۈركىنىپ كەتتى. «ئاپلا بۇ راست گەپ ئوخشىمامدۇ،

«بېيجىڭ خان ئالىلىقاچان موللاق ئېتىپ كەتتى» دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭ بەدىنى سوغ سۇ سېپىلگەندەك شۈركىنىپ كەتتى. «ئاپلا بۇ راست گەپ ئوخشىمامدۇ، شەھەردىمۇ شۇ گەپ، تاغدىمۇ شۇ گەپ. مۇبادا، بېيجىڭ خان راستىنلا موللاق ئېتىپ كەتكەن بولسا، چىڭگاڭ غوجامنىڭ هالى نىمە بولار؟ ئۇ چاغدا مەن كىمنىڭ هىمايىسىگە سىغىنارمەن؟» دەپ ئويلاپ قالدى ئۇ. بىر ئاز جىملىقتىن كېيىن، هەسەن بالا هاجى ئۇۋەيس ئەئلەمگە قاراپ مۇنداق دېدى:

- ئاخۇنۇم، سۇ ئېرىقتا، گەپ قىلىپتا دەپ، تۆمۈر ئاخۇنلارنىڭ گېپى قىلىپتا قۇيغاندەك چىقىۋاتىدۇ. ئىززىتىمىز بىلەن ئاستا يانساق بولارمىكىن.

شۇ ئارىدا سىرتتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭلار ئۆلغىيىپ، ئوق خالتىسىنى ئەپلىك قىلىپ باغلاپ، مىلتىقنى مۈرىسىگە سېلىپ، ئېسىۋالغان ئامانقۇل ئەركىن قەدەم تاشلاپ ئۆيگە كىردى-دە، «تۆمۈر ئاكا، بىزنىڭكىلەر سىنى بۇيان چىقسۇن، شامەخسۇت نىمە دەپ ئەلچى چىقىرىپتۇ، خەلپەم نىمە دەپ جاۋاب ئېيتىپتۇ، ئاڭلاپ باقايلى دەۋاتىدۇ» دېدى.

- بۇمۇ ئوبدان گەپ بوپتۇ، يۇرتسىلە مېھمانلار، هەر قايسىلىرىنى خەلقىمۇ كۆرگەي، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

هويلا ۋە باغ ئادەملەر بىلەن لىق تولغان ئىدى. دۇشالقىلىق مىلتىقلار بىلەن قىلىچ - نەيزىلەرنىڭ ئۇچلىرى باش ئەتياز ئاپتىۋىنىڭ نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىنىپ كۆزنى چاقنىتاتتى، تاش ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇلغان پاكار-پاكار سوقما قورۇقلار بىلەن قىرى ئۈرۈك دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىنى ئۇششاق باللار خۇددى قارا قاغىدەك قاپلاپ كەتكەن ئىدى. تاش-توپا بىلەن قوپۇرۇلغان پەلەمپەينىڭ يېنىدا نەيزە تۇتقان بىر توپ خوتۇن-قىزلار گۈگۈر-مۆگۈر قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قۇلاقچا بىلەن كالتە جۇۋا كىيىپ، بېلىنى مەهكەم باغلىۋالغان ئايقىزمۇ بار ئىدى. ئەگەر ئىككى تال سۇمبۇل چېچى بىلەن هال رەڭ كۆينىكى بولمىسا، ئۇنى هەر قانداق كىشى ئەجەپ كېلىشكەن ئوغۇل ئىكەن دەپ قالاتتى.

تۆمۈر خەلپىلەر ئۆيدىن چىقىش بىلەن هەممىسىنىڭ دىققىتى ئۇلارغا بۇرۇلدى. ئوتتەك يېنىپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۈزلىگەن كۆزلەرنى كۆرۈپ، ئۇۋەيس ئەئلەم باشلىق ئەلچىلەرنىڭ رەڭگى تامدەك تاتىرىپ كەتتى. پەقەت هەسەن بالا هاجى شالاڭ بۇرۇتلىرىنى سىلاپ، بىپەرۋالىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى.

تۆمۈر خەلپە: «قېرىنداشلار! بۇ كىشلەر شەهەردىن چىققان ئەلچىلەر بولىدۇ. تونۇۋېلىڭلار!» دەپ، ئۇلارنى بىر-بىرلەپ تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. هەسەن بالا هاجىغا كەلگەندە، «تونۇيمىز، تونۇيمىز هاجىم بىزنىڭ يۇرتلارغىمۇ چىققان» دىيىشتى بەزىلەر.

- هە، بۇ ئەلچىلەر نېمە دەپ چىقىپتۇ؟- دېدى قايرىلما بۇرۇتلۇق بىر ئادەم.

- شامەخسۇتنىڭ خېتىنى ئەپچىقىپتۇ، مانا خەت، - تۆمۈر يانچۇقىدىن بىر چوڭ لىپاپە چىقاردى، - قۇرال-ياراقنى بېرىڭلار دەپتۇ.

- سىلەر نېمە دىدىڭلار؟

- بىز، - دىدى قارا بوسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ ئورنىدا جاۋاب بېرىپ، - كۆچى يەتسە ئالسۇن

دىدۇق.

بۇ جاۋابتىن ھەممە ئادەم رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

ـ تۆمۈر ئاكا، ـ دىدى قاسىم قىزىق، ـ شامەخسۇتقا سىلەرمۇ خەت بېرەمسىلەر؟

ـ بەرمەيچۇ!

ـ ئانداق بولسا، مەن بىر نەرسە ئېيتايمۇ؟

ـ ھە، ئېيتە.

قاسىم قىزىق پەلەمپەينىڭ بىرىنچى باسقۇچىغا چىقىۋېلىپ، كىگىز قالپىقىنى سەل كۆتىرىپ قويدى-دە:

چىڭگاك غوجام خەت بەردى،
جۇنجاڭلارنى① بەرسۇن دەپ.
تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى...

دەپ توختاپ قالدى.

ـ ھە، ئايىغىنى ئېيتمامسەن!

ـ سەت بولارمىكىن، ـ دىدى قاسىم قىزىق گەجگىسىنى تاتىلاپ. كۆپچىلىك كۈلۈشتى.

ـ نېمە سەت بولىدۇ، ئېيتىۋەر، ـ دىدى كىمدۇ بىرى.

ـ ئەمسە، بېشىغا ئۇلاپ ئېيتاي!

تۆمۈر خەلپەم خەت بەردى،
پالان نىمەمنى ئالسۇن دەپ②.

توپ ئىچىدە قاتتىق كۈلكە كۆتىرىلدى. خوتۇن-قىزلار قوللىرى بىلەن يۈزىنى يېپىۋالدى.

ـ ھەي شەيتان، شۇنداق سەت گەپنىمۇ قىلامدۇ كىشى! ـ دىدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىغاندەك قىلىپ.

ئەلچىلەر ئۆيگە كىرىپ كېتىۋاتقاندا، ھەسەن بالا ھاجى تۆمۈر خەلپىلەرگە قاراپ مۇنداق دىدى:

ئىشىك ئالدىدا تاللار،
شاخ-شاخىدا مارجانلار،
قوراي دىگەن يۇرتلاردا
گەپچىكەن ئوغال باللار.

ئۈۋەيس ئەئلەمدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈپ كەتتى.

① جۇنجاڭ ـ خەنزۇچە، ھەربى قورال-ياراق.

② بۇ نەزمە تۆمۈر خەلپە توغرىسىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاخىرقى مىسراسى «ئۇرۇشار بولسا كەلسۇن» دەپ چۈشۈرۈلگەن يەنە بىر شەكلىمۇ بار.

كەچقۇرۇن، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا، ھىلىقى ئۈچ ھارۋا سوغاتنى ئېلىش-ئالماسلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ چىقىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە قەتئىي ئالماسلىقنى تەشەببۇس قىلدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختى: «توڭگۇزنىڭ بىر تال تۈكىنى يۇلغىنىمىز-يۇلغان» دەپ ئېلىش تەرەپدارى بولدى. قالغانلارمۇ بۇ پىكرنى قۇۋۋەتلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپىمۇ، ھەر بىر قوزغىلاڭچىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ بۆلۈپ بېرىش شەرتى بىلەن ماقۇل بولدى. ئەمما، ئۆزى ھېچنىمە ئالماسلىقنى بىلدۈردى.

ئەتىسى ئەلچىلەر ئۇزاش ئالدىدا، ھەسەن بالا ھاجى تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «بىزنىڭ ماللىرىمىز تېچ-ئامان تۇرار؟» دىدى. «شامەخسۇت بىلەن ئۇنىڭ بەگلىرىدىن باشقا ھېچكىمنىڭ مېلىغا تەگمەيمىز» دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە.

ئەلچىلەر ئۇزاپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خەلققە مۇنداق دىدى:

- قېرىنداشلار! ئەمدى شامەخسۇت بىزگە ھارۋا-ھارۋىدا سوغات ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ، جەڭ ـــ ئويۇن ئەمەس؛ ئويناپ يۈرۈپ جەرەن ئوۋلاشمۇ ئەمەس، جەرەننىڭمۇ تۇيدۇرماي ئېتىۋالىمىز، سۇغۇرنىمۇ ئالداپ يۈرۈپ سوقۇۋالىمىز، قۇترىغان ئېيىق ئېتىلىپ كەلسىچۇ؟ بىر ئوقتا ئۆلسىغۇ خوپ، بولمىسا... شۇنداق، بۇنىڭغا ئوغۇل بالىنىڭ ئوغۇل بالىسى كېرەك، مەن يەنە بىر مەرتەم ئېيتاي، كۆڭلىدە مىڭ ئۆلۈپ يۈرگەندىن، دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر ئۆلگەن ياخشى دەيدىغان ئەرلەر بولسا قالسۇن. ئۆلۈمدىن قورقىدىغانلارغا رۇخسەت.

تەرەپ-تەرەپتىن ئاڭلانغان قاتتىق ئاۋازلار كەڭ غولنىڭ ئىچىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى:

- ئىتتىن قورققان گاداي بولماپتۇ.

- جاندىن كەچمىگىچە جانانغا يەتمەك يوق!

- باتۇر بىر ئۆلىدۇ، قورققان مىڭ ئۆلىدۇ.

- يىگىت سۆزىدىن، ئارسلان ئىزدىن قايتماس!

- يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

- توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم،- دىدى تۆمۈر خەلپە، - بىزنىڭ ئىشىمىز ھەق، ھەق-ئادالەت ئۈچۈن ئۆلسەكمۇ ئارمان يوق. زۇلۇم، ھاقارەت، تەڭسىزلىككە سەۋرى قىلىپ، باش ئېگىپ تۇرۇشنىڭ ئۆزى گۆرنا. بىزنىڭ خەلقىمىز ئەزەلدىن زۇلۇم، ھاقارەتكە تەن بەرمەيدىغان باتۇر خەلق. ئىنشائاللا، بىز چوقۇم نۇسرەت قازىنىمىز. قېنى ئەمسە قىلىچلىرىڭلارنى ئوبدان بىلەپ، جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

ئون ئۈچىنچى باپ

مەرتنى مەيداندا سىنا

ھايات مەن ئۈچۈن ھەممىدىن قىممەت،
ھاياتتىنمۇ قىممەتتۇر مۇھەببەت.
ۋە لېكىن كېچەمەن ھەر ئىككىلىسىدىن،
ئەركىنلىك، ئازاتلىق ئۈچۈن مەن پەقەت.

— پېتوفى①

1

ئىككى قوراللىق يىگىت ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرۇۋېلىپ قىزىق پاراڭ بىلەن ئاستا كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شۇنچىلىك يېقىن مېڭىشاتتىكى، ئۈزەڭگىلىرى بىر-بىرىگە تېگىپ، پات-پاتلا جىرىڭلاپ كېتەتتى. قارا تۇرۇقتا مىنگىنى ئامانقۇل بولۇپ، جەدە قاشقىغا مىنگىنى رازى دېگەن يىگىت ئىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان بۇ بۇغداي ئۆڭلۈك يىگىتنى كىشىلەر نېمىشقىدۇ «راجى بالا» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ ئەسلىدە ئىدىر دىگەن تاغدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ۋە ھىلىقى كونى تۆمۈر خەلپىگە ئەگىشىپ، قورايغا كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرى ئىدى. شۇندىن بۇيان، راجى بىلەن ئامانقۇل ئوتتۇرىسىدا بارا-بارا يېقىنلىق باشلىنىپ، ئۇلار خۇددى كونا دوستلاردەك سەمىمى مۇڭدىشىدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۈگۈنمۇ، ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇلغان ئون نەچچە يىگىتكە مەرگەنلىك سەنئىتىدىن بەزى نەرسىلەرنى ئۆگىتىپ بولۇپ، ئەنە شۇنداق ھال-مۇڭ قىلىغاچ، ئالدىنقى سەپكە كېتىۋاتاتتى.

مەلۇم بولدىكى، راجى بالىنىڭ گۈلقىز دېگەن سۆيگىنى بولغان ئىكەن. ئۇ، ئىدىر بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر قىز بولۇپ، ھەممىنىڭ كۆزى چۈشىدىكەن، ئۇلار مۇشۇ ئۆتكەن كۈزدە توي قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، شامەخسۇتقا قىز تاللاپ يۈرگەن ئەبلەخلەر ئىدىرغا كېلىپ قاپتۇ، ئۇ قىزنى قولغا چۈشۈرەلمەي يۈرگەن رەقىپلەرنىڭ بىرى ئۇلارغا قىزنى كۆزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن «قۇرۇق يانمايدىغان بولدۇق» دىيىشىپ، ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىغا «مۇبارەك بولغاي، قىزىڭلار چىڭگاڭ غوجامغا پىسەت بولۇپ قالسا، بېشىڭلارغا دۆلەت قۇشى قونغىنى شۇ» دەپ، قىزنى ئەتىلا ئېلىپ

① ساندور پېتوفى - ۋېنگىرىيە خەلقىنىڭ 1823-1849-يىللىرى ياشىغان دېموكراتىك ئىنقىلاۋىي شائىرى. چار روسىيە تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىغا قارشى جەڭ مەيدانىدا، يىگىرمە ئالتە يېشىدا قۇربان بولغان.

ماڭماقچى بوپتۇ. شۇ كېچىسى گۈلقىز راجى بالا بىلەن قېلىن تاغلارنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچقاندا، دۈشمەنلەر تۇيۇپ قېلىپ، ئۇلارنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە راجىنى ئۇرۇپ ھۇشىدىن كەتكۈزۈپتۇ-دە، قىزنى ئوردىغا ئېلىپ كېتىپتۇ. ھازىرغا قەدەر گۈلقىزنىڭ نېمە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس ئىكەن، راجى بالىنىڭ قەلبىدە دەھشەتلىك ئىنتىقام ئوتى يېنىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا قەسەم ئىچىپتۇ ۋە «ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ شەھەرگە كىرسەم، بىرەر سەۋەب بىلەن شامەخسۇتنى كۆرۈپ قېلىشىم مۇمكىن، شۇ چاغدا، ئۆچ-تۆت يۈز قەدەم يىراقلىقتا تۇرۇپ بولسىمۇ، شامەخسۇتنىڭ مېڭىسىنى چېچىۋېتىمەن» دىگەن خىيالدا ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئەسكەرلىككە يېزىلغان ئىكەن. بەختكە قارشى، شەھەردە شامەخسۇتنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرەلمەپتۇ. ئەمما، قەلبىدىكى ئىنتىقام ئوتى بارغانسېرى لاۋۇلداپ، ئۇنى مەس بۇغرىدەك قىلىپ قويۇپتۇ.

- يىگىت بېشىم ئامانلا بولسا، ئۆچ ئالماي قويمايمەن،-دەپ سۆزنى ئاياقلاشتۇردى راجى، ئۇنىڭ بىردىنلا يوغان ئېچىلغان كۆزلىرى كەچكى شەپەق نۇرىدا قىپ-قىزىل چوغدەك چاقناپ كەتتى.

شۇ ئارىدا، ئالدى تەرەپتىكى ئىدىرلىقتىن قاتتىق ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئاڭلىنىپ قالدى. ئامانقۇل بىلەن راجى بالا بىر-بىرىگە «يالت» قىلىپ قارىشىۋالدى-دە، ئاتلىرىغا قامچا ئۇردى.

ئىككى ئىدىر ئارىسىدىكى بىر ئويمانلىقتا بىر مۇنچە كىشىلەر غۇژمەكلىشىۋېلىپ قانداقتۇ بىر ئىش توغرىسىدا قاتتىق تالاش-تارتىش قىلىشىۋاتاتتى. «قارا يىلپىز» توپنى ئايلىنىپ يۈرۈپ قاتتىق قاۋايتتى. ئامانقۇللار يېتىپ كەلگەندە، «قارا يىلپىز» قاۋاشتىن توختاپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ كەلدى-دە، ئامانقۇلنىڭ ئاياق ئاستىدا ئەركىلەشكە باشلىدى. توپ ئىچىدىن ئايقىزنىڭ جاراڭلىغان غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى. «بۇ ئىتنىڭ بالىسىنى ماغان بېرىڭلار، قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلىمەن!»

ئامانقۇل ئالدىراپ توپنىڭ ئىچىگە كىردى. ئايقىز سول قولىغا نەيزە تۇتقان ھالدا، ئوڭ قولى بىلەن خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ، ھەدەپ چەتكە سۆرەپ چىقماقچى بولاتتى. ئىككى-ئۆچ كىشى ئايقىزنىڭ قولىغا ئېسىلىۋېلىپ، «توختاپ تۇرسىلا، خەلپەم كەلسۇن، خەلپەمدىن سوراپ بىر ئىش قىلايلى» دەپ ۋاقىرشاتتى. بەزىلەر: «قويۇپ بېرىڭلار، دەردىنى ئېلىۋالسۇن!» دېسە، بەزىلەر «بولمايدۇ، خەلپەم كەلسۇن!» دەپ توۋلايىتتى. خامۇشنىڭ يېنىدا، ئەرەنچە تۇماق ۋە كەمزۇل كىيىپ، بېلىگە پوتا باغلىۋالغان بەستلىك بىر ئايال بىلەن ئوتتۇرا ياشلىق ئىككى دىخان بۇ ئىشلارغا ھەيران قالغاندەك جىم تۇراتتى.

ئايقىز ئامانقۇلنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان پېتى ھۆڭرەپ ئېسىلىپ يىغلاپ تاشلىدى. ئامانقۇل كۆزلىرىگە قان تولغان ھالدا، بېلىدىكى قازاق پىچىقىنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇۋېلىپ خامۇشنى ياقىسىدىن تۇتۇپ چەتكە سۆرىدى. بىر نەچچە كىشى دەرھال ئامانقۇلغا يېپىشتى، سۇمباتلىق كەلگەن سېرىق ساقال ئېلى پالگان ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە ئوڭ قولىنى قويۇپ، «ئۇكام، سەنمۇ مۇنداق قىلساڭ، ئىش ئوخشماي قالىدۇ، بۇ دەيۈزنى خەلپەم كەلگەندە مەسلىھەت بىلەن جازالساقمۇ ئۆلگۈرىدۇ ئەمەسمۇ!» دىدى. «توغرا، توغرا!» دېيىشتى بىر قانچەيلەن. ئامانقۇل «ئەستەغپۇرۇللا» دەپ، خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايقىزنى ياخشى گەپلەر بىلەن بەزلەشكە كىرىشتى.

بۇ ۋەقە ئەسلى مۇنداق ئىدى: ئوننىچى بابتا ئېيتقىنىمىزدەك، نىياز دورغا تاغ تەرەپتىن

يىغىلغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى خېلى كۆنلەرگىچە نىياز دورغىدىن ھېچقانداق خەۋەر ئاڭلىيالماي، بىئارام بولۇپ يۈردى ۋە ئاخىرى «داداڭنى خەۋرىنى ئۇقۇپ چىق» دەپ خامۇشنى شەھەرگە ئەۋەتكەن ئىدى. خامۇش نىياز دورغىنى ھېچيەردىن تاپالماي گايىت پاششاپتىن سۈرۈشتۈرمەكچى بولدى. گايىت پاششاپ نىياز دورغىنىڭ قانداقتۇ بىر سەۋەب بىلەن شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، زىندانغا تاشلانغانلىغىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە نىياز دورغىنىڭ قىزبەگ غوجا بىلەن بولغان دوستلۇغىنى شىپىى كەلتۈرۈپ، خامۇشنى ئۇنىڭ ئوردىسىغا باشلاپ بارماقچى ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم سورىماقچى بولدى. ئەمما، قىزبەگ غوجىنىڭ خامۇشنى قوبۇل قىلىش-قىلماسلىقىغا گايىت پاششاپنىڭ ئۆزىمۇ گۇمانلىق قارايتتى. كۈتۈلمىگەندە، قىزبەگ غوجا خامۇشنى ئوچۇق چىراي بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۆيىدە ئېلىپ قالدى ۋە ئۆزى دەرھال ھاشىر تەيجىنىڭ ئوردىسىغا كەتتى.

ئەتىسى قىزبەگ غوجا خامۇشقا مۇنداق دېدى: «داداڭ ئاخشام جان ئۈزۈپتۇ. ئەمدى باشقا ئىلاج يوق، ئوبدان ۋاختا كەپسەن، مەن داداڭنىڭ ھەقىقىي قاتىلىنى ئېيتىپ بىرەي: داداڭنى چىڭگاڭ غوجام ئەمەس، تۆمۈر دېگەن ئوغرى ئۆلتۈرگۈزدى، بىز تۆمۈرنىڭ قاپقىنىغا دەسسەپ تاشلاپتىمىز!»

خامۇش ھېچنىمىگە چۈشەنمەي ھاڭۋىقىپ قالدى. بۇنى سەزگەن قىزبەگ غوجا تۆمۈرنىڭ تاغدىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى نىياز دورغىنىڭ باشچىلىغىدا شەھەرگە كىرگۈزۈپ، ئاخىرى قورالغا ئىگە بولىۋالغانلىغىنى، بۇنىڭ ھەممىسى تۆمۈرنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىگىنى ئۇنىڭغا تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ، «ئوغۇل بالا بولساڭ، داداڭنى يەرلىككە قويۇپ بولۇپ، تۆمۈردىن قىساسىڭنى ئال!» دېدى.

- قانداق قىلىپ قىساس ئالىمەن؟-دېدى خامۇش دومسىيىپ ئولتۇرۇپ.

- بۇ ئوڭاي،-دېدى قىزبەگ غوجا.-ھازىر تاققا چىقىپ كىتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس. شۇلارغا قوشۇلۇپ، سەنمۇ تاققا چىق. دادامنى شامەخسۇت ۋاڭ ئۆلتۈرۈپ تاشلاپتۇ. مەن ئەمدى شامەخسۇتتىن ئۆچ ئالىمەن دىسەڭ، ئىسيانچىلار سېنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى قولۇڭغا ملتىق تېگىدۇ، ملتىق ئېتىشنى بىلەمسەن؟

- تاغچىلارنىڭ قايسىسى مەرگەن ئەمەس، - دېدى خامۇش تېتىكلىشىپ.

- ھەببەللى، شۇ چاغدا پايلاپ تۇرۇپ، تۆمۈرنى ئاتىسەن-دە، قاچىسەن، ھە راست، ساڭا بىر خۇش خەۋەر ئېيتاي، ئۇ قازاق قىزى ھازىر قورايدا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا ئىمىش. بىز ئىسيانچىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ھىلىقى قازاق قىزى ئەلۋەتتە سېنىڭ بولىدۇ. داداڭنىڭ ئورنىدا نېرىنكىرغا سېنى دورغا قىلىمىز! ئەمما، بۇ گەپلەرنى قاتتىق سىر تۇتۇشۇڭ كېرەك. بولمىسا بېشىڭ كېتىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خامۇش قوراي تەرەپكە ماڭىدىغان يولنىڭ ئەتراپىدا بىر كۈن ئەگىپ يۈردى. ئەتىسى بايىقى ئەرەنچە تۇماق كىيگەن ئايال بىلەن ئىككى دىخاننىڭ تاغ تەرەپكە ماڭغانلىغىنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قوشۇلىۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ شامەخسۇتتىن دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن تاققا كېتىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى. بۇ ئايال ئون بىرىنچى باپتا بايان قىلىنغان «شاھزادە» نەزەرنىڭ ھېلىقى مەشرىپىدە چېچىدىن ئېسىپ قويۇلۇپ، كېيىن نىياز دورغىنىڭ «ئېرى» قىلىپ نىكاھ ئوقۇتۇلغان ھۆسنارىخان ئىدى. ئۇ ئەسلىدە پىچانلىق يېتىم قىز بولۇپ، يەتتە يىل بۇرۇن

قۇمۇلدىن سودا قىلىپ بارغان ئىمىنشا دىگەن كىشى ئۆزنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. كۆڭلەرنىڭ بىردە نەزەرنىڭ دەللاللىرى ئۆزنى كۆرۈپ قالدى. ئەتىسى ـ ئاخشىمى چىرايلىق بىزەلگەن بېيجىك مەپىسى ئىمىنشانىڭ ئىشىگى ئالدىدا توختىدى ـ دە، بىر قېرى دەللە ئۆيگە كىرىپ«ھۆسنارىخان خېنىمنى شاھزادە غوجامنىڭ مەشرىپىگە چىللاپ كەلدۇق» دىدى. بۇ تەلەپنى رەت قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھۆسنارىخان نەزەرنىڭ مەشرىپىدە ئۆزىنى قاتتىق تۇتقانلىقى ئۈچۈن، چىچىدىن ئېسىپ قويۇلدى. كېيىن ھىلىقى پاتپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۆيگە قېچىپ كەلدى. بىراق سودىگەر ئېرى ئۈچ بالىسىنى تارتۇلىپ، ئۆزىنى «ئۈچ تالاق» دەپ ئۆيدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇ ئىشقا ئىمىنشانىڭ چوڭ خوتۇنى ئايالخان ناھايىتى خۇشال بولدى. ھۆسنارىخان بىر نەچچە كۈن سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى تاغ باتۇرلىرى قېشىدىن ئۆزىگە نجاتلىق تېپىش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، ھىلىقى ئىككى دىخان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئىدى.

ئۇلار يولدا ئۆز سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىپ كېتىۋېتىپ، ھۆسنارىخان نىياز دورغا دىگەن كىشىنىڭ ھىلىقى مەشرەپتە قانداق ھاقارەتلەنگەنلىگىنى بايان قىلغاندا، خامۇش يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئۆزىنىڭ شۇ نىياز دورغىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىگىنى ئېيتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى دىخان خامۇشقا ئىچىنى ئاغرىتتى ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىپ قالدى. ئۇلار ئىككى كۈن يول مېڭىپ، قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىدىرلىقلارغا كەلگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللىرىغا ئۇچرىشىپ قالدى. قاراۋۇللار ئۇلارنى « باشلىقلىرىمىز كۆرسۇن» دەپ تاغ ئىچىگە باشلاپ كېتىۋاتقاندا، ھېلىقى توپ ئىچىدە تۇرغان ئايىقىز خامۇشنى دەرھال تونۇپ قېلىپ بايا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇنىڭغا ئېسىلدى.

ئەمدى شۇ بايىقى گەپكە كەلسەك، ئامانقۇل ئېلى پالگانىڭ گېپى بىلەن خامۇشنى قويۇۋېتىپ، ئايىقىزغا تەسەللى بېرىۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە بىر توپ ئاتلىقلار بىلەن كېلىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالنى تەپسىلىي ئاڭلاپ بولۇپ، ھىلىقى ئىككى دىخان بىلەن قىزغىن كۆرۈشتى، ھۆسنارىخاندىن سەمىمىي ئەھۋال سورىدى. خامۇشقا قاراپ «ئۆتكەنگە سالاۋات. شامەخسۇتتىن ئۈچ ئالماقچى بولساڭ، ئەل بىلەن بىر نىيەتتە بول!» دىدى، ئاندىن ئۇلارنى مەلىگە ئاپىرىپ ئۇبدان دەم ئالدۇرۇشنى ئەنسارىغا تاپشۇردى.

ئەنسارى ئۇلارنى باشلاپ ماڭغاندا، ئايىقىز ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇچىغىغا ئېتىپ، ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى. ئامانقۇل: « تۆمۈر ئاكا، بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ خامۇش ماڭقىدىن بىزگە قانداق ياخشىلىق كەلسۇن!» دەپ دومسايدى.

ـ ئۇكام، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە، ـ نىياز دورغىنىڭ شامەخسۇت قولىدا ئۆلگىنى راست. ھۆسنارىخان بىلەن ھىلىقى ئىككى قېرىندىشىمىزمۇ گۇۋالىق بېرىۋاتىدۇ. خۇدايى تائالادىن خامۇشقا ئىنساپ ـ تەۋپىق تىلەيلى. مۇبادا يامانلىق قىلمەن دىسە، جازاسىنى خۇدايىم بەرسۇن!

ـ ئىلانىڭ بالىسىمۇ ئادەم چاقىدۇ، جۇمۇ، ـ دىدى ئامانقۇل رەنجىگىن قىياپەتتە.

ـ راست ئېيتىسەن ئۇكام، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە،ـ ئۆگەتكەن ئۆلۈغلار:

«شەرىئەت ئىزلىسەڭ، ئۆلتۇر ئىلانى،
تەرىقەت ئىزلىسەڭ، ئاغرىتما جانى»

دەپتىكەن، ئىلان چاقمەن دىسە، ئەلۋەتتە ئۆلتۈرۈش كېرەك.

نىياز دورغا بىلەن خامۇشنىڭ نېرىنكىردىكى قىلمىش-ئەتمىشلىرىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئىشىدىن نارازى بولۇپ، « مۇنچىۋالامۇ يۇمشاق كۆڭۈللۈك قىلغان بارمۇ؟» دەپ، سەل رەنجىشتى. بەزىلىرى ئۇنىڭ كەڭ قورساقلىقىغا ھەيران قىلىشتى. تۆمۈر خەلپە بولسا، چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەن ھالدا، ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، ھېچنىمە دېمەي جىم تۇراتتى.

قىشچە قىلىن قار ئاستىدا ياتقان ئېدىرلىقلار ئەمدى ئانچە-مۇنچە كۆكىرىشكە باشلىغان بولسىمۇ، «قىشنىڭ سوغىغى ياندىن ئۆتەر، ئەتىيازنىڭ سوغىغى جاندىن» دىگەندەك تاغنىڭ سوغ شامىلى دۇمبىلەرنى خېلىلا قورۇپ تۇراتتى. شۇڭا، ھەر كۈندىكىدەك، بوگۈنمۇ گۇگۇم چۈشە-چۈشمەيلا تەرەپ-تەرەپتە گۈلخانلار يېقىلىپ، ئېدىرلىقنىڭ ئىچى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتتى. گۈلخانلارنى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئادەملەر قورال-ياراقلىرىنى يېنىغا تاشلاپ قويۇپ، ئىرغاي چىۋىقلىرىدىن ياسىۋالغان زىقلىرىدا كاۋاپ پۇشۇرۇپ، ئويۇن-چاخچاق بىلەن خاتىرجەم ئولتۇرىشاتتى. چۈنكى، شامەخسۇتنىڭ ئەلچىلىرى قايتىپ كەتكىنىگە ئون كۈن بولغان بولسىمۇ، ھازىرغىچە بېرەر چېرىكنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. قۇمۇل تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەرمۇ، شەھەردە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرىۋاتقانلىغىنى سۆزلەيتتى، شۇنىڭغا قاراپ قوزغىلاڭچىلار، ئېھتىمال، شامەخسۇت ھۇجۇم قىلىشتىن قورققان بولسا كېرەك، دېگەن خىيال بىلەن سەل بوشىشىپ قالغان ئىدى. ھەتتا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ، «ئەمدى شامەخسۇت ئەلچى ئەمەس، چېرىك چىقىرىدۇ» دېگەن پىكرىدە سەل ئىككىلىنىپ، « ئېھتىمال، چېرىك چىقارماي، يەنە ئەلچى چىقىرىدىغان ئوخشايدۇ» دېگەن خىيالغا كېلىشكە باشلىدى ۋە ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپ، « پاراڭ-ماراڭغا قوشۇپ، ناخشا-پاخشىمۇ ئېيتمايمىزمۇ» دىدى. قارا بوسۇق: « راست ئېيتتىڭ تۆمۈر ئاكا، مەن باشلاپ بىرەي» دەپ مىلتىغىنىڭ قونداغىنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ناخشا باشلىدى:

قاتار-قاتار كۆرۈنگەنلەر
كارىز دارىغى.
بىزنىڭ يارنى كۆرسەتمىگەن
يولنىڭ يىرىغى.

يەنە بىر نەچچەيلەن قارا بوسۇققا ئۇلاپلا، خۇددى شۇ ۋەزىندىكى قوشاقلارنى ئېيتىشقا باشلىدى:

قاتار- قاتار ئۈچقان تۇرنا
شارغا بارامسەن؟
مەن يارىمغا خالتا بېرەي
ئالغاش بارامسەن؟

① شەھەرگە دىمەكچى.

ئېگىز-ئېگىز تاغ باشىدا
چىراق كۆيەدۇر،
چىراق ئەمەس، يارنىڭ ئوتى،
يۈرەك كۆيەدۇر.

ياندىكى بىر گۈلخاندىن راجى بالىنىڭ ناخشىسى ئاڭلاندى:

قاراڭغۇ تۈن، قارىياغاچ مىنىڭ يولدىشىم،
شىلدىرلىسا يوپۇرمىغى، هوشياردۇر بېشىم.
دۈشمەن بىلەن جەڭلەر قىلىپ، مەن ئۆلەر بولسام،
مەن غېرىپنى ياد ئېتەرمۇ جان قېرىنداشىم.

- توختاڭلار، توختاڭلار! ناخشىغا قوشۇپ ئۇسۇلمۇ ئوينايلى،-دىدى قاسىم قىزىق ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، ئاندىن بېشىدىن كىگىز قالپىغىنى ئېلىپ، داپ قىلدى-دە، شوخ ئاھاڭدىكى بىر ناخشىنى باشلاپ ئۇسۇلغا چۈشتى:

ساماۋارىم بوسىدى،
چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.
بىر چىنە چاينى ئىچكۈنچە،
يارلىرىم ئويناپ تۇرسىدى.

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

قاسىم قىزىقتا قوشۇلۇپ، بەش-ئالتە يىگىت ئۇسۇلنى قىزىتىۋەتتى. ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىمۇ ئۇسۇلغا تارتتى.

تۈن نىسپىگە يېقىنلاشقاندا، ھەممەيلەنگە ھاردۇق يەتتى چېغى، گۈلخانلار ئەتراپى جىمىپ قالدى. بەزىلەر خورەك تارتىشقا باشلىدى. ئاندا-ساندا ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. «قارا يىلپىز» مۇ ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ ئاياق تەرىپىدە بېشىنى ئىچىگە تىقىپ جىم ياتاتتى.

تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، تۇيۇقسىزدىن «تاك-تۇك» قىلىپ، ئىككى پاي مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاتتىق قاۋاپ كەتتى. ئەندىكىپ ئويغانغان كىشىلەر هوشىنى يىغىپ بولغۇچە، ئىدىرلىقلارنى مىلتىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ئاتلار كىشنەپ، پاتپاراقچىلىق باشلاندى. ھەممە ئادەم ئۆز ئېتىغا يۈگۈردى، «هودۇقماڭلار! تاڭ يورۇغىچە ئۆزۈڭلارنى دالدىغا ئېلىپ تۇرۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

2

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: شامەخسۇت ئۆز ئەلچىلىرىدىن تۆمۈر خەلپىنىڭ جاۋابىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ساقلىنى گۆھەر كۆزلۈك ئۈزۈك سالغان بارماقلىرىغا يۆگەپ، يۇلۇۋەتكۈدەك قىلدى-دە، ئۇردا بەگلىرىنى ئامبال يامۇل بىلەن شىيەتەي يامۇلغا چاپتۇردى. ئامبال بىلەن شىيەتەي كېچىكمەي كېلىشتى ۋە شۇ ئاخشىمى قاتتىق مەخپىيەتلىك بىلەن ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىدىن ھاشىر تەيجى، قىزبەگ غوجا، سايىم ئۇچبېگى①، ئەخمەتشا تۇڭچى ۋە تۇرشا تۇغبېگىدىن باشقا ھېچكىمنى قاتناشتۇرمىدى. يېرىم كېچىگىچە سوزۇلغان كېڭەش نەتىجىسىدە مانجۇ خانلىقىنىڭ قۇمۇلدىكى لەشكەر بېشى چۇشيەتەي ئوتتۇرىغا قويغان لاھىيە بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: ۋاڭ ئوردىسىغا قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرىنى قوشۇپ، تۆت يۈز كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىنىدۇ؛ بۇ قوشۇنغا خىل قورallar تارقىتىپ بېرىلىدۇ؛ شىيەتەي بىلەن قىزبەگ غوجا سەرلەشكەر بولىدۇ؛ پۈتۈن تەييارلىق ۋە مەشق ئىشلىرى قەتئىي مەخپىي ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەقسەت-نىشان ۋە ۋاقىتلىرى ئەسكەرلەردىنمۇ سىر تۇتۇلىدۇ؛ قوشۇن يۈرۈش باشلىغاندا، كېچىسى مېڭىپ، كۈندۈزى ئۆزىنى پىنھان تۇتىدۇ. نىشانغا يېقىنلاشقاندا، ئات تۇياقلىرى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ ئاياقلىرىغا بىر نەچچە قات كىگىزدىن چورۇق تارتىلىدۇ، ھۇجۇم تاڭ سۈزۈلۈشتىن سەل بۇرۇن باشلىنىدۇ، يۈرۈش قىلىدىغان كۈننى مۇمكىن قەدەر كېچىكتۈرۈپ، ئىسيانچىلارنى غەپلەتتە قالدۇرۇش لازىم.

كېڭەش ئاياقلاشقاندا شامەخسۇتنىڭ ئىشارىتى بىلەن ھاشىر تەيجى قىزىل دۇخاۋا يېپىلغان ئىككى پەتنۇس ئەپكېلىپ، ئامبال بىلەن شىيەتەينىڭ ئالدىغا قويدى. شامەخسۇت دۇخاۋا يوپۇقنى ئېچىپ «ئاز بولسىمۇ» دىدى. ھەر بىر پەتنۇستا ئون زىخ ئالتۇن پارقىراپ تۇراتتى. ئامبال بىلان شىيەتەي رەھمەت-ھەشقاللا ئېيتىپ، شامەخسۇتقا غەلبە تىلىدى.

كېڭەش بولۇپ، ئونىنچى كۈنى تۈن نىسپىدىن ئۆتكەندە، چېرىكلەر قوراينىڭ جەنۇبىدىكى ئاقچۇق دېگەن سايدىن ئۆتتى ۋە خۇددى ئۆز دۈشمىنى قېشىغا تۇيدۇرماي كېلىپ، نەشتەر ئۇرۇشقا تەييارلانغان زەھەرلىك قارا يىلاندەك، ئىدىرلىقلار ئىچىگە توپلاندى. تاڭ سۈزۈلەي دەپ قالغاندا، سايىم ئۇچبېگى پۈتلىرىغا كىگىز چورۇقلارنى تارتقان يەتتە چېرىكنى باشلاپ، ئاقچۇق سېيىغا تۇتاشقان ئىدىرلىققا كىرگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە تۇرغان ئىككى قاراۋۇلى جۇۋىغا يۆگىنىپ خورەك تارتىپ ئۇخلاۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە ھەر ئىككىسى بوغۇزلاپ تاشلاندى. سايىم ئۇچبېگىنىڭ بەلگە بېرىشى بىلەن ئۇ يەرگە يەنە بىر توپ چېرىك يېتىپ كەلدى. سايىم ئۇچبېگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن يىرىم چاقىرىم ئىلگىرىلىگەندە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىككىنچى ئۆتكەلدە تۇرغان ئۈچ قاراۋۇلنى كۆردى. ئۇلاردىن ئىككىسى ئويقۇغا كەتكەن بولۇپ، بىرى تاماكا چېكىپ ئولتۇراتتى. ھايت-ھۇيت دىگۈچە بۇ ئۈچەيلەنمۇ قۇربان بولدى. سايىم ئۇچبېگىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئارقىدىكى چېرىكلەر تېز ئىلگىرىلەپ ماڭدى. يەنە يېرىم چاقىرىمدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۈچىنچى ئۆتكەلدىكى قاراۋۇللىرى كۆرۈندى. ئۇلار ئوندەك ئادەم بولۇپ، كۆپى ئۇخلاپ قالغان بولسىمۇ، ئىككىسى ئويغاق ئولتۇراتتى. بۇ ئىككەيلەن

---

① ئۇچبېگى ـ قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى، يەنى رازۋېتكا قىسمىنىڭ باشلىغى.

قانداقتۇر بىر شەپە تۇيغاندەك، «كىمسەن؟» دەپ ۋارقىرىشىغا سايىم ئوق چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، جەڭ باشلىنىپ كەتتى. قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر ناھايىتى چاققانلىق بىلەن مۇداپىئەگە ئۆتۈپ، دۈشمەندىن ئون نەچچىسىنى يەر چىشلەتتى. يىگىتلەردىن ئۈچ كىشى شۇ يەدىلا قۇربان بولدى.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، دۈشمەننىڭ قېلىن توپى باستۇرۇپ كەلگۈچە قوزغىلاڭچىلار تاڭ قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئېلىۋالدى. چېرىكلەر ھەر بىر كۆرۈنگەن تاش-گىيانىمۇ ئادەم دەپ نەچچە مىڭ پاي ئوق ئېتىۋەتتى ۋە خېلى ئىچكىرلەپ ئادەمسىز ئىدىرلىقلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرىچە قوزغىلاڭچىلارنى جىق ئۆلتۈردۇق ۋە قاچۇرۇۋەتتۇق دەپ كۆرەڭلىشەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قورقۇپ، قېچىپ قويۇش بىلەن ئۆزىنى ئاشكارىلاپ، نىشانغا ئېلىنىپ قالغانلاردىن بىر نەچچە كىشىگە ئوقمۇ تېگىپ كەتتى. بىر قانچە ئات ئۆلدى.

بىراق تاڭ يورۇپ، ئاق-قارىنى ئىلغىغىدەك بولغان ھامان ئۆڭكۈر، قورام تاش ۋە دەل-دەرەخلەر ئارىسىدىن ئەجەل ئوقلىرى شۇنداق يېغىشقا باشلىدىكى، كۆن نەيزە بويى كۆتىرىلگىچە، چېرىكلەرنىڭ يېرىمى دىگىدەك قىرىلىپ كېتىپ، قالغانلىرى ئۆلەر-تىرىلىشىگە باقماي قېچىشقا باشلىدى. ئاقچۇق سېپىنىڭ ئىدىرلىقلارغا تۇتاشقان يىرىدە غەلبە خەۋىرىنى كۈتۈپ تۇرغان شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجىمۇ، ئاتلىرىغا قامچە ئۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە بەدەر تىكىۋەتتى. سايىنىڭ ئىچى چاڭ-توزان بىلەن قاپلاندى.

يىگىتلەر قوغلاشقا باشلىدى. تۆمۈر خەلپە بوز ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ، «قوغلىماڭلار، قوغلىماڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، «توختاڭلار، ھاي توختاڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى. يەنە بىر قانچەيلەن، يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ تىزگىنلىرىنى تارتىشقا باشلىدى. قىزىپ كەتكەن ئاتلار ئالدى پۇتلىرىنى ئىگىز كۆتۈرۈپ دەھشەتلىك كىشنەيتتى؛ بەزىلىرى ئىگىلىرىگە تەن بەرمەي تىزگىن سىيرىپ، ئەپقاچماقچى بولاتتى؛ بەزىلىرى يەرنى چاپچىپ پىقىرايتتى.

- بۇ دۆيۈزلەرنى قوغلاپ بېرىپ قىرقىۋەتسەك بولمامدۇ؟-دىدى قىزىپ كەتكەن قارا بوسۇق.

- ياق، تۈزلەڭگە چىقىپ قالساق، جىق چىقىمغا ئۇچراپ كېتىمىز، دەپ چۈشەندۈردى خەلپە.

شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى راجى بالىنىڭ دۈشمەن ئارقىسىدىن ئۆزى يالغۇز قوغلاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. ھەممىسى دىققەت بىلەن ساي تەرەپكە قاراشتى. يىراقتا ئاسمان پەلەك چاڭ-توزاندىن باشقا ھېچنىمە كۆرۈنمەيتتى.

- ھەي يامان بوپتۇ، چاپسان بېرىپ ئۇنى قايتۇرۇڭلار!-دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ.

ئامانقۇل تۆت يىگىت بىلەن سايغا ئات سالدى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى يەرگە تەگمىگەندەك كۆرىنەتتى. بىراق، تۆت-بەش چاقىرىم ئىلگىرلىگەندە، دۈشمەننىڭ پىستىرمىسى بىر يىگىتنى ئاتتىن ئۇچرىۋەتتى. بىر دەملىك ئېتىشۋازلىقتىن كېيىن، يەنە بىر يىگىت يارىلاندى. ئوتتۇزدەك چېرىك ئۆملەپ كەلمەكتە ۋە ئۆلىۋاتقىنىغا قارىماي ئامانقۇللارنى قورشىۋېلىشقا تىرىشماقتا ئىدى. ئامانقۇل ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىغىنى بايقاپ، چېكىنىشكە بۇيرۇق بەردى. . . . .

بايا راجى بالىمۇ خۇددى شۇ پىستىرمىغا ئۇچراپ قالغان ئىدى. ئۇ، يەرگە يىقىلىپ يېتىۋېلىپ ئوقى تۈگىگىچە بىر نەچچە چېرىكنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. ئوقى تۈگىگەندىن كېيىن، مىلتىغىنىڭ پايىنگى بىلەن بىر قانچىسىنىڭ بېشىنى ياردى. ئاخىرى كۆپكە تەڭ كېلەلمەي تىرىك قولغا چۈشۈپ قالدى.

شيەتەي بىلەن قېزىبەگ غوجا ئاقچۇق سېپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بىر مەلىگە جايلاشقان

قارارگاھدا راجى بالىنى سوراق قىلىشقا كىرىشتى. باش-كۆزى يېرىلغان راجى بالا قېرى قارىياغاچقا مەھكەم تېڭىپ تاشلانغان ئىدى.

- راستىڭنى ئېيت، ئادىمىڭلار زادى قانچە؟

- ئاسماندىكى يۇلتۇزلار قانچە بولسا شۇنچە!

- ئۇر يەنە! - دەپ يەرنى تەپتى قېزبەگ غوجا. جاللاتلار ئىشقا چۈشۈپ، راجى بالىنى ھوشىدىن كەتكۈزىۋەتتى. يەنە سۇ سېپىپ ھوشىغا كەلتۈردى.

- ئېيتامسەن - يوق؟ بولمىسا ياش جېنىڭدىن ئايرىلىسەن!

- شامەخسۇتنى ئۆلتۈرەلمىگىنىمگە ئارمىنىم بار.

- ھە... سەن تېخى چىڭگاك غوجامنى ئۆلتۈرمەكچىمىدىڭ؟

- قولۇمغا چۈشۈپ قالسا، چاپناپ پۇركىۋېتەتتىم.

- بولدى، بۇنى ئۇجۇقتۇرۇڭلار! - دىدى قېزبەگ غوجا گەپنى تۈگىتىپ.

ئۆزىنىڭ «تۆڭچى» سى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئۇقۇپ تۇرغان شىيەتەي مۇنداق دېدى:

- ئۆلتۈرۈشكە ئالدىرىماڭلار، بۇ يىگىتنىڭ يۈرىگى قانچىلىك چوڭكىن؟ ئاۋال مەن ئۇنى بىر كۆرۈپ باقاي!

قېزبەگ غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سايىم ئۇچبېگى يەڭلىرىنى تۈرۈپ، راجى بالىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خەنجەر بىلەن كۆكرىگىنى يېرىپ، يۈرىگىنى سۇغۇرۇپ ئالدى-دە، شىيەتەيگە كۆرسەتتى. بېغىشدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان قىپ-قىزىل يۈرەك بىر خىلدا لىپىلداپ تۇراتتى. شىيەتەي قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. قېزبەگ غوجا بىلەن سايىم ئۇچبېگىدىن باشقا، چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك باشلىرىنى تۆۋەن قىلىپ يەرگە قارىۋالدى.

- ھەي نان قېپلار، - دىدى شىيەتەي چېرىكلەرگە قاراپ، - ھەي بۇ بالىنىڭ يۈرىگىنى ئۆزىنىڭ بېشىدەك بارمىكىن دىسەم، ئۇنداق ئەمەسكەنغۇ. ئۇ نىمىشقا شۇنداق قورقۇمىسىز، باتۇر؟ سىلەر نىمىشقا مۇشۇنداق قورقۇنچاق؟

ئىككى كۈندىن كېيىن، راجى بالىنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قۇربان بولغان خەۋىرى تاققا ئاڭلاندى، كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ نامىنى دەرھال قوشاققا قاتتى. بۇ قوشاقلار قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزى بىلەن مۇڭلۇق ناخشىغا ئايلىنىپ، ھەممىگە تارالدى :

قوراي دېگەن تاش ئىكەن،
تۆمۈر خەلپە باش ئىكەن.
ئەجەپمۇ ئۆلۈپ كەتتى،
راجى بالا ياش ئىكەن.

قوراي يولى زەرەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى ھەيۋەتلىك.
ياش تۇرۇپ ئۆلۈپ كەتكەن،
راجى بالا رەمەتلىك.①

① بۇ قوشاقلار «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدىكى خەلق داستانىنىڭ تەركىۋي قىسمى سۈپىتىدە، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون تۆتىنچى باب

ۋاڭ ئوردىسىدا بىر كېچە

شوخلۇق، بەگۇۋا شىلغىگلارىنىڭ - قۇرباندۇر ھەممىسى،
خىنە ئەمەس قولۇڭلاردىكى، قىپ-قىزىل قان!
— رىزا تەۋپىق

1

راجى بالىنىڭ سۆيگىنى گۈلقىز، ھەقىقەتەنمۇ چىرايلىق ئىدى، چىرايلىقلا ئەمەس، بەك مېھرى ئىسسىق مۇلايىم قىز ئىدى. ئۇنىڭ بوتا كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزدەك كۈلۈپ تۇراتتى. «ئاتىنىڭ چىرايلىغى تورۇق، قىزنىڭ چىرايلىقى ئورۇق» دېگەندەك، ئۇنىڭ ئورۇقراق كەلگەن زىلۋا بويىمۇ، ھەرقانداق كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلاتتى.

بۇلتۇر كەچكۈزدە، ئۇنى شامەخسۇتقا دەپ ئوردىغا ئەپكىرگەن كۈننىڭ ئۆزىدىلا پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ قوسىغىغا جىن كىردى. ئۇ، ئېرى شامەخسۇتنىڭ « دورىلىق ئۈچۈن» ياش قىزلارغا ۋاقىتلىق نىكالىنىپ تۇرۇشىغا ئانچە تارلىق قىلىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، گۈلقىزنى كۆرگەندىن كېيىن، كېلەچەكتىكى خەۋپنى ئالدىن تۇيغاندەك، بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇتمۇ گۈلقىزنى كۆرگەن ھامان، ئۇنىڭغا يەر ئاستىدىن سىنچىلاپ قارىۋالدى-دە، مىيىغىدا كۈلۈپ قويغان ئىدى، شۇڭا، پۇجۇڭ ئاغىچا « بۇ تېجىمەل ئاۋۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا ئوخشىمايدىكەن، مۇبادا ۋاڭنىڭ كۆڭلى بۇنىڭغا چۈشۈپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق؟» دەپ ئويلاپ قالدى ۋە ئەتىسىلا ئايىسە ئاپپاققا دەرد تۆكۈپ بەردى. بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ئوردا ھەرەمخانىسىنىڭ باشلىغى بولۇپ كېلىۋاتقان بۇ قېرى دەللە شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن پۇجۇڭدىن تارتىپ، ھەممە ھەرەم ئەھلىنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى ئوبدان بىلەتتى، پۈتۈن شەھەردىكى بەگ-خېنىملارنىڭ ئائىلىۋى ئىشلىرىدىن خەۋاردار بولۇش ئۈچۈن، ئارىلاپ ئوغلى تۇرشا تۇغبېگىنىڭ «ئورداخېي» دىگەن مەلىدىكى ئۆيىدىمۇ بىر -ئىككى كۈن تۇرۇپ كېلەتتى ۋە كۆرگەن بىلگەنلىرىنى پۇجۇڭ ئاغىچىسىغا ئېقىتماي-تېمىتماي يەتكۈزۈپ تۇراتتى. پۇجۇڭ ئاغىچىمۇ، ھەرقانداق سىرىنى ئۇنىڭدىن يوشۇرمايتتى.

بۈگۈنمۇ پۇجۇڭ ئاغىچا ئۆز دەردىنى تۆكۈش بىلەنلا، يەرنىڭ ئاستىدا يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى

تۆپىدىغان ئايسە ئاپپاق دەرھال گەپنىڭ تېگىگە يەتتى ۋە قاش قاپىغىنى سۈزۈپ مۇنداق دىدى :

- ئۆلۈغ خۇدايىمزە، پۈجۈك ئاغىچىمىزدىن ھىچنىمنى ئايىماپتىكەن. ھۆسنى چىرايىدىمۇ، ئەقىل-دانىشتىمۇ ئۆزلەدىن يۇقىرى تۇرىدىغان كىشىنى كۆرمىدىم. بىزگە ئوخشاش گالۋاڭلارغا قالسا، ھىچنىمنى تۆيىماي يۈرىۋىرەتتۇق. قارىسىلاچۇ ئۆزلەنى، سۇ كەلمەستە توغان تۇت دەپ، بۇ ئىشقا شۇنچە بۇرۇن كوش قىپتىلا. دىمىسىمۇ، بۇ تېجىمەلنىڭ كۆزى ھەر قانداق كىشىنىڭ كۆڭۈل رىشتىسىنى خۇددى تىكەندەك ئىلىۋالايلا دەپ تۇرىدىكەن. خۇدايىم ساقلىغاي، كونىلار ئېيتقاندەك، كۆڭۈل دىگەن كۆزى يوق نىمە.

ئاق ئۇجۇم پىشتى، تۆكۈلدى،
يىمىدىم، تاتلىق ئىكەن.
دۇنيانىڭ مازۇزلىغى -
ئاشىق بىلەن مەشۇق ئىكەن.

دەپ چىك گاك غوجام ئۇنىڭدىن مېھرىنى ئۆزەلمەي قالمىغاي يەنە.

بۇ گەپلەر بىلەن پۈجۈك ئاغىچىنىڭ غېمى تېخىمۇ ئېشىپ، «ئەمدى قانداق قىلساق بولار؟ بىر چىمدىم ئوغا بىلەن ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىۋىتەيمۇ - يا!» دىدى.

- گاختى ئەمەسمىكىن، خېنىم، - دىدى ئايسە ئاپپاق.

- ئەمىسە، ئۆزىڭىز بىر چارە تاپماسىز! - دىدى پۈجۈك، ئايسە ئاپپاقنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ، يالۋۇرغان بىر ئاھاڭدا.

ئايسە ئاپپاق چوڭقۇر خىيالغا چۆمگەندەك، بىردەم جىم ئولتۇردى-دە، مۇنداق دىدى :

- «جەڭ قىلار غەم لەشكىرى ھەر كۈن بۆلەك، گۆش سىزىپ، پوستۇم قالار سۆڭەك بىلەن» دەپتىكەن، خېنىم. ھەزرەتلىرى تولا غەم يېمىسىلە. مېنىڭ خىزمىتىمنى قىلسۇن دەپ، ھازىرەنىلىككە كېچە-كۈندۈز يانلىرىدىن داجىتماي، بىر زامان تۇتۇپ تۇرسىلا ئاخىرى،

ئەشكەن ئاشمىسىز، كەسكەن ئاشمىسىز،
قازانغا چۈشۈپ ئېزىلگىلى؛
ماشمىسىز، پۇرچاقمىسىز،
بۇلۇڭدا تۇرۇپ چىرىگىلى.

دىگەندەك، بىر بۇلۇڭدا تۇرىۋەرمەمدۇ. ئاندىن گاختى كەلگەندە... ھىم... نىمە قىلسىلا ئىختىيارلىرى ئەمەسمۇ؟

بۇ مەسلىھەت پۈجۈك ئاغىچىغا ياغدەك ياقتى. ئايسە ئاپپاق بۇ خىزمىتى ئۇچۇن بىر ئالتۇن ئۈزۈك مۇكاپات ئالدى. ھەقىقەتتە بولسا، ئايسە ئاپپاق شامەخسۇتنىڭ گۆلقىزغا كۆزى چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئەستە تۇتۇپ، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقماقچى، يەنى قاچانلا بولمىسۇن، بىر كۈنى شامەخسۇتتىنمۇ مۇكاپات ئالماقچى بولۇپ، بۇ مەسلىھەتنى بەرگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ گۆلقىز ئاق سېرىق كەلگەن ئۈزۈن تۆرا زەينەپنىڭ ئورنىغا پۈجۈك ئاغىچىنىڭ

خاس دىدىگى بولۇپ قالدى. پۇجۇڭنىڭ ئورنىنى يىغىش، تەرتىگە سۇ بېرىش، غىزا-تاماق توشۇش، ئورۇن كۆرپىسىنى سىلىش، يىغىشتىن تارتىپ، ئاخشىمى پۇت-قوللىرىنى تۇتۇشقىچە ھەممە ئىشلارنى گۈلقىز قىلاتتى؛ كېچىلىرىمۇ، پۇجۇڭنىڭ ئاياق تەرىپىدە كىيىم-كېچىگى بىلەنلا تۈگۈلۈپ ياتاتتى؛ شامەخسۇت ۋاڭ پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ھوجرىسىدا قونغان كېچىلىرىلا، باشقا دىدەكلەرنىڭ يېنىدا يېتىپ قالاتتى.

پۇجۇڭ ئۆز ئادىتى بويىچە، بەزى ئەتىگەنلىرى ئاتا-ئانىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇسا، بەزى كۈنلىرى چىرايلىق مۇقاۋىلانغان قېلىن بىر كىتاپنى ئالدىغا قويۇۋېلىپ، ئۇ يەر-بۇ يېرىنى ئوقۇپ قوياتتى (بۇ، « چاھار دىۋان»① ئىدى). مۇشۇنداق چاغلاردىمۇ، گۈلقىز پەگا تەرەپتە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭغا «يولداش» (ھەمرا) بولۇشى لازىم ئىدى. بىر كۈنى پۇجۇڭ ئاغىچا شۇ كىتاپتىكى بىر غەزەلنىڭ بەزى مىسرالىرىنى تەكرار-تەكرار ئۈنلۈك ئوقۇشقا باشلىدى:

نەۋ باھار ئەييامى بولمىش؛ مەن دىيارۇ يارسىز،
بۇلبۇل ئولغاندەك خازان پەسلى گۈلۈ گۈلزارسىز.
تاڭ ئەمەستۇر، گەر دىيارۇ يارسىز ئازۇردەمەن،
كى ئەمەس بۇلبۇل گۈلۈ گۈلزارسىز ئازارسىز.
تاپمەدۇق گۈل رەڭگى جاھى بىخۇمار، ئەي باغبان،
ۋەھكى، بۇ گۈلشەن ئارا گۈل پۇتمەس ئەرمىش خارسىز.

گۈلقىز بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسىگە چۈشىنەلمىسىمۇ، خۇددى كىمدۇ بىرى ئۇنىڭ يۈرەك تارلىرىنى چېكىۋاتقاندەك، ھۆڭگۈر ئېتىپ يىغلاپ تاشلىغۇسى كەلدىيۇ، پۇجۇڭدىن قورقۇپ دېمىنى ئىچىگە يۇتقان پىتى يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. شۇ تاپتا خىيال قۇشلىرى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن گۈزەل ئىدىر تاغلىرىدا جەۋلان قىلاتتى، مېھرىۋان ئاتا-ئانىسى، قوۋمى-قېرىنداشلىرى ۋە بىر مەلىدە چوڭ بولغان سۆيۈملۈكى راجى بالا كۆز ئالدىدا تۇرغاندەك كۆرۈنۈپ، قۇلىغىغا ھېچنىمە كىرمەيتتى.

- ھەي تېجمەل، شۇنچە قىچقارسام ئاڭلىمايسەنغۇ! ئىشەك قۇلىغىڭ پاڭ بولۇپ قالدىمۇ؟

- دەپ بىرنى تەپتى پۇجۇڭ.

شۇ چاغدىلا، گۈلقىز ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى-دە قول باغلاپ «خوش خېنىم» دىدى.

- ماڭ، ئۇسسۇلۇق ئەپكىر!

2

كۈنلەر، ئايلار شۇنداق ئۆتتۈەردى. پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ بۇرۇنقى خاس دىدىگى زەينەپ « بۇ تېجمەل نەدىنمۇ كەلدى» دەپ گۈلقىزغا رەشك قىلىپ، ئۇنى گەپتە چېقىۋېلىشقا تىرىشاتتى.

① «چاھار دىۋان» ياكى «خەزائىنۇل مەئانى» - ئەلشىر ناۋائىنىڭ تۆت دىۋاندىن تەركىپ تاپقان چوڭ ھەجىملىك توپلىمى.

باشقا دېدەكلەر «گۈلقىزدىن بىزنىڭ كۆنىمىز ياخشىراق، ھەر قانچە بولغان بىلەن كېچىسى ئارامخۇدا ئۇخلىيالايمىز» دەپ ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىشاتتى. ھەقىقەتەنمۇ گۈلقىز شۇنداق ئەھۋالدا قالدىكى، ئۇ ئەمدى ھەممە دەرتلىرىنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، شامەخسۇتنىڭ پۇجۇڭ ئاغىچا قېشىدا پات-پات قونۇپ قېلىشىنىلا تىلەيدىغان، شۇنداق بولغاندا، بۇ سۆزەڭگۈر ئايالنىڭ ئۇششاق گەپلىرىنى بىر كېچە بولسىمۇ ئاڭلىماي، ئۆزىگە ئوخشاش دېدەكلەر بىلەن ھال-مۇڭ قىلىشقا، يوتقاننى چۈمكۈنۈپ بولسىمۇ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاپ، ئىچىنى بوشىتىۋېلىشقا پۇرسەت تېپىلغان بولاتتى. ئەمدى بولسا، ئەتىياز كىرىش بىلەن خۇددى قېرىشقاندەك، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالدى. شامەخسۇتمۇ پەقەت كۈندۈزلىرى كىرىپ ھال-ئەھۋال سوراپ قويۇپلا چىقىپ كېتىدىغان بولدى.

ئون ئۈچىنچى باپتا ئېيتىلغىنىدەك، شامەخسۇت تاققا چېرىك چىقىرىش بىلەن بەنت بولۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ئىسسىتمىسى بىردىنلا ئۆرلەپ، ئۇيقۇسى كەلمەس بولۇپ قالدى. ئوردا تېۋىپلىرى ئوتتۇرىغا تارتىلغان پەردىنىڭ بۇ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ، پۇجۇڭ ئاغىچىنىڭ ئاپپاق بىلەكلىرىگە نېپىز داكا يېپىپ، ئۇنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆردى ۋە تەكەللۇپ بىلەن بەزى گەپلەرنى سوراپ، ھەر خىل دورا-شەربەتلەرنى تەييارلاپ بەردى.

شيەتەي بىلەن قىزبەگ غوجا تۆت يۈز چېرىك بىلەن تاققا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، شامەخسۇتنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ، ئەمدى ئۇ پەقەت «غەلبە» خەۋىرىنىلا كۈتۈپ تۇراتتى. شۇڭا، ئەتىسى ئوردا مەسچىتىدە بامدات نامىزىنى خاتىرجەم ئوقۇپ بولۇپ، پۇجۇڭ ئاغىچىسىنى يوقلاپ كىردى. پۇجۇڭ قاتتىق ئۇيقۇدا ئىدى. شامەخسۇت ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن كارۋاتنىڭ باش تەرىپىگە كېلىپ، پۇجۇڭنىڭ پېشانىسىگە قولىنى قويدى.

ـ ئىسسىتمىسى خېلى يېنىپتۇ.

ـ خو... ش، گاڭ غوجام ھەزرەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ دۇئالىرى بەركاتىدا ـ دىدى ئايسە ئاپپاق يەردىن ئۇستۇن قارىماي تۇرۇپ.

ـ بۈگۈن كېچە تىنچ ئۇخلىدىمۇ؟

ـ تۈنۈپلار ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۇخلايدىغان دورا بەردى. شۇنداق قىلسا ياخشى بولۇپ كەتكۈدەك. ئاخشامدىن بۇيان، ھېچنىمنى تۇيماي قاتتىق ئۇخلاۋاتىدۇ، ـ ئايسە ئاپپاق شۇ گەپلەرنى قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىنچى كۆزلىرى شامەخسۇتنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. بىردەم جىمجىتلىقتىن كېيىن، شامەخسۇت گۈلقىزغا كۈلۈمسىرەپ قارىدى. گۈلقىز پەگادا قول باغلاپ، يەرگە قاراپ تۇراتتى.

ـ ياخشى، ـ دىدى شامەخسۇت ئىشىك تەرەپكە كېتىۋېتىپ.

ئايسە ئاپپاق ئىككى قەدەم ئىلگىرلەپ، ئاجايىپ بىر ناز-كەرەشمە بىلەن مۇنداق دىدى :

ـ ھەزرەتلىرىنىڭ نىمە يارلىقلىرى بارىكىن؟

ـ بۇيان چىقىڭ، ـ دىدى شامەخسۇت، ئايسە ئاپپاققا قارىماي تۇرۇپ.

قاراڭغۇ دالاندا شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاقنىڭ پىچىرلاشلىرى ئاڭلاندى.

3

كۈن پاتاي دەپ تۇرغاندا، ئايسە ئاپپاق زەينەپ بىلەن يەنە بىر دىدەكنى پۈجۈڭنىڭ هوجرىسىغا باشلاپ كىرىپ، « بىر قەدەممۇ نېرى كەتمەيسلەر، بولمىسا، نىمە كۈن كۆرىدىغانلىغىڭلارنى بىلىسلەرغۇ - هە!» دىدى-دە، گۈلقىزنى باشلاپ ماڭدى. ئۇنى چۆيۈن مەش قويۇلغان بىر ئىسسىق ئۆيگە ئەپكىرىپ، سۇ ئىسسىتىشقا، پاكىزە يۇيۇنۇپ، باش-كۆزنى ئوبدان تاراشقا، ئاندىن هەممە كيىملىرىنى يۆتكەشكە بۇيرۇدى ۋە قولىدىكى بوخچىنى ئالدىغا قويۇپ ئۆزى چىقىپ كەتتى.

گۈلقىز ئۆزىنىڭ بېشىغا قانداق بىر قارا كۈننىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى دەرهال چۈشىنىپ، پەنجىرە تەرەپكە يۈگۈردى؛ ئىشىك سىرتىدىن سولاقلىق ئىدى. نىمە قىلىشنى بىلمەي، خۇددى قەپەزدىكى قۇشتەك تىپىرلاپ، سۇمبۇل چاچلىرىنى يۇلۇپ باقتى. ئاخىرى، تىزىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاشقا باشلىدى.

بىرەر سائەتتىن كيىن، ئىشىك ئېچىلىپ، ئايسە ئاپپاق كىرىپ كەلدى. ئۇ، گۈلقىزنى شۇ هالەتتە كۆرۈپ، ئاچچىغىدىن تىترەپ كەتتى ۋە گۈلقىزنىڭ بىقىنلىرىغا تېپىپ، ئاغزىنى بۇزۇشقا باشلىدى:

- ۋاي يەر يۇتقۇر، تېخىچە ئولتۇرۇپسەنغۇ؟ مېنى رەسۋايى ئالەم قىلىدىغان بولدۇڭ، ئەمدى غوجامغا نىمە دەيمەن؟ ئىست ساڭا قىلغان ياخشىلىغىم! تېگى پەسنىڭ ئۆزى پەس دېگەن شۇ. هوي تېجىمەل! - ئاندىن ئىشكتىن بېشىنى چىقىرىپ، - هاي گۈلچەرە، پاتەم بىلەن بۇيان كېلىڭلار! - دەپ ۋارقىرىدى.

گۈلچەرە دىگىنى هەرەم خانىنىڭ كىرچىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال ئىدى. پاتەم مۇندىن بىر يىل بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ نىكايىدا ئۈچ كۈن تۇرۇپ «تالاق» قىلىپ تاشلانغان بىر دىدەك ئىدى.

ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنى يۇيۇندۇرۇپ، چاپسان جابدۇپ چىقىشنى ئۇلارغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى كۆزدىن غايىپ بولدى.

ئاسمان گۈمبىزى زالىمنىڭ كۆڭلىدەك قارىيىپ، سان-ساناقسىز يۇلتۇزلار يىتىم-مىسكىنلەرنىڭ ياشلىق كۆزلىرىدەك غەمكىن جىمىلداشقا باشلىغان چاغدا، هەرەمخانە دەرۋازىسىدىن پانۇس كۆتەرگەن پاتەم چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئايسە ئاپپاق بىلەن گۈلچەرىخان گۈلقىزنى قولتۇقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار شامەخسۇتنىڭ خاس هۇجرىسى جايلاشقان بىر يۇرۇش ئۆينىڭ دالىنىدا توختىدى. دالان قاتار-قاتار موم شاملار بىلەن كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇلغان ئىدى. ئۇدۇلدىكى نەقشلىك يوغان باغدات ئىشىگى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. تۆرشا تۇغبىگى يالىڭاچلانغان قىلىچنى تىك تۇتۇپ ئىشىك تۈۋىدە غادىيىپ تۇراتتى. گىلەم سېلىنغان سۇپىدا ياشىنىپ قالغان ئوردا ئىمامى بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇراتتى. ئىمام ئايسە ئاپپاقنىڭ هۆرمىتىگە ئورنىدىن تۇردى. ئايسە ئاپپاق ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۆزىمۇ گىلەمنىڭ بىر بۇرجىگىدە ئولتۇردى؛ سۇپىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىلغان داستىخاندا بىر تىزىق چۆۋۈتا (هەمەك) نان بىلەن بىر پىيالىدە ئازراق تۇز سۇيى تۇراتتى.

ـ قېنى باشلىسىلا ئاخۇنۇم، ـ دېدى ئايسە ئاپپاق.

ئىمام نىكا پەتىسىنى ئوقۇپ بولۇپ، گۈلقىزغا قاراپ بىر نىمىلەر دېدى. تاۋار ـ دۇردۇنغا ئورالغان گۈلقىزنىڭ قۇلىغىغا ھېچنىمە ئاڭلانمايتتى. ئۇنىڭ گۈلدەك يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كۆزلىرى بىر چېكىتكە قادىلىپ قالغان ئىدى. ئەمدى بۇ كۆزلەردە نە ياش تامچىسى، نە ھايات شولىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەگەر گۈلچەرىخان بىلەن پاتەملەر قولتۇقلاپ تۇرمىسا، ئۇ ھازىرلا ئارقىسىغا ئۆچۈپ كېتىدىغاندەك تۇراتتى.

گۈلقىزدىن ھېچ سادا چىقمىغانلىقتىن، ئايسە ئاپپاق قاقتەك ئىككى پارچە ناننى تۇز سۈيىگە تەككۈزدى ـ دە، بىر پارچىسىنى گۈلقىزنىڭ ئاغزىغا تىقتى؛ ئىككىنچى پارچىسىنى چىنە تەخسىگە سېلىپ، پەتنۇس بىلەن ئىچكىرى ئۆيگە ئەپكىرىپ كەتتى، ئىمام دۇئا ياندۇرۇپ دالاندىن چىقتى.

ئايسە ئاپپاق ئىچكىرى ئۆيدىن قايتىپ چىقىپ، گۈلقىزنى قولتۇقلىدى ۋە سۆرىگەندەك قىلىپ، ئىچكىرى ئېلىپ كىردى. ئالتۇن شامدانلارغا سانچىلغان موم شاملار كۆزنى چاقنىتىپ تۇراتتى. شامەخسۇت كېچىلىك كىيىملىرى بىلەن ئۇدۇلدىكى ئالتۇن ھەل بېرىلگەن نەقىشلىك كارۋاتتا پەر ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇراتتى. ئايسە ئاپپاق گۈلقىزنىڭ بىقىنىغا نوقۇپ، « ۋاڭ غوجامغا تازىم قىلىڭ قىزىم» دەپ ئىككى قېتىم ئېيتتى. گۈلقىز ھېچنىمىنى ئاڭلىمىغان ۋە ھېچنىمىنى كۆرمىگەندەك، بايىقى قىياپەتتە تۇرىۋەرگەندىن كېيىن، ئايسە ئاپپاق ئۇنى سۆرەپ دىگىدەك كارۋاتنىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. شامەخسۇت ئۆرە ئولتۇرىۋېلىپ، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا گۈلقىزنىڭ قولىنى تۇتتى. گۈلقىز ئۆزىنى شۇنداق چاققانلىق بىلەن ئەپقاچتىكى، شامەخسۇت بىلەن ئايسە ئاپپاق ئۇنىڭ قانداق قىلىپ قولدىن چىقىپ كەتكەنلىگىنى تۇيمايلا قالدى. « ھاي، ئەدەپسىز» دەپ ۋارقىرىۋەتتى ئايسە ئاپپاق. گۈلقىز ئىشىكنى بىر تېپىپ دالانغا قاچماقچى بولدى. دەل شۇ چاغدا، تۇرشا تۇغبېگى خەنجەرىسمان ئىنچىكە قىلىچىنىڭ ئۇچىنى كۆكسىگە توغرىلاپ ئۇنى توسۇۋالدى. ئايسە ئاپپاق: «تۇت بۇ ئەدەپسىزنى!» دەپ يەنە ۋارقىرىدى. ئاڭغىچە گۈلقىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داجىپ، ئۆزىنى كۆكرىگى بىلەن قىلىچقا شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، قىلىچ ئۇنىڭ كۆكسىگە بىر غېرىچتەك كىرىپ كەتتى ـ دە، گۈلقىز شۇ ھامان يىقىلدى. قىلىچمۇ تۇرشا تۇغبېگىنىڭ قولىدىن چۈشۈپ كەتتى.

گۈلقىزنىڭ كۆكرىگىدىن بۇلدۇقلاپ ئېقىۋاتقان قان ئۇنىڭ قاردەك ئاپپاق شايى كۆينىگىنىڭ ئېتەكلىرىنى قىزىل دۇخاۋا جىلتىكىسىگە ئوخشاش قىپ ـ قىزىل قىلىۋەتتى...

ئون بەشىنچى باب

ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ

كۈچلۈك مەن دېمىگىن، ئۆزەڭدىن كۈچلۈككە يولۇقىسەن ؛
مەن ھەييارمۇ دېمىگىن، ئۆزەڭدىن ھەييارراققا ئۇچراپ قالىسەن!
— قىرغىز خەلق ماقالى

1

شۇ ئاخشىمى شىيەتەي بىلەن قېزبەگ غوجا قالدۇق چېرىكلىرىنى باشلاپ، سالپىيىشقان ھالدا شەھەرگە قايتىپ كېلىشتى. ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن، قېزبەگ غوجا شامەخسۇتنىڭ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇ «شۇم خەۋەر» شامەخسۇتنى ئاخشامقى يارىسىغا تۇز سەپكەندەك سەكرىتىۋەتتى، ئۆز ئاچچىغىنى قېزبەگ غوجىدىن ئالماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ، ئاغزىنى بۇزدى. گەپ ئارىسىدا، شىيەتەينى بىرمۇنچە قاغاپ، «مەن ئۇ ئەپيۇنكەشنىڭ ئاتقان پوك ئوقلىرىغا ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ئىست-ئىست» دەپ ساقىلىنى يۇلۇشقا باشلىدى.

شۇ ئارىدا مەلۇمچى بەگ كىرىپ، ئامبالنىڭ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئەخماتشا تۈگچىمۇ ئامبالنىڭ ئارقىسىدىن كىرىپ قول باغلاپ تۇردى.

ئامبال بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا بىر مۇنچە تەسەللى سۆزلىرىنى ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى :

- بۇ، كۈتۈلمىگەن ئىش بولدى. جانابىي شىيەتەي چىڭگاڭ غوجامنىڭ يۈزىگە قارىيالمايمەن دەپ، ھۇزۇرلىرىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. جاناپلىرىنىڭ ئالدىدا مەنمۇ خىجىل. ئەمما، ئەھۋالدىن قارىغاندا، گۇنا بىزنىڭ چېرىكلەردە ئەمەس ئىكەن. چۈنكى بىزنىڭ چېرىكلىرىمىز تاغ شارائىتىنى ياخشى بىلمەيدۇ. تاغدىكى ئوغرىلار چېرىكلىرىمىزنىڭ مۇشۇ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ كېتىپتۇ. ھىلى بولسىمۇ، بۇ ئوغرىلارنى يوقىتىشنىڭ ئامالى بار دەپ ئويلايمەن.

- قانداق قىلماقچى؟ -دېدى شامەخسۇت قاپىقىنى سىلىپ.

- مېنىڭچە يەرلىك خەلقتىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، يەنە تاققا چىقارساق دەيمەن. تېرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ساپلايمىز ئەمەسمۇ.

- يەرلىك خەلقتىن ئەسكەر ئالماق تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىكلەردىن ئېلىنغان ئەسكەرلەرگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. ئۆتكەن قېتىم ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئەسكەرلىرىمىزنىڭ نىمە قىلغانلىغىنى ئۇنتۇپ قالماڭ! - دىدى شامەخسۇت.

- بۇ قېتىم ئۇنداق بولمايدۇ، - دەپ ئېتىراز بىلدۈردى ئامبال، - مەسلەن، پادىچى بالا چېغىدا بىر توپ پادىنى بىر تال تاياق بىلەن ئۆزى يالغۇز ھەيدەپ ماڭالايدۇ. گەپ ئۇلارنى قانداق باشقۇرۇشتا، ئۇلاردىن قانداق پايدىلىنىشتا. بىز شۇنداق بىر ئىش قىلايلۇقكى، يا ئوغرىلار قىرىلىپ تۈگەيدۇ، ياكى ئىختىيارسىز تەسلىم بولىدۇ. ئۇرۇش سەنئىتى توغرىسىدىكى كىتاپلاردا، بىرى جەڭ، توقۇزى رەڭ دىگەن ھىكمەت بار. بىز شۇ ھىكمەت بويىچە ئىش قىلىمىز.

ئاندىن ئۇ، ئۆزىنىڭ ھۇجۇم پىلانىنى شامەخسۇتقا تەپسىلى چۈشەندۈردى.

شامەخسۇتنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

- يەنە بىر خۇش خەۋەر بار، - دىدى ئامبالمۇ كۈلۈپ.

- خوش، قۇلىغىم ئامبال جاناپلىرىدا.

- ۋاڭ جاناپلىرىغا مەلۇمكى، ھىلىقى سۇڭ جۇڭشەننىڭ ئورنىغا يۇەن شىكەي دىگەن كىشى دا زۇڭتۇڭ بولغان ئەمەسمىدى، قارىسىلا ئۇ، خانلىققا كارامەت سادىق ئادەم ئىمىش، ھازىردىن باشلاپ، جۇڭگو زىمىنىدا خانلىقنى قايتا تىكلەشكە كىرىشىۋېتىپتۇ. ئۇنداق بولغاندا، سۇ كېتىپ تاش قالىدۇ، ئوسما كېتىپ قاش قالىدۇ، دەپ ۋەزىيەت يەنە باشقىچە بولىدۇ. تاغدىكى ئوغرىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن، ۋاڭ جاناپلىرىنىڭ يەنە بېيجىڭغا زىيارەتكە بېرىشلىرى چوقۇم.

- ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن، - دىدى شامەخسۇت.

شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىكلەردىن كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ، شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى بىلەن بىرلىكتە يەنە تاققا ھۇجۇم باشلاش قارار قىلىندى.

شۇ قارارغا بىنائەن، ئوردا بەگلىرى بىلەن بىر قانچە دورغا ۋە قېزىلار تەرەپ-تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ، بۇرۇن ئەسكەر ئېلىنمىغان يېزىلاردىن ئۇچيۈزدىن ئوشۇق يىگىتنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەلدى. بىر قانچە كۈن ھەربىي مەشق ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئوردا چېرىكلىرى بىلەن شىيەتەي يامۇل چېرىكلىرى قوشۇلۇپ، جەمى بەشيۈزدىن ئوشۇق چېرىك يەنە تاققا ماڭدۇرۇلدى. ئەمما يەرلىكلەردىن ئېلىنغان يېڭى چېرىلەرگە قارا مىلتىق بىلەن قىلىچ-نەيزىلەر تارقىتىپ بېرىلدى. بۇ قېتىم قېزىبەگ غوجا سەرلەشكەر، سايىم ئۇچبېگى ئۇنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ ماڭدى. شىيەتەي ئۆزىنىڭ ئورنىغا باشقا بىر ھەربى ئەمەلدارنى چىقىرىپ بەردى.

2

ئەمدى قوزغىلاڭچىلارغا كەلسەك، ئۇلار دۈشمەننىڭ ھىلىقى كۈنى تاڭ يورۇش ئالدىدا قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدا قۇربان بولغان ئون سەككىز قېرىندىشىنىڭ جەسدىنى بىر يەرگە توپلاپ، شۇ كۈنىلا نۇرۇل بوۋىنىڭ ئىمامەتچىلىگى بىلەن ناماز چۈشۈرۈپ يەرلىككە قويدى، قۇربان بولغانلارنىڭ يېقىنلىرىغا قوشۇلۇپ كۆز يېشى قىلىشتى. شۇ ئارىدا قەۋرە بېشىدا ئولتۇرغان ياش بىر يىگىت ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائەت باشلىدى. ئۇنىڭ قىرائىتى شۇنداق تەسىرلىك ئىدىكى، بېشىنى

تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغان تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز ياش تۆكۈلۈپ كەتتى. دۇئادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

- قېرىنداشلار: بۇ شېھىتلارنىڭ ئىسسىق قانلىرى ھەممىمىزنىڭ غەپلەت ئۇيقۇسىنى ئاچتى. بىزنى غەپلەت ئۇيقۇسى باسمىغان بولسا، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق، راجى بالىمۇ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالماس ئىدى، مەن سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا گۇناكار!

تۆمۈر خەلپە كۆزىگە ياش ئېلىپ جىم تۇرۇپ قالدى.

- ئانداق دېمە تۆمۈر ئاكا، دۈشمەننىڭمۇ شۇنچە كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈردۇققۇ. - دېدى ئامانقۇل.

- شۇنداق، شۇنداق. - دېدى كۆپچىلىك.

- جەڭ بولغاندىن كېيىن بىز تەرەپتىنمۇ چىقىم بولىدۇ-دە. - دېدى قارا بوسۇق.

- شۇنداق، - دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۆمۈر خەلپە، - جەڭ بولغاندىكەن، ئەلۋەتتە چىقىم بولىدۇ. ئەمما، ھوشيار تۇرغان بولساق، مۇنچىلىك چىقىمدار بولمايتتۇق. بىز جەڭ قىلىشقا بەك خام ئىكەنمىز، ئالدىمىزدا تېخى ئىش كۆپ، كۆردۈڭلارغۇ، شامەخسۇت تولىكىدىنمۇ ھەييار ئىكەن. بىزمۇ ئەمدى جەڭ ھۈنىرىنى ئۆگەنمىسەك بولمايدۇ. ھەممىدىن مۇھىمى ئۆز سېپىمىزنى رەتلەپ، بىر قانچە توپلارغا بۆلۈشىمىز، ھەر بىر توپقا باشلىق قويۇپ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان بولۇشىمىز لازىم.

- توغرا، توغرا. - دېيىشتى كۆپچىلىك.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىر كېچىز ئۆيدە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قورال تۇتالايدىغان كىشىلەرنى ئۈچ توپقا بۆلدى. بىرىنچى توپقا قارا بوسۇق، ئىككىنچى توپقا ئېلى پالگان، ئۈچىنچى توپقا نىياز پالگان توپ بېشى بولۇپ بەلگىلەندى. جەڭ ۋاقتىدا قارا بوسۇق سول قاناتتا، ئېلى پالگان ئوڭ قاناتتا، نىياز پالگان ئوتتۇردا، تۆمۈر خەلپىمۇ سەر قوشۇن سۈپىتىدە نىياز پالگان بىلەن بىر جايدا تۇرىدىغان بولدى. ئامانقۇل چارلاش قىسمىنىڭ باشلىقى؛ ئەنسارى، قاسىم قىزىق ۋە يەنە بىر يىگىت ئالاقچى بولۇپ بەلگىلەندى. پۈتۈن ئارقا سەپ ئىشلىرىغا سەيپۇڭ توختى بىلەن سەپەرقۇل مەسئۇل بولدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز تەلۋى شۇنداق ئىدى. كەچقۇرۇن، ئۆلار كېڭەشتىن تارقاپ چىققاندا، ئىگىز دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەۋرىستانىدىن يەنە بايىقى يىگىتنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتى ئاڭلاندى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممەيلەن جىم تۇرۇپ بىردەم تىڭشىدى.

- بۇ قارى يىگىت كىم بولىدۇ؟ - دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

- ئىدىرلىق سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى، ئېتى ئاخۇن قارى ئىكەن. قۇمۇلدىكى چوڭ مەدرىسىدە بەش يىل ئوقۇپتۇ. شامەخسۇت سۇلايمان دورغىنى ئۆتكەن كۈزدىكى تۆمۈر چارۋا سانىغىدا مېنىڭ قويلىرىمغا خىيانەت قىپسەن دەپ، سولاپ قويغاندىن كېيىن، بۇ قارى يىگىت شەھەردە تۇرۇشتىن قورقۇپ، تاققا يېنىپ چىقىپتۇ. يېقىندا مەنمۇ شامەخسۇتتىن ئۈچ ئالىمەن دەپ، بىزگە كېلىپ قېتىلدى، - دېدى سەيپۇڭ توختى.

- قۇرئاننى ئوبدان ئوقۇيدىكەن، نۇرۇل ئاكامغا ياردەملىشىپ، يۇرتنىڭ جامائەتچىلىك ئىشلىرىغا قاراشسا قانداق؟ بىزمۇ چوڭ جامائەت بولۇپ قالدۇق. - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىۋېدىم. - دېدى سەيپۇڭ توختى.

شۇندىن باشلاپ، ئاخۇن قارى ياش يىگىت بولۇشىغا قارىماي، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا چوڭ

هۆرمەتكە ئىگە بولۇپ، مويسىپىتلار قاتاريدا ئولتۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، بەك مۇلايىم، سىلىق، ئەدەپ-ئەخلاقلىق كۆرۈنەتتى. ئۆزىمۇ كىلىشكەن چىرايلىق يىگىت ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ يىقىملىق ۋە ھەمىشە كۈلۈپ تۇرىدىغان كۆزلىرىنىڭ نىملەرگە دىققەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئامانقۇلدىن باشقا ھېچكىم سەزمىگەندەك قىلاتتى. ئاانقۇل بولسا، «ھەي، بۇ قارى يىگىتنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىدە يەنە بىر كۆز باردەك قىلىدىغۇ، ماڭا شۇنداق كۆرۈنىۋاتامدىكىن-يا؟ خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت» دەپ ئويلايتتى.

بىر كۈنى، كۈن چىقىش تەرەپ ئوبدانلا قىزارغان بىر چاغدا، ئامانقۇل ئۈز ھەمرالىرى بىلەن ئاقچۇق سىپىغا تۇتاش ئىدىرلىقلارنى چارلاپ يۈرگەندە، سايدىن قىلىن چاڭ-توزاڭ كۆتىرىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. بۇ، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئامبال بەي ۋىنچاۋلارنىڭ پىلانى بويىچە، ئوچۇق-ئاشكارا ھۇجۇمغا كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال بىر دۆڭگە چىقىپ قارىدى، كۆردىكى، ئاتلىق چېرىكلەر بىر نەچچە يۈز پۇقرانى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كەلەكتە. بۇ پۇقرالارنىڭ ھەممىسى قورالسىز ئىدى. ئۇلار بىر ئالدىغا، بىر كەينىگە قاراپ، ناھايىتى تەسلىكتە ئىلگىرلەيتتى. ئارقىدىكى چېرىكلەر قىلىچلىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئۇلارغا ھەيۋە قىلاتتى. ھەتتا بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا چېپىپ تاشلايتتى.

- ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۆز قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆزىمىز ئاتىمىزمۇ؟ ھەي جادىگەر شامەخسۇت، تاپقان ھىلەڭنى قارا! - دىدى قارا بوسۇق تېپچەكلەپ تۇرۇپ.

- راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ، بۇيان تارتساق هارۋا سۇنىدۇ، - دىدى ئېلى پالگانمۇ ئاچچىغى بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.

تۆمۈر خەلپە قامچىسى بىلەن يەرنى جىجاپ جىم ئولتۇراتتى. ھەممەيلەننىڭ بېشى چۇشۇپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئورنىدىن دەس قوپۇپ مۇنداق دىدى :

- سىلەر ئوڭ قانات، سول قاناتتىكىلەر دەرھال چېكىنىپ، ئىدىرلىقلارنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇڭلار. مەن نىياز پالگان بىلەن ئۇلارنى بىردەم توسۇپ، ئاندىن تاغ ئىچىگە قاچىمىز. ھەممىسى ئىدىرلىقلارغا كىرىپ بولغاندا، ئىككى تەرەپتىن يانداپ كېلىپ، چېرىكلەرنى سوقۇڭلار، شۇ چاغدا بىزمۇ ئالدى تەرەپتىن قاپسايلى، ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دىگەن شۇ.

بۇيرۇق دەرھال ئورۇنلاندى. ئۇ تەرەپتە بولسا، ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ باشلاپ بېرىشى بىلەن، پىيادىلەرمۇ قارا مىلتىقلىرىدىن ئوق چىقىرىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئەمما، بۇ پىيادىلەر مىلتىقلىرىنى قارىسىغىلا، ھېچقانداق نىشانغا قاراتمايلا ئاتاتتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن نىياز پالگان ئاتلىقلارنى قارىغا ئېلىپ، بىردەم ئېتىشتى-دە، ئاتلىرىغا مىنىپ تاغ ئىچىگە قاچتى. چېرىكلەر پىيادىلەرنى قالقان قىلىپ، ھەيۋە بىلەن ئىلگىرلەۋەردى.

تەخمىنەن يېرىم سائەتتىن كېيىن، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگاننىڭ قىسىملىرى ئىككى ياندىن شۇنداق قاتتىق قىستىكى، ئاتلىق چېرىكلەر ئۆلۈش تىرىلىشكە باقماي قېچىشقا باشلىدى. پۇقراچە كىينگەن يېڭى چېرىكلەرمۇ، مىلتىقلىرىنى ئارقىغا قاراتتى.

- ئەمدى قوغلاڭلار! - دىدى تۆمۈر خەلپە ئۈنلۈك ئاۋاز بىلەن.

غەزەپلىك قىقاس-چۇقان سادالىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى مىلتىق ئاۋازلىرىغا قوشۇلۇپ،

ئاقچۇق سېپىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئات تۇياقلىرىدىن كۆتىرىلگەن چاڭ-توزاڭ ئاسماننى قاپلىدى.

قېزىبەگ غوجا يىگىرمىدەك مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھىمايىسىدە، يىراقتىن دۇربۇن سېلىپ، جەڭ غەلبىسىنى كۈتۈپ تۇراتتى. بۇ كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنى كۆرۈش بىلەنلا، بەدەر تىكىۋەتتى. سايىم ئۇچېبېگى يىگىرمىدەك چېرىك بىلەن بىر ياندىن قېچىپ، بىر ياندىن قارشىلىق كۆرسىتەتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا ئامانقۇل بىلەن نىياز پالگان قوغلاپ كېلىۋاتاتتى. سايىم ئۇچېبېگى قېچىپ كېتىۋېتىپ، نىياز پالگاننى ئېتىپ قويدى، ئۇنىڭ بىر پۇتى ئۈزەڭگىدە قالدى. ئامانقۇل نىياز پالگاننىڭ ئېتىنى توسۇپ، ئۇنىڭ پۇتىنى ئۈزەڭگىدىن چىقاردى-دە، ئۆزىنى شۇ يەرگىلا ياتقۇزۇپ قويۇپ، سايىم ئۇچېبېگىنى قوغلاپ كەتتى. ئەمدى سايىم ئۇچېبېگى يالغۇز كېتىۋاتاتتى. ئامانقۇل مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى باستى. مىلتىقتا ئوق قالمىغان ئىدى. «ھوي، دۆيۈز، قېچىپ قۇتۇلغىنىڭنى كۆرەي» دېدى ئامانقۇل، غانجۇغىسىدىكى ئاغامچىنى ئېلىۋېتىپ.

سايىم ئۇچېبېگىنىڭمۇ ئوقى تۈگىگەن ئىدى. ئۇ مىلتىقنى تاشلاپ، قىلىچىنىڭ ئارقىسى بىلەن ئېتىنى ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتى ئۇچقاندەك كېتىۋاتاتتى. سەككىز-ئون قەدەم قالغاندا، ئامانقۇل ئۇنىڭغا سالغا تاشلىدى. سايىم ئۇچېبېگى بويىندىن ئىلىندى. ئامانقۇل ھىلىقى قازاق پىچىغى بىلەن ئۇنى بوغۇزلىۋەتمەكچى بولدى. بىراق ئۇ، ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىدى. ئامانقۇل «خەپ سېنى» دېدى-دە، ئۇنىڭ كۆك بوز ئېتىنى تۇتۇۋېلىپ، قىلىچنى بېلىگە ئېسىۋالدى. ئەمدى ئالدى تەرەپتە دۈشمەندىن ئەسەر قالمىغان ئىدى. يىگىتلەر يولدىكى مىلتىقلارنى يىغىشتۇرۇپ يۈرەتتى. ئامانقۇل بىر نەچچەيلەن بىلەن تۆت تال توققۇز ئاتارنى جۈپلەپ، جىرغا ياسىدى. نىياز پالگاننىڭ① جەسىدىنى شۇ جىرغىغا سېلىپ پىيادە قايتىشتى.

ھىلىقى دۆڭلۈكتىكى قەۋرستانلىقتا يەنە بىر قەۋرە قوشۇلدى. ئاخۇن قارىنىڭ مۇڭلۇق قىرائىتىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا «جەۋرى-زۇلۇمغا قارشى، ئەركىنلىك ئۈچۈن قۇربان بولغان بۇ قېرىنداشلىرىمىزنى كېيىنكى ئەۋلاتلار چوقۇم ئەسلەيدۇ» دېدى. ئاندىن، بايا قۇرال تاشلاپ، قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتكەن يىگىتلەرگە قاراپ، «سىلەرگە ئىختىيار، خالىساڭلار قېلىڭلار، خالىمىساڭلار كېتىڭلار» دېدى. بىردەمدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قېلىپ بىر قىسمى بالا-چاقىسىغا تارتىشىپ كەتمەكچى بولدى.

خەلق قەۋرستانلىقتىن يېنىپ بولغاندا، توپنىڭ ئىچىدىن قاسىم قىزىقنىڭ شوخ ناخشىسى ئاڭلاندى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگىنىمگە رازىمەن.

① نىياز پالگان 1931-يىلىدىكى قۇمۇل دېخانلار قوزغىلىڭىدا زور قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ خەلق ئاغزىدا داستان بولغان ۋە شۇ قېتىم قارىمۇقچى دېگەن يەردىكى جەڭدە قازا تاپقان قاسىم پالگاننىڭ ئاكىسى بولۇپ، شۇ كۈنلەردە تەخمىنەن ئوتتۇز ياشلاردا ئىدى.

هاي-هاي باتۇرلار،
هۇشيار بولۇڭلار.
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلسە،
جەسۇر بولۇڭلار...

ئاسمانغا تاقاشقان قارلىق تاغلار، زۇمرەتتەك يېشىل ئارچا-قارىغايلار، كەڭ جىلغا بويلاپ شوخ ئېقۋاتقان تاغ سۇلىرىمۇ بۇ ناخشىغا جۆر بولغاندەك، پۈتۈن ئەتراپنى جاراڭلىق سادالا ياڭراپ كەتتى.

3

ئون كۈن تېپ-تېچ ئۆتتى. يىگىتلەرنىڭ ئىچى پۇشتى.

- شامەخسۇتنىڭ قويلىرىنى يەپ يېتىۋېرىمىزمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ ئوردىسىغا تەگسەكمۇ بولار،-دېدى ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە.

- شۇنداق قىلايلى تۆمۈر ئاكا، مېنىڭمۇ قولۇم قىچىشىپ كەتتى، - دېدى قارا بوسۇق.

- ياق، هازىر تېخى ئەتىگەن، ئىچىڭلار پۇشۇپ كەتكەن بولسا، ياغاچ كېسىپ كېلىپ ئۆي سېلىڭلار. ئادىمىمىز كۆپىيىپ ئۆي يېتىشمەيۋاتىدۇ،-دېدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ چاغدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرىدىن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت ئات يېتىلگەن بىر كىشىنى باشلاپ كەلدى ۋە سالام بېرىپ «بۇ ئادەم بارىكۆلدىن كەپتۇ، خەلپەمگە بېرىدىغان مۇھىم خەت بار» دەيدۇ دېدى.

خەتنى يازغۇچى بارىكۆلدىكى ئەشرەپ شاڭيۇ ئىدى. خەتتىن مەلۇم بولدىكى، شامەخسۇت بارىكۆلدىكى مانجۇ خانلىق لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى يى شىڭفۇغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بۇ قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ بېرىشنى سورىغان ۋە ئۇنىڭغا ئىككى يۈز سەر ئالتۇن ۋە ئىككى مىڭ سەر كۈمۈش ئەۋەتكەن. شامەخسۇت يى شىڭفۇغا: « تورپاق يېغىلغىمۇ سىزنىڭ قولىڭىز بىلەن ئۇجۇقتۇرۇلغان ئىدى. ئەمدى بۇ ئوغرىلارنىمۇ سىزلا ئۇجۇقتۇرالايسىز، كۆرسەتكەن خىزمىتىڭىز ئۈچۈن، پۈتۈن غەزنەمنى ئېچىپ بېرىمەن» دەپ ۋەدە بېرىپتۇ. هازىر يى شىڭغۇ ئەسكەرلىرىنى رەتلەپ، يولغا چىقىش ئالدىدا ئىكەن.

ئەشرەپ شاڭيۇ خەتنىڭ ئاخىرىدا، بۇ گەپلەرنى يى شىڭغۇنىڭ ئادەملىرىگە گۆش-ياغ، سەي ۋە هاراق توشۇپ، ئۇلار بىلەن قويۇق ئارىلىشىدىغان بىر خەنزۇ دوستىدىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويغان.

تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە خەتنى يەنە بىر قۇر ئوقۇپ بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

-مانا، سىلەرگە ئىچ پۇشۇغىنى چىقىرىدىغان ئىشمۇ تېپىلىپ قالدى. ئەمما، بارىكۆلدىكى چېرىكلەر شامەخسۇت بىلەن شيەتەي يامۇلىنىڭ چېرىكلىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ئۇزاق زامان مەشىق قىلغان، قورال‌لىرى خىل، ھەممىسى ئاتلىق، شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلمىساق، زىيان تارتىمىز.

بۇ ئىشقا جىق ئادەمنىڭ ھاجىتى يوق. كېلىڭلار، ئوبدان مەسلىھەتلىشۋالايلى.

مەسلىھەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خىللانغان يۈز يىگىت بىلەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ، ئىدىرلىقلار ئىچىدىكى جىم يول بىلەن كۆشۆتە ئېغىزىغا ماڭدى. تاڭ سۈزۈلگەندە، كۆشۆتە ئېغىزىنىڭ ئەپلىك جايلىرىنى ئىگەللەپ، دۈشمەننى كۈتۈپ تۇردى.

كۆشۆتە ئېغىزى — قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئوتتۇرىسىدىكى بىردىن-بىر قاتناش يولى بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئاسمان پەلەك تاغلار قەد كۆتىرىپ تۇرغان تار بىر جىلغا ئىدى. بۇ جىلغا شۇ قەدەر ئەگرى-توقاي ئىدىكى، ئۇنىڭ ئىچىدە كېتىۋاتقان كىشىگە قاتمۇ-قات تاغلار گاھ ئېچىلىپ، گاھ يېپىلىۋاتقاندەك سېزىلەتتى. تاغ باغرىدا ئېسىلىپ تۇرغان ھەر خىل چوڭلۇقتىكى تاشلار ھازىرلا دومىلاپ چۈشىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى پۈتۈن جىلغىنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. يولۇچىلار ئەنە شۇ شوخ ئېقىننى قانچە-قانچە قېتىم كەچمىگىچە، جىلغىدىن چىقالمايتتى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ، جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىغىدىكى قارىغاي ۋە قورام تاشلارنىڭ كەينىگە مۆكتۈردى. بەزىلىرى بىرلا تەپسە دومىلاپ كېتىدىغان يوغان تاشلارنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ يۈرۈپ، ئەرەنچە كىيىنىۋالغان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى تونۇپ قالدى. ئىككىسى يېقىن-يېقىن جايلاشقان ئىككى تاشنىڭ تۈۋىدە مىلتىقلىرىنى چىڭ تۇتۇپ، يەر بېغىرلاپ ياتاتتى.

- سىلەرنى كىم باشلاپ كەلدى؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە جىددى قىياپەتتە.

- ئۆزىمىز كەلدۇق، - دىدى ئۇلار ياتقان يېرىدىن تۇرۇپ.

- بۇ يەردە سىلەرگە نېمە بار؟ چاققان كېتىڭلار.

ئۇلار «ياق» دەپ يەنە يەرگە يېتىۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنى چاقىردى. ئامانقۇل ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئايقىزغا «بۇ نېمە قىلغانلىرى؟ چاققان كەتسىلە، ئۆزلەمۇ كەتسىلە ھۆسنارخان ئاچا» دىدى.

- نىمىشقا كېتىدىكەنمىز، بىزمۇ مىلتىق ئېتىشنى ئۆگەندۇق، - دىدى ھۆسنارىخان.

ئايقىز ئامانقۇلنىڭ يېنىغا كەلدى-دە، بىر نەچچە ۋاقىتتىن مەرگەنلەرگىمۇ يېتىشمەيۋاتىدۇ دەپ، مىلتىق بەرمەي كەلگەنلىگىنى، ئەمدى ئۆزلىرى مىلتىققا ئىگە بولۇپ جەڭگە كىرىمىز دىسە، بۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن يول قويۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ «مۇنداق قىلىسىڭىز، مەن سىزدىن رازى بولمايمەن، نېمە قىلىسىڭىز قىلىڭ، بىز كەتمەيمىز!» دىدى.

تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ئىلاجسىز قېلىپ، بىر-بىرىگە قاراپ كۈلۈشتى.

- ئۇنداق بولسا، بۇلار يېنىڭىزدىراق تۇرسۇن، - دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا.

چۈشكە يېقىن، ھەيۋەتلىك ھەربى كاناي ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. يى شىڭغۇ تۆت چېرىك كۆتەرگەن تەختىراۋانغا ئولتۇرۇپ، ئۈچ يۈز ئاتلىق چېرىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ مۇنچاقلىق قالپاق ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان قىسماق كۆزلىرى ئۇيقۇ باسقاندەك، بىر يۇمۇلۇپ، بىر ئېچىلىپ قوياتتى. ياقىسغا تۇتۇلغان زەر چىلتەكلەر قۇياش نۇرىدا ۋال-ۋۇل قىلىپ پارقىرايتتى. بىردىنلا جىلغىنىڭ ئىككى قاسنىغىدىن تاشلار دومىلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. تاش-تاشقا تېگىپ، بىردەمنىڭ ئىچىدە دەھشەتلىك گۈلدۈرلەش پەيدا بولدى. چېرىكلەر ئۆزىنى ئوڭشاپ ئالغىچە، تەرەپ-تەرەپتىن يېغىۋاتقان ئوق يامغۇرى ئىچىدە قالدى. بۇلار ھەقىقەتەنمۇ شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ خىل

ملتىقلىرى بىلەن قۇراللانغان تەجرىبىلىك چېرىكلەر بولغاچقا، ئاسانلىقچە تەسلىم بولماي خېلى ئېتىشىپ كۆردى. ئېگىسىز قالغان ئاتلار ئوۋچىنىڭ ئوقىدىن ئۈركۈپ قاچقان كىيىكلەردەك، تەرەپ-تەرەپلەرگە قېچىشىپ يۈرەتتى.

تەخمىنەن ئىككى سائەتتىن كېيىن، جىلغىنىڭ ئىچى جىمىپ قالدى. چېرىكلەرنىڭ بىر قىسمى قېچىپ، بىر قىسمى ئۆلدى. قالغانلىرى تىرىك قولغا چۈشتى.

ئامانقۇل بىلەن ئوزغوجا ئەمەت بىر ئەسكى تامنىڭ ئىچىدىن ئاق سىمىز كەلگەن بىر چېرىكنى تۇتۇۋېلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ قالپاقسىز تاقىر بېشىدىكى بىر تال ئۆرۈم چېچى ئۆزىگە قىسقا كېلىپ قالغان چاپىنىنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يوتىسىغا چاپلىشىپ تۇرغان تار ئىشتىنىنىڭ ئېغى پۇتۇنلەي ھۆل ئىدى. ئەسىرلەردىن بىرى ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا «بىزنىڭ باشلىغىمىز يى شىڭفۇ دىگەن مۇشۇ. ئۇ كىيىمنى يەڭگۈشلىۋاپتۇ» دىدى. تۆمۈر خەلپە باشلىق ھەممە يىگىتلەر ئۇنىڭ ئىشتىنىغا قاراپ كۈلۈپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭغا چېقىلماي ئوبدان ساقلاڭلار، قورايىغا ئېلىپ كېتىمىز» دىدى. ئاندىن، قالغان ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسنى ئاتلىرى بىلەن بارىكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى.

- بۇ نېمە قىلغىنىڭ، تۆمۈر ئاكا، - دىدى قارا بوسۇق ئاچچىق بىلەن.

- يىقىلغاننى تەپمەك يوق، - دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە.

- ھىچبولمىسا، ئاتلىرىنى تارتىۋالساق بولماسمىدى؟ - دىدى ئامانقۇل.

- يولدا تىرىك ئۆلسۇن دەمسىلەر؟ ئەسكەر بولغانلاردا نېمە گۇنا؟ - دەپ سۇئال قويدى تۆمۈر خەلپە.

شۇ ئارىدا ئارقا تەرەپتىن «تاڭ» قىلىپ بىر پاي ئوق ئېتىلدى. قارىغايغا باغلاپ قويۇلغان يى شىڭفۇ قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.

- كىم ئاتتى؟ - دەپ قاتتىق ۋاقىرىدى تۆمۈر خەلپە.

- مەن ئاتتىم، - دىدى كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن تورپاق ئۆز غوجا ئەمەت.

-بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟

-دادامنىڭ قىساسىنى ئالدىم. ئەلقىساسۇل مىنەلھەق دىگەن شۇ①.

تۆمۈر خەلپە « ئەستوغپۇرۇللا» دەپ كەكە ساقىلىنى تۇتۇپ بىردەم جىم تۇردى-دە، ئامانقۇلغا قاراپ، «بۇنىڭ مىلتىغىنى تارتىۋېلىڭلار» دىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قۇربان بولغان بەش قېرىندىشىنىڭ تاغ باغرىدىكى تاش قەۋرىلىرى بىلەن ۋىدالىشىپ، نۇرغۇن غەنىمەت بىلەن قورايىغا قاراپ يولغا چىقتى.

شۇ ئارىدا كىمدۇ بىرى بىر قوشاق توقۇدى، بۇ قوشاق شۇ ھامان قاسىم قىزىقنىڭ ئاغزىدىن ناخشا بولۇپ چىقتى:

خۇيمۇ قاتتىق جەڭ بولدى،
كۆشۆتىدىكى دەڭدە.

① ئۆزغوجا ئەمەت - «تورپاق يېغىلىغى» نىڭ يولباشچىلىرىدىن تورپاق ئۆزغوجا غوجامنىيازنىڭ ئوغلى ئىدى. دادىسى شۇ يېغىلىقتا يى شىڭفۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۆزغوجا ئەمەتنى شامەخسۇت نومغا پالاپ تاشلىغان. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى باشلانغاندا، ئۇ نوم زىندانىدىن قېچىپ كېلىپ قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئىدى.

چىڭتەي① كېتىپ ھۇشدىن،
سىيىۋەتتى بۇ جەڭدە.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ـ ئەمدىغۇ شەھەرگە تېگەرمىز؟ ـ دىدى قارا بوسۇق تۆمۈر خەلپىنىڭ بوز ئېتى بىلەن ياندىش كېتىۋاتقان قارا تورۇغنىنىڭ يايلىنى سىلاپ.

خۇدايىم بۇيرۇسا، پات-يېقىندا چوڭ توي باشلايمىز، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈمسىرەپ.

بىراق، تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلى، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم باشلاش پىلانى بۇزۇلۇپ كەتتى.

① چىڭتەي ـ (توغرىسى «جىڭتەي») مانجۇ خانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ تۈەن (پولك) دەرىجىلىك ئەمەلدارى. بۇ يەردە يى شىڭفۇنى دىمەكچى. بۇ قوشاق «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» ھەققىدىكى قوشاقلار قاتارىدا ھىلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئون ئالتىنچى باب

يالقۇن تاققا سوغا

ئىنساننىڭ تۈپ ئاساسى ھوقۇقى كۆز يېشى بىلەن ئەمەس،
ئىسسىق قان بىلەن قولغا كېلىدۇ.

— جۇلىئان مارتى①

تۆمۈر خەلپە غالىپ سەركەردىلەرگە خاس غۇرۇر ۋە سالاپەت بىلەن يىگىتلىرىنى باشلاپ قورايغا قايتقاندا، خەلق توپى خۇددى توي تارتىپ كەلگەن يىگىتلەرنى قارشى ئالغاندەك، ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. نەچچە ئونلىغان داپلار بىلەن شوخ ناخشا-قوشاقلار ياڭراپ، پۈتۈن جىلغا ھېيت كۈنلىرىدەك جانلىنىپ كەتكەن ئىدى. توپ-توپ ئادەملەر ئىككى-ئۈچتىن مىلتىق ئېسىۋالغان يىگىتلەرنى ئىگەردىن يۇلۇۋېلىپ، يۈز-كۆزلىرىگە سۆيەتتى. باغرىغا بېسىپ قۇچاقلايتتى. كۆشۈتە ئېغىزىدىكى جەڭگە بارالمىغان يىگىتلەر غەنىمەت چۈشكەن يېڭى مىلتىقلارنى قوللىرىغا ئېلىپ، زوقلىنىپ قارايتتى، توپ-توپ ئۇششاق بالىلار جەڭچىلەرنىڭ ئاتلىرىغا مىنمەكچى بولۇپ، چۇقۇرىشىپ ئوينايتتى.

مانا، رەۋشخان موماي ئايقىزنى باغرىغا بېسىپ ئىسسىق ياشلىرى بىلەن ھۆللەنگەن مەڭزىنى ئۇنىڭ ئاناردەك يۈزىگە يېقىپ، «جېنىم بالام، ئۆزلەنى نېمە دېسەم بولار؟ قارىسلارچۇ، ئەر يىگىتلەردەك جەڭ قىلىپ، مىلتىقمۇ ئولجا ئاپتىلا تېخى» دېمەكتە. مانا، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئايلا ھۆسنارىخاننى قۇچاقلاپ، «ۋاي سىڭلىم، خۇدايىم ئۆزلەنى ئوغۇل يارىتاي دەپ تۇرۇپ، قىز يارىتىپ قويۇپتىكەن، رەھمەتلىك ئىنىم ھايات بولغان بولسا، ئۆزلەنى كېلىن قىلىۋالار ئىدۇق» دەپ ئۇنى كۈلدۈرمەكتە.

تۆمۈر خەلپىنى بولسا، نۇرۇل بوۋا بىلەن سەپەرقۇل باشلىق چوڭلار ئارىغا ئېلىۋېلىپ، خۇددى ھەرەمگە بېرىپ كەلگەن كىشىنى تاۋاپ قىلغاندەك، نۆۋەت بىلەن قۇچاقلايتتى. ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ نىمدۇر بىر نىملەرنى دەپ، ئۇنى تەبرىكلەيتتى.

شۇ ئارىدا قۇيۇق بۇرۇتلۇق، تەمبەل بىر يىگىت ئىككى ناتونۇش كىشىنى باشلاپ كەلدى. بۇ

① جۇلىئان مارتى – كۇبا خەلقىنىڭ 1853-1895-يىللىرى ياشىغان مىللىي قەھرىمانى، مەشھۇر ۋەتەنپەرۋەر شائىرى.

يىگىت تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر ئىدى. شاكىر ھىلىقى ئىككى كىشىنى «تۇرپاندىن كەلگەن مېھمانلار» دەپ تونۇشتۇردى. ئۇلارنىڭ بىرى قىرىق ياشلار چامىسىدىكى دىخان سۈپەت كىشى بولۇپ، تۇرپان ئاستانىدا لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن مۆيدىن خەلپىنىڭ يېقىنلىرىدىن سەيپۇل دىخان ئىدى. ئىككىنچىسى سۇمباتلىق يىگىت بولۇپ، ئۇ قارىغۇجىلىق مەشھۇر چىلىشچى مامۇت زور ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇلار بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈپ، ھەممەيلەننى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئاپپاق كىگىزلەر سېلىنغان ئاددى تام ئۆي ئادەملەر بىلەن تولغان ئىدى. بۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق مېھمانخانىسى ئىدى. يېقىندىن بېرى ئېغىزدا يى شىڭفۇنىڭ ئىشتانىغا چىقىرىۋەتكەنلىگى توغرىسىدىكى قىزىق گەپلەر بىلەن غىزا يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، باشقىلار تارقاپ كەتتى. ئۆيدە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن ھىلىقى ئىككى كىشى قالدى.

سەيپۇل دىخان قوينىدىن نەچچە قات لاتىغا ئورالغان بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە ئىككى قوللاپ سۇندى، تۆمۈر خەلپە خەتنى ئۇنلۇك ئوقۇدى. بۇ خەت تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىغا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپە باشچىلىغىدىكى قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇرپان ئاستانە ۋە قارىغوجىدىكى دىخانلارنىڭ لۈكچۈن ۋاڭىغا قارشى قوزغىلىپ چىققانلىغى، ھازىر بۇ قوزغىلاڭغا توخسۇن، پىچان قاتارلىق جايلاردىنمۇ ئادەملەر كېلىپ قوشۇلۇۋاتقانلىغى بايان قىلىنىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن «ئەزىز قېرىنداشلار! ھىممەت-غەيرىتىڭلارغا بارىكاللا! سىلەر زۇلۇم چەككەن دىخانلارنىڭ قۇتقۇلۇش يولىنى كۆرسىتىپ بەردىڭلار. زالىم ۋاڭلارنىڭ گۇم بولۇشىغا بىزنى ئىشەندۇردىڭلار. بىز ئاخىرغىچە سىلەرنىڭ ئىزىڭلاردا ماڭىمىز. سىلەر زالىم شامەخسۇتنى يوقاتساڭلار بىزمۇ جەۋرى-زۇلۇمدىن قۇتۇلىمىز. ئاللا سىلەرگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلغاي، ئامىن!»

خەتنىڭ ئاخىرىغا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن مۆيدىن خەلپە ئىمزا قويغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى ئوقۇپ بولغاندا، ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى خۇشال بولدى ۋە تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىغا نۇسرەت تىلەپ دۇئا قىلىشتى. تۆمۈر خەلپە سەيپۇل دىخاندىن شەخسەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئەھۋالى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ قۇرال-ياراقلىرى توغرىسىدا بەزى گەپلەرنى سورىدى. سەيپۇل دىخاننىڭ ئېيتىشىچە ئۇلاردا بۇرۇن ئون نەچچە تال قارا مىلتىق بىلەن ئۆزلىرى سوقۇۋالغان قىلىچ-نەيزە، تۆمۈر ئارا ۋە تاياق-توقماقتىن باشقا قۇرال-ياراق يوق ئىكەن. يېقىندا چېرىكلەردىن بىر نەچچە تال پەرەڭ مىلتىق ئولجا ئاپتۇ. ھازىرچە تېخى چوڭ جەڭلەرمۇ بولماپتۇ.

تۆمۈر خەلپە بۇ مېھمانلارنى ئوبدان كۈتۈشنى شاكىرغا تاپشۇردى ۋە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قانداق ياردەم بېرىش توغرىسىدا ئەتىسى ئۆز ھەمرالىرى بىلەن كېڭەشتى. كېڭەشتە تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق ئەۋەتىپ بېرىش دېگەن پىكرىگە سەيپۇك توختىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلدى.

- ئۇنداق سېخىلىق قىلىۋەتسەك قانداق بولىدۇ؟- دەپ قارشى چىقتى سەيپۇك توختى، - ئادەملىرىمىز كۈندىن-كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، ئۆزىمىزگە يېتىشمەيۋاتقاندا، تۇرپانلىقلارغا مۇنچىۋالا ياراق بېرىشنىڭ نىمە ھاجىتى؟

- قوينىڭدىن تۆكۈلسە قونجۇڭغا دەپتىكەن، بىزدىن تۇرپانلىق قېرىنداشلارغا كەتسە نىمە بوپتۇ؟ - دىدى ئېلى پالگان.

- نىمە بوپتۇ دىگەنلىرى نىمىسى؟ كۈچى يەتسە، تۇرپانلىقلارمۇ، قومۇللۇق ئەرلەرگە

ئوخشاش قان كېچىپ يۈرۈپ، قورال-ياراقنى ئۆزى تاپسۇن! - دېدى سەيپۇڭ توختى.

- هاي توختاخۇن! - دېدى تۆمۈر خەلپە سەل كايىپ، - تۇرپانلىق، قۇمۇللۇق دېگەنلىرى نىمىسى؟ باي-باينىڭ قاياشى، گاداي گادايىنىڭ دەپتىكەن، ھەممىمىزنىڭ نىيىتى بىر. ئاق ئىت، كۆك ئىت، ھەممىسى بىر ئىت دەپ، شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ نىمە پەرقى بار. تۇرپاندىكى قېرىنداشلىرىمىز تېخىمۇ كۈچلىنىپ، لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ ئەدىۋىنى بەرسە، ھەممىمىزگە ياخشى ئەمەسمۇ! ئۇنىڭ ئۈستىگە شامەخسۇت بىلەن لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ يېقىن تۇققان ئىكەنلىگىنى ئۇنتۇپ قالدىلامۇ؟①

- مېنىڭ دېگىنىم، - دەپ تۆمۈر خەلپىنىڭ گېپىنى ئەسەبىلىك بىلەن ئۈزدى سەيپۇڭ توختى، - مەنچۇ، مەن ئۆزىمىزنىڭ غېمىنى يەۋاتىمەن. مۇنچىۋالا قۇرالنى قولدىن چىقىرىپ قويساق، ئۆزىمىز نىچۇك قىلىمىز دەۋاتىمەن، ھىم.

- غەم يىمىسلە، بۇدو ئۇرۇمچىدىن كەلگەن چېرىكلەر بىزگە يەنە جىق قورال ئەپكېلىپ بېرىدۇ. داپولارغىمۇ ئىگە بولىمىز تېخى! - دېدى قارا بوسۇق پىخىلداپ كۈلۈپ.

سەيپۇڭ توختى گەپ قىلماي كىرپىدەك تۈگۈلىۋالدى. ئۇنىڭ ئورۇققىنا كەلگەن گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ، قانسىز، ياغاق يۈزلىرى پۈرۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

سەيپۇڭ توختى قىرىق ياشلاردىن ئاشقان كىشى بولۇپ، سەيپۇڭلۇق ئۇنىڭ ئاتا كەسپى ئىدى. ئون نەچچە يىل بۇرۇن، ئاتىسى قازا تاپقاندىن بويان، پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ غېمى ئۇنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ قالدى. قېرىشقاندەك، كېيىنكى چاغلاردا خوتۇنى مارىخان ئىككى قېتىم قوشكېزەك تۇغۇپ ، ئۆيىنى بالا بېسىپ كەتتى. ملىڭ قىلسىمۇ، يىڭنە ئىشى بىلەن سەككىز جاننى بېقىش، ھەقىقەتەن تەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ-غوجىلارنىڭ ئالۋىڭىغا تۇتۇلۇپ، ئاي-ئايلار بېكارغا ئىشلەش بىلەن ئۆتۈپ كېتەتتى-دە، ھۈنەرنىڭ زادى بەركىتى بولمايتتى. ئايلار -يىللار شۇنداق ئۆتۈۋەرگەنسېرى، ئۇ شۇنداق بىر سەپرا ئادەم بولۇپ قالدىكى، ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە، ھەتتا ئۆزىنىڭ خوتۇن-بالىلىرىمۇ سەت كۆرۈنەتتى. يوقىلاڭ ئىشلارغا چېچىلىپ، ھەدىسىلا خوتۇن-بالىلىرىنى ئۇراتتى. كېيىن، يۈز-كۆزى كۆكىرىپ كەتكەن خوتۇنىغا قاراپ ئىچى سىرىلىپ كېتەتتى-دە، «خاپا بولما خوتۇن ھەممىنى قىلغان مۇشۇ يوقسۇزلۇق. چۈشۈمگە ئايان بولىۋاتىدۇ ماڭا بىر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇ چاغدا بىزمۇ باي بولىمىز، ھەممە خاپىلىق تۈگەيدۇ» دەپ ئۇنى بەزلەيتتى. دەرۋەقە، ئۇ ھەمىشە بىرەر غايىپ غەزنە ئۇچراپ قالسىدى، دەپ خىيال قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ چۈشىگە قىزىق-قىزىق ئىشلار كىرىپ قالاتتى، مۇنداق چاغلاردا، دەرھال «تەبىرنامە» دېگەن چۈش كىتابىنى ئىخلاس بىلەن ۋاراقلاپ چىقاتتى-دە، خوتۇنىغا قاراپ سۆزلەپ كېتەتتى: « مانا دېمىدىممۇ، خۇدايىم بۇيرۇسا، ماڭا بىر ياخشىلىق بار، بېشىمغا دۆلەت قۇشى قونىدىغاندەك تۇرىدۇ. شامەخسۇت ۋاڭ بالىلىق چاغلىرىدا نەرناسۇ دېگەن تاغدىكى بىر موماينىڭ قوينى باقىدىكەنتۇق. بىر كۈنى چۈشىدە تولۇن ئاينى كۆرۈپتۇ. تولۇن ئاي ئاسماندىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ قوينىغا كىرىپتۇدەك، شۇنىڭدىن كېيىن، مېھرىبانۇ پوجۇڭ ئۇنى قومۇلغا ئەپكېلىپ، ئۆزىنىڭ قىزىنى بەرگەن ۋە كېيىن ئۆز ئورنىغا ۋاڭ قىلغان. كۆرۈۋاتقان چۈشۈمگە قارىغاندا، ۋاڭ بولمىسامىمۇ، چوڭ بايلاردىن بولۇپ قالىدىغاندەك تۇرىمەن.»

---

① 1902-يىلى شامەخسۇت لۈكچۈن ۋاڭى سۇلتان مەھمۇت بىلەن قۇدىلىشىپ، ئۆزىنىڭ چوڭ قىزى خانپوجۇڭنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئوغلىغا بەرگەن. ئىككى ئوتتۇرىدا ناھايىتى چوڭ چىقىم بىلەن قىرىق كېچە-كۈندۈز توي ئۆتكۈزۈلگەن.

بىراق، ئۇنىڭ كۆرگەن چۈشلىرى چۈش پېتى قېلىۋەردى. ياش قىرىقتىن ئاشقىچە ھىلىقى «غايىپ غەزنە» لەرنىڭ بىرسىمۇ ئۇنىڭغا ئۇچرىمىدى. ئەكسىچە، رەھىمسىز تۇرمۇش غەملىرى خۇددى بىر تاغدەك يەلكىسىدىن بېسىپ ئۇنى مۈكچەيتىپ قويىدى.

بىر كۈنى ھاشىر تەيجى ئۇنى ئوردىسىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئالدىغا بىر كىيىملىك يېشىل مۇۋۇتنى تاشلىدى ۋە ئۆزىگە ئۆلچەپ تون تىكىپ بېرىشنى بۇيرىدى. توختاخۇن كونىراپ كەتكەن قول ماشىنىسىنى ئوردىغا ئەپكېلىپ ئىشقا چۈشتى. بايا ئۆلچىۋالغىنى بويىچە رەختنى كېسىۋاتقاندا، ھېلىقى « غايىپ غەزنە» نىڭ شىرىن خىيالى بىلەن بەنت بولۇپ كەتتى-دە، تونىنىڭ قولتۇغىنى ھەددىدىن زىيادە ئويۇپ تاشلىغانلىقىنى سەزمەي قالدى، ئىش بۇزۇلدى. شۇ ھامان ھاشىر تەيجىنىڭ رەھىمسىزلىكىنى، ھەتتا ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن يانمايدىغانلىغىنى ئويلاپ، ھاجەتكە چىقىش بانىسى بىلەن ئوردىدىن قېچىپ چىقتى ۋە شەھەر ئەتراپىدا يوشۇرۇن يۈرۈش بىلەن قۇتۇلالمايدىغانلىغىنى بىلىپ، ئۆيىگىمۇ يولۇقماي، يىراق يېزىلاردا بىرنەچچە كۈن جان ساقلىدى. بىراق، ھاشىر تەيجىنىڭ ياساۋۇللىرىغا ئۇچراپ قېلىشتىن قورقۇپ، يېزىلاردىمۇ تۇرماي، تاغ تەرەپكە يول سالدى.

ئۆتكەن يىلى ياز كۈنلىرى، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈپ، تاغمۇ-تاغ كېزىپ يۈرگەندە، خوتۇنتام تاغلىرىدىكى بىر مالچىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدى. توختاخۇن تۆمۈر خەلپىنىڭ گەپ-سۆزىدىن ئۇنىڭ نىمە ئادەم ئىكەنلىگىنى بايقاپ، ئۆزىنىڭ پۈتۈن سەرگۈزەشتىسىنى ئېيتىپ بەردى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ ۋاڭ غوجىلارغا ئۆچلۈگىنى كۆرگەچ، ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىدىنى ئوچۇق ئېيتتى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىگە قەسەميات قىلىپ قول بەردى. شۇنداق قىلىپ، سەيپۇڭ توختى تۆمۈر خەلپىنىڭ سىپىگە دەسلەپ قوشۇلغان كىشىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئاستا-ئاستا قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ قاتارىغا ئۆتۈپ قالغان ئىدى. ئۇ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا ئىش تەقسىماتىدا ئۆز تەلۋى بويىچە، ئارقا سەپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان كۈندىن بويان، چۈشىدە ئايان بولغان ھىلىقى «غايىپ غەزنە» گە ئەمدى ئېرىشكەنلىگىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، شامەخسۇتنىڭ بولۇپ، ئەمدى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمى مۈلكىگە ئايلانغان نەچچە يۈزمىڭ چارۋا مال ئۇنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. قوزغىلاڭ تېخى ئاخىرقى غەلبىگە ئېرىشمەي تۇرۇپ، ئۇ ھىلتىنلا مۇشۇ بايلىقنى كېلەچەكتە قانداق تەقسىم قىلىش كويىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، قورال-ياراقلارمۇ كېلەچەكتە ئۆز ئارا تەقسىم قىلىنىدىغان بايلىق ئىدى. شۇڭا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال-ياراق ئەۋەتىش دىگەن پىكرىگە قارشى چىققان ئىدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى سەيپۇڭ توختىنىڭ قارشىلىغىغا قارىماي، تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سەكسەن تال مىلتىق، مىڭ تال ئوق بېرىدىغان بولدى ۋە بۇ سوغاتلارنى تۇرپانغا يەتكۈزۈشكە ياردەملىشىش ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تۇرپان ئۆزغوجا ئەمەت بەلگىلەندى. ئاندىن تۆمۈر خەلپە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا سالامنامە يازدۇرماقچى بولۇپ، ئاخۇن قارىنى چاقىرتتى ۋە ئۇنىڭغا مەقسەتنى چۈشەندۈرۈپ، «مەن يازسام، قاغا پۇتىدەك يېزىپ قويىمەن، ئۆزلە مەدرىسىدە ئوگەنگەن ھۈنەرلىرىنى بىر كۆرسەتسىلەچۇ» دىدى. ئاخۇن قارى ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇپ، قۇمۇش قەلەمنى خوتەن قەغىزى ئۇستىدە ئاستا ماڭغۇزۇشقا باشلىدى.

- قارى ئاخۇنۇم سولخاي ئىكەن، ھە، - دىدى قارا بوسۇق.

تۆمۈر خەلپىمۇ ئۇنىڭ خەتنى سول قولى بىلەن قىينىلىپ يېزىۋاتقىنىنى ۋە قۇرلارنىڭ

قىڭغىر-سىڭغىر چىقىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، بىرئاز ھەيران بولدى.

ئاخۇن قارى خەتنىڭ كىرىش قىسمىنى يېزىپ بولۇپ، تۆمۈرگە قارىدى. خەتنىڭ قالغان قىسمى تۆمۈرنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە يېزىلىپ، مۇنۇ قۇرلار ئاياغلاشتى: پۇقرالارنىڭ دەريا-دەريا ئاققان كۆز ياشلىرىغا تاغۇ-تاغلارمۇ ئېرىپ كېتەر ئىدى. ئەمما، ۋاڭ-غوجىلارنىڭ كۆڭلى قارا تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. بىز شۇنى بىلىپ، قولىمىزغا تىغ ئالدۇق. بىزنى ۋاڭ-غوجىلارنىڭ زۇلمىدىن كۆز ياشلىرىمىز ئەمەس، قولىمىزدىكى قۇرال قۇتقۇزىدىغانلىقىغا ئىشەندۇق. سىلەرمۇ شۇنداق قىپسىلەر. ئىلاھىم ھەممىمىزگە تېخىمۇ كۆپ نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!»

ئەتىسى تۈرپانلىق مېھمانلار بىلەن شاكىرلار مىلتىق ئوقلار يۈكلەنگەن ئاتلارنى يېتىلەپ يولغا چىقتى. تۆمۈر خەلپىلەر شەھەرگە قانداق ۋە قاچان ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئويلىنىۋاتقاندا، يەنە باشقا بىر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالدى.

ئون يەتتىنچى باپ

سۇيىقەست

كىمدە بار بولسا بىر يامان ئادەت،
قىستىسىز ئۆزىدىن بولغۇسى سادىر.
نىشنى① ئۇرغۇسى جايان تاشقا،
گەرچە ھەرگىز ئاڭا ئەمەس قادىر.
— «كەلىلە ـ دىمنە» دىن

1

ئۈستى ـ ئۈستىلەپ كەلگەن شىددەتلىك زەربىلەر ئاخىر شامەخسۇتنى يىقىتىپ قويدى. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ خاس ھوجرىسىدا، ئالتۇن بىلەن ھەل بېرىلگەن ھىلىقى نەقىشلىك كارۋاتتا، ئۈزۈن گەۋدىسى بىلەن سۇنايلىنىپ ئوڭدىسىغا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئاق سېرىق كەلگەن يۈزى تامدەك تاتىرىپ، كىشلەرگە دەھشەت سالىدىغان چېقىر كۆزلىرى يېرىم يۇمۇق ئىدى؛ ئىسسىتمىسى بىردەم ئۆرلەپ، بىردەم يېنىپ، پىشانىسىدىن تەر قۇرۇمايتتى. پات ـ پاتلا جۆيلۈپ، ئاللىقانداق بىرنىملەرنى دەپ ۋارقىرايتتى. ئوردا ھۆكۈمرانلىرىدىن ئىششىپ، ئامبال بەي ۋىنچاۋ ئەۋەتكەن تيەنجىنلىك مەشھۇر تىۋىپ تەييارلىغان تۈرلۈك ـ تۈمەن دورا ـ شەرۋەتلەرمۇ كار قىلمىدى. قارا قوينىڭ تېرىسىگىمۇ ئېلىشىپ باقتى، قىرقىلمىغان كۆك ئوغلاقنىمۇ قان قىلىشىپ كۆردى، باخشىمۇ ئوقۇپ باقتى، داخانمۇ چوقۇپ باقتى، ھېچقايسىسى پايدا قىلمىدى. نەچچە ئونلىغان قوي ـ كاللار سويۇلۇپ، مەسچىت ـ خانىقالاردا دۇئا ـ تەكبىرلەر ئۆتكۈزۈلدى. ئۆۋەيس ئەئلەم باشلىق ئۆلىمالار: «چىڭگاك غوجام ھەزرەتلىرىگە شىپالىق تىلەيلى» دەپ كانىيى يىرتىلغۇدەك ۋارقىراپ، جامائەتنى يۈزلەرچە قېتىم دۇئاغا قول كۆتەرگۈزدى. بۇمۇ كار قىلمىدى.

شامەخسۇت بولسا، بەش كۈندىن بويان، بىر خىلدا ياتاتتى. ئۇ چېقىر كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئۇيقۇغا باراي دېسىلا، چۈشىگە ئاللىقانداق نەرسىلەر كىرىپ، قۇلىقىغا قانداقتۇر دەھشەتلىك ئىدالار ئاڭلانغاندەك بولاتتى ـ دە، يەنە چۆچۈپ ئويغىناتتى.

مانا، سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىلغان قانلىق باشلار قەپەزدىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا

① نەشتەر مەنىسىدە.

دومىلىنىپ كەلمەكتە. قەۋرىلەر يېرىلىپ، ئاپپىق كېپەن كىيگەن باشسىز تەنلەر ئۆنىڭغا قاراپ يۆگۈرمەكتە. ئاھ... بۇ نىمە ۋەقە؟ بۇ نىمە دىگەن دەھشەتلىك مەنزىرە!

مانا، ئاق ساقاللىق نوشىرۋان تەيجى ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجىغا قاراپ، نىمە، سىلەر يەنە بىر «تورپاق يىغىلىغى» قوپسۇن دىمەكچىمۇ؟ دەپ ۋاقىرماقتا. ئۇ قاچاندۇر بىر چاغلاردا: «ئاقىۋىتى يامان بولغان پادىشادىن ئاقىۋىتى خەيرىلىك بولغان گاداي ياخشى» دىگەن ئىدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى راست چىقىپ قالامدۇ نىمە؟! ئەمدى ئۆزىمۇ يوق، سۆزىمۇ! ھىلىقى كىچىككىنە قارا شىشىنى نىمىشقا ئالدىراپ بەرگەندۇ؟ ئۇنى ئىچمىگەن بىلەن ئىچكەندىنمۇ جىقراق كۆڭلى ئاغرىغاندۇ، ئۇلۇغ جايلارغا بېرىپ، قاغاپ كەتسىچۇ تېخى!

ئەنە شەرق تەرەپتىن ھىلىقى يوغان ئەجدىرھا يەنە غاقىراپ ئۇچۇپ كەلدى-دە، شىڭشىڭشا تاغلىرىنىڭ بېشىغا قونۇۋېلىپ، ئوت چېچىشقا باشلىدى. قارا بوران كۆتىرىلىپ، ئوردىنىڭ ئىگىز راۋىقىنى ئۆرۈپ تاشلىدى. ئۇ بىر قولى بىلەن شامەخسۇتنى گىلىدىن سىقىپ ئالدىغا تارتتى. يەڭلىرى تورۇلگەن بىر قارا ساقاللىق كىشى ياغاچپىلار ئىشلىتىدىغان ئۆتكۈر پالتىنى كۆتۈرۈپ كەلدى. ئەمدى ئۇ يالغۇز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى نۇرغۇن ئالامان قىقاس-چوقان بىلەن كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆكرىگىدىن قىپ-قىزىل قان ئېقىۋاتقان بىر پەرىزات، ياق، ياق، پەرىزاتتىنمۇ خۇش خۇيراق گۈلقىز، ھىلىقى قارا ساقاللىق كىشىگە شامەخسۇتنى ئىشارەت قىلىپ كۆرسەتتى. شامەخسۇت ئۇنىڭدىن قاچىمەن دەپ، چوڭقۇر ئورەككە يىقىلىپ چۈشتى. ئورەكتە قانغا مىلەنگەن يى شىڭفۇ قىسماق كۆزلىرىنى ئالايتىپ، «ھە، سەنمۇ كەلدىڭمۇ؟» دەيتتى. يائاللا بۇ نىمە كارامەت؟...

كېچىمۇ شۇنداق، كۈندۈزمۇ شۇنداق، بۇ نىمە ئۆزى، چۈشمۇ، خىيالمۇ؟ بۇنى شامەخسۇتنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ بىر كۈنى، كىمدۇ بىرسىنىڭ ئاپپاق شايى ياغلىق بىلەن پىشانىسىنى سۈرتىۋاتقىنىنى سەزدى. ياغلىق تۇتقان قولمۇ خۇددى شايىدەك ئاق ۋە سىلىق ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىر ئايال كىشىنىڭ تونۇش ئاۋازى ئاڭلاندى:

-چىڭگاڭ غوجامنىڭ بۇ كېسىلىگىمۇ ياش قىزلار دورا بولامدىكىن، ھۆكمالار شۇ دورىنى ئەمدى بېرىپ باقسا بوپتىكەن، - دىدى پۇجۇڭ ئاغىچا ئايىسە ئاپپاققا پىچىرلاپ.

ئايىسە ئاپپاق بېشىنى ئېگىپ جىم ئولتۇراتتى. شامەخسۇت شۇنىڭدىن كېيىن يەنە نىمىلەر بولغانلىقىنى سېزەلمىدى. ئۇ يېتىپ قالغاندىن بويان، پۇجۇڭ ئاغىچا ھەر كۈنى بىر-ئىككى قېتىم يوقلاپ كىرەتتى. ئۇ كىرگەن چاغلاردا بۇ ھوجىرىدا ئەركەك جىنسى قالماي، ھەتتا تۆرشا تۇغىبېگى بىلەن ئوردا تىۋىپلىرىمۇ كۆزدىن غايىپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ئادەتتە بولسا، ھاشىر تەيجى ۋە قىزبەگ غوجا تىۋىپلار بىلەن بىرلىكتە نۆۋەتچىلىك قىلاتتى.

بۈگۈن ھاشىر تەيجى ئۆزىگە نۆۋەتچىلىك كەلگەن سائەتتە، ئوردا تىۋىپنى يەنە تومۇر تۇتقۇشقا بۇيرىدى. تىۋىپ تومۇرنىڭ بوششىپ قالغانلىقىنى ئېيىتتى.

ھاشىر تەيجى خىياكغا چۆمدى: «ئەجەلنىڭ نۆۋىتى يوق، مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، بۇ ئادەم ئولتۇرغان تەخت ئەپيۇنكەش نەزەرگە قالىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئاللىقاچان تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىنغان. ئۇ چاغدا مېنىڭ ھالىم نىمە بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئامبالنىڭ ئېيتىشىچە، تاغدىكى ئوغرىلار تەلتۆكۈس نۇسرەت قازىنىپ كەتكەن تەغدىردىمۇ، بېيجىڭدىكى يېڭى ھۆكۈمەت

قۇمۇل ۋاڭلىق سەلتەنتى ھامان ساقلاپ قالىدىغاندەك تۇردۇ. ياخشى كۆڭلىڭ يامىندا، ئەپيۈنكەش نەزەر جەمەت سۇرۇشتۇرۇپ پولتاي كۆز قىزىبەگ غوجنى تەيجى قىلمەن دەپ تۇرىۋالسا قانداق قىلغۇلۇق؟ بۇ چۆرگىلەپ تۇرغان پەلەككە نىمە دىگىلى بولسۇن: توختا، ئۆدەكنىڭ گۆشنى يىسەك، غازنىڭ پېيىدا بول دەپتىكەن، سۇ كەلمەستە توغان تۇتۇش لازىم.»

ھاشىر تەيجى شۇ خىياللار بىلەن ئولتۇرغاندا، قىزىبەگ غوجا كىرىپ كەلدى. ئىككىسى پىچىرلىشىپ ئىسەنلىك سوراشتى-دە، ھاشىر تەيجى ھوجرىدىن چىقتى. ئۇ نەۋكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئۆز ئوردىسىغا كېتىۋېتىپ، يەنە شۇ خىيالنى داۋاملاشتۇردى. ئاخىرى، نەزەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىر ئامالنى تاپتى ۋە نەۋكەرلىرىنىڭ بىرىنى ئۇۋەيس ئەئلەمنى دەرھال چاقىرتىپ كېلىشنى بۇيرىدى.

ھاشىر تەيجى تەخت ۋارىسى بولغان نەزەرنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇنى خوشال قىلىپ، ئۆزىگە تارتىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى بىرەر گۈزەل قىزنى ئۇنىڭغا سوغات قىلىش ئىدى.

دەل شۇ كۈنلەردە نورۇز داموللا كونا بەگلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ھوشۇر بەگ دىگەن كىشى بىلەن قۇدا چۇشۇشۇپ، ئۇنىڭ قىزى قاراكۆز ئايالنى ئۆزىنىڭ كەنجى ئوغلىغا ئېلىپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار قۇدىلىشىشتىن بۇرۇن، ھاشىر تەيجى بۇ قىزنى ئۆز ئوغلىغا سوراتقاندا، ھوشۇر بەگ ئەلچىلەرگە: «ئاتا-بوۋام بەگ بولغان بىلەن ئۆزۈم ھازىر ئۇدۇللۇق كۈن كەچۈرۈۋاتقان بىر پۇقرامەن. بىز قانداق قىلىپ تەيجى بەگ غوجامنىڭ لايىغى بولالايمىز» دەپ بۇ تەكلىپنى رەت قىلغان ئىدى. ھاشىر تەيجى مۇشۇ ئىشلارنى ئەسلەپ، ئۆزىنىڭ تاپقان ھىلىسىدىن مەمنۇن بولغان ھالدا، مۇنداق ئويلايتتى: «خەقلەر بىر داشقالدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر داشقالدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بولدۇم. بىرىنچى، ھوشۇر بەگدىن ئۆچۈمنى ئالىمەن؛ ئىككىنچى، رەقىبىم نوشىرۋاننىڭ دوستى نورۇز داموللىنى داغدا قويىمەن. ئۈچىنچى، ئەڭ مۇھىمى، بۇ چىرايلىق قىزنى نەزەر غوجىغا توغرىلاپ بىرىپ، ئۇنى رازى قىلىمەن-دە، قازارا، ئۇ ۋاڭلىققا ئولتۇرۇپ قالسا، تەيجى بەگلىك مەرتىۋەمنى ساقلاپ قالىمەن، ئاي تۇندە كېرەك، ئەقىل كۈندە دىگەن مۇشۇ. ھا... ھا... ھا!»

ھاشىر تەيجىنىڭ ئازادە مېھمانخانىسىدا قىزغىن پاراڭ باشلاندى. ئۇۋەيس ئەئلەم ھەربىر گەپكە دىققەت بىلەن قۇلاق سالاتتى. تەيجى شامەخسۇتنىڭ ئەھۋالنى ئۆزى كۆرگەندىنمۇ يامانراق قىلىپ ئېيتقاندىن كېيىن مۇنداق دەپ تەكتلىدى:

ـ خاترە شېرىپلىرىدىن بولسا كېرەككىم، نورۇز دىگەن يالاڭ ئاياغ قەشقەر مەدرىسلىرىدىن ئوقۇپ داموللا بولۇپ كەلگەندە، شاھزادە غوجام تېخى ياش بالا ئىدى. ھىلىقى نوشىرۋان تەيجى چىڭگاڭ غوجامنىڭ قۇلىغىنى بۇراپ، نورۇز داموللىنى شاھزادە غوجامغا ئۇستاز قىلدۇرغان، ئۇ ھەر كۈنى ئوردىغا كېلىپ، شاھزادە غوجامغا بىر زامان دەرىس بەرگەن. يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمدەك تەقدىر-قازانىڭ سائىتى يېتىپ، چىڭگاڭ غوجام ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچىپ قالسا (ئىلاھىم ھەرگىز ئۇنداق بولمىغاي)، شاھزادە غوجام ئەلۋەتتە، ۋاڭلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. قازارا، نورۇز داموللا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئۆگەنگەن زاباندارازلىغى بىلەن شاھزادە غوجامنىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالسا، شاھزادە غوجاممۇ بۇ كىشى مېنىڭ ئاغزىمغا ئىلىم سالغان دەپ، كونا ئۇستازىغا مايىل بولۇپ قالسا، ئېيتىسلاچۇ، جاناپلىرىنىڭ ئەئلەملىك مۆھۈرلىرى ئىگىسىگە ۋاپا قىلارمۇ؟

ئۆۋەيس ئەئلەم قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك ئەندىكىپ كەتتى ۋە قۇرئاندىن ساۋادى بولغان مۇسۇلمانلار بىرەر ئېغىر ئەھۋالغا دۇچكەلگەندە ئوقۇيدىغان «لاھەۋلە ۋەلاقۇۋۋەتە...» دىگەن ئايەتنى ئوقۇپ، ياقىسىنى تۇتتى. تەيجى ئۆز سىپھرىنىڭ قانچىلىك تەسىر قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولۇپ يەنە سورىدى:

- خوش ئاخۇنۇم، ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟

- ھەق سۇبھانە ۋە تائالا تەيجى بەگ غوجامنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى پۈتۈن قىلغاي، پەقىرلىرىنىڭ غېمىنى يەپ، شۇنچە ئاتىدارچىلىق قىلغانلىرىغا بىر-ئىككى كەلىمە سۆز بىلەن مىننەتدارلىق ئىزھار قىلىشقا تىلىم ئاجىزدۇر. ئەزبىرايى خۇدا، پەقەت جاناپلىرىنىڭ ئەقىل-دانىش ۋە تەدبىر-پەرمايىشلىرىغا پەقىرلىرى مۇنتەزىرمەن، - دىدى ئۆۋەيسىن ئەئلەم بىچارىلىك بىلەن.

- بۇ ئىشنىڭ ئەڭ ياخشى تەبىرى: ھازىردىن باشلاپ، شاھزادە غوجامنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش جاناپلىرىغا ھېچقانچە تەس ئەمەس! - دىدى تەيجى جىددى ئاھاڭدا.

- خو...ش، ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلسۇن.

- شاھزادە غوجامنىڭ خىزمىتىدىكى ھىلىقى دوك ئاپپاق بىلەن قۇشناچىم بېرىش-كېلىش قىلامدۇ؟

- ئېگىچى-سىڭىلدەك ئۆتىشىدۇ.

- ئۇنداق بولسا، - دىدى تەيجى، ئۆۋەيس ئەئلەمگە يېقىنراق سۈرۈلۈپ. ئۆۋەيس ئەئلەمۇ بويىنىنى سوزدى، تەيجى ئۇنىڭ قۇلىغىغا بىر نىمىلەرنى پىچىرلىدى.

شۇ ئاخشىمى گۇگۇم چۈشكەندە، ئاق خېچىر قوشۇلغان چىرايلىق بېيجىڭ مەپىسى كېلىپ، نورۇز داموللانىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا توختىدى. مەپىكەش بىر دوك مومايىنى مەپىدىن يۆلەپ چۈشۈردى. نورۇز داموللا ۋە ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى قۇتۇلغۇسىز بىر بالا-قازانىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى سېزىپ، ھەممىسىنىڭ يۈرىكى دۈكۈلدەشكە باشلىدى. ئىلاج قانچە؟ نورۇز داموللانىڭ ئايىلى ھىلىقى دوكنى مېھمانخانىغا باشلاشقا مەجبۇر بولدى. نورۇز داموللا قارا چىراغ بىلەن يورۇتۇلغان دالاندا تۇرۇپ، مېھمانخانىنىڭ قىيا ئوچۇق ئىشىگىدىن ئۆز ئايىلىنىڭ مۇنۇ گەپلىرىنى ئاڭلىدى:

- شاھزادە غوجامنىڭ كېلىن قىزىمىزنى مەشرەپكە چىللىغىنىغا مىڭلارچە رەھمەت-تازىم. كېلىن قىزىمىز ساق بولغان بولسا، مىڭ مۇراتەم بارار ئىدى. بىچارە ئۈچ كۈندىن بۇيان ئورۇن تۇتۇپ يېتىپتۇ. مىدىرلىغىدەك ماجالى يوق.

- مەن بىر كۆرەيچۇ، - دىدى دوك ئورنىدىن تۇرۇپ.

قاراكۆز ئايلا راستىنلا تاۋى يوق بولۇپ، ئۆز ھوجرىسىدا ياتاتتى. دوك كەتكەندىن كېيىن، ھەممەيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى شەھەردىن بىرنەچچە چاقىرىم يىراقلىقتىكى راھەتباغ دىگەن يېزىدا ياشايدىغان بىر تۇققىنىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇپ قويماقچى بولۇشتى. بۇ گەپ ئەتىسىلا ئورۇنلاندى. بىراق بۇنىڭ بىلەن ئىش تۈگىمىدى. ئىككى كۈن ئۆتۈپ، ھېلىقى دوك يەنە كەلدى داموللىنىڭ ئايىلى قىزىنىڭ تېخى ئوڭشىلىپ كەتمىگەنلىكىنى ۋە ھاۋالاندۇرۇش ئۈچۈن يېزىغا ئاپىرىپ قويغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزۈرخالىق سورىدى. بىراق، بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش تۈگىمىدى.»

2

بىر كۈنى نورۇز داموللا ئۆز ئادىتى بويىچە، ناماز بامداتتىن كېيىن، ئازراق ناشتا قىلىۋېلىپ، ئاپاق كىگىز سېلىنغان يورۇق دەرىسخانىغا كىردى. دەرىسخانىدا ئوتتۇزچە تالىپ ئولتۇراتتى. بۈگۈنكى دەرس پارىس تىلى گراماتىكىسىنىڭ داۋامى ئىدى. داموللا سۆزلەۋېتىپ، «شەۋق گۈلىستان» دىن بىر ھېكايىنى مىسال ئۈچۈن نەقىل كەلتۈردى:

ئىنساپسىز پادىشالاردىن بىرى تەقۋادار بىر ئابىت (ئىبادەت قىلغۇچى) دىن «ئىبادەتلەرنىڭ قايسىسى ھەممىدىن ئەۋزەلرەك؟» دەپ سوراپتۇ. «سېنىڭ ئۈچۈن كۈن چۈش بولغىچە ئۇخلاش ھەممىدىن ياخشى ئىبادەتتۇر. چۈنكى شۇ مۇددەت ئىچىدە خەلقى ئالەمنى رەنجىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالىسەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ ئابىت.

تالىپلار بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، «رۇخسەت بولسا، بىر سوئالىم بار» دىدى. نورۇز داموللا رۇخسەت قىلدى.

- قەدىم-قەدىمدىن بۇيان، جەۋرى-زۇلۇم شۇنداق كۆپمىدى؟ - دىدى تالىپ.

داموللا بىردەم سۈكۈتتىن كېيىن، ھېلىقى تالىپنى يېنىغا چاقىرىپ، شەيخ سەئىدىنىڭ يەنە بىر كىتاۋى - «بوستان» نىڭ بىر يېرىنى ئاچتى ۋە «ماۋۇ ھېكايىنى ئوقۇپ تەرجىمە قىلىڭ» دىدى. تالىپ بىر ياندىن ئوقۇپ، بىر ياندىن تەرجىمە قىلدى. داموللا تالىپنىڭ تەرجىمىسىدىكى نۇقسانلارنى تۈزىتىپ تۇردى. بۇ ھېكايەت مۇنداق ئىدى:

نوشىرۋان ئادىل شىكارغا چىققان جايىدا، ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر كېيىكنى كاۋاپ قىلىپ بىرىشكە توغرا كەلدى. تۇز يوق ئىدى. نوشىرۋان بىر قۇلنى قىشلاققا بېرىپ، «تۇز تېپىپ كەل، ئەمما تۇزنى باھاسى بىلەن ئال، تاكى پۇل بەرمەي تۇز ئېلىش ئادەت بولۇپ قېلىپ، قىشلاق ئەھلى خاراپ بولمىسۇن» دەپ بۇيرىدى. نوشىرۋاننىڭ ئادەملىرى «بىر ئوچۇم تۇز ئالماقلىق بىلەن قىشلاققا نىمە زىيان يىتەر» دىدى. نوشىرۋان ئېيتتى : «زۇلۇمنىڭ تۈرلىرى ئاۋال جاھاندا ئاز ئىدى، كېيىن كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرى زۇلۇمنىڭ خىللىرىنى كۆپەيتىۋەردى ۋە ئاخىرى بۇ دەرىجىگە يەتتى.»

دەرىسخانا شۇ قەدەر جىمجىت ئىدىكى، نورۇز داموللىنىڭ ئېغىر-ئېغىر نەپەس ئېلىۋاتقانلىقى يېنىدىكىلەرگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شۇ چاغدا كىمدۇ بىرىنىڭ پىشايۋاندىن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاياق تاۋۇشى ئاڭلاندى ۋە كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە، دەرىسخانا ئىشىگىدە نورۇز داموللىنىڭ ئوغلى پەيدا بولدى. ئۇنىڭ يېنىغا كەلدى. مەلۇم بولدىكى، قارىكۆز ئايلا بۈگۈن تاڭ سەھەردە ھاجەتكە چىققان يېرىدىن غايىپ بولغانمىش.

نورۇز داموللىنى تالىپلار ئارانلا يۆلىۋالدى.

ئىككى كۈنگىچە ھېچيەردىن قىزنىڭ دېرىكى چىقمىدى. ئۈچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە نورۇز داموللا بامدات نامىزىغا مېڭىپ، دەرۋازىنى ئاچقاندا، قارىكۆز ئايلانىڭ جەسىدى بوسۇغىدا ياتاتتى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىلغان، قوسىقى كۆپتەك كۆپۈپ كەتكەن، كىيىم-كېچەكلىرى پۈتۈنلەي ھۆل ئىدى. كۆرۈنۈشىدىن بۇ مەرھۇم ئىپپەت-نۇمۇسنى ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىنى قۇدۇققا تاشلىغان بولسا كېرەك.

- بۇ چوقۇم ئاشۇ ئىپلاس، ئەپيۇنكەش نەزەرنىڭ ئىشى، - دىدى داموللا ياقىسىنى يىرتىپ.

قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى بىلەن داموللا ئائىلىسى بۇ ئېيتقۇسىز ئېغىر مۇسىبەت كۈنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، شامەخسۇتقا ئەرز يازدى. ئەرز خەتتە دوك دەللىنىڭ ھەركەتلىرى دەلىل قىلىنىپ، قاتىلنىڭ كىم ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن ئىدى.

ھاشىر تەيجى ئەرىز خەتنى تاپشۇرۇۋېلىش بىلەن «ئەمدى نەزەر دىگەن ئەپيۈنكەش مېنىڭ ئالقىنىمدا، تەيجى بەگلىك مەنسۇپىم ئۆمۈر باقى ماڭلىيىمدا بولىدۇ» دەپ خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك تېرىسىگە پاتماي كەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى سۈيقەستى خىيال قىلغىنىدىن ئارتۇقراق ئۈنۈم بەردى. چۈنكى كىمكى نەزەرنىڭ قىلمىش-ئەتمىشلىرىگە چىدىماي، ئوردىغا ئەرىز سۇنۇپ قالسا، شامەخسۇت «شۇنچە خەق پاتقان شەھەرگە مېنىڭ بىر تال ئوغلۇم پاتماپتىمۇ» دەپ قاتتىق كايىپ، ئەرز سۇنغۇچىدىن چوقۇم ئۆچ ئالاتتى. شۇڭا «خوش، داموللام جاناپلىرى، ئەمدىغۇ پەيمانلىرى توشقاندۇر» دەپ پىخىلداپ كۈلەتتى تەيجى.

بۈگۈن زادى ھاشىر تەيجىنىڭ قىلغان ئىشى ئوڭ كېلىدىغان كۈن ئوخشايدۇ. ئۇ، بايىقى خوشاللىقلىرىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي تۇرغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ نەق ئەھۋالى، مۇھىم كىشىلىرى، قورال-ياراقلارنىڭ تۈرى ۋە تەخمىنى سانى، شەھەر-يېزىلاردىن تۆمۈر خەلپىلەرگە ئاشىق ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى چىقىرىپ بېرىۋاتقان يىگىرمىدەك كىشىنىڭ نامى يېزىلغان بىر پارچە مەخپى خەت ئۇنىڭ قولىغا تەگدى. خەت ناھايىتى چىرايلىق يېزىلغان بولۇپ، ئاخىرىدا، تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ شەھەرگە ھوجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇلغان، خەتكە «سېغىزخان» دىگەن ئىمزا قويۇلغان ئىدى. بىراق، ھاشىر تەيجى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى «شەھەرگە ھۇجۇم...» دىگەن سۆزلەرنى ئوقۇپ، ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى ۋە دەرھال شامەخسۇتنىڭ ھوجرىسىغا كىرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى-دە، ئۇنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن شامەخسۇتنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى.

بەي ۋىنچاۋ شامەخسۇتقا «خۇش خەۋەر» يەتكۈزدى.

- ئۇرۇمچىدىن نۇرغۇن قوشۇن كېلىۋاتىدۇ!

بۇ خەۋەر شامەخسۇتقا جان بېغىشلىغاندەك، ئۇ يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئامبالغا قارىدى ۋە ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى. «خۇداغا شۈكرى، كېسەلگە دورىمۇ تېپىلدى» دەپ ئويلىدى ھاشىر تەيجى.

ئون سەككىزىنچى باپ

ئۈچ ئاتلىقنىڭ جاسارىتى

قەھرىمانلارنىڭ جاراڭلىق سادالىرى ئاڭلىنىۋاتقاندا،
ھايىز ناخشىسىنىڭ نېمە كېرىكى بار؟
ئات جەڭگە چېپىپ كېتىۋاتقاندا، مەن قانداق قىلىپ
جىمنىلىكتە ياتالايمەن؟

— ئىبراھىم مۇتىئىي[1]

1

ئۈرۈمچى تەرەپتىن نۇرغۇن چېرىك كېلىۋاتقانلىقى راست ئىدى، تۆمۈر خەلپىلەرمۇ بۇنىڭدىن جەۋەر تېپىپ، شەھەرگە ھوجۇم قىلىش پىلانىنى كېچىكتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. ئەمدى ئۇلار «قانداق قىلىش كېرەك» دىگەن مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ ئولتۇراتتى.

- ھەممىدىن ئاۋال، بۇ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق ئۇقساق ئوبدان بولۇر ئىدى، - دىدى تۆمۈر خەلپە.

- مەن ئۇقۇپ كېلەي! - دىدى ئامانقۇل.

- ئۆزۈڭ يالغۇزلۇق قىلىسەن، ئاز دىگەندە ئۈچ كىشى بېرىڭلار.

شۇ گەپتىن كېيىن، ئامانقۇل ئەنسارى بىلەن يەنە بىر يىگىتنى تاللىۋالدى. قويۇق قاشلىرىنىڭ ئاستىدىكى بىر جۈپ كۆزى ئوتتەك چاقناپ تۇرىدىغان باشقا بىر يىگىت مەنمۇ بارسام دەپ قاتتىق يالۋۇرۇشقا باشلىدى، ئاخىرى، ئامانقۇل ھىلىقى يىگىتنىڭ ئورنىغا مۇشۇ يىگىتنى ئېلىپ، ئەڭ ياخشى ئاتلار بىلەن شۇ كۈنىلا يولغا چىقتى.

بۇ يىگىت « تۆمۈر خەلپە يىغىلىقى» دىن 19 يىل كېيىن، يەنى 1931-يىلى قۇمۇل تاغلىرىدىن باشلىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ زىمىنىغا كېڭىيىش بىلەن شۇ چاغدىكى ئىستىبدات جىڭ شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى. ئۇ چاغلاردا، ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە ئىككى ياشقا كىرگەن، تېخى «ھاجى» بولمىغان ۋە ئۆزىنىڭ يۇرتى تاراتۇ دىگەن تاغدا ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرگەن بىر ياش مەرگەن ئىدى. دادىسى ئىمىنىياز بۇ ئوغلىنىڭ قورقۇمسىز، قەيسەر ۋە ئەمگەكچانلىقىدىن خوش بولسىمۇ، بەزى

قىلىقلىرىدىن رەنجىپ قالاتتى. چۈنكى، ئۇ ئاسان گەپكە كىرمەيتتى. ھەدىسىلا قارا مىلتىغىنى ئېسىۋېلىپ، ئېگىز تاغ ۋە قويۇق قارىغايلىقلار ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى-دە، غانجۇغا ۋە بوكتۇرمىسى تۈلكە-بۆرە تېرىلىرى بىلەن توشمىغىچە ئۆيگە قايتمايتتى. شۇنداق چاغلاردا دادىسى كايىپ، «ئاچ-يالىڭاچ قېلىۋاتامسەن، سېنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆلەي دىدۇق» دەپ ۋارقىرىسا، «ھەركىم ئۆز رىزقىنى ئۆزى تېپىپ يىگەن ياخشى» دەيتتى خوجىنىياز. بىر كۈنى «خەپ توختاپتۇر، مەن سېنى شەھەرگە ئاپىرىپ موللامغا تۇتۇپ بەرمىسەم» دەپ قاتتىق كايىدى بوۋاي. «ھە، سەن-زە، مېنى ئەمدى چەلپەكچى موللام قىلاي دەمسەن، ئۆلسەممۇ بارمايمەن» دىدى ئۇ.

بولۇپمۇ، ئۇلۇش يىل بولغان بىر ۋەقە بوۋاينى قاتتىق رەنجىتتى: شامەخسۇتنىڭ ساناقچى بەگلىرى بىلەن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ بىرى ھۆزۈل دىگەن مالچى بوۋاينى گېلىدىن سىقىپ ئۆرۈۋاتقاندا، خوجىنىياز يۈگۈرۈپ كېلىپ، «ئۆزۈڭدىن ئاجىزنى شۇنچە ئانىي تاپقان بارمۇ؟ دەپ ھىلىقى ياساۋۇلنى بىر مۇشت بىلەن ئۆرۈۋېتىپ جىدەلنى سېتىۋالغان. ئىمىننىياز بەگلەرنىڭ ئاغزىنى مايلاپ يۈرۈپ، ئاران قۇتۇلغان ئىدى. شۇندىن بۇيان، دادىسى ئۇنىڭ بىلەن گەپلەشمەيتتى.

تۆمۈر خەلپىلەرنىڭ كۆشۆتە ئېغىزىدىكى غەلبىسى شامەخسۇتنى قانچە بىئارام قىلغان بولسا، خەلقنى شۇنچە روھلاندۇرۇپ، كەلگۈسىدىن ئۈمىتۋار قىلغان ۋە شۇندىن كېيىن، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپىيىشكە باشلىغان ئىدى. شۇ قاتاردا خوجىنىياز پالگانمۇ يىگىرمىدەك يىگىت بىلەن كېلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلغان ۋە ئۇۋ قىلىپ يۈرگەن تاغلاردا ئامانقۇل بىلەن تونۇشۇپ قالغانلىغى ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە كىرىش بىلەنلا ئۇنى ئامانقۇل ئۆز قىسمىغا، يەنى چارلىغۇچىلار قىسمىغا قوشۇۋالغان ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئامانقۇل ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەرگە خاس قىسقا مىلتىقلىرىنى تونلىرىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ ھېچكىمگە كۆرۈنمەي، كېچە-كۈندۈزلەپ يول ماڭدى. ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان يولنى يىراقتىن كۈزىتىپ، قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئاستانە دىگەن يۇرتتىن ئۆتكەندە، قويۇق چاڭ توزاڭنى كۆرۈپ قالدى-دە، يولغا بىرئاز يېقىنلىشىپ، ئاتلىرىنى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى قويۇق يۇلغۇنزارلىقتا يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزلىرى ئەپلىك بىر جايدا دۈشمەننى كۈزىتىشكە باشلىدى. ئەگرى-بۈگرى هارۋا يولدا ئۈزۈنغا سوزۇلۇپ مېڭىۋاتقان قوشۇن خۇددى ئۇۋ ئىستەپ كېتىۋاتقان يوغان بىر سۆرلۈك يىلانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق بولۇپ، ئاتلىقلار ئارىسىدا ئىككىدىن خېچىر قوشقان ئۈچ بېيجىڭ مەپىسى بار ئىدى (ئېھتىمال، بۇ مەپىلەردە لەشكەر باشلىقلىرى بولسا كېرەك). ئۇلاردىن كېيىن، ھەر بىرىنى ئۈچ ئات سۆرىگەن بەش زەمبىرەك ئۆتتى، قۇيرۇق قىسمىدا ئۈچتىن ئات قوشۇلغان بىرنەچچە گۇدۇڭ ھارۋا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ بەزىلىرى ھارۋىلارنى ياقىلاپ ياياق ماڭاتتى، بەزىلىرى ھارۋىلاردا ئۆگدەپ ئولتۇراتتى.

ئامانقۇللارچېرىكلەرنى ساناپ ئولتۇرۇپ، بىرەرسىنى قانداق قىلىپ تىرىك قولغا چۈشۈرۈشنىڭ يولىنى ئويلاپ تۇرغاندا، ئەڭ ئاخىرقى ھارۋىنىڭ چاقى كوداڭغا چۈشۈپ كېتىپ ھارۋىنىڭ شوتىسى سۇنۇپ كەتتى. ھارۋىدىكىلەر مىلتىقلىرىنى ئۆز جايىغا قويۇپ، ھەممىسى يەرگە چۈشتى. ئۇلار جەمئىي بەش كىشى ئىدى. ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلغان ئاۋازلار بىلەن ئالدىدىكى ھارۋىلارمۇ توختىدى. بىر ئاتلىق چېرىك ھىلىقى شوتىسى سۇنغان ھارۋىنىڭ قېشىغا كېلىپ، بىر نىمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ قويۇپ كېتىۋەردى. چېرىكلەر ئاتلارنى چىقىرىپ، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن

ھەپىلىشىشكە باشلىدى. ئالدىنقى ھارۋىلار بىر دۆڭلۈكتىن ئۆتۈپ كۆزدىن غايىپ بولدى.

ئامانقۇللار دەرھال ئاتلىرىغا مىندى-دە، يۈلغۇنلۇق، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، تۈيدۈرماستىن ھارۋىغا يېقىنلاشتى ۋە ئون نەچچە قەدەم قالغاندا، بىردىنلا «كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ ملتىقلارنى شاراقلاتتى. باياتىن بىرى ھىچنىمىگە قارىماي، ھارۋىنىڭ شوتىسى بىلەن ھەپىلىشىپ تۇرغان چىرىكلەر چۆچۈپ كەتتى، بەزىلىرى دەرھال قولىنى كۆتەردى، بەزىلىرى يەرگە تىزلاندى. «كۆتەر قولۇڭنى، بولمىسا ھەممىڭنى ئاتىمەن!» دەپ تەكرارلىدى ئامانقۇل. چىرىكلەر غال-غال تىترەيتتى. شۇ ئارىدا، ياش بىر چىرىك « ئاتماڭلار ئاغىنىلەر، مىنى ئاتماڭلار. مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش مۇسۇلمان بالىسى» دىدى ساپ غۇلجا ئۇيغۇرلىرى تەلەپپۇزىدا.

ئامانقۇللار بۇ چىرىكلەر ئارىسىدا ئۇيغۇرچە بىلدىغان بىرسىنىڭ چىقىپ قالغانلىقىدىن خوشال بولۇشتى.

- جىنىڭغا ئىچىڭ ئاغرىسا، ماۋۇلارنىڭ قولىنى باغلا! - دىدى ئامانقۇل.

ھېلىقى ياش چىرىك ھارۋىنىڭ ئاغامچا-تاسمىلىرى بىلەن ھەمرالىرىنىڭ قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاشقا كىرىشتى. ئەنسارى ئاتتىن ئىرغىپ چۈشۈپ، باغلاقلىق چىرىكلەرنى بىر بىرىگە چاتتى ۋە شەپكىلىرنى ئاغزىغا تىقىپ قويىدى.

- ھە ئۆزۈڭ نىمە ئادەمسەن؟ - دىدى ئامانقۇل ھېلىقى ياش چىرىككە.

- مەن ئىلىخونىڭ باياندايى دىگەن يېرىدىن، ئۆزۈم دىخان بالىسى. ئىلى جاڭجۈڭى ئۇرۇمچى جاڭجۈڭى بىلەن سوقۇش باشلىغاندا، ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. بۇلار ماڭا ھارۋىسىنى ھەيدىتىپ كېتىۋاتىدۇ.

- بۇ چىرىكلەرنىڭ سانىنى، قورال-ياراقلىرىنى، باشلىقلىرىنى بىلەمسەن؟

- بىلمەن بەش قولدەك بىلمەن.

ئامانقۇل ئەمدى ئارتۇق گەپ سوراپ تۇرۇشنىڭ ۋاقتى ئەمەسلىگىنى ئېسىگە ئېلىپ، «راست بىلەمسەن» دەپ گەپنى ئۆزمەكچى بولدى.

- راست بىلمەن. بەش ئايدىن بىرى، شۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇرسام، نىمشقا بىلمەيمەن؟ يالغان ئېيتسام ئۆز ئۆۋالىم ئۆزۈمگە.

- ئۇنداق بولسا، سىنى باشلىقىمىزنىڭ ئالدىغا ئاپىرىمىز. قالغان گەپنى شۇ يەردە قىلايلى.

- رەھمەت سىلەرگە ئاغىنىلەر.

- ھارۋىدا نىمە بار؟

- تۆت ساندۇق ئوق بار.

شۇنىڭدىن كىيىن، ئامانقۇللار ھارۋىدىكى ئوقلار بىلەن چىرىكلەرنىڭ ملتىقلىرنى ئاتلارغا ئارتتى.

ۋە ھېلىقى ياش چىرىكنى بىر ئاتقا مىندۈرۈپ، تاغ تەرەپكە راۋان بولدى. قالغان چىرىكلەر شۇ پېتى قالدى.

يولدا كېتىۋېتىپ خوجىنىياز پالگان ھېلىقى ياش چىرىكنىڭ ئېتىنى سورىدى.

- ئېتىم ئابدۇللا، ئۆزۈم تارانچى.

- ئۇنداق بولسا، سىنى ئابدۇل تاران دىسەك بولىدىكەن، - دىدى خوجىنىياز، ھەممىسى كۈلۈشۈپ كەتتى.

شۇندىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئېتى ئابدۇل تاران بولۇپ قالدى.

ئامانقۇل يول بويى ئابدۇل تاراندىن بۇ چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ ماڭدى. ئابدۇل تاران بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسنى سۆزلەپ بەردى.

2

ئۇلار قانداق تېز كەلگەن بولسا، يەنە شۇنداق تېزلىك بىلەن بىرنەچچە مەنزىل يول ماڭدى. بىر كۈنى تاڭ سۈزۈلگەندە، قورايىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆرۈك غولىنىڭ ئىچىدە، ئالدى تەرەپتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قالدى. ئامانقۇللار «بۇنچە ئەتىگەن شەھەر تەرەپكە ئات چاپتۇرۇپ ماڭغان كىم ئىكىن؟» دەپ تۇرغاندا، ھېلىقى ئاتلىق ئۇلارنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرھال يولنى ئۆزگەرتتى. ئامانقۇل گۇمانلىنىپ، خوجنىياز پالگان بىلەن ئۇنى قوغلىدى. ئۇ، قېچىپ كېتىۋېتىپ، ھە دەپ ئوق چىقىراتتى. خوجنىياز پالگان ئۇنى ئاتماقچى بولغاندا، ئامانقۇل: «ئاتما، تىرىك تۇتۇش كېرەك» دىدى. خوجنىياز پالگان «ئۇنداق بولسا، مۇنداق قىلايلى!» دىدى- دە، ئىككى يۈز قەدەمچە ئالدىدا چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ بىر پۇتىنى ئۈزۈۋەتتى. ئات مۈدۈرۈلۈپ يىقىلدى. ئاتلىق ئات ئاستىدا قالدى، قولىدىكى مىلتىغمۇ بىر چەتكە پىقىراپ چۈشتى.

خوجنىياز پالگان ئۇنى ئات ئاستىدىن سۆرەپ چىققاندا، بۇ ئادەم ئامانقۇلغا تونۇشتەك بىلىندى، باش كۆزلىرى يېرىلغان، ئۈستىگە ئەسكى چاپان كىيىۋالغان ياقۇپ ياساۋۇل غال-غال تىترەپ تۇراتتى. ئامانقۇل بىر نەچچە ئاي بۇرۇن نېرىنكىردا بولغان ئەھۋاللارنى دەرھال ئېسىگە ئالدى-دە، ئاچچىقىغا پايلىماي، ئۇنى بىر-ئىككى كاچات سىلىۋېتىپ:

- ھەي خوتۇنتالاق، بۇ يەردە نىمە قىلىپ يۈرسەن؟ - دەپ گېلىدىن سىقتى.

- بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، - دەپ يىغلاشقا باشلىدى ياقۇپ ياساۋۇل.

- ھە، ئېيتە! بۇ يەردە نىمە قىلىپ يۈرسەن؟

ياقۇپ ياساۋۇل تىترەپ تۇرۇپ ئەھۋالنى ئېيتتى. ئۇ، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇيرۇغى بويىچە، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كېچىسى ھوكەر يۈلتۈز ئۆرلىگەندە، مۇشۇ غولىنىڭ يۇقۇرسىدىكى بىر كۆك قورام تاشنىڭ يېنىغا ئۇلگۇرۇپ كېلىدىكەن، ئۇ يەردە نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت تاپشۇرىدىكەن، بۇگۈن كېچە خامۇش نىمىشقىدۇر كېچىكىپ كەپتۇ. ياقۇپ ياساۋۇل ئۇنى ساقلاپ تۇرۇپ، خەتنى ئالغاندىن كېيىن ماڭغان ئىكەن.

- خەت قېنى؟

ياقۇپ ياساۋۇل قويىندىن تېرە خالتىنى چىقىرىپ ئامانقۇلغا ئۇزاتتى. خالتىنىڭ ئىچىدىن تۆت پۈكلەنگەن خوتەن قەغىزى چىقتى. ئۇنىڭغا قۇمۇش قەلەم بىلەن نۇرغۇن گەپلەر يېزىلغان ئىدى. ئامانقۇل خەت بىلمەيتتى. خوجنىياز پالگانغا قارىدى، ئۇمۇ بېشىنى چايقىدى.

- خەير، بۇ خەتنى خەلپەمنىڭ ئۆزى ئوقۇسۇن، - دىدى ئامانقۇل ئاندىن ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ پوتىسىنى يەشتۇرۇپ قولىنى باغلىدى.

بايىقى پۇتى سۇنغان ئات خاقىراپ ياتاتتى.

- بۇ جانىگەر قىينىلىپ كەتتى، - دىدى خوجنىياز پالگان.

– ئەمدى ئىلاج يوق، بوغۇزلىۋېتەيلى، – دېدى ئامانقۇل، سويۇپ ئالدىغان كىشى چىقىپ قالارمىكىن دىگەن ئۆي بىلەن ئەتراپقا قاراپ. ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. ئاشۇغچە، ئەنسارى بىلەن ئابدۇل تارانمۇ يېتىپ كەلدى.

ئۇلار ياقۇپ ياساۋۇلنى قولىدىن سۆرۈتۈپ يولغا راۋان بولدى. تۆرۈك كەنتىنىڭ چېتىگە كەلگەندە، بىرىنچى ئۇچۇرغان كىشىگە ھېلىقى بوغۇزلانغان ئاتنى سويۇۋېلىشنى تاپشۇردى.

ئامانقۇللار تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىنقى سەپتىكى قارارگاھىغا يېتىپ كەلگىچە، ياقۇپ ياساۋۇلنى تونۇيدىغان ئۇنلارچە كىشى ئامانقۇللارنىڭ قورۇغداپ تۇرۇشىغا قارىماي، تاش داشگال ئېتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا ئاز قالدى ۋە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەر بىردەمدە ھەممىگە تارقىلىپ كەتتى.

ئامانقۇل قارارگاھ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ، ئەنسارىغا «چاققان بول ئۇكام، خامۇش ماڭغىنى نەدىن بولسا تېپىپ، پۇت-قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ھەيدەپ كەل»دېدى.

قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئامانقۇللارنىڭ بۇ قېتىمقى چارلاشتا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ۋە ئابدۇل تاراندىن يول بويى ئاڭلىغانلىرى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرنى ئاڭلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇل تاراننى ئەپكىرىپ، يەنە بىر مۇنچە گەپلەرنى سورىدى. مەلۇم بولدىكى، ئىلى جاڭجۇڭى سۇڭ جۇڭشەننى قوللاپ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، ئىلىدىكى ھېكىم بەگ غوجا قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى بىرەر يۈز يىگىتنى ئىلى جاڭجۇڭىنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتكەن ئىكەن. ئابدۇل تارانمۇ شۇ قاتاردا ھەربىي سەپكە كىرىدىكەن ۋە شىخوغا كەلگىچە ئۈرۈمچى چېرىكلىرى بىلەن سوقۇشىدىكەن. شىخو ئۇرۇشىدا، ئىلى جاڭجۇڭىنىڭ لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان چيەن دارىن قوزغىلاڭچىلاردىن يۈز ئۆرۈپ، ئۈرۈمچى جاڭجۇڭى يۈەن دا خۇا تەرەپكە ئۆتۈۋالىدىكەن. ئابدۇل تاران بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر يىگىتلىرى چيەن دارىننىڭ پولكىدا ئىكەن. چيەن دارىن ئۇلارغا ئىشەنمەي، ھەممىسنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئات ھارۋا ئىشلىرىغا قويۇپتۇ. بۇ يىگىتلەرنىڭ پۇرسەت تاپالىغانلىرى قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. ھازىر يۈەن داخۇانىڭ ئورنىغا ياڭ زىڭشىڭ ئولتۇرۇپتۇ. چيەن دارىن ياڭ زىڭشىڭ بىلەنمۇ ئەپ ئەمەسكەن. شۇڭا، شىنجاڭدا تۇرالماي، يۈەن داخۇا بىلەن ئىچكىرىگە كەتمەكچى بولۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى چېرىكلەرنى باشلاپ يولغا چىقىپتۇ.① يۈەن داخۇا بىلەن چيەن دارىننىڭ ھەر ئىككىسى خان تەرەپدارلىرى ۋە شامەخسۇتنىڭ كونا دوستى بولغاچقا، قۇمۇلدا ۋاقىتلىقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلەرگە ناھايىتى ئۆچ ئىكەن. ئۇلار قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن ئىچكىرىگە كەتكىدەك. بۇ قېتىم ئۇلار بىلەن كەلگەن چېرىكلەر جەمى بەشيۈز كىشى بولۇپ، ئۇلاردا بەش زەمبىرەك ۋە نۇرغۇن ئوق-دورا بار ئىكەن. مىلتىقلىرىنىڭ ھەممىسى پەرەڭ مىلتىق ئىكەن.

– چيەن دارىن دىگەن قانداق نىمە؟ – دەپ سورىدى خوجنىياز پالگان.

---

① 1912-يىلى ئاپرىلنىڭ ئاخىرلىرى ئىلى ۋاقىتلىق ئىنقىلاۋىي ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى خان لەشكەرلىرىنى ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كەلگەندە، مانجۇ خانلىغىنىڭ سادىق مالىيى يۈەن داخۇا «شىڭخەي ئىنقىلاۋى» نىڭ مىۋىسى بولغان «جۇمھۇرىيەت» نى ئېتىراپ قىلىپ، ئىلى تەرەپ بىلەن سۈلھى تۈزەشكە مەجبۇر بولدى ۋە ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى چۆچەك شەھىرىدە سۆھبەت باشلىدى. شىنجاڭدا خانلىق ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن يۈەن داخۇا دەرھال ئۆز ئورنىغا قەشقەر دوتيىي(ۋالىسى) يۈەن خۇڭيۈنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىلىغىغا كۆرسەتتى. بىراق، شۇ يىلى 7- ماي كۈنى، قەشقەردىكى «گېلاۋخۇيچىلار» يۈەن خۇڭيۈنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن، يۈەن شىكەي باشچىلىغىدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۈرۈمچى دوتيىي (ۋالىسى) ياڭ زىڭشىڭنى شىنجاڭنىڭ باش ۋالىلىغىغا تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىدىن يۈز ئۆرىگەن چيەن گۇاڭخەن (چيەن دارىن) نىڭ ھىمايىسىدە، قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتماقچى بولۇپ، يولغا چىققان ئىدى.

- خۇددى پوڭزەككە ئوخشاش دوپ-دوغلاق، قارا چوقۇر، يىلاندەك ئاچچىغى يامان، يېشى قىرىقلاردىن ئاشقان ئادەم، - دەپ جاۋاپ بەردى ئابدۇل تاران.

- ئۆزى جەڭگە كىرەمدۇ؟

- بۇ چېرىكلەرنىڭ يوسۇنىدا، باشلىقلىرى جەڭگە كىرمەيدۇ، سەپنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ، قاچقانلارنى ئاتىدۇ.

تۆمۈر خەلپە ئابدۇل تاراننىڭ سەمىملىكىدىن رازى بولۇپ مۇنداق دېدى:

- ئوبدان يىگىت ئىكەنسەن، ئۇستۇڭىشىڭنى يۆتكەپ، بىر نەچچە كۈن ئارام ئال. ئاندىن، ياخشى بىر ئات بىلەن يولغا سېلىپ قويايلى، ئېلىغا بېرىپ ئاتا-ئاناڭنى تېپىۋال.

ئەنسارى ئابدۇل تاراننى ئۆيدىن ئەپچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قويىندىن تېپىلغان ھېلىقى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرايىدا بارغانسىرى ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆچىيىپ «بۇ نىمە گەپ؟» دېدى-دە، خەتنى يېنىشلاپ ئۈنلۈك ئوقۇدى. ھەممەيلەن چۆچۈپ كەتتى. بۇ خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەھۋالىدىن تاشقىرى، يېقىندا تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قورال- ياراغ ئەۋەتكەنلىگى ھەتتا ئامانقۇل، خوجنىياز پالگان ۋە ئەنسارىلارنىڭ ئۇرۇمچىدىن كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ماڭغانلىقىمۇ يېزىلغان ۋە ئاخىرغا «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى.

- خامۇش ماڭقا، خەت يېزىشنى بىلەمدۇ؟- دەپ سورىدى تۆمۈر خەلپە.

- ۋاي تاڭەي، بىز بىر يۇرتتا تۇرۇپ، ئۇنىڭ مەكتەپتە ئوقۇغىنىنى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان، - دېدى ئامانقۇل.

- خامۇش ماڭقا خەت بىلگەندىمۇ مۇنچىلىك چىرايلىق يازالىشى ناتايىن. قاراڭلار، بۇ خېلى ئۇزاق زامان ئۇستاز كۆرگەن ئادەمنىڭ قەلىمىدەك قىلىدۇ. بۇنى كىم يازغاندۇ؟ - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- ياقۇپ ياساۋۇلدىن گەپ سوراپ باقمايمىزمۇ؟- دېدى ئېلى پالگان.

ئامانقۇل باش-كۆزى يېرىق ياقۇپ ياساۋۇلنى سۆرەپ كىردى. خېلى ئۇزۇن سوراق قىلىشتى. بىراق، ئۇ بايا ئامانقۇللارغا ئېيتىپ بەرگەن گەپلەردىن بۆلەك، ھېچقانداق يېڭىلىق ئېيتىپ بېرەلمىدى.

- ئەمدى بۇ مۇرتەتنى قانداق قىلساق بۇلار؟- دېدى ئېلى پالگان ئۆي خالى قالغاندا.

- ئۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، - دېدى قارا بوسۇق قولىغا مىلتىقنى ئېلىپ.

- توختا ئۇكام، ھازىرچە سولاپ قويايلى، ھېلىقى «سېغىزخان» نى تۇتقاندىن كېيىن، نىمە قىلساق قىلارمىز، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- سېغىزخان ساي بېشىدا، قوينىڭ قېنى ئاي بېشىدا دەپ، ئاي بېشىنى ساقلايمىزمۇ؟ سەنزە تۆمۈر ئاكا، بەكمۇ ئېغىر ئادەم جۇمۇ!

- سەۋىر قىلساڭ غورىدىن ھالۋا پىشۇر، دىگەن گەپ بار ئەمەسمۇ، - دەپ كۈلدى تۆمۈر خەلپە.

- بۇ «سېغىزخان» دىگەن كىمكىن- ھە؟ خەپ توختاپتۇر ئاسماندا بولساڭ تاپىنىڭدىن، يەردە بولساڭ كوكۇلىڭدىن تارتىپ چىقمايدىغان بولسام! - دېدى قارا بوسۇق غەزەپ بىلەن.

- «سېغىزخان» نىڭ ئۇۋىسىنى خامۇش ماڭقا بىلىدۇ. ئاۋۋال شۇنى تېپىش كېرەك، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

ئون توققۇزىنچى باپ

«ئەرۋاھ»

بۇ — ئويۇن ئەمەس، بۇ — تۇرمۇش،
تۇرمۇشتا تاماشاچىلار بولمايدۇ.
— يۇلىئۇس فۇچىك

1

خامۇش غايىپ بولۇپ كەتكەندەك، شۇ كۈنى كەچكىچە ھېچيەردىن تېپىلمىدى. ئۇ بېقىپ يۈرگەن قويلارمۇ، بىر جىرانىڭ ئىچىدە قالغان ئىدى. بۇ ئىشقا ھەممىدىن ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگان ئىچ-ئىچىدىن تىت-تىت بولۇپ، كېچىچە تۈزۈكرەك ئۇخلىماي چىقتى.

ئەتىسى يەنە بىر مۇنچە كىشىلەر خامۇشنى ئىزلەپ، تەرەپ-تەرەپكە كېتىشتى. شۇ ئارىدا كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ ئۆلۈكى تېپىلغانلىقىنى خەۋەر قىلدى.

خامۇش جىلغىنىڭ ئۇ قېتىدىكى ئۆڭكۈردە دۈم ياتاتتى، سول تاغىقىنىڭ ئاستىدىن ئىككى يەرگە پىچاق ئۇرۇلغان ئىدى.

تۈنۈگۈن، ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ قولغا چۈشكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر قانداق تېز تارالغان بولسا، خامۇشنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدىكى گەپمۇ بىردەمدە ھەممىگە يېيىلىپ كەتتى.

- بۇنى كىم ئۆلتۈرگەندۇ؟- دىدى خوجىنىياز پالگان ئۆلۈككە قاراپ.

- بۇ چوقۇم ھېلىقى «سېغىزخان» نىڭ ئىشى، - دىدى ئامانقۇل، خۇددى «سېغىزخان» نى تاپماقچى بولغاندەك ئادەملەر ئارىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ.

- مانا ئەمدى «سېغىزخان» نىڭ ئۆۋىسىغا بارىدىغان يولمۇ ئۈزۈلدى، - دىدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىق بىلەن. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ياقۇپ ياساۋۇلنى داۋراڭ بىلەن ئەپكېلىپ خاتا قىلغانلىقىنى چۈشەنگەندەك يەرگە قاراپ جىم تۇرۇشتى.

- بولار ئىش بولدى، ئەمدى ۋاقتىدا كۆمۈۋېتىڭلار. پۇراپ كەتمىگەي يەنە، - دىدى تۆمۈر خەلپە ئاتقا مىنىۋېتىپ.

- ئايەت ئوقۇپ قويمامدىلا، - دىدى ئامانقۇل، بىر چەتتە تۇرغان ئاخۇن قارىغا قاراپ.

- يوقسۇ، يوقسۇ مۇنداقلارغا ئايەت ئوقۇش ھارام، - دىدى ئاخۇن قارى قىزىرىپ كېتىپ.

بىرنەچچەيلەن ئازگالغا توپا تاشلاۋاتقاندا، ئايقىز ئامانقۇلغا « باياغى ئەخمەت كۈرۈك ئېسىڭىزدە بارمۇ؟» دىدى.

- بار، بار! بۇ خامۇش ماڭقىمۇ كەلگەن كۈنىلا ئەمەت كۈرۈككە ئوخشاش ھاڭغا موللاق ئېتىپ، قاغا-قۇزغۇنلارغا يەم بولسا ئوبدان بولاتتى، تۆمۈر ئاكامۇ ئەمدى بىلىپ قالغاندۇ. - دىدى ئامانقۇل ئايقىزغا قاراپ.

شۇ كېچىسى يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى:

تۈنۈگۈن ياقۇپ ياساۋۇل قارارگاھتا بىر كېچە باغلاقلىق تۇرغاندىن كېيىن، بۈگۈن ئامانقۇل ئۇنى مەلىگە ئەپكېلىپ بىر ئۆيگە سولاپ قويغان ئىدى. بۇ ئۆي مەسچىت تېمىغا تۇتاش قىلىپ سېلىنغان مۇستەھەپخانىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئىشىگى خېلىلا كونىراپ قالغاچقا، ئامانقۇل ئۇنىڭ پۇت-قولىنى يەنە باغلاپ تاشلىدى. كېچىسى كۈزەتچى قويۇش لازىملىغىنى ئويلاپ، ئىككى يىگىتنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بىراق، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىز «چېرىكلەر كېلەي دەۋاتقاندا، يىگىتلەرگە مەلىدە نىمە بار، پۇت-قولى باغلاقلىق بىر ئىتنى بىز ساقلىيالمايمىزمۇ» دەپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە رەۋشخان مومايىنىڭ تاۋى يوق بولۇپ قالغان ئىدى. سەپەرقۇل قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ يىمەك-ئىچمەك ۋە باشقا تەمىنات ئىشلىرى بىلەن بەنت بولۇپ، كۆپىنچە تاغ-قىرلاردا تۈنەپ قالاتتى. ئامانقۇل ھەپتە-ھەپتىلەپ ئۆيگە قايتمايتتى. پەقەت بەزى كۈنلىرى ۋاقىت تاپالىسا، ئۆيىنى يوقلاپ كېلەتتى-دە، بىردەم ئولتۇرۇپ يەنە ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېتەتتى. شۇڭا، ھۆسنارىخان ئايقىزغا ھەمرا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ يۈرەتتى.

ئامانقۇل ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ بايىقى گېپىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «ئەمىسە ئۆزۈڭلار بىر نىمە قىلىڭلار» دەپ كېتىپ قالدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مەسچىت ھوجرىسىدا يېتىپ قوپىدىغان شەرۇللا بوۋاينىڭ قېشىغا كىرىپ مەسلىھەتلەشتى. ئاخىرى، باشقىلارنى ئاۋارە قىلماي، پەقەت شەرۇللا بوۋاينىڭ ئون ئىككى ياشلىق نەۋرىسى گالىنى چاقىرىپ كېلىپ، بۈگۈن كېچە نۆۋەت بىلەن كۈزەتچىلىك قىلىدىغان بولۇشتى.

شۇنداق قىلىپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان مىلتىقلىرىنى مۈرىلىرىگە ئېسىپ، تۈن نىسپىدىن ئاشقىچە كۈزەتچىلىك قىلدى. «قارا يىلپىز» رەۋشخان مومىنىڭ بوسۇغىسىدىن دالجىماي ئۆيىنى ساقلاپ ياتتى (رەۋشخان مومايلارنىڭ ئۆيى مەسچىتكە يېقىنلا يەردە ئىدى). نۆۋەت شەرۇللا بوۋايغا كەلگەندە، گالى بوۋىسىنىڭ نەيزىسىنى ئېلىپ، ئىككى سەكرەپلا ھىلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خۇددى ئەسكەردەك، نەيزىسىنى تىك تۇتۇپ، ئىشىك تۈۋىدە قېتىپ تۇردى. شەرۇللا بوۋاي نەۋرىسىگە زوقلىنىپ بىردەم قاراپ تۇرغاچ، «بېرى كەل بالام، كۈزەتچىلىكنى ئولتۇرۇپ قىلساقمۇ بولىدۇ» دەپ، تام تۈۋىدىكى سۇپىغا ئولتۇردى ۋە نەۋرىسىنى ئۇخلاپ قالمىسۇن دىگەن خىيال بىلەن ئۇنىڭغا ئۇنىڭغا چۆچەك ئېيتىپ بېرىشكە باشلىدى. بالا «ھە... ھە...» دەپ ئولتۇرۇپ، بىر چاغدا ئۇخلاپ قالدى. شەرۇللا بوۋاي كىگىز قالپىغىنى ئۇنىڭ بېشىغا قويۇپ بەردى. چۈنكى ئۇ، «بۈگۈن كېچە كۈزەت قىلىمىز» دىگەن گەپنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، نەۋرىسىنىڭ زادى ئۇخلىيالمىغانلىغىنى بىلەتتى.

تەبىئەتمۇ خۇددى ئۇيقۇغا كەتكەندەك، پۈتۈن ئەتراپ جىمجىت ئىدى. پەقەت يىراقتا ئېقىۋاتقان تاغ سۈيىنىڭ كۆڭۈللەرگە ئارام بېغىشلىغۇچى مۇزىكىدەك يېقىملىق شاقىراشلىرىلا

ئاڭلىنىپ تۇراتتى. شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا ئېرىنچەكلىك بىلەن ئۈزۈپ يۈرگەن تولۇن ئاي ھەممە ئەتراپنى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەن ئىدى.

شەرۇللا بوۋاي ئۆز ئېتىقادى بويىچە، جىن-ئالۋاستىلارنىڭ زىيانداشلىقىدىن ساقلايدۇ، دەپ ئىشەنگەن «ئايەتەلكۇرسى» دىگەن ئايەتنى تەكرار-تەكرار ئوقۇپ بىردەم مېڭىپ يۈرگەندىن كېيىن، سۇپىغا ئولتۇرۇپ، نەيزىگە تاياندى. ئاستا-ئاستا ئۇنىمۇ ئۇگدەك بېسىشقا باشلىدى. شۇ ئارىدا كۆزىگە بىر نىمە كۆرۈنگەندەك بولدى: بېشىدىن تاپىنىغىچە ئاقما ئورالغان ئىگىز بىر گەۋدە بوۋايغا يېقىنلاشماقتا ئىدى. بوۋاي بۇنى «ئەرۋاھ» دەپ ئويلاپ، كۆزىنى مەھكەم يۇمۇۋالدى. شۇ ھامان كىچىك بىر قول بوۋاينىڭ گېلىنى سىقتى. ئارقىدىنلا قاتتىق بىر نەرسە بېشىغا تەگدى. بوۋاي ھۇشسىزلىنىپ سۇپىغا يىقىلدى. «ئەرۋاھ» ئىشىكنى ئەپچىللىك بىلەن قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۆيگە كىرىپ كەتتى. ئارقىدىنلا ياقۇپ ياساۋۇلنىڭ جان تالىشىپ خىقىراۋاتقان ئاۋازى ئاڭلاندى. «ئەرۋاھ» ئۆيدىن ئىتتىك چىقىۋېتىپ، تامغا يۆلەكلىك تۇرغان ئىشىككە پۈتلىشىپ كەتتى. ئىشىك يىقىلىپ، «تاق» قىلغان ئاۋاز ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ «قارا يىلپىز» قاۋاپ تاشلىدى. باشقا ھويلىلاردىكى ئىتلارمۇ قاۋاشقا باشلىدى. ھىلىقى «ئەرۋاھ» مەسچىتنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ كۆزدىن غايىپ بولدى.

كىيىم-كېچەكى بىلەنلا ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان چۆچۈپ ئويغاندى-دە، ملتىقلىرىنى ئېلىپ مەسچىتكە يۈگۈردى. ياقۇپ ياساۋۇل بوغۇزلاپ تاشلانغان ئىدى. ئايقىز ئاسمانغا قارىتىپ، ئارقا-ئارقىدىن ئىككى پاي مىلتىق ئاتتى. ئۆي-ئۆيدىن يۈگۈرۈشۈپ چىققان ئادەملەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭلىرى بىلەن مەلە ئىچىنى ئەنسىزچىلىك قاپلاپ كەتتى.

2

ئامانقۇل ئۆزىنىڭ ئۆيدە باش-كۆزى تېڭىلغان شەرۇللا بوۋىغا ئۇسسۇزلۇق ئىچكۈزىۋاتقاندا، ياش ئىمام ئاخۇن قارى بامدات نامىزىدىن يانغان جامائەتنى باشلاپ، ئەھۋال سوراپ كىردى.

- توۋا دەيدىغان ئىش! ۋالاھۇ ئەلەم، بۇمۇ ئاخىر زاماننىڭ ئالامەتلىرىدىن بولسا كېرەك، - دىدى ئاخۇن قارى تۆردە ئولتۇرۇپ.

«توۋا، توۋا» دەپ ياقىسىنى تۇتۇشتى ياشىنىپ قالغان كىشلەرنىڭ بەزىلىرى.

- ئىمام ئاخۇنۇم، - دىدى ئامانقۇل ئاخۇن قارىغا قاراپ، - ئۆزلىرى ئوقۇغان كىتاپلاردا ئاخىر زامان بولغاندا، «ئەرۋاھ» لار قولىغا تىغ ئېلىپ ئادەم ئۆلتورىدىغان ئىشلار بولىدۇ، دەپ يېزىلغانمۇ؟

- ۋەللاھۇئەلەم، مۇقەددەس كىتاپلاردا بۇ خۇسۇستا ئۇچۇر بېرىلمىگەن بولسا كېرەك، - دىدى ئىمام كىچىككىنە سەللىسىنى تۈزىتىپ تۇرۇپ.

- ئۇنداق بولسا، شەرۇللا بوۋاينىڭ بېشىنى يېرىپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى بوغۇزلىۋەتكەن «ئەرۋاھ» بىزگە ئوخشاش تىرىك ئادەممۇ نىمە؟ - دىدى ئامانقۇل ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

ياش ئىمام بىر ئاز ئوڭايسىزلانغاندەك يەرگە قارىۋالدى، ئاندىن:

- ئاللا تائالانىڭ ھىكمەتلىرى كۆپ. بىز بەندىلەر بۇ ھىكمەتلەرنىڭ سىرىنى بىلىپ

كېتىشكە ئاجىزمىز، - دېدى.

- ئالىلانىڭ ھېكمەت سىرلىرىنى بىلەلمىگەن بىلەن بەندىنىڭ سىرىنى بەندە بىلەلەيدۇ، - دېدى ئامانقۇل يەنە ئىمامغا تىكىلىپ قاراپ.

نۇرۇل بوۋاي ئامانقۇلنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دېدى:

- بىگىز قاپتا ياتماس، ئۆلۈك تاغاردا دەپ، بۇ ئىشنىڭ سىرىمۇ ئېچىلىپ قالار.

ياش ئىمام «ئىنشائاللا شۇنداق بولۇر» دەپ دۇئا ياندۇرۇپ ئورنىدىن قوپتى.

توپ-زەمبىرەك ۋە ئەك يىغى مىلتىقلار بىلەن قوراللانغان ئۇرۇمچى چېرىكلىرىنىڭ يەرلىك چېرىكلەر بىلەن بىرلىكتە قوزغايدىغان يىغى ھۇجۇمغا قانداق تاقابىل تۇرۇش مەسىلىسىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، ئارقا-ئارقىدىن يۈز بەرگەن بۇ سىرلىق ۋەقەلەر قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنى بىرئاز گاڭگىرىتىپ قويدى. ھەتتا ھەمرالىرىنىڭ نەزىرىدە «ناھايىتى ئېغىر ئادەم» ھېساپلانغان تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ خىيالى چېچىلىپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇشقا باشلىغان ئىدى. ئۇ شەرۇللا بوۋاينى يوقلاپ كېلىپ، بىردەم مۇڭداشقاندىن كېيىن، خىيالغا چۆمدى: ھېلىقى «سىغىزخان» نى تۇتالمايۋاتساق، يەنە بىر «ئەرۋاھ» نىڭ پەيدا بولغىنىنى قارا، ئەمدى بۇ «ئەرۋاھ» كىم بولغىيدى؟ ئەجەپ ياقۇل ياساۋۇل قولغا چۈشكەن كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا خامۇش ماڭقا غايىپ بولدۇ ۋە شۇ كېچىسى ئۆلتۈرۈلدۇ؟ خۇددى بىرسى ماراپ تۇرغاندەك، شەرۇللا بوۋاي كۆزەتچىلىك قىلغان گەزدە، «ئەرۋاھ» پەيدا بولۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ «ئەرۋاھ» بىلەن «سىغىزخان» ئىككىسى بىر ئادەم ئەمەسمىدۇ؟ ھە، ھە، شۇنداق، بۇ ئىككىسى بىر ئادەم. دېمەك، ئارىمىزدا بىزنىڭ تېرىمىزگە كىرىۋالغان ناھايىتى مەككار بىر دۈشمەن بار. بۇ دۈشمەن شامەخسۇتنىڭ نەچچە يۈزلىگەن چېرىكلىرى قىلالمىغان ئىشلارنى قىلىۋاتىدۇ. بىز تېخى قاتتىق غەپلەتتە ئىكەنمىز. بىز تاش سانىساق، شامەخسۇت قۇم سانايدىكەن. ئەمما بۇ مەككار دۈشمەن بىزنىڭ ھەربىر باسقان قەدىمىمىزنى قانداق قىلىپ مۇنداق ئېنىق كۆرۈپ تۇرغاندۇ؟ ھە، ھە، ئۇقتۇم، ئۇقتۇم. كۆرۈپ تۇرمىدى، بىز ئۆزىمىز كۆرسىتىپ قويۇپتىمىز. ۋاي ئېسىت، شۇنىڭغىمۇ ئەقلىم يەتمەپتۇ. ئاشۇ كۈنىلا ئىش بۇزۇلغان ئىكەن. ئامانقۇللار ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە كوپ-كۈندۈزى ئەپكىرمىگەن بولسا، بۇ «سىغىزخان» ئالىلقاچان قىلتاققا چۈشكەن بولاتتى. ئۇ، ياقۇپ ياساۋۇلنى كۆرۈپ ياكى ئۇنىڭ قولغا چۈشكەنلىكىنى ئاڭلاپلا، ئۆز ئىزىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئىشقا كىرىشكەن ئىكەن-دە! ئەمدى بۇ «سىغىزخان» نى ھەرگىز ئاشكارا تۇتقىلى بولمايدۇ. بىزمۇ شۇنىڭغا لايىق ئىش قىلمىساق بولمىدى. ئۇيقۇمىزنى ئېچىپ، بىزگە ئەقىل ئۆگىتىپ قويغان «سىغىزخان» غا رەھمەت.

كېيىن، تۆمۈر خەلپە بۇ ئوي-پىكىرلىرىنى ئۆز ھەمرالىرىغا ئېيتتى. ئامانقۇل بىلەن خوجنىياز پالگانلار ھېلىقى كۈنى ياقۇپ ياساۋۇلنى يۇرت ئىچىگە ئاشكارا ئەپكىرىپ «سىغىزخان» نى ئۈركىتىپ تاشلىغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

- ئۆتكەنگە سالاۋات،- دېدى تۆمۈر خەلپە، - بۇرۇنقىلار: «سىغىزخان سەگەك نىمە، ئۆزىدىنمۇ جىنى بەك نىمە» دەپ. ئەمما، «توگىمەيدىغان ئىش يوق، قىلتاققا چۈشمەيدىغان قۇش يوق» دىگەن گەپمۇ بار. بۇ «سىغىزخان»نىڭ قىلتاققا چۈشمىگىنىنى مەن بىر كۆرەي. ئەمدى خىيالىڭلارنى بۇ ئىشقا چاچماي، يىغى جەڭگە تەييارلىنىڭلار!

يىگىرمىنچى باب

سۆزلەيدىغان تۇمار

ئەدان تۈلكە تۇمشۇغىدىن ئىلىنار.

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

ئۈرۈمچىدىن چېرىك كەلگەنلىكى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە «ئەمدى ئۇلارنىڭ تاقىقا ھۇجۇم قىلىشى چوقۇم» دەپ، بولغۇسى جەڭنىڭ پىلانلىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇشقا باشلىدى ۋە ھەمراھلىرىنى يىغىپ، «ئابدۇل تارانىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلىدىڭلار، ئۈرۈمچى چېرىكلىرىگە شىيەتەي بىلەن شامەخسۇتنىڭ كۈچۈكلىرى قوشۇلسا، بىزگە ھۇجۇم قىلىدىغان چېرىكلەرنىڭ سانى مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. قېنى ئېيتىڭلارچۇ، بىز قانداق قىلساق بولار؟» دېدى.

بۇ ھەقتە ھەركىم ھەرنىمە دەپ، خېلى ئۇزۇن پاراڭ بولدى، ئاخىرى، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىسى بويىچە مۇنداق قارارغا كېلىشتى: تازا تاللاپ تۇرۇپ، ئوتتۇرا قولدەك يىگىتتىن ئۈچ يۈزى ئايرىپ چىقىلىدۇ. بۇلار ئۈچ توپقا بۆلۈنىدۇ. چېرىكلەر شەھەردىن قوزغىلىپ چىققان ھامان، بىرىنچى توپنى ئېلىپ پالگان كۆشۆتە ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ، ۋاقتى يەتكەندە، دۈشمەننى ئارقا تەرەپتىن ئۇرىدۇ؛ ئىككىنچى توپنى قارا بوسۇق تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان ئىدىرلىقلارغا يوشۇرىدۇ. جەڭ قىزىغاندا، دۈشمەنگە ئوڭ قاناتتىن تېگىدۇ. ئوتتۇرىدا تۆمۈر خەلپە، ئامانقۇل، خوجىنىياز پالگانلار تۇرىدۇ. بۇ توپقا ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەر ئاجرىتىلىپ، ھەربىر مەرگەنگە بىردىن يارەمچى، ئىككىدىن مىلتىق بېرىلىدۇ. يارەمچى بولغان كىشى مۇمكىن قەدەر ئۆزى ئاتماي، مىلتىقنى ئوقلاپ بېرىدۇ. بۇ توپتىكىلەر ئاقچۇق سېيىغا يېقىن — ئۇدۇلدىكى ئىدىرلىقلارغا جايلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئىدىرلىق ئىچىدىكى پىنھان جايلاردا يەتتە-سەككىزدىن قىلىپ، ئايرىم ئادەملەر تۇتۇپ تۇرىدۇ. ئاھالە ئىچىدىن قالپاق، بۆك، كونا كىيىم-كېچەك، لاتا-پاتا يىغىپ، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل ① ۋە دۆڭلۈكلەر ئۈستىگە قارانچۇقلار ياسىلىدۇ. بىر قىسىم ئاھالە شۇ قارانچۇقلار ئەتراپىدا مىدىرلاپ يۈرۈپ، باراق كۆرستىشكە سەپەرۋەر قىلىنىدۇ، جەڭ باشلىنىش بىلەن تەڭلا، ئۇلار ئۆزىنى دالدىغا ئالىدۇ.

① كۆتەل – داۋاندىن پەس، ئادەتتىكى دۆڭلۈكتىن ئېگىزرەك كەلگەن تۆپىلىك.

ئەنسارى ۋە قاسىم قىزنىق باشلىق بىر نەچچە يىگىت ھازىردىن باشلاپ ئاقچۇق سېپىنى چارلاشقا كىرىشىدۇ.

ئېلى پالگان تىكە ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دىدى:

- بۇغۇ ئوبدان بولدى. لېكىنزە، تۇرۇك غولىدىن گەشەت ① قىلىمەن، ئۇ يەرگە بۆلگەن ئادىمىمىز ئاز بولۇپ قالدى. چېرىكلەر شۇ تەرەپكە جىقراق ئېسىلىپ ئالارمىكىن.

- ئېلى ئاكا، - دىدى قارا بوسۇق، - ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، سەنزە، مېنى كۆزگە ئىلمايسەن ھە! مەن يۈز يىگىت بىلەن ئۇ يەردە پادا باقامدىمەن؟

- سېنى پادا باقامدىكىن دەۋاتقىنىم يوق، تۇرۇك غولى خەۋپلىك يەر، ئادەم جىقراق بولسۇن دەۋاتىمەن.

- بولدى، بولدى تالاشماڭلار، قالغىنىنى ۋاقتى كەلگەندە كۆرەيلى، - دىدى تۇمۇر خەلپە ئارىغا چۈشۈپ.

بۇگۇنكى كۈن تېپ-تېچ ئۆتۈپ كەتتى. چارلىغۇچىلار خېلى يەرگىچە بېرىپمۇ ھېچقانداق خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىدى. گۇگۇم چۈشكەندە تۇمۇر خەلپە ئۆيىنى يوقلاپ كەلمەكچى بولۇپ، ئامانقۇل بىلەن ئاتلىنىپ ماڭدى.

تۇمۇر خەلپىنىڭ بالا-چاقىسى ھىلىقى كېچىسى «ئەرۋاھ» ۋەقەسى يۈز بەرگەن مەسچىتكە يېقىن، يول بويىدىكى ئىگىزرەك يەرگە سېلىنغان بىر ھويلىدا شاكىرنىڭ بالا-چاقىسى بىلەن بىللە ياشايتتى. بۇ ھويلا ئۆلارنىڭ ئۆز زىمىنى ئىدى. شۇ ھويلىغا تۇتاش يەنە بىر كىچىكرەك ھويلىغا سەپەرقۇللار جايلاشقان ئىدى. ھەر ئىككى ھويلىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك يېرىم تاش، يېرىم كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان ئاددى ۋە تۆگلۆكلۆك ئۆيلەر بولۇپ، پەقەت تۇمۇر خەلپىنىڭ مېھمانخانا قىلغان ئۆيى بىرقەدەر چوڭ ۋە پەنجىرىلىك ئىدى.

تۇمۇر خەلپە بىلەن ئامانقۇل مەھەللىگە كىرگەندە ئەلنىڭ ئالدى يېتىپ بولغان ئىدى. ئىتلارنىڭ قاۋاشلىرى ئاندا-ساندا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. تۇمۇر خەلپىلەر ئۆيگە يېقىنلاشقاندا «قارا يىلپىز» مۇ بىر پۈتىنى سۆرەپ، ھويلىنىڭ چاقسا ئىشىگىدىن قاۋاپ چىقتى. بىراق، ئىگىسىنى تونۇپ، دەرھال ئەركىلەشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا سەپەرقۇل پەيدا بولۇپ، تۇمۇر خەلپە بىلەن ئېسەنلىك سورىشىپ تۇرغاندا، ئامانقۇل تۇمۇر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى جايلاشقان ھويلىنىڭ قورۇق تېمىدىن چۈشۈپ، چاقسا ئىشىگىنى ئاچتى ۋە ئاتلارنى ئېغىلغا ئەپكىرىپ كەتتى. شۇ ئارىدا تۇمۇر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان ئۆيىدىن چىراق كۆتىرىپ چىقتى.

- قونۇپ قالارسىلەر، - دىدى سەپەرقۇل تۇمۇر خەلپىگە قاراپ.

- ياق، بىردەم ئولتۇرۇپ كېتىمىز. ئايلارايام قانداقراق ياتىدۇ؟

- خۇدايىم شىپالىق بېرىپ، تۇزۇلۇپ قېلىۋاتىدۇ.

- كېچىسى ئاغرىق يوقلاش ياخشى ئەمەس دەيدىكەن، باشقا بىر كۈنى يوقلاپ كىرەي، مېنى سورىدى دىگىن ئاكا.

- خوش، ئامان بولۇڭلار.

تۇمۇر خەلپە ئۆيگە كىرىپ، كاڭدا قاتار ياتقان باللىرىنىڭ بېشىغا ئېگىشتى. چەتتە چوڭ قىزى ـــ ئون ئىككى ياشلاردىكى ئاينۇر، ئوتتۇرىدا سەككىز ياشلاردىكى ئوغلى باست بىر خىلدا

① ئەندىشە قىلىمەن دىمەكچى.

ئۇخلاپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە كەڭ ئالقىنى بىلەن باستىنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ قويدى. زورىخان چاي قايناتتىش ئۈچۈن ئوچاققا ئوت ياقتى. قارا چىراق بۇ كىچىككىنە ئۆينى بىر خىلدا يورۇتۇپ تۇراتتى. تۆمۈر خەلپە يېنىدا ئولتۇرغان زورىخاننىڭ سولغۇن يۈزىگە قاراپ، ئىچى سىرىلگەندەك بولدى-دە، قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

ـ تازىمۇ جاپا تارتتىڭ ئاپىسى. مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەندىن بۇيان، بىرەر كۈنمۇ خاتىرجەم ئۆتەلمىدىڭ. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

ـ مۇنداق گەپلەرنى قىلمىسىلا. ـ دېدى زورىخان غەمكىن بىر تەبەسسۇم بىلەن، ـ خۇدايىم باشلىرىنى ئامان قىلسا، ھەممىسى ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ. ئەممازە، ئۆزلەدىن بەك غەم يەيمەن. تولىمۇ يوغان ئىشلارغا كىرىشىپ قالدىلا. «تورپاق يېغىلىغى» نىڭ نىمە بولغانلىغىنى خىيال قىلسام، تەنلىرىم شۈركىنىپ، بۆلەكچىلا بولۇپ كېتىمەن. خۇدايىم ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلغاي.

ـ ئۇنداق خىياللارنى قىلما. ياغاچ قازاندا بىرلا ئاش پىشىدۇ، شامەخسۇتنىڭ «تورپاق يېغىلىغى» دىكى مايمۇن ئويۇنىغا ئەمدى ھېچكىم گول بولماس. ئەترايىقا قاراپ باقمامسەن، قىزىلگۈلنىڭ توقىدەك، بەش ئاتارنىڭ ئوقىدەك يىگىتلىرىمىز بىلەن پۈتۈن تاغ خەلقى ئەنە ئاۋۇ پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئېتىپ ئۇرۇۋاتقاندا، نىمىدىن غەم يىگۈلۈك، قالغىنىغا ئالّانىڭ ئۆزى كېپىل.

ـ ئۇغۇ راست، ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزغا قاراپلا مازۇزلۇغۇم كېلىدۇ. خوتۇن كىشىلەر چېغىدا شۇنداق قىلىۋاتقاندا، شامەخسۇتنىڭ چېرىكلىرى نىمىمۇ قىلالار! ئەممازە، يېغى ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، ئۆپ-چۆرىلىرىدىكى گايى ئادەملەر...

زورىخان تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان گېپىنى يۇتۇۋەتتى. تۆمۈر خەلپە خوتۇنىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ مۆلايىم قوي كۆزلىرىدە ياش ئەگىپ تۇراتتى.

ـ نىمە بولدۇڭ، گېپىڭنىڭ ئايغىنى ئېيتمامسەن، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە سەل سەگەكلىشىپ.

ـ ھېچنىمە، ـ دېدى زورىخان ئالقىنى بىلەن يېشىنى سۈرتۈپ.

ـ ياق، بىرنىمىنى ئۇققان ئوخشايسەن، گايى ئادەملەر دەپ توختاپ قالدىڭغۇ؟

زورىخان بىردەم خىيالغا چۆمدى-دە، مۇنداق دېدى:

ـ سەيپۇڭ توختاخۇن يوچۇنلا بىر ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ ئاينۇرغا بىر قىسىملا گەپلەرنى قىپتۇ.

ـ نىمە دەپتۇ؟

ـ ئۆتكەن جۈمە كۈنى توختاخۇن مەسچىتنىڭ سۇپىسىدا ئىمام ئاخۇنۇم بىلەن ئولتۇرۇپتىكەندۇق، بىزنىڭ ئاينۇرنى كۆرۈپ قىچقىرىپتۇ. قىز بالا يېنىغا بارسا، «بىر ئوبدان چوڭ بولۇپ قاپتىلا، دادىلىرى ھازىر خەلپەم بولدى. كېيىن شامەخسۇتنىڭ ئورنىغا چىقىپ ۋاڭ غوجام بولىدۇ، ئاپىلىرى پۇجۇڭ بولىدۇ، قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگاننى تەيجى بەگ قىلىدۇ. سەپەرقۇلنى قېزبەگ قىلار، ماڭا ھېچبولمىسا، دورغىلىق تېگەر، ئۇكەمدە ئۆزلەنى كېلىن ئايلا قىلىۋالاي دىسەم، مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىكەن دەپ ئاپىلىرى ئۇنىماي تۇرىۋالغاي جۇمۇ؟ دورغىلىقمۇ تۆۋەن مەرتىۋە ئەمەس» دەپتۇ. قىز بالا ئىزا تارتىپ ئۆيگە يىغلاپ كىرىپتۇ. قارىسىلاچۇ، بۇ توختاخۇننىڭ نىمە دىگىنىدۇ؟

ـ ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ، ـ بىرىمىز ۋاڭ، بىرىمىز تەيجى بولۇش نىيىتىمىزنىڭ يوقلۇغىنى توختاخۇن ئوبدان بىلىدۇ. بىز ئۆزىمىز ۋاڭلىقنى ئۆرۈۋېتىپ،

پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئالىمىز دەۋاتساق، ئۇنداق ئىشمۇ بولامدۇ؟ بۇ گەپنى سەنمۇ ھېچكىمگە دەپ يۈرمە ئاپسى!

ـ ئۆزلەزە، بەك قىزىق ئادەم. باشلىرىغا ئاق سانچىلغان بىلەن، گايدا كىچىك بالىدەك قىلىقلارنى قىلىدىلا. كۆڭۈلدە نىمە بولسا، ئېغىزغا شۇ چىقىدۇ دەپ، توختاخۇننىڭ كۆڭلىدە بىر نىمە بولمىسا، ھېچنىمىدىن ھېچنىمە يوق ھىلىتىنلا ۋاڭلىق، تەيجىلىك تالىشىپ يۈرەمدۇ؟ ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە دەپتىكەن، ئۇيقۇلىرىنى ئېچىۋاراق يۈرسىلە بولۇرمىكىن.

ـ ۋاي ئاپسى، تولىمۇ زىيادە گەپلىك بوپقاپسەن. گۇمان ئىماننى قاچۇرۇپتۇ دەپ، مۇنداق ئەندۇ① خىياللارنى قىلما. ـ دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن گەپنى باشقا ياققا يۆتكەپ، ـ ھە راست، ھۆسنارىخان بىلەن گەپلىشىپ باقتىڭمۇ؟ ـ دەپ سورىدى.

زورىخان ئېرىنىڭ مىجەزىنى بىلگەچكە سەيپۇڭ توغرىسىدىكى گەپنىڭ باشقا ياققا يۆتكەلگەنلىگىدىن خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ سوئالىغا «ھەم، گەپلەشتىم، مەيلى باردەك قىلىدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ، ھۆسنارىخان بىلەن قارا بوسۇقنى چېتىپ قويۇش توغرىسىدىكى گەپ ئىدى. قارا بوسۇق بىر نەچچە يىللار بۇرۇن شامەخسۇتنىڭ غەزىۋىگە ئۇچراپ، نومغا ئۈچ يىللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقىچە خوتۇنى ئاغرىق بىلەن قازا تېپىپ، ئۆزى بويتاق قالغان. ئىككى بالىسىنى قېينى ئاتىلىرى بېقىۋالغان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوبدان بىلگەچكە، بۇ ئىككىيلەننى چېتىپ قويۇش خىيالىغا كېلىپ، ھۆسنارىخاننىڭ مەيلىنى بىلىپ بېقىشنى زورىخانغا تاپشۇرغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە زورىخاننىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، پىيالىنى داستىخانغا قويدى ۋە «خويمۇ ئوبدان بوپتۇ، بىزنىڭ قارا بوسۇغىمىز بۇ گەپنى ئاڭلىسا، قانچە خوش بولۇپ كېتەر، ئەمدى. كۆڭلىمىزنىڭ بىر ئاز ئارامى بولغاندا، تازا قاملاشتۇرۇپ، بىر توي ئوينىۋېتىلى» دەپ قاقاقلاپ كۈلدى. ئۇنىڭ كۈلكىسىدىن كىچىككىنە باست ئويغىنىپ كېتىپ، يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىقتى-دە، يۈگۈرۈپ كېلىپ، دادىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلدى:

ـ دادا، دادا، ماڭا مىلتىق ئەپكەلدىڭمۇ؟

ـ ئەپكەلدىم، بالام، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە قىپ-يالىڭاچ باستنى قۇچىغىغا ئېلىپ.

ـ قېنى؟ ـ دىدى باست، ئۆينىڭ ھەممە يېرىگە كۆز يۈگۈرتۈپ.

ـ بويۇڭ يەنە بىر غېرىچ ئۆسكەندە بېرىمەن، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە.

باست «مانا ئۆستى، مانا ئۆستى» دەپ پۇتىنىڭ سوڭنى كۆتىرىپ، ئۈچى بىلەن كاڭنىڭ ئۈستىدە يۈگۈرۈشكە باشلىدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرىمۇ ئويغىنىپ كەتتى. چاشقاننىڭ قۇيرۇغىدەك بىر تال نىياز چېچىنى گەجگىسىدە پۇلاڭلىتىپ شوخلۇق قىلىۋاتقان باستقا قاراپ، ھەممەيلەن كۈلۈشەتتى.

زورىخان بىر ئوغۇل، بىر قىزدىن جەمى بەش بالا تۇققان بولسىمۇ، ئوغۇللىرى تۇرماي، كۆڭلى يېرىم يۈرگەندە، يەنە قوساق كۆتىرىپ قالدى. دەل شۇ كۈنلەردە «توربۇپاق يېغىلىغى» بولۇۋاتاتتى. كىتاۋىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتتى. ئۇ، زورىخان بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، «ئوغۇل تۇغساڭ ئېتىنى باست قويۇڭلار»

① ئەندۇ ـ خاتا، غەلىتە.

دىگەن ئىدى. شۇنىڭغا بىنائەن، بالىغا باست دەپ ئات قويۇلدى. بىراق، تۇمۇر خەلپىنىڭ ئانىسى «بۇ بالىنى خۇدا يولىدا نىياز قىلىۋەتسەك، تۇرۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس» دەپ، قىرىق چىچى چۇشۇرۇلىدىغان چاغدا، ئوك دوقسىدىن ئالمىدەك يەرنى قالدۇرۇپ قويىدى. بەش يىلدىن بېرى باستىنىڭ بۇ نىياز چىچى ئۇسۇپ، بىر غېرىچتىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، بەزىدە ئۇششاق باللار «قىز بالا، قىز بالا» دەپ ئۇنىڭ چىشىغىمۇ تېگىپ قوياتتى. مۇنداق چاغلاردا باستمۇ بوش كەلمەي «قىز بالا دىگەنىنىڭچۇ، چىچى ئىككى تال بولىدۇ، مېنىڭ بىر تال» دەپ ئۇزىنى ئاقلايتتى.

تۇمۇر خەلپە باستىنىڭ ئەنە شۇ چىچىغا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ بوينىغا ئېسىلغان ئۇچ بۇرجەكلىك تۇمارنى كۆرۈپ قالدى.

- بۇنىڭ تۇمىرىمۇ بار ئىكەنغۇ، قاچانلاردا ئېسىپ قويغان؟ - دىدى.

- خېلى بولدى، ھىلىقى ئىمام ئاخۇنۇم كەلگەن كۈنلەردە، - دىدى زورىخان.

- تۇمارنى ئىمام ئاخۇنۇم پۈتۈپ بەرگەنمۇ؟

- ھەئە.

- قېنى مەن كۆرۈپ باقاي، نىمە دەپ پۈتىدىكىن؟

زورىخان باستىنىڭ بوينىدىن تۇمارنى ئېلىپ، قايچا بىلەن سۆكتى. تۇمۇر خەلپە ئۇچ بۇرجەك قىلىپ قاتلانغان خوتەن قەغىزىنى ئېچىپ، قومۇش قەلەمدە پۈتۈلگەن ئايەتلەرگە قاراپ كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا بىردىنلا ھەيرانلىق ئالامەتلىرى كۆرۈندى. ئۇ قەغەزدىكى قۇرلارغا قارىغانسىرى ھەيرانلىغى ئېشىپ، ئورنىدىن دەست قوپتى-دە، زورىخانغا قاراپ، «چوڭ ئۆيگە چىراق ياق» دىدى ۋە ئۆزى ئامانقۇلنى چاقىردى. ئىككى ھويلا ئوتتۇرىدىكى قورۇق تامدىن ئامانقۇلنىڭ بېشى كۆرۈنگەن ھامان، «سەپەرقۇل ئاكام بىلەن بۇيان چىقىڭلار!» دىدى تۇمۇر خەلپە.

سەپەرقۇل بىلەن ئامانقۇل كىرگەندە، تۇمۇر خەلپە ئۆزىنىڭ مېھمانخانىسىدىكى قارا چىراق يورۇغىدا يالغۇز ئولتۇرۇپ، تۇمارغا پۈتۈلگەن خەتلەر بىلەن ھىلىقى «سېغىزخان» يازغان مەخپى مەلۇماتتىكى خەتنىڭ سۆڭگىنى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ، چىشلىرى غۇچۇرلاۋاتقاندەك سېزىلەتتى. سەپەرقۇللار ئۆيگە كىرىشى بىلەن، تۇمۇر خەلپە: قېنى ئولتۇرۇڭلار، ھىلىقى «سېغىزخان» تېپىلدى، «ئەرۋاھ» مۇ تېپىلدى دىدى. ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەندۇرۇپ، بۇنىڭ ھەممىسى ھىلىقى ياش ئىمام، يەنى ئاخۇن قارىنىڭ ئىشلىرى ئىكەنلىگىنى ئېيتقاندا، ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، غەزەپ بىلەن مۇنداق دىدى:

- مەن دىمىدىممۇ! بۇ چىركىن مۇشۇ يۇرتقا ئۇنىگەن كۈنىلا، كۆزۈمگە يوچۇن كۆرۈنگەن. ھەممە ئادەمنىڭ ئىككى كۆزى بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدا يەنە ئىككى كۆزى باردەك بىلىنگەن. مەن ھازىرلا بېرىپ، پۇت-قولىنى يەرگە تەككۈزمەي ئەپكېلىمەن.

- توختا، - دىدى سەپەرقۇل، سەن ئۆتكەن قېتىممۇ مۇشۇنداق قىلىپ، خامۇش ماڭقىنى قولدىن چىقىرىپ قويدۇڭ. ئاۋال تۇمۇر ئاكاڭنىڭ گېپى تۈگىسۇن، - دىدى سەپەرقۇل.

- توۋا، - دەپ داۋام قىلدى تۇمۇر خەلپە، - مەن بۇ مەلئۇننىڭ چىراي-شەكلىگە قاراپ، ئىچىنمۇ چىرايلىق دەپتىكەنمەن؛ تىلىنىڭ شىرىنلىگىگە قاراپ دىلىنمۇ ئاق دەپتىكەنمەن؛ ئادەمنى ئېرىتىپ تاشلىغۇدەك قىرائەت قىلغىنىغا قاراپ، خىزىر ئاغزىغا ئىلىم سالغان قارى قۇرئان دەپتىكەنمەن؛ بىتەرەت يەر دەسسىمەيدىغانلىغىغا قاراپ، ئەۋلىيادەك تەقۋا مۇسۇلمان ئىكەن

دەپتىكەنمەن. توۋا! ئۇنىڭ جادۇگەر، ئىبلىس، بېشىغا سەللە ئوراپ، پەرىجە تون كىيىۋالغان تەدان تۈلكە ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلەي. ئۇنىڭ قۇرئان ئوقۇغان ئاغزىمۇ قان، ئايەت پۈتكەن قولىمۇ قان ئىكەن. ئۆتكەن قېتىم تۇرپانغا خەت يازغاندا، نىمىشقا سول قولى بىلەن يازىدىكىن دىسەم، گەپ مۇنداق ئىكەن، باستىنىڭ تۇمارى بىزگە ھەممىنى سۆزلەپ بەردى. «شەيخ رىيائى، دانالىقتا جىلۋە نامايى، تېشى ئالتۇن بىلەن نەقىش، ئىچى زەھەر بىلەن غەش» دىگەن شۇ ئىكەن. ئەمدى بۇ مەلئۇننى ھەرنىمە قىلساق ئاز. ئەمما، ئۇنىڭغا ھازىر تەگمەي تۇرايلى، قېنى يەنە نىملەرنى قىلىدىكىن، كۆرۈپ باقايلى.

- نىمىسىنى كۆرۈپ باقىمىز؟ ئۆزۈڭ ئۇنى سەللە ئورىۋالغان تۈلكە دىدىڭغۇ، بىز ئوۋچىلار تۈلكىنى كۆرگەن يەردە ئاتىمىز. - دىدى ئامانقۇل قاپىغىنى سىلىپ.

- بالام، ئاتماق نىمە تەس. تەپكىنى باسساڭلا بولدى. ئەمما ئۇنىڭ شىرىك-مىرىگى بولۇپ قالسىچۇ؟ ئۇلارنى يەنە قېچىپ قۇتۇلۇۋالسۇن دەمسەن؟ - دىدى سەپەرقۇل.

- سەپەرقۇل ئاكا! تازىمۇ ئوبدان دىدىڭ. بۈگۈندىن باشلاپ، بۇ تۈلكىنى ساڭا تاپشۇردۇق. سەگەك بول. قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۇمۇر خەلپە باشقا بىر پارچە قەغەزنى ئۈچ بۇرجەك پۈكلەپ، تۇمارنىڭ ئىچىگە تىقتى ۋە باللىرى ياتقان ئۆيگە ئەپچىقىپ، زورىخانىغا «بۇنى ئاۋالقىدەك قىلىپ بالىغا ئېسىپ قوي» دىدى ۋە «مېنىڭ ئېچىپ كۆرگىنىمنى ھىچكىمگە ئېيتما» دەپ پىچىرلىدى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

ئاقچۇق سېيىدا

كۆر، ئىتقا بولسۇ ئەرسە، باش ئارسلان،
بولۇر ئىتلار ھەمە ئارسلانسىمان.
ئەگەر بولسا ئىت ئۇ ئارسلانغا باش،
بولۇر ئارسلانلار ھەم ئىتتەك ھامان①.

— «قۇتادغۇبىلىك» دىن

مەغرۇر قوماندان جوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ.

— خەنزۇ خەلق ئىدىئومى

1

1912-يىلى مايىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئامبال، شيەتەي، ھاشىر تەيجى، قىزبەگ غوجا، ئۆۋەيس ئەئلەم قاتارلىق بىر مۇنچە يۇرت چوڭلىرى ئاتارمەن-چاپارمەنلىرى بىلەن شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىدىكى سۇمقاغا دىگەن يەردە ھەشەمەتلىك چاچاڭلارنى تىكتۈرۈپ، يوەن داخۋانى زور داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. شامەخسۇت سۇمقاغىچە بېرىشنى ئۆز مەرتىۋىسىگە مۇناسىپ كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ، 1875-يىلى ۋاڭلىققا ئولتۇرغاندىن بۇيان، تېخى ھىچقانداق ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا چىقىپ باقمىغان ئىدى. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ مانجۇ خانلىغىغا قارشى قوزغىلاڭلارنى بېسىشتا كۆرسەتكەن «خىزمەت» لىرى، بولۇپمۇ شامەخسۇتنىڭ خانلىققا بولغان «چەكسىز ساداقىتى» بەدىلىگە خانلىقتىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئۇنۋان، مەرتىۋە ۋە ئىمتىيازلار شۇ قەدەر يۇقۇرى ئىدىكى، شىنجاڭدىكى ھەرقانداق ئەمەلدار بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولالمايتتى. مەسىلەن، گۇاڭ شۈي خانىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (1906-يىلى) ئۇ بېيجىڭغا ئون

---

① بۇ مىسرالارنىڭ قەدىمقىسى مۇنداق:

كۆر، ئارسلان بولۇبىرسە ئىتقا باشى،
بۇ ئىت بارچا ئارسلان بولۇر ئۆز تۇشى.
قالى بولسا، ئارسلانغا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچا ئىت ساقىشى.

ئالتىنچى قېتىم زىيارەتكە بارغاندا، خان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى سىشى تەيخۇ ئۇنىڭغا يەتتە ئەجدەرھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق دۇردۇن پەشمەت «ئىلتىپات» قىلغان. مۇنداق پەشمەت مەرتىۋە جەھەتتە خاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ۋەزىر-ۋۇزۇرالارغا خاس بولۇپ، ئۇنى كىيگەن كىشىنى كۆرگەندە ھەرقانداق ئەمەلدارنىڭ تىز پۈكۈپ، تازىم بېجا كەلتۈرىشى، پۇقرا بولسا، باش قويۇپ قۇللۇق بىلدۈرۈشى شەرت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شامەخسۇت مانجۇ خاننىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەندە، ئوردىنىڭ يەتتىنچى دەرۋازىسىغىچە ئاتلىق بېرىشقا ۋە خان بىلەن ھەممىسدىن بۇرۇن كۆرۈشۈشكە ئىمتىيازلىق ئىدى.

بىراق، قۇمۇل تاغلىرىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان گۈلدۈرمامىنىڭ دەھشەتلىك ئاقىۋىتىدىن قۇتۇلۇش تەقەززاسى ئۇنى بارلىق كىبرى-غۇرۇر، مەرتىۋە ۋە ئىززىتى-نەپسىنى ھازىرچە بىرياققا قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى-دە، ئاخىر، سەككىز كىشى كۆتەرگەن تەختىراۋانغا چۈشۈپ، شەھەردىن بەش چاقىرىم يىراقلىققا تىكىلگەن ئالاھىدە چاچاڭغىچە باردى ۋە «مېھمانلار» نى شۇ يەردە كۈتۈۋالدى. قارشى ئېلىش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، يولەن داخۇانى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، تەختىراۋان بىلەن شيەتەي يامۇلىغىچە ئەپكېلىپ قويدى. «خەپ تۆمۈر، مېنى ئەجەپ ئانىي تېپىپ كەتتىڭ، مېنىڭ بېشىمغا ئەجەپ ئېغىر كۈلپەتلەرنى سالدىڭ، سېنىڭ دەستىڭدىن مانا بۈگۈن مەنسەپتىن چۈشكەن بىر لالمىغا ئۆزۈمدىن باشقا ھېچكىم ئولتۇرۇپ باقمىغان تەختىراۋانىمدىن ئورۇن بېرىدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىۋاتىمەن» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ئىككى كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز ئوردىسىدا يولەن داخۇا شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى ۋە ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىغىچە چىقىپ، «قەدەم تەشرىپىڭىز قۇتلۇق بولسۇن» دەپ قارشى ئالدى.

شامەخسۇتنىڭ ئوردىسى «خۇيچىڭ» (مۇسۇلمان شەھرى) نىڭ شەرقى شىمالى تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا، خۇددى ئىگىز دۆڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرغان قەدىمقى بىر قورغانغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئىگىزلىگى بىر يېرىم تېرەك بويى كېلىدىغان بۇ ئوردىنىڭ شىمالي تەرىپى سېپىل بىلەن قورشالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ «ئوردا قوۋۇق» دەپ ئاتىلىدىغان دەرۋازىسى دەل شۇ يەردە ئىدى. ئەمما بۇ دەرۋازىغا توپ-توغرا شىمالغا ئەمەس، غەربى شىمال تەرەپكە قارايتتى. بۇ دەرۋازىدىن كىرگەن كىشى ئوڭ قولغا بۇرۇلۇپ، ئون نەچچە قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، شىمالغا قارىتىپ كىمىر ئۆي شەكلىدە سېلىنغان يەنە بىر دەرۋازىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدا ئەگرى-توقاي كوچىلار، سول قولدا خۇددى سۇرلۇك يامۇل دەرۋازىلىرىدەك قارىيىپ تۇرغان يەنە بىر دەرۋازا كۆرۈنەتتى. كۆن پېتىشقا قارىتىلغان بۇ چاسا دەرۋازا، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىدە قورالىق قاراۋۇللاردىن تاشقىرى، ئاغزىنى ئېچىپ، زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئىككى شىرنىڭ تاش ھەيكىلى ئورنىتىلغان ۋە شۇ يەردىن باشلاپ ئىككى قاتار سىدە دەرىخى كۆكەرتىلگەن ئىدى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئۇدۇل قارىسىڭىز، يىگىرمە نەچچە قەدەم نېرىدا گىرۋەكلىرى پىششىق خىش بىلەن قوپۇرۇلۇپ، قىزغۇچ پورەڭدە بويالغان بىر توغرا تام كۆرۈنەتتى. بۇ تام ــــ خان ياكى ۋاڭ ئوردىلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سىمۋولى ئىدى... ئوڭ قول تەرەپكە قارىسىڭىز، ئىگىزلىگى بىر تېرەك بويى كېلىدىغان پەشتاق كۆرۈنەتتى. بۇ ،ئوردىنىڭ ناغراخانىسى ئىدى. سول تەرەپكە قارىسىڭىز، كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان بىر قاتار پىشايۋانلىق ئۆيلەر كۆرۈنەتتى. پىشايۋان تۈۋرۈكلىرىنىڭ ھەممىسى توق قىزىل سىرلانغان بولۇپ، ھەربىر تۈۋرۈك ياغاچتىن ئويۇلغان

رەڭدار ئەجدىھا بېشى ئارقىلىق لەمپە بىلەن تۇتىشاتتى. لەمپىنىڭ ھەممە يېرى رەڭدار نەقىشلەر بىلەن جىلۋىلىنىپ، كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئۆيلەرنىڭ مۇشۇ تەرەپتىكى تېمى ھەرخىل شەكىلدىكى نەقىشلەر ئويۇلغان ياغاچ پەنجىرىلەردىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ئەنە شۇ ئىمارەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بەش بالداق تاش پەلەمپەي بىلەن چىقىدىغان ھەيۋەتلىك بىر دەرۋازا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇ مىمارچىلىقى ئۇسلۇبىدىكى پەشتاق قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. بۇ، ئوردىنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىچى كورىدور شەكلىدە بولۇپ، ئىككى ياندا قوش قاناتلىق يوغان ئىشىكلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ، ھىلىقى ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەر ئوردا ئىشخانىسى ئىدى.

ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىن، تۆت بۇرجەكلىك سىلىق تاشلار يېيىتىلغان كەڭ بىر سەينا كۆرۈنەتتى. شۇ سەينانىڭ غەرپ تەرىپىدە شامەخسۇتنىڭ پۈتۈن غەزنىلىرى، ئۆزگە خاس ھوجرىسى، قوبۇلخانا ۋە ھەرەمخانىسى جايلاشقان ھەيۋەتلىك ئوردا قەد كۆتىرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ئوتتۇز نەچچە بالداقلىق پەلەمپەي بىلەنلا چىققىلى بولاتتى. پەلەمپەينىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بالداقلىرى ياڭاق ياغىچىدىن ياسالغان ۋە بۇنىڭدا ۋاڭدىن باشقا كىشىلەر ماڭمايتتى. پەلەمپەي باشلانغان لەمپە ئاستىدا، تۆتتىن سەككىز قوراللىق قاراۋۇل ئىككى قاتار بولۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، قىزىل پۆپەكلىك نەيزە، ئەجدىھا باشلىق گۇرزە، ئىككى باشلىق ئايپالتا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەدىم زامان قورالىرى تىزىلىپ، قىزىل سىرلانغان ئىككى ياغاچ جازا تۇراتتى. سەينانىڭ شەرق تەرىپىدە كۆتەمە قىلىپ سېلىنغان يەنە بىر يۇرۇش ئىمارەت بولۇپ، بۇ ئىمارەت بىر قاراشتا ئوردىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن كىرىش بىلەنلا سول قولدا كۆرۈنگەن ھىلىقى ئىمارەتكە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ھەشەمەتلىك ئىدى. بۇ ئىمارەتكە ئوردىنىڭ مۇراسىم زالى، مېھمانخانىسى ۋە باش تەيجىلەرنىڭ ئىشخانىلىرى ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگەن كىشى ئۇيغۇر مىمارچىلىق سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ دۇردانىلىرىغا مەپتۇن بولۇپ قالاتتى. تاملارغا گەج بىلەن ئويۇلغان نەپىس نەقىشلەر، شاپتۇل ۋە ئانار شەكلىدىكى گۈللۈك ئويۇقلار، مېھراپ شەكلىدىكى نەقىشلىك مورىلار، تام بېشىغا قېنىق كۆك رەڭدە «خەتتى-پارسى» بىلەن يېزىلغان پارسىي ۋە تۈركى نەزمىلەر ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان نەققاش ۋە خەتتاتلارنىڭ ئاجايىپ ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايتتى.

كۆۋادىرات شەكلىدە سېلىنغان بۇ ئىمارەتنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرى باغقا تۇتىشاتتى، باغقا تۇتاشقان تەرەپتىكى تاملارنىڭ ھەممىسى تورۇستىن يەرگىچە گۈللۈك پەنجىرىلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇ پەنجىرىلەر خۇددى قوش قانات ئىشىككە ئوخشاش ئىككى يانغا ئېچىلاتتى ۋە ئۆيدە ئولتۇرغان كىشى باغ مەنزىرىسىنى تولۇق كۆرەلەيتتى، ئۈچ تەرىپى سېپىل بىلەن تۇتاشقان بۇ باغ «ياۋاغ» دەپ ئاتىلاتتى. باھار ۋە ياز كۈنلىرى تۈرلۈك-تۈمەن گۈل-چېچەكلەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايراپ، ئەلۋەك-ئەلۋەك مۇشلەرنىڭ خۇش پۇراقلىرى دىماغقا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بۇ باغ خۇددى چۆچەكلەردىكى كۆھقاپنىڭ ئېتىكىگە تاسادىپى جايلىشىپ قالغان بىر گۈلزارلىققا ئوخشاش، شامەخسۇتنىڭ ئاۋۇ سىرلىق ئېگىز ئوردىسى بىلەن تامامەن ئىككى دۇنيا ئىدى.

زىياپەت ئەنە شۇ باغقا تۇتاشقان چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلدى. ھەر بىرىگە سەككىزدىن كىشى ئولتۇرىدىغان ئۈچ يۇمۇلاق ئۈستەل مېھمان بىلەن تولدى. تۆردىكى ئۈستەلگە شامەخسۇت بىلەن يۈەن داخۇا، چيەن دارىن، ئامبال ۋە شيەتەي قاتارلىق چوڭ ئەمەلدارلار جايلاشتى. قىممەتلىك دېڭىز

مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلانغان سەيلەردىن تارتىپ، ئۇيغۇر مىللىي تائاملىرىنىڭ ئەڭ تاڭسۇق خىللىرىغىچە يەپ، ئىسىل دورا-دەرمەكلەر بىلەن تەييارلانغان ئىچىملىكلەرنى ئىچىپ تويۇشقاندىن كېيىن شامەخسۇت يۈەن داخۇا بىلەن چيەن دارىنغا سوغا تەقدىم قىلدى. قىزىل دۇخاۋا سېلىنغان پەتنۇسلاردىكى چوكا ئالتۇنلار بىلەن قىزىرىپ تۇرغان تىللالار، جۈپ-جۈپى بىلەن قويۇلغان يامبۇلار، خىل-خىلى بىلەن تۇرغان قارا تۈلكە ۋە بۆكەن مۈڭگۈزلىرىنى كۆرۈپ، يۈەن داخۇانىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يېتىپ، ياغاق يۈزىدىكى قورۇقلىرى تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتتى؛ چيەن دارىننىڭ قىسماق كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئوغرى مۈشۈكنىڭ كۆزىدەك پارقىراپ كەتتى.

يۈەن داخۇا نۇرغۇن رەھمەت-ھەشقالىلدىن كېيىن، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان تۇڭچىغا قاراپ قويۇپ، مۇنداق دېدى:

- چىڭۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، پەقىر ئاخشامدىن بېرى ھەممە ئىشلارنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدۇم. تاغدىكى ئىسيانچىلارنى پاك-پاكىزە تازىلاپ، يۈرتنى تىنجىتمىغىچە، چيەن دارىن قۇمۇل دىيارىدىن كەتمەيدۇ. جانابى ئامبال بىلەن شيەتەيلەرمۇ، ئاۋالقىدەك ياردەم بېرىدۇ، بۇ ئوتنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمىسەك، ھەممىمىزنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. چىڭۋاڭ جاناپلىرى بىلەن ئارىمىزدا ئۆزئۆلمەس دوستلۇق رىشتىسى بار. ئىلىدىكى ئىسيانچىلارغا قارشى لەشكەر تارتقان چېغىمىزدا، چىڭۋاڭ جاناپلىرىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن كۈمۈش ۋە قۇمۇل پالگانلىرى بىلەن ماڭا ياردەم بەرگەنلىكىنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، شىنجاڭغا ئوخشاش زېمىنى كەڭ، ئەھلى يۇقراسى خىلمۇ-خىل، ئۇن يىلدا بىر چوڭ ئىسيان، ئۈچ يىلدا بىر كىچىك توپىلاڭ بولۇپ تۇرىدىغان مۇنداق دىيارنى تۇتۇپ تۇرۇشتا، چىڭۋاڭ جاناپلىرىدەك سادىق ۋە ئىقتىدارلىق ۋاڭلار بولمىسا ئەسلا بولمايدۇ. بۈيۈك مەنچىڭ خاندانلىغى زامانىسىدىمۇ شۇنداق ئىدى. ئەلھال ھازىرقى«مىنگو» زامانىسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مەن بېيجىڭغا بېرىپ، دازۇڭتۇڭ① ئالىلىرىغا بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلى مەلۇم قىلىمەن. چىڭۋاڭ جاناپلىرىغا تېخىمۇ ئالى مەرتىۋە ئىنئام قىلغاي ۋە جاناپلىرىنى ئەڭ ئەزىز مېھمانى سۈپىتىدە ئۆز ھۇزۇرىغا چىللاپ، شاھانە لۇتپى كەرەمگە سازاۋەر قىلغاي.

- ئىلاھىم، جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى كەلگەي. تۆمۈر دېگەن ئوغرىنىڭ بېشىنى سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ، يۈرتنى تىنجىتقاندىن كېيىن، مەنمۇ دازۇڭتۇڭ ئالىلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا تازىمغا بارىمەن، - دېدى شامەخسۇت غەمكىن ئاھاڭدا.

ئەتىسى يۈەن داخۇا ئازراق ئادىمى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇنى ئامبال، شيەتەي، ۋە ھاشىر تەيجى باشلىق ئەمەلدارلار بىر كۈنلۈك يەرگىچە ئۇزۇتۇپ قويدى.

2

شامەخسۇت بىلەن چيەن دارىن ئوتتۇرىسىدا مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى: بىر-ئىككى كۈن ئىچىدە چيەن دارىن پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن تاققا ھوجۇم باشلايدۇ؛ ھازىردىن باشلاپ، پۈتۈن ھەربىي تەمىناتنى ۋاڭ ئوردىسى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ شامەخسۇت شەخسەن چيەن دارىنغا ئەللىك

① يۈەن شىكەينى دېمەكچى.

يامبۇ؛ ئوتتۇز بېشى(پەيجاڭ) دىن يۇقىرى ئوفىتسېرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە ئوندىن يامبۇ بېرىدۇ، قالغان چېرىكلەرگە ئۈچ ئايلىق مائاشىنى بىراقلا قوشۇپ بېرىدۇ. مۇندىن تاشقىرى، ئىچكىرىگە قايتىش ۋاقتىدا، ھەممىسىگە ئەرزىگۈدەك سوۋغات تەقدىم قىلىنىدۇ.

شۇ كىلىشىم بويىچە، چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى.

ـ دارىن جاناپلىرىغا يەرلىك چېرىكلىرىمىزدىن قانچىنى قوشۇپ بەرسەك بولاركىن؟ ـ دېدى شامەخسۇت.

ـ مېنىڭ چېرىكلىرىم، ـ دېدى چيەن دارىن، ـ مۇنتىزىم قوشۇن، قورال-ياراقلىرى خىل. مەن بۇ قوشۇن بىلەن نۇرغۇن جەڭلەرگە كىرگەن، ئۇزۇن يىللىق تەجرىبەمدىن ھاسىل قىلغان ئالاھىدە جەڭ ئۇسۇللىرىم بار. يەرلىك چېرىكلەرگە بۇنىڭدىن تەلىم بېرىشكە ۋاقتىم يەتمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن بىر ئىككى يۈزنى تاللىۋالاي، ئىسيانچىلارغا باراڭ كۆرستىشكە ياراپ قالار.

بۇ گەپلەر ئامبال بىلەن شيەتەينىڭ ئىززەت-نەپسىگە قاتتىق تەككەن بولسىمۇ، ئامبال يالغان كۈلكىگە زورلاپ جىم ئولتۇرىۋالدى. شيەتەي ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپ، قولىدىكى غاڭزىسىنى قاتتىق بىر شورىدى-دە، مۇنداق دېدى:

ـ دەرۋەقە، چيەن دارىننىڭ ئۇرۇش ماھارىتى ئۈستۈن، بۇنى بىزمۇ ئاڭلىغان. ئەمما لېكىن، ئىسيانچىلار ئارىسىدا شۇنداق مەرگەنلەر باركى، خۇدا ساقلىسۇن، بۇ شەيتانلار بىر تال ئوقنىمۇ زايا قىلماي، دېگەن يېرىگە تەگكۈزىدىكەن. ھەر ھالدا ئېھتىياتچانراق بولغىنىمىز ياخشى.

ـ ئۇ ياۋايىلار تاغ ئۆچكىلىرىنى قارىغا ئېلىپ ئېتىشقا ماھىر بولغان بىلەن، مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم گۈلدۈرلىگەندە، بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن، مەن ئۆزۈمنى ئۇلارغا شۇنداق تونۇتۇپ قويايكى، مۇندىن كېيىن بىزگە كىرپىك كۆتىرىپ قارىيالمايدىغان بولسۇن، شيەتەي يامۇل بىلەن ئامبال يامۇل ئاتخانىلىرىدىكى بىدە توغرايدىغان جادۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەن بارىدىغان ئاقچۇق سېپىغا ئاپىرىپ بېرىڭلار، ئوقتا ئۆلمەي قالغانلىرىنى شۇ يەردە توغراپ، ساينىڭ تېشىغا قوشۇۋېتەي!

ـ دارىننىڭ ھىممەت-شجائىتىگە بارىكاللا، ـ دېدى شامەخسۇت، چيەن دارىنغا قاراپ.

چيەن دارىن شامەخسۇتنىڭ قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىغا ئولتۇرۇپ، ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئوردىدىن ئۇزاپ چىقتى. ئامبال بىلەن شيەتەي پەلەمپەي ئالدىدا تۇرغان مەپىلىرىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ پىچىرلاشتى:

ـ بۇ قارا چوقۇر ئاجايىپ ھاكاۋۇر نېمىكەن، ئاتقان پولىرىنى قارىمامدىغان تېخى! ـ دېدى شيەتەي بۇرنىدىن غەلىتە بىر ئاۋاز چىقىرىپ.

ـ ھەي بۇرادەر، ـ دېدى ئامبال ئۇنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويۇپ، ـ نېمە دېسە دىسۇن، بىزنى غەمدىن قۇتقۇزسىلا بولدى ئەمەسمۇ!

ـ ئۆزىنىڭ بېشىنى يىمىگىدى دەيمەن.

ـ ئۇ بېشىنى يېسە، بىزدىن بىر ئۆلۈك ساندۇقى ئارتۇق كېتەر ناھايىتى.

3

ئاقچۇق ـــ شىمالى تەرىپى ھەيۋەتلىك تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئېتىكى بىلەن، شەرق تەرىپى ئېدىرلىقلار ئارقىلىق قورايىنىڭ نېرىن دېگەن مەھەللىسى بىلەن، جەنۇپ تەرىپى تۆرۈك غولى بىلەن تۇتاشقان كەڭ بىر ساي ئىدى. شىمال ۋە شەرق تەرەپتىكى بىرەر كۆتەل بېشىدا تۇرۇپ كۆزەتكەن كىشى سايدا مىدىرلىغان ھەممە نەرسىنى كۆرەلەيتتى.

ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى چېرىكلەرنىڭ سايغا كىرگەنلىكىدىن خەۋەر بەرگەن ھامان، تۆمۈر خەلپە ئۆز قوشۇنىنى بىر يەرگە يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

تەرەپ-تەرەپتىن ئاتلىقلار چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئېدىرلىقلار ئارىسىدىكى تۈزلەڭلىك قوراللىق كىشىلەر بىلەن تولدى. بېشىغا نېپىز كىگىز قالپاق كىيىپ، قارا كەمزۇلى ئۈستىدىن ئوق پوتىسىنى چەپراس قىلىپ باغلىۋالغان تۆمۈر خەلپە كۆك بوز ئاتقا مىنگەن ھالدا، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى بىلەن بىر دۆڭنىڭ يانباغرىدا توپقا قاراپ تۇراتتى. كۆك بوز ئات بېشىنى ھەر بىر سىلكىتكەندە، ئۇنىڭ بېلىدىكى قىلىچى ئۆزەڭگىگە تېگىپ جىرىڭلاپ كېتەتتى. قىلىچ دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ياقۇت ۋە زۇمرەتلەر كۆزنى قاماشتۇراتتى. بۇ، شامەخسۇتنىڭ خەزىنىسىدە ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن قىلىچلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھىلىقى كېچىسى سايىم ئۇچېبېگى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىنقى ئۆتكەلدە ئۇخلاپ قالغان قاراۋۇللىرىنىڭ بېشىنى شۇ قىلىچ بىلەن كەسكەن ۋە كېيىنكى جەڭدە ئامانقۇل سايىم ئۇچېبېگىنى ئۆلتۈرۈپ غەنىمەت ئالغان قىلىچ شۇ ئىدى. كۆك بوز ئاتمۇ سايىم ئۇچېبېگىدىن غەنىمەت ئېلىنغان بولۇپ، تۆمۈر خەلپە بۇرۇنقى قىرچاڭغۇسىدىن ئورنىغا مۇشۇ ئاتنى مىنىدىغان بولغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئېتىنى دىۋىتىپ بىر قەدەم ئالدىغا ئۆتتى-دە، دۈمبىسىدىكى مىلتىقنى تۈزىتىپ قويۇپ گەپ باشلىدى:

- قېرىنداشلار! كۆرۈۋاتىسىلەر، ئىش يوغىناپ كەتتى. ئەمدى ئۇرۇمچى چېرىكلىرىمۇ، بىزنى يوقىتىشقا كەلدى. ئاق ئىت-كۆك ئىت ھەممىسى بىر ئىت، مەيلىگە قويۇپ بەرسە، ھەممىسلا ئادەم چىشلەيدۇ، ئاڭلىدىڭلارمۇ، چيەن دارىن دېگەن چوقۇر ئىككى ھارۋىغا جادۇ بېسىپ كېلىۋاتقىدەك، بىزنى ئاقچۇق سېپىدا بېدە توغرىغاندەك توغراپ تاشلىغىدەكمىش.

- بىز بېدە ئەمەس، قېنى كېلىپ باقسۇنچۇ، - دەپ ۋارقىرىدى كىمدۇ بىرى.

- راست ئېيتتىڭ، بىز بىدە ئەمەس، - دەپ داۋام قىلدى تۆمۈر خەلپە، - بىزنىڭ سۆڭىكىمىز خېلى قاتتىق، بىزنى ئاتا-ئانىمىز ئوغۇل بالا دەپ تۇققان، لېكىن، شۇنى بىلىپ قىلىڭلاركى، بۇدو كېلىۋاتقان چېرىكلەر ئاز ئەمەس. قورال-ياراقلىرى خىل، داپولىرىمۇ بار. ئەمدى مەرتنى مەيداندا سىنايدىغان ۋاق كەلدى. يا بىز ئۆلۈپ تۈگىشىمىز، ياكى شامەخسۇت بىزنى تىرىك تۇتىۋېلىپ، تورپاقلارنىڭ بېشىنى ئاسقاندەك، بىزنىڭ بېشىمىزنىمۇ سېپىل دەرۋازىسىغا ئاسىدۇ، ماۋۇ قىلىچنى تونۇۋاتامسىلەر! - دېدى تۆمۈر خەلپە قىلىچنى غىلاپتىن شارتتىدە سۇغۇرۇۋېلىپ، ھاۋادا پۇلاڭلاتتى، ئون نەچچە قېرىندىشىمىزنىڭ بېشىنى كەسكەن، رەھمەتلىك ھاجى بالىنىڭ يۈرىكىنى ئويغان قىلىچ مانا مۇشۇ، مۇنداق قىلىچلار ئۇلارنىڭ قولىدا تېخى كۆپ. ئەمدى بىز قىلىچلىرىمىزنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتمىساق، بىزنىڭمۇ بېشىمىز كېسىلىدۇ، بىزمۇ، ئادەم قاتارىدا ئەركىن-ئازات ياشايلى دەپ، بۇ

ئىشنى باشلىدۇق. باشلىغاندىمۇ يوغان ئىشنى باشلىۋەتتۇق. ئەمدى ئۆلارنىڭ قولىغا ھەرگىز تىرىك چۈشكىلى بولمايدۇ. مانا، مېنىڭ ئاخىرەتلىكىممۇ تەييار! - تۆمۈر خەلپە قوينىدىن بىر پارچە ئاق خەسىنى چىقىرىپ، سول بىلىكىگە باغلىدى، ئاندىن توپقا قاراپ يەنە سۆزىنى داۋام قىلدى، - بۇ مېنىڭ كېپەنلىكىم بولسۇن، ئەجىلىم يېتىپ شەھىت بولسام، مېنى باشقىدىن كېپەنلىمەڭلار، قانلىق تونۇم بىلەن كۆمۈۋېتىڭلار. مەن ئۆلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشمەيمەن، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈشكەندىن، ئارسلاندەك ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى.

- بىزمۇ شۇ، بىزمۇ شۇ، - دەپ ۋارقىراشتى قارا بوسۇق باشلىق قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئارقا-ئارقىدىن.

- مەنچۇ؟ مېنىمۇ ئاتا-ئانام ئوغۇل دەپ تۇققان. قېنى، مېنىڭمۇ كېپەنلىكىمنى بەرسلە! - دەپ قولىنى سوزدى قاسىم قىزىق. توپ ئىچىدە غەليان كۆتۈرۈلدى، يۈزلىگەن قوللار كۆتىرىلىپ، «بىزگىمۇ، بىزگىمۇ» دېگەن سادالار ئېيدىرلىقنى زىلزىلىگە كەلتۈرىۋەتتى.

سەپەرقۇل بىر تاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، تاغاردىن بىر نەچچە توپ ئاق خەسە چىقاردى ۋە: «شەھىتلىق مۇقامىغا يېتىشنى خالايدىغان مەرت يىگىتلەر، قېنى كېلىڭلار!» دەپ ۋارقىرىدى.

بىردەمدە نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ سول بىلىكىگە ئاق باغلىنىپ بولدى.

- قېرىنداشلار! - دەپ دۇئاغا قول كۆتۈردى تۆمۈر خەلپە توپنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، - خۇدا بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!

- ئامىن!...

- ئامىن!...

«ئامىن» نىڭ ئايىغى ئۈزۈلە-ئۈزۈلمەي، قاسىم قىزىق ناخشا باشلىۋەتتى:

ساماۋارنىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

ھاي-ھاي باتۇرلار،
ھۇشيار بولۇڭلار!
دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى،
جەسۇر بولۇڭلار!...

4

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەن، چيەن دارىننىڭ قارارگاھىدا بىردىنلا ھەربىي كانايلارنىڭ چىقىراق ئاۋازلىرى ياڭراپ، دۇمباقلار داراڭلاپ كەتتى. يەتتە-سەككىز يۈزچە ئاتلىق ۋە پىيادە چېرىك سەپ-سەپ بولۇپ، ھوجۇمغا تەييارلاندى. بىر دۆڭ ئۈستىگە قاتار تىزىپ قويۇلغان بەش

زەمبىرەكنىڭ ئاغزى تاغ تەرەپكە قارىتىلغان ئىدى. قارىغىر ئاتقا مىنگەن چيەن دارىن شۇ زەمبىرەكلەر يېنىدا غادىيىپ تۇرۇپ، تاغ تەرەپكە دۇربۇن سېلىشقا باشلىدى. ئېدىرلىقلاردا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغاندىن كېيىن، يۇقۇرىراقتا قارىدى، تاغ قاپتاللىرى بىلەن كۆتەل باشلىرىدا نۇرغۇن ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. چيەن دارىن ئارىلىقنى ئۆبدان مۆلچەرلەپ قوماندا بەردى. زەمبىرەكلەر گۈلدۈرلەپ، يەر-زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۈرىۋەتتى. تاغ تەرەپنى ئىس-تۈتەك قاپلاشقا باشلىدى. زەمبىرەكلەردىن ئەللىك پايچە ئوق ئېتىلىپ بولغاندا، يېنىدىكى كانايچىلىرىغا ئىشارەت قىلدى. بەش كانايدىن ھوجۇمغا بۇيرىغان سادا ئاڭلىنىش بىلەن تەڭ چېرىكلەر ھوجۇمغا ئۆتتى. زەمبىرەكلەر ھامان گۈلدۈرلەيتتى. غۇيۇلدىغان زەمبىرەك ئوقلىرى چېرىكلەرنىڭ بېشىدىن ئۆتۈپ، تاققا تېگىپ تۇراتتى.

چېرىكلەر ئېدىرلىقلارغا يىقىنلاشقاندا، بايا ھېچنىمە كۆرۈنمىگەندەك قىلغان يەرلەردىن ئەجەل ئوقلىرى يېغىپ، قاتتىق ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئىگىسىز قالغان ئاتلار تىزگىن-چۇلۋۇرلىرىنى سۆرەپ، تەرەپ-تەرەپكە قاچاتتى. بەزىلىرى پۇتى ئۈزەڭگىدە قالغان ئىگىلىرىنى، سۆرەپ، چاك-توزان ئىچىدە قۇيۇندەك پىقىرايتتى. چيەن دارىن كانايچىلىرى ئارقىلىق چېرىكلەرگە چېكىنىش كوماندىسى بېرىپ، زەمبىرەكچىلەرنى ئېدىرلىقلارغا ئېتىشقا بۇيرىدى. بىراق، ئارىلىق يېقىن بولغاچقا، زەمبىرەك ئوقلىرى ئېدىرلىقلارغا چۈشمەي، ئۇ يەرلەردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تاغ قاپتاللىرىغا تېگەتتى. تاغ قاپتاللىرىدا بولسا، بايا كۆرۈنگەن ئادەملەرنىڭ قارىسى ھامان بىر خىلدا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

بىردەملىك جەڭدە يۈزدەك چېرىكىدىن ئايرىلغان چيەن دارىن، شيەتەينىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئالدى-دە، بەدىنى شۈركىنىپ كەتتى. ئاندىن ھوجۇم يولىنى ئۆزگەرتىپ، بىر قىسىم چېرىكنى تۆرۈك غولى تەرەپتىن ھوجۇمغا ئۆتكۈزدى. بۇ چېرىكلەرگە گايت پاشىپاشچىلىغىدىكى يەرلىك چېرىكلەر يول باشلاپ ماڭدى. بۇ ياقتىن ھوجۇم بولۇشىنى كۈتمىگەن قارا بوسۇق ئالدىراپ كېتىپ قايتارما ھوجۇمغا ئۆتۈپ قويدى ۋە بىردەملىك جەڭدە بىر نەچچە كىشىنى قۇربان بېرىپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ساقىلىغا ئاق سانجىلغان سەلىم چورۇقمۇ بەش بالىسىنى يېتىم قويۇپ، شۇ جەڭدە قازا تاپتى.

قارا بوسۇق شۇ چاغدىلا، ھىلىقى كېڭەش ئۆتكۈزۈلگەن كۈنى ئېلى پالگاننىڭ توغرا ئېيتقانلىقىنى چۈشەندى. تۆمۈر خەلپە ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئامانقۇلنى بىر تۈركۈم يىگىتلەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتتى. قاتتىق ئېتىشۋازلىقتىن كېيىن، چېرىكلەر بىرمۇنچە ئۆلۈكلەرنى قالدۇرۇپ قاچتى. ئامانقۇل گايت پاشىپاپنى قوغلاپ يۈرۈپ قىلىچ بىلەن ئىككى پارچە قىلىۋەتتى.

چيەن دارىن يەنە بۇرۇنقى يول بىلەن بىرنەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ باقسىمۇ، كەچكىچە ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئوڭۇشسىزلىقىنى زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمىگەنلىكىدىن كۆرۈپ، كەچ كىرگەندە، زەمبىرەكلەرنى بىرنەچچە چاقىرىم ئارقىغا يۆتكەتتى. تۆمۈر خەلپە چيەن دارىننىڭ زەمبىرەكلەرنى يۆتكەشتىكى مەقسىدىنى دەرھال چۈشەندى-دە، تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇنىنىڭ ئاساسي قىسمىنى ئېدىرلىقلاردىن ساي بېشىدىكى تاشلىقلارغا يۆتكىۋالدى ۋە ئېدىرلىقلار ئىچىگە يوغان گۈلخان تەييارلاپ، تاڭ ئېتىش بىلەنلا ئوت يېقىۋەتتى. گۈلخاننىڭ قويۇق ئىسلىرى ھاۋانىڭ تىنىقلىقىدا توپ-توغرا ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، خۇددى بىر كۆكۈش ئىگىز تۈۋرۈكنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇ، ئېلى پالگانغا بېرىلگەن سىگنال

بولۇپ، چيەن دارىن بۇنىڭ مەنىسىدىن خەۋەرسىز ئىدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چيەن دارىنىنىڭ زەمبىرەكلىرى يەنە گۈلدۈرلەشكە باشلىدى. زەمبىرەك ئوقلىرى ئادەمسىز قالغان ئىدىرلىقلارنى ئىس-تۈتەككە قاپلىۋەتتى. چېرىكلەر داقا-دۇمباق بىلەن يەنە ھۇجۇم باشلىدى. بىراق، دۈشمەن ئىدىرلىقلارغا يېقىنلاشماي تۇرۇپلا، يەنە ئەجەل ئوقلىرىغا دۇچكەلدى. دەل شۇ چاغدا، چيەن دارىنىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ئېلى پالگان، ئوق بىقىنىدىن قارا بوسۇق ھۇجۇمغا ئۆتتى. چيەن دارىن گاھ ئارقىغا، گاھ يانغا دۈربۈن سېلىپ ئالاقزادە بولۇۋاتقاندا، تۆمۈر خەلپە ئۆزەڭگىگە دەسسەپ تۇرۇپ، قىلىچىنى ئېگىز كۆتەردى-دە، « قېنى، باتۇرلار ئارقامدىن ئالغا!» دەپ قاتتىق سادا بىلەن ئات سالدى. « ئالغا! ئالغا» دىگەن قىقاس-چۇقانلارساينى تىترىتىۋەتتى. چېرىكلەر خۇددى ئوت كەتكەن جاڭگالدىكى ياۋا توڭگۇز پادىسىدەك ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇپ، ئوفتىسېرلىرىنىڭ ئېتىپ، چېپىۋاتقىنىغا قارىماي قېچىشقا باشلىدى. چيەن دارىن قارىگىر ئات ئۈستىدە قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ، بىر نىملەرنى دەپ ۋاقىراپ باقتى. ئاخىر ئۆزىنىڭمۇ ئامان قالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى بولغاي، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ قاچتى①.

تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنياز پالگان ئۇنى تىرىك تۇتماقچى بولۇپ، ئارقىسىدىن ئات سالدى. بىراق، چيەن دارىنىنىڭ قارىگىر ئېتى خۇددى بوراندەك ئۇچۇپ كېتىۋاتاتتى(بۇ ئات شامەخسۇتنىڭ ئوردىسىدىكى ئەڭ ئۇچقۇر ئاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، چيەن دارىن تاقىقا يۈرۈش باشلىغان كۈنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلىنغان ئىدى). تۆمۈر خەلپە بىلەن خوجىنياز پالگان ھەرقانچە قىلىپ باقسىمۇ ئۇنىڭغا يېتىشىپ ئالالماي، ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق ساقلىنىپ تۇراتتى.

- ئاتايمۇ؟ - دىدى خوجىنياز پالگان.

- ئات! ــ دىدى تۆمۈر خەلپە.

بىر ئوق بىلەن چيەن دارىنىنىڭ قالپىغى ئۇچۇپ كەتتى. يالاڭباش قالغان چيەن دارىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قارىغان ھامان ئىككىنچى ئوق سول كۆزىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن تېگىپ، قاڭشىرىنى ئۇچۇرۇۋەتتى. چيەن دارىن ئېتىنىڭ يايلىغا يېپىشىۋېلىپ، ھەدەپ قامچا ئۇراتتى. خوجىنياز پالگان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنى ئۆزى ئاتماقچى بولۇپ، قارىغا ئالغاندا، خوجىنياز پالگان «بولدى، ئاتمىسىلا» دەپ توسۇۋالدى.

- بۇ نىمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ تۇزۇك ئاتمايسەن، ئەمدى مېنىمۇ ئاتقىلى قويمامسەن؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە ئاچچىغى بىلەن.

- ئۇنىڭ ئۆلگىنىدىن بىر كۆزى بىلەن تىرىك بېرىپ، كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى شامەخسۇت بىلەن جاڭجۇڭلارغا سۆزلەپ بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟! ــ دەپ كۈلدى خوجىنياز پالگان.

---

① كېيىن، «تۆمۈر خەلپە يېغىلىغى» توغرىسىدا چىققان قوشاقلار ئىچىدە مۇنۇ ئىككى قوشاق ئەنە شۇ جەڭنىڭ خاتىرىسى ئىدى:

«ئاقچۇق سېيى ئوپۇركەن،
چيەن دارىن بىر چوقۇركەن.
تاغچى پالگانلار چۈشسە،
چيەن دارىن قوقۇركەن»

«تۆمۈر خەلپە تەۋرەپتۇ،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چيەن دارىننى ئويلاتتى(قاچۇردى)
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.»

ـ ئوھۇي، مەرگەنلىكىڭ بىلەن بىللە دانىشمەنلىكىڭمۇ جايىدا ئىكەن، ـ دېدى تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ كېتىپ.

دەرۋەقە، باش-كۆزى تېڭىلغان چيەن دارىن شەھەرگە كىرىش بىلەنلا، ئامبال ۋە شيەتەيگە مۇنداق دېدى: «مەن شۇنچە يىللار ھەربى سەپتە تۇرۇپ، مۇنداق ئادەملەرگە دۇچ كېلىپ باقمىغان ئىدىم. ئۇلارنى ئادىمىزات دېگەندىن كۆرە، بىر توپ قۇترىغان يولۋاس دېگەن توغرىراق ئوخشايدۇ. يولۋاسمۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قورقىدۇ. ئەمما، بۇلارغا مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم پوجاڭزىچىلىكمۇ بىلىنمىدى. دۇنيادا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ئەمما، بۇ ياۋايىلار ئۆلۈمدىن قورقۇش تۇگۇل، ئۆلۈمنىڭ ئۆزىنى قورقىتىدىكەن. ئۇلارغا ئوق ئۆتمەمدۇ نىمە؟ ياق-ياق، ئوق ئۆتسە كېرەك. يولۋاسقىمۇ ئوق ئۆتىدۇ ئەمەسمۇ! ئەمما ئۇلارنىڭ يۈرىگىدە قانداقتۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر كۈچ بارمىكىن دەپ ئويلاپ قالدىم. مېنىڭ زەمبىرەكلىرىم قورام تاشلارنىمۇ كۇكۇم-تالقان قىلىۋەتتىيۇ، ئۇلارنى باش ئەگدۈرەلمىدى. ئۇلارنىڭ سۆڭىكى تاشتىنمۇ قاتتىق ئىكەن. مۇنداق خەلقنى نىمە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۆتكەن قېتىم سىلەرنىڭ ئالدىڭلاردا چوڭ گەپ قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن خىجىلمەن. مېنى كەچۈرۈڭلار. ئەمدى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن كېلىشىپ، ماڭا دەرھال ئىككى يۈز يىگىرمە ئۆلۈك ساندۇغى تەييارلاپ بېرىڭلار، چېرىكلىرىمنىڭ ئۆلۈكى سايدا قالمىسۇن، بولمىسا، تىرىك قالغان چېرىكلىرىم مېنى بوغۇپ قويۇشى مۇمكىن، ھەممىدىن مۇھىمى، شامەخسۇت ۋاڭ ۋەدە قىلغان يامبۇ-كۇمۇشلەرنى ماڭا تېزرەك ئېلىپ بېرىڭلار، ۋاقتىدىراق يۇرتۇمغا كېتىۋالاي.»

شيەتەي قىزىل تاۋار كۆرپە سېلىنغان ئورۇندۇقتا يۆلىنىپ ئولتۇرغان چيەن دارىنغا قاراپ مىيىغىدا كۈلۈپ قويدى ۋە ھىلىقى راجى بالىنىڭ يۈرىگى كۆزىگە كۆرۈنگەندەك بولۇپ، «دېمىسىمۇ راست ئەمەسمۇ! ئەگەر بۇ خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقىتىپ بوي سۇندۇرۇش مۇمكىن بولسا، ئاشۇ بالا يۈرىگىنى سۇغۇرۇۋاتقاندا بولىسمۇ، ۋاي جان دەۋەتكەن بولاتتى» دەپ ئويلىدى.

چيەن دارىننىڭ بايىقى گەپلىرى ئامبالغا ياقمىدى بولغاي، ئۇ، قوشۇمىسىنى تۈرۈپ جىم ئولتۇراتتى.

ئەتىسىدىن باشلاپ، ئاقچۇق سېپى جىمجىت بولۇپ قالدى. پەقەت توپ-توپ قۇزغۇنلار ئۆز ئولجىلىرىنى تالىشىپ قاقىلدايتتى. شۇ ئارىدا، ئامانقۇلنىڭ چارلىغۇچى يىگىتلىرى سايدا ئاق بايراق قادالغان ھارۋىلارنىڭ پەيدا بولۇپ قالغانلىغىنى خەۋەر قىلغاندا، تۆمۈر خەلپە مۇنداق دېدى:

ـ ئۇلارغا تەگمەڭلار، ئۆلۈكلىرىنى ئەپكەتسۇن، بولمىسا، ئاقچۇق سېپىنىڭ ھاۋاسى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. كېيىن، ئاقچۇق سېپىدىكى بۇ جەڭ توغرىسىدا مۇنداق قوشاقلار تارقىلىپ كەتتى:

يۇەن داشەيمۇ① كەلگەندە،
تولا سوقتى داڭداڭنى.
تاغچىلارمۇ ئەر ئىكەن،
تارتىۋالدى جوڭجاڭنى②.

دەرۋەقە بۇ قېتىمقى جەڭدە قوزغىلاڭچىلار نۇرغۇن قورال ۋە ئوق-دورا غەنىمەت ئالدى. زەمبىرەكلەرنى بولسا، تۆرۈك غولىنىڭ ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ، ئۆڭكۈرلەرگە كۆمۈۋەتتى.

① يۇەن داشەي ــ يۇەن داخۇا.
② جۇنجاڭ ــ ھەربى قورال.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

جەڭدىن كېيىن

ئادەمنىڭ روھى چۈشسە، ئۇنىڭ ئېتىمۇ يۈگۈرەلمەيدۇ.

— قەدىمقى شەرق ماقالى

شۇ جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇتمۇ خۇددى تاۋۇكا ئۈستىدە ھەممىنى ئۇنتۇرۇپ قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان قىمارۋازغا ئوخشاپ قالدى. ئۇ ئەمدى قۇمۇلدىكى ئامبال ۋە دارىنلارنىڭ كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى بېسىقتۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ئۈمىت ئۈزۈپ، ئۆز بېشىنى قوغداشنىڭ غېمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى، ھىلىقى قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى چۈشىدە ئەمەس، دەل ئوڭدا پالتىسىنى شىلتىپ، ئوردىغا كىرىپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. دىمىسىمۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھىلىدىن-ھىلى قىياندەك باستۇرۇپ كېلىدىغانلىقى كۆزگە كۆرۈنۈپلا تۇراتتى.

- ئەستەغپۇرۇللا، ئەستەغپۇرۇللا، - دەپ ساقىلىنى يۇلاتتى شامەخسۇت، - ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ يەنە ئەسكەر ئالايمۇ؟ ياق، ياق، بۇ قۇمۇللۇقلارغا ئىشەنگىلى بولامدۇ! ئۇلارنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۆمۈر تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تۇرغان گەپ. بەگ باللىرىچۇ؟ تېخىمۇ بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاقنانچى. مېنىڭ تۇققىنىم بولغان قېزىبەگ غوجىنىڭ ھالى بايىقى، ھەممىسى ئەركەك ساغلىق. بىر دىندىكى پۇقرالىرىمدا تېخى ئىشەنچ بولمىسا، تۇزۇمنى يەپ، دۆلىتىمنى كۆرگەن سىپاھلىرىمنىڭ ھالى شۇ تۇرسا، ئەمدى قانداقمۇ قىلارمەن؟

شۇ چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە نوشىرۋان تەيجى كۆرۈنگەندەك بولۇپ كەتتى. ئاق ساقال تەيجى ھاسا تايىغىغا تايىنىپ تۇرۇپ، مۇنداق دىگەندەك بولاتتى: «مەن ئېيتمىدىمۇ، پادىشالىق ئەل بىلەن، تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن دەپ! ئەلنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولغان پادىشا يىلتىزى قۇرۇغان دەرەخكە ئوخشايدۇ. قاتتىقراق بوراندا قالسا، چوقۇم ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. رەھمەتلىك قېيناپىلىرى مېھرىبانۇ پۈجۈڭنىڭ ياخشى خۇلۇقلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولغان، ئۇ كىشى ئەلنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ زامانىسىدا ھېچكىم ئوردىغا مۇشت كۆتىرىپ چىققان ئەمەس. ئۆزلەمۇ ئەلنىڭ ئاتىسى. ئاتا مېھرىۋان بولسا، بالا گۈپادار بولىدۇ. گۈپادار بالا ھېچ ۋاقتتا ئاتىغا مۇشت كۆتەرمەيدۇ.»

- ئەستەغپۇرۇللا، - دىدى شامەخسۇت ئۆز-ئۆزىگە، - شۇ قېرى تەيجى بولغان بولسىمۇ كاشكى! ھېچبولمىسا، مۇشۇنداق ۋاقلاردا خالايىققا ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا يارايتتى. بۇ قۇمۇللۇقلار ئۇنىڭ گېپىگە قۇلاق سالاتتى ئەمەسمۇ؟ ھاشىر تەيجى دىگەن ئىشەكنىڭ گېپىگە

كىرىپ، ئەجەپ قىپتىمەن. ئەمدى بۇ ئىشەك ماڭا قۇرۇق هاڭگىراپ بېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدۇ. هەي تۆمۈر، هەي تۆمۈر، مېنى ئەجەپ كويلارغا سالدىڭ، ئەمدى مېنىڭ كۆنۈم جو يۇلۇ دېگەن تايىپە بىلەن «ئىنەك خېچىر» دېگەن تۇنگانغا قالدىمۇ؟ شۇلارغا يالۋۇرماقتىن بۆلەك چارەم يوق ئوخشايدۇ.

ئۇنىڭ جويۇلۇ دېگىنى قۇمۇلدىكى كونا چېرىك باشلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، قوزغىلاڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان كۈنلەردە، شامەخسۇت ئۇنى خۇيچېڭ شەهەر مۇداپىئەسىگە مەسئۇل بولۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە بىر مۇنچە ئالتۇن-كۈمۈش خەجلەپ، بىر-ئىككى يۈز چېرىك يىغىپ بەرگەن ئىدى. بۇ چېرىكلەر باشقا مىللەتلەردىن تەركىپ تاپقاچقا، شامەخسۇت ئۇچۇن ئىشەنچلىك هېساپلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋاڭ ئوردىسىدا، قالغان قىسمى لوچېڭ (هۆكۈمەت يامۇللىرى جايلاشقان شەهەر) بىلەن خۇيچېڭ شەهىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دورلۇق دېگەن قورغاندا تۇراتتى. «ئىنەك خېچىر» ئوتتۇزدەك ئادىمى بىلەن ۋاڭنىڭ ئۆزىنى مۇهاپىزەت قىلاتتى.

شامەخسۇت بايا دېگىنى بويىچە، ئاخىر، جويۇلۇ بىلەن «ئىنەك خېچىر»نى چاقىرىپ، تاغدىكى خەۋپ-خەتەردىن سەگەك بولۇشنى جېكىلىدى ۋە ئۇلارغا كۆپ سوغاتلار بەردى. هەتتا، كېلىچەككە ئاتاپ نۇرغۇن مال-مۈلۈك ۋەدە قىلدى.

شۇ كۈنى چيەن دارىن ئۆزىنىڭ ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۇچۇن چىڭخاڭمياۋ دېگەن بۇتخانىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ماتەم مۇراسىمىغا شامەخسۇتنى تەكلىپ قىلدى. شامەخسۇت ئۆزىنىڭ بەگ-سىپاهلىرى بىلەن «ئىنەك خېچىر» باشچىلىقىدىكى خاس مۇهاپىزەتچىلىرىنىڭ هىمايىسىدە ماتەم مۇراسىمىغا كېلىپ قاتناشتى. مۇراسىم ئاياقلاشقاندا، چيەن دارىن چېرىكلىرى ئىچىدىن كىمدۇ بىرسى شامەخسۇتقا ئوق ئاتتى. ئوق ئۇنىڭ زەر باسقان ياقىسىنى جىراپ كەتتى. بۇ، ئەلۋەتتە، هېچ كۈتۈلمىگەن ۋەقە ئىدى. شۇنداقتىمۇ «ئىنەك خېچىر» دەرهال هۇشىنى يىغىۋېلىپ، ئۆز يىگىتلىرىگە قوماندا بەردى. بۇتخانىدا ئېتىشىۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. شامەخسۇت كۆزىگە چاشقان تۆشۈگى ساراي كۆرۈنۈپ، قوش ئارغىماق قوشقان پوچتىسىنى ئۆزى هەيدىگەن هالدا، ئوردىسىغا قاراپ قاچتى. ئۇنىڭ بەگ-سىپاهلىرى، هەتتا پوچتىكىشىمۇ ئاللىقاچان قېچىپ كېتىشكەن ئىدى.

«هەر كىشى ئۆز غېمىدا، قېرى قىز ئەر غېمىدا» دەپ، هاشىر تەيجى قوناقلىقتا مۆكۈنۈپ يېتىپ، مۇنداق خىيال قىلاتتى: «بۇ چېرىكلەر چىڭگاڭ غوجامنى قەستلىگەندەك قىلىدۇ. تېخى ئۇ كۈنلا هىلىقى جاڭجۇڭ «مىنگو» قۇرۇلغان بىلەنمۇ، بىزگە چىڭگاڭ غوجامدەك زاتلار ناهايىتى لازىم دېگەن تۇرسا، بۇ چېرىكلەر نىمە قىلماقچىكىن؟ هە، تاپتىم، تاپتىم، بۇلارنىڭ غەرىزى شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئوغلىنى ۋاڭلىققا تىكلەش ئوخشايدۇ. ئۇنداق بولغاندا، ماۋۇ يېنىمدا ياتقان پۇلتاي كۆزىنىڭ ئامىتى قوش كېلىپ، باش تەيجى بولىشى تۇرغان گەپ. خۇدانىڭ ئۆزىگە ئامانەت!»

قېزىبەگ غوجىمۇ هاشىر تەيجىنىڭ يېنىدا دەل شۇ توغرىلىق ئويلاپ ياتاتتى: «مۇبادا بۇ مالىماتاڭچىلىقتا چىڭگاڭ غوجامغا ئوق تېگىپ كەتكەن بولسا، كۆرۈك تاماشانى، بىزنىڭ شاهزادىمىز ۋاڭ غوجام بولىدۇ... ئەلۋەتتە مېنى باش تەيجى قىلىدۇ. ئۇ ۋاقتا، ماۋۇ سالپاڭ قۇلاق قارا كۆتەك قانداق قىلاركىن؟»

شۇ ئاردا، مىلتىق ئاۋازلىرى پەسىيىشكە باشلىدى.

- چىڭگاڭ غوجام هەزرەتلىرى ئېسەنمىدۇ؟- دەپ پىچىرلىدى هاشىر تەيجى.

- ئىلاھىم ئېسەن بولغاي.- دىدى قىزىبەگ غوجا.

- ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئەمما زە، ئەجەل دىگەن قارغۇ تۆگىگە ئوخشاش ئۇدۇل كەلگەننى دەسسەپ كېتەرمىش. ئوق دىگەننىڭمۇ كۆزى يوق نىمە. مۇبادا بىر ئىش بولۇپ قالسا، (ئىلاھىم ئۇنداق كۈنلەرنى هارام قىلار) ئۇ ۋاقتا مېنى ئۇنتۇپ قالمىسلا؟

- بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟

- شاهزاده غوجام ئۆزلەگە بەك ئامراق، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۆزلە دىگەن ۋاڭ جەمەتى. شاهزاده غوجام ئۇستىخان سۇرۇشتۇرۇپ، ئۆزلەنى باش تەيجىلىككە مۇناسىپ كۆرۈپ قالسا، ئەجەپ ئەمەس. ئۆزلە بىلەن ئىككىمىز خۇددى ئاغا-ئىنىدەك ئوبدان ئۆتۈپ كەلگەن. قوينۇڭدىن تۆكۈلسە، قونجۇڭغا دەپتىكەن. قولۇڭ ياغ بولسا، ئېتىگىڭگە سۈركە دىگەن گەپمۇ بار.

- هە، مۇندا دىسىلە.- دەپ كۈلۈپ كەتتى قىزىبەگ غوجا.- ئۆزلە تۇرغان يەردە باش تەيجىلىك ماڭا تېگەمدۇ، ئۆزلە دىگەن چوڭ، بىزگە ئاكا يوللۇق ئادەم، ها... ها... ها...

- ها... ها... ها...

مىلتىق ئاۋازلىرى توختاپ، ئۇلار ئوردىغا قايتىپ تۇرۇشىغا، دورلۇق تەرەپتە يەنە ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتتى. ئەمدى چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى بىلەن دورلۇقتىكى جويۇلۇ چېرىكلىرى ئارىسىدا سوقۇش بولۇۋاتاتتى. شامەخسۇت هېچنىمىگە چۈشىنەلمەي، شەهەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ، هەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئىنەك خېچىر» قايتىپ كېلىپ ئەهۋالنى مەلۇم قىلدى. مەلۇم بولدىكى، چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇت ۋەدە قىلغان يامبۇلارنى بەرمىدى دەپ، هىلىقى بۇتخانىدىكى ماجرانى قوزغىغان ئىكەن. ئامبال بىلەن شيەتەي كېلىپ، شامەخسۇتنىڭ بۇ يامبۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىلا جويۇلۇغا بەرگەنلىگىنى، جويۇلۇنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇ يامبۇلارنى چيەن دارىنغا يەتكۈزۈپ بەرمىگەنلىگىنى ئېيتقاندىن كېيىن، ئەمدى چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى دورلۇققا هۇجۇم باشلاپتۇ.

دورلۇقتىكى جەڭدە، جو يۈلۇ بىر ئوفىتسېرىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن هىلىقى يامبۇلارنى چيەن دارىنغا قايتۇرۇپ بېرىشكە رازى بولدى.

چيەن دارىن بۇ يامبۇلاردىن تاشقىرى، ئاقچۇق سېيىدا ئۆلگەن چېرىكلىرىنىڭ ئائىلە-تەۋەسىگە نەپەقە ئۈچۈن شامەخسۇتتىن يەنە بىر نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش ئېلىپ، تىرىك قالغان چېرىكلىرى بىلەن ئىچكىرىگە كېتىشكە ئالدىرىدى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن، شامەخسۇت ئۆز كىشىلىرىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ هىلىقى بۇتخانىدىكى خەتەرلىك پەيتتە، هەممىسىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىگى ئۇنىڭغا ناهايىتى ئەلەم قىلغان ئىدى.

دىمىش خان بىر كۈنىكىم، دەۋرى-دەۋرانلار قايان قالدى،
سەرىرى-سەلتەنەت تەختىدە كەيۋانلار قايان قالدى؟
بېشىڭغا چۈشسە كۈن، مەن باش بېرەي دەپ لاپنى ئۇرغانلار،
بېشىمغا چۈشكەن ئەردى كۈن، قەدىردانلار قايان قالدى؟

ئۇ، قاچاندۇر بىرچاغلاردا، نوشرۋان تەيجى ئوقۇپ بەرگەن كىتاپتىن ئاڭلىغان مۇشۇ

مىسرارلارنى يادىغا ئالدى-دە، ھاشىر تەيجى، قىزبەگ غوجا، تۇرشا تۇغبېگى باشلىق بەگ-سىپاھلىرىنى چاقىرتىپ، « يالغىمنى يالغان ئىت سىلەردىن ياخشىراق، ھېچبولمىسا، ئاش-تۇزۇمنىڭ يۈزى يوقمۇ، ھەي گۇپاسىزلار دەپ قاتتىق كايىغاندىن كېيىن، تۇرشا تۇغبېگىنى زىندانغا بۇيرۇدى. پوچتىكەش ئىبراھىمنى قىرىق غولدا ئۇرغۇزۇپ، تارانچى كۆمۈر كېنىغا سۈرگۈن قىلدى. ھاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجىغا كەلگەندە، «ئاللاتائالا ئاچچىق بىلەن سەۋرىنى تەڭ ياراتمىغان بولسا، ھەر ئىككىڭنى بايتال ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا سۆرىتىپ، ئارقىسىدىن كۆك ئايغىرنى قويۇپ بېرەر ئىدىم، كۆزۈمدىن يوقىلىڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. ئۇلار تازىم بېجا كەلتۈرۈپ، ئارقىچە چېقىپ كېتىۋاتقاندا، مەلۇمچى بەگ كىرىپ ئامبالنىڭ مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

ئامبال ئۇرۇمچىدىن جىددى تېلېگراممىا كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، تېلگېراممىا قەغىزىنى تۇڭچىغا تۇتقۇزدى. بۇ تېلېگراممىا ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن ئامبالنىڭ تېزدىن چېرىك ئەۋەتىشىنى سوراپ، ياڭ زېڭشىڭغا يوللىغان تېلېگراممىسىغا قايتۇرۇلغان جاۋاپ ئىدى. تېلېگراممىدا شامەخسۇتقا بىر مۇنچە تەسەللى ۋە نەسىھەتنەما سۆزلەر ئېيتىلىپ كېلىپ، «ھازىر قۇمۇلغا چېرىك ئەۋەتىدىغان ۋاقىت ئەمەس. بوگوندىن باشلاپ، ئۇرۇشنى دەرھال توختىتىپ، سۈلھى تۈزەش ئۈچۈن تاققا ئەلچى چىقىرىلغاي، قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولمايدۇ. ياڭاق ياغىچى قاتتىق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن ئاسان ئوق ئۆتمەيدۇ. سىلەردە « يىگەن ئېغىز ئۇيىلىپتۇ» دىگەن ماقال بار ئىكەنغۇ، ئەلچىلەر خۇرجۇننى ئېغىرراق كۆتىرىپ چىقسۇن، قالغان گەپنى كېيىن قىلىمىز» دىيىلگەن. تېلېگراممىنىڭ ئامبال بەي ۋېنچاۋغا قارىتىلغان قىسمىدا مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: « مەن تاغدىكى ئوغرىلارنى قەتئى يوقىتىپ، ئاپەتنى تۈپ-يىلتىزىدىن تۈگىتىشنى بىلمەيمەنما؟ سىز ئامبال ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىپسىز، بۇنىڭغا زادى قانچىلىك ئىشەنچىڭىز بار؟ مەن ئۆزۈم ھەربى ئىشلاردىن ئاز-تولا تەجرىبەم بار تۇرۇقلۇق. قوزغىلاڭچىلارنى كۈچ بىلەن يوقىتىشنى ئاساس قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمەنۇ، بۇ سىز ئۈچۈن شۇنچە ئاسان ئىشمۇ؟ سىز ئامبالنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىسى تاققا چېرىك چىقىرىپ، ئاپەتنى كېڭەيتىۋېتىش ئەمەس، يۇمشاق سۆز بىلەن ئوغرىلارنىڭ پۇت-قولىنى چۇشەپ، كېيىنكى پىلانلىرىمىزنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يېقىندىن ماسلىشىپ بېرىشتىن ئىبارەت.»

ـ ئەلچى، ئەلچى! يەنە سوغاتمۇ ئەۋەتكىدەكمىزمۇ تېخى؟ ئۇنداق قىلغانسېرى تۆمۈرنىڭ خورىگى ئۆسۈپ كەتمەمدۇ؟ ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرى بۇنى نىمىشقا چۈشەنمەيدىغاندۇ! ـ دىدى شامەخسۇت ئاچچىق بىلەن ساقىلىنى سىقىمداپ.

ـ ئەمدى ئىلاج يوق. ماڭا قىلىنغان تەنبىلەرنى ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ تاققا دەرھال ئەلچى ئەۋەتمىسەك، ئۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن توغان سېلىپ تۇرايلى. قالغان ئىشنى كېيىن كۆرمەيمىزمۇ؟

ـ بۇ جاڭجۈڭ بۇرۇنقى جاڭجۈڭغا ئوخشىمامدۇ نىمە؟

ـ مەنمۇ شۇنداق ئويلاپ قالدىم.

ـ دەرۋەقە، تورپاق يېغىلىغىنى ئىككى قوۋۇز سۆز بىلەن جىمىقتۇرۇپ بەرگەن كىشى مۇشۇ جاڭجۈڭ ئىدى. ئۇنىڭ «قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن گېپى ھىلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ. ئەمما، مەن ئۆزۈم بىر ۋاڭ تۇرۇقلۇق بۇ شىرە چورۇق تېجىمەللەرنىڭ ئالدىدا شۇنچىلىكمۇ خارلىشىپ كېتەمدىمەن؟ ـ دىدى شامەخسۇت قاتتىق خورسىنىپ.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

«ئەۋلىيا»نىڭ ئۆلۈمى

ھەركىم ئۆز تەقدىرىنىڭ تۆمۈرچىسى.

— رۇس خەلق ماقالى

1

بۇ كۈنلەردە «قوراي» دېگەن تاغلىق يۇرت بىلەن تۆمۈر خەلپە دېگەن نام بىپايان دەشتتە خۇددى تۈن قاراڭغۇسىدا تېڭىرقاپ قالغان كارۋان ئالدىدا بىردىنلا نامايەن بولغان گۈلخان كەبى مىڭلىغان كىشىلەرگە كۈچ ۋە ئۈمىت بېغىشلىماقتا، ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلماقتا ئىدى. قاتتىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن جىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەھشەتلىك بىر قىيانىنى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ قوشۇلۇۋاتقان كىشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلار سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور بىر قوشۇنغا ئايلانماقتا ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن «بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەدىن چىقۇركىن» دەپ يۈرگەن كىشىلەرمۇ ئەمدى كۆڭلىنى توختىتىپ، قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشقا باشلىدى.

بىر كۈنى، شەھەر تەرەپتىن ئوندەك كاسىپ ۋە دېخان كېلىپ سەپكە قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆلا بىلەن قۇراق جەندە كىيىپ، بېلىنى قىل ئاغامچا بىلەن باغلىۋالغان دەرۋىش سۈپەت بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ چىگىشلىشىپ، كىگىزدەك بولۇپ كەتكەن قاپ-قارا چېچى دولىسىغا چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئوڭ كۆزى ھەمىشە قىسىلىپ تۇرغاچقا، بىر قاراشتا، ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى يەكچەشمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، كىشىلەر ئۇنى «قىسماق ئىشان» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇرپان تۇيۇق غوجامدىكى « ئەسھابۇلكەپ»نىڭ شەيخلىرىدىن دەپ ئېلان قىلىپ، ئون يىلدىن بېرى قۇمۇل دىيارىدا يۇرتمۇ-يۇرت كېزىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ھەممە كىشى دېگىدەك تونۇيتتى. ئۇ ھېچقاچان ناماز ئوقۇمايدىغان بولغاچقا، يۈز-كۆزى ھەمىشە كىر ۋە كۆزلىرى چاپاقلىشىپ تۇراتتى. ئادەتتە ناماز ئوقۇمايدىغان كىشىلەرنى

«بىنامازنىڭ ساقىلى، ئىت قۇيرۇغى داقىلى،
ئوتنى ئېلىپ ياقىلى، كۆيۈپ ئۆلسۇن بىناماز. »

دەپ، ئوتتۇز توققۇز دەررە ئۇرىدىغان نائىپلارمۇ، بۇ ئىشاننى ھېچنىمە قىلمايتتى. چۈنكى،

ئۈۋەيس ئەئلەم مۆپتى چاغلىرىدىن تارتىپ، جامائەت توپلانغان سورۇنلاردا ئۇنى « ئەۋلىيا سىياقىدىكى كىشى» دەپ تەرىپلەپ يۈرەتتى. « قىسىماق ئىشان» بولسا، قەدىمى يەتكەنلا يېرىدە مۆڭگۈز ساپايىسىنى سوقۇپ، خوجا ئەخمەت يەسىۋىنىڭ ھېكمەتلىرىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭغا ئوخشىتىپ ئۆزى توقۇۋالغان مۇنۇ مىسرالارنى زوق-شوق بىلەن ئوقۇپ يۈرەتتى:

ئايا دوستلار، بۇ دۇنيانىڭ ۋاپاسى يوق،
ۋاپا تۇرماق، زەررە-مىسقال ساپاسى يوق.
بۇ دۇنيانى دىگەنلەرنىڭ ئاتاسى يوق،
مۆمىن بولساڭ، ئاخىرەتنى ئىزدە دوستلار.

ئۇ، بۈگۈنمۇ قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا كىرىش بىلەنلا، ئاغزىدىن كۆپۈك قايناتىپ، «ھۆكمەت» ئېيتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قورايغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دىگىدەك ئۇنى كۆرۈشكە ئالدىرايتتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ياش ئىمام ئاخۇن قارىمۇ بار ئىدى. « قىسىماق ئىشان» ياش ئىمامنىڭ يۇمشاق قوللىرىنى ئالقىنىغا ئالغاندا، ئۆزىنىڭ بىر بارمىغى بىلەن ئۇنىڭ بىر بارمىغىنى جۇپلەپ، ئىككىنچى قولى بىلەن ئۈچ قېتىم قاتتىق سىقىپ قويىدى ۋە كۆزلىرىنى ئاسمانغا تىكىپ، «بولار تاڭنا قىيامەت، بۈگۈن ئاخشام غەنىمەت» دىدى. بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىنى ياش ئىمامدىن باشقا ھېچكىم چۈشەنمىدى.

شۇ ئارىدا، تۆمۈر خەلپىمۇ، ئۆز ھەمرالىرى بىلەن كېلىپ ئىشان بىلەن سەممى كۆرۈشتى. ھەتتا، سەپەرقۇلغا مېھمانى ئوبدان كۈتۈشنى، نىمە خالىسا شۇنى بېرىشنى جېكىلىدى. سەپەرقۇل ئىشاننى مەسچىت ھوجرىسىغا تەكلىپ قىلدى. ئىشان قولىنى شىلتىپ، «دەرۋىشكە ھوجرىدا يېتىش ھارام، ماڭا ئۆڭكۈر ماكان بولغاي، جاپالار ئىمتىھان بولغاي، بىلىڭلاركى خالايىقلار، تاڭنا ئاخىر زامان بولغاي» دەپ، تاغ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، بىر ئۆڭكۈرگە كىرىۋالدى. سەپەرقۇل دەرھال پىشۇرۇلغان گۆش، نان، قېتىق، قايماق ۋە بىرچۈگۈن چاي ئەپكېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويىدى.

2

يىگىرمىنچى باپتىكى بەزى بايانلىرىمىزدىن باستىنىڭ بويىندىكى تىل تۇمارنىڭ «سېغىزخان» نىڭ سىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىگى ۋە تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ « سېغىزخان» نى ئۆركىتىۋەتمەي، ئوبدان پايلاپ تۇرۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇرغانلىغى ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، سەپەرقۇل «سېغىزخان» نىڭ ھەر بىر قەدىمىنى ئۆزى كۆزىتىپ تۇرغاندىن تاشقىرى، ئەھۋالنى شەرۇللا بوۋىغىمۇ چۈشەندۈرۈپ قويغان ئىدى. شەرۇللا بوۋاي ھىلىقى كېچىسى مەسچىتتە ئۆزىنى يارىلاندۇرۇپ، ياقۇپ ياساۋۇلنى ئۆلتۈرگەن «ئەرۋاھ» نىڭ شۇ « سېغىزخان» ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ چۆچۈپ كەتتى ۋە « يا تەقسىر، مۇشۇ مەلئۇننىڭ كەينىدە تۇرۇپ ناماز ئوقۇپتىمىز-ھە! ئەمدى مېنىڭ چاڭگىلىمدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىنى كۆرەي» دىدى. دەرۋەقە، « سېغىزخان» نى كۆزىتىپ تۇرۇش شەرۇللا بوۋايغا ھەممىدىن ئاسان ئىدى. چۈنكى،

«سېغىزخان» نىڭ ئۆيمۇ شەرۇللا بوۋاي يېتىپ-قوپىدىغان مەسچىت ھوجرىسىنىڭ يېنىدىكى سوقما تاملىق ھويلىدا ئىدى، بۇ ھويلىنىڭ تاملىرى شۇ قەدەر پاكار ئىدىكى، ئۆنىڭدىن ئاتلاپ كىرگىلىمۇ بولاتتى.

سەپەرقۇل شەرۇللا بوۋاي بىلەنلا كۆپايىلىنىپ قالماي، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانغىمۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى بۇ ئىشقا ياردەملىشىشكە ئۈيۈشتۇرغان ئىدى، شۇندىن باشلاپ، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان كېچىلىرى ئەرەنچە كىيىنىپ، شەرۇللا بوۋاي بىلەن نۆۋەتمۇ-نۆۋەت «سېغىزخان» نىڭ ئۆۋىسىنى قاتتىق كۆزىتىشكە كىرىشكەن ئىدى.

«قىسماق ئىشان» ھىلىقى ئۆڭكۆرگە كىرىۋالغان كۈنى تۈن نىسپىدىن ئاشقان بىر چاغدا، «سېغىزخان» نىڭ ئىشىگى «غىچ» قىلىپ ئېچىلدى. ئىگىز تاغلار چوققىسىدا ئېسىلىپ تۇرغان ئۈن كۈنلۈك ئاي خۇددى تام بېشىدىن يېرىمى چىقىپ تۇرغان پانۇستەك ھويلىنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى.

قورام تاشلار ئارىسىدا پايلاپ ياتقان ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخان دەرھال سەگەكلىشىپ، ئىشىك تەرەپكە قاراشتى. «سېغىزخان» ئىشىكتىن بېشىنى چىقىرىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارىۋالدى-دە، پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ، ھېلىقى ئۆڭكۆر تەرەپكە يۆنەلدى. ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخانمۇ، ئۆزىنىڭ قارىسىنى كۆرسەتمەي ئۇنىڭغا ئەگەشتى ۋە ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ ئۆڭكۆرنى مارىلاپ تۇردى. «سېغىزخان» ئۆڭكۆردىن تېزلا يېنىپ چىقىپ ئۆز ئۆيى تەرەپكە يۆنەلدى...

ئەتىسى تاڭ يورۇش بىلەن مەھەللىدە «قىسماق ئىشان» نىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ ساپايىسىنى سوقۇپ، ئۆزىنىڭ «ھۆكمەت» لىرىنى ئېيتىپ، تۆنۈگۈن كەلگەن تەرەپكە كېتىۋاتاتتى. چىڭقى چۈش ۋاقتى بىلەن تۆرۈككە يېقىنلاشقان بىر يەردە، ئامانقۇل باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

- ئىشانىم قايان ماڭدىڭىز؟ - دىدى.

- دەرۋىش ئۈچۈن جاھاننىڭ ھەممە يېرى ئوخشاش. بېشىم قايغان، ئايىغىم تايغان تەرەپكە كېتىۋاتىمەن.

- خەلپەم ئۆزلەنى ئاشقا چىللىدى.

- دەرۋىشكە تەييار غىزا جانغا ئىزا.

- قۇشمۇ دانىسىز ئۇچالمايدۇ، قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ. ئازراق بىر نەرسە يەۋېلىپ ماڭسىلا.

- يوقسۇ، مەن كېچە نىيەت قىلىۋالدىم، ئۈچ كۈندىن كېيىن ئېغىز ئاچىمەن.

- ئەمىسە، خەلپەم بىلەن خوشلىشىپ رازىلىق ئېلىپ كەتسىلە.

- دەرۋىشكە بىر خۇدادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ رازىلىغى كېرەك ئەمەس.

ئامانقۇل ئەمدى ئۇنىڭغا گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىغىنى سېزىپ، «باغلا بۇ تەلۋىنى!» دەپ ۋارقىرىدى. كۆزنى يۇمۇپ-ئاچقىچە، يىگىتلەر ئۇنى چەمبەرچەس باغلاپ، ئاتقا ئارتىۋالدى.

بىرەر سائەتتىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن چوڭ كىگىز ئۆيدە ئولتۇرۇپ، «قىسماق ئىشان»نى سوراق قىلىشقا باشلىدى. «قىسماق ئىشان» ئىككى قولىنى تىزىغا قويۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. ئەمدى بەكمۇ يۇۋاشلاپ قالغان ئىدى. بۇ سوراققا سەيپۇڭ توختىدىن بۆلەك،

چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك قاتناشقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدا ئىشانىنىڭ جەندىسگە تىكىۋالغان يىرىدىن سۆكۈپ ئېلىنغان ئۈچ دانە تىللا، قويىندىن چىققان بىر خەنجەر، كۆلاسىنىڭ قېتىدىن تېپىلغان بىر پارچە خەت تۇراتتى. خوتەن قەغىزىگە قومۇش قەلەم بىلەن يېزىلغان بۇ خەتكىمۇ «سېغىزخان» دەپ ئىمزا قويۇلغان ئىدى. خەتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاقچۇق سېپىدىكى جەڭدىن كېيىن كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ پات ئارىدا شەھەرگە ھۇجۇم قوزغىشى مۇمكىنلىكى ئېيتىلىپ كېلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «ئەمما بۇ ئوغرىلارنىڭ باشلىقلىرى ئۆزئۆزىگە قالماي بىر بىرىنىڭ كۆزىنى چوقىلايدىغاندەك تۇرىدۇ. سەيپۇڭ توختى ناھايىتى ئاچكۆز، جېنىغا جۇت كىرگەن، ئىچى تار، ھەسەتخور، زىدى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ تۆمۈرلەردىن يوشۇرۇنچە چىڭگاڭ غوجامنىڭ يىلقىلىرىدىن بەش يۈز ئاتقا ئۆز نامىدىن تامغا باستۇرۇۋالدى، ئىككى يۈز تۆگىنى نوم تەرەپكە ئەۋەتتۈەتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ بىر-ئىككى يېقىنىدىن باشقا ھېچكىم ئۇقمايدۇ. سەيپۇڭ توختىنىڭ تېخى تەيجى بەگمۇ بولغۇسى بار ئىكەن. ئەمما، ئۆزىنىڭ جېنىنى ئاياپ، جەڭگە كىرمىگەنلىگى ۋەجىدىن باتۇرلۇق ئاتىغىنى ئالالماي، تەيجى بەگلىك قارا بوسۇققا يا بولمىسا، ئېلى پالگانغا تېگىپ كېتەرمىكىن دەپ گەشەت قىلىدىكەن، سەيپۇڭ توختى شۇ ۋەسۋەسە بىلەن بىر ئىش چىقىرىپ قويىدىغاندەك تۇرىدۇ. مەن ئۇنى ھەدەپ كۈشكۈرتىۋاتىمەن. »

تۆمۈر خەلپە خەتنىڭ بۇ ئاخىرقى قىسمىنى باشقىلارغا ئوقۇپ بەرمىدى.

- بۇ نىمە؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە ھىلىقى ئۈچ تىللانى ئالقىنىدا شاراقلىتىپ.

- ھاشىر تەيجى بەرگەن، - دىدى ئىشان يەردىن ئۈستۈن قارىماي.

- تەركى دۇنيا بولغان دەرۋىشكە تىللانىڭ نىمە كېرىگى؟

- ...

- خالايىققا ئاخىرەتنى ئىزلەڭلار دەپ ئەمىر-مەرۇپ قىلىپ يۈرگەن ئىشان، ئىمانىنى ئۈچ تىللاغا ساتقان بولسا، ئەمدى ئۇنى نىمە قىلماق كېرەك؟

- شەيتانىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپتىمەن.

- ئۆزۈڭ قايسى شەيتاندىن كەم، - دىدى قارا بوسۇق يەرگە بىرنى مۇشتلاپ، ئىشان تىترەپ كەتتى.

- بۇچۇ؟ بۇ خەنجەرنى نىمە قىلماقچى؟ - سورىدى تۆمۈر خەلپە.

- ئۇنىمۇ ھاشىر تەيجى بەرگەن.

- بۇنىڭ بىلەن نىمە قىلماقچى دەۋاتىمەن!

- لازىم بولغاندا ئىشلەتسىلە دىگەن.

- بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكمەكچىمۇ؟ ئەۋلىيالىق مۇقامىغا يەتكەن كىشىگە غازىلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش راۋامۇ؟

- قويىسىنا تۆمۈرئاكا، بۇ چىركىنگە مۇنداق گەپلەرنىڭ نىمە كېرىگى بار؟ بۇنىڭ جاجىسى بىر تال ئوق، - دىدى قارا بوسۇق ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

- توختاپ تۇر، - دىدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن ئىشانغا قاراپ داۋام قىلدى، - سۇلايمان دورغىنىڭ ئوغلى ئاخۇن قارى، يەنى سېغىزخان يەنە نىملەرنى دىدى؟

- تۆمۈر تەقۋاردار ۋە بىر نىمگە ئاسان ئىشىنىپ كېتىدىغان ئادەم ئىكەن، ئۆزلەدىن گۇمان

قىلمايدۇ، پات-پات كېلىپ تۇرسىلا دېدى.
- يەنچۇ؟
- باشقا گەپ قىلمىدى.
- نىياز دورغىنىڭ ئوغلى خامۇش بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتمىدىمۇ؟
- يوقسۇ، خەلپەم.
- ئۇنداق بولسا، ئۆزىدىن ئاڭلا.
سىرتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ تاراقلىشى ئاڭلىنىپ ئەنسارى ئۆيگە ئوقتەك ئېتىلىپ كىردى ۋە «سېغىزخان» نى توختاخۇن ئاكام ئېتىۋەتتى دېدى.
- بۇ قانداق گەپ؟- دېدى تۆمۈر خەلپە غەزەپ بىلەن.
- بىز ئۇنى باغلاپ ماڭايلى دەپ تۇرغاندا، توختاخۇن ئاكام كېلىپ «ئىمام ئاخۇنۇم نىمە قىپتۇ، نەگە ئاپىرىسىلە؟» دېدى، مەن «ھىلىقى سېغىزخان دىگەن مۇشۇ چىركىن بولىدىكەن، خەلپەم سوراق قىلماقچى» دېۋىدىم، «ھوي، سېغىزخان دىگەن شۇمىكەن، بۇ دۈيۈزنى سوراق قىلىپ نىمە قىلىدۇ، بۇنىڭ جاجىسىنى ئۆزۈم بېرەي» دەپ قولۇمدىكى مىلتىقنى تارتىۋېلىپ شۇ يەردىلا ئېتىۋەتتى.
- ئەستەغپۇرۇللا، دېدى تۆمۈر خەلپە ئىشىكنى تاتلاپ، - قولۇڭدىكى كۆسەيمىدى تارتقۇزۇپ قويغىلى، ئۈچ بىردەك يىگىت شۇنچىلىك ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغىنىڭلارنى قارا.
ئېلى پالگان باشلىق ھەممەيلەن بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ بىر بىرىگە قاراشتى. ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. شۇ تاپتا بايىقى خەتنىڭ ئاخىرىدىكى قۇرلار بىلەن ھېلىقى ئاخشىمى زورىخانىنىڭ سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا ئېيتقان گەپلىرى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر-بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك چىرايىدا غەزەپ ئارىلاش بىرخىل مەيۈسلۈك ئالامەتلىرى پەيدا بولۇپ يوغان كۆزلىرى ئاستا يۇمۇلدى.
شۇ ئارىدا قارا بوسۇقنىڭمۇ ئاۋازى جاراڭلاپ، ئۇنىڭ خىيالىنى ئۈزدى:
- بۇ چىركىننىمۇ ئۇ دۇنياغا ئۇزىتىپ تاشلاي، - دېدى قارا بوسۇق، «قىسماق ئىشان» نى گەجگىسىدىن سۆرەپ.
- توختاپ تۇر، ئۇنىڭ ئىشى بار، - دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن سەپەرقۇلغا قاراپ «ئاۋال خامۇش ماڭقا بىلەن ياقۇپ ياساۋۇلنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكىنى بۇ ئىشانغا ھېچنىمنى قويماي سۆزلەپ بەر، ئاكا» دېدى.
سەپەرقۇل «قىسماق ئىشان» نى باشلاپ چىقىۋاتقاندا، ئىككى ئاتلىق يىگىت ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، قۇمۇل تەرەپتىن بەش هارۋا سوغات بىلەن ئەلچىلەر چىققانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىجازەت سوراپ تۆرۈك غولىدا قالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەلچىلەر بەرگەن خەتنى تۆمۈرخەلپىگە تاپشۇردى. بۇ خەت ئامبال بەي ۋىنچاۋ نامىدىن يېزىلغان بولۇپ، «ئۇرۇشنى توختىتىپ، تەلۋىڭلارنى ئوتتۇرىغا قويۇڭلار، ھەرقانداق تەلۋىڭلار بولسا، شامەخسۇت ۋاڭغا قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەن كېپىل» دىگەن مەزمۇندا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ھەمراھلىرىغا قارىدى. قارا بوسۇق، ئامانقۇل ۋە خوجنىياز پالگانلار ئۇرۇشنى توختىتىش ئەمەس، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى.
تۆمۈر خەلپە: «ئەلچىلەرنى بۇ يەرگە كەلتۈرمەيمىز، سوغاتلىرىنى ئالمايمىز دىگىنىڭلار توغرا. ئەمما، بىر قولۇڭ ئوتتا بولسا، بىر قولۇڭ سۇدا بولسۇن دىگەن گەپ بار. ئېلى پالگان بېرىپ،

ئەلچىلەرگە تەلىۋىمىزنى ئېرىق ئېيتقاي، قېنى شامەخسۇت ئاڭلاپ نىمە دەيدىكىن، كۆرۈپ باقمايمىزمۇ! ئاڭغىچە بىرئاز دەم ئېلىۋالساقمۇ يامان بولماس» دىگەن پىكرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئېلى پالگان، سەپەرقۇل ۋە جامائەت ۋەكىلى سۆپىتىدە كېڭەشلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان نۇرۇل بوۋاي بۇ پىكرنى قوللىدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلى پالگان بىر نەچچە يىگىت بىلەن ئەلچىلەرنىڭ يېنىغا ماڭماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە ھىلىقى «قىسماق ئىشان» نى ئېلى پالگانغا قوشۇپ بېرىپ مۇنداق دىدى:

- ئۇۋەيىس ئەئلەم « ئەۋلىيا مۇقامىغا يەتكەن كىشى» دەپ داڭلىغان بۇ دۆيۈزنىڭ قىلغان-ئەتكىنىنى ئەلچىلەرگە ئېيتىپ بەرسلە. ئۇلار بۇنى ئالغاچ كەتسۇن، قۇمۇل خەلقى بۇ كاززاپنىڭ قانداق «ئەۋلىيا» لىغىنى بىلىپ قالغاي!

ئەتىسى ئېلى پالگان قايتىپ كېلىپ، ئەلچىلەرنىڭ تۆمۈر خەلپىدىن رازى بولغانلىغىنى، ئەمما سوغاتلارنى ئېلىپ كەتكىلى ئۇنىماي قالدۇرۇپ كەتكەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. ئېلى پالگان يەنە، ئەلچىلەر بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا « قىسماق ئىشان» نىڭ تاشقا ئۇسۇپ ئۆلۈۋالغانلىغىنى ھىكايە قىلىپ بەردى.

- ئوبدان بوپتۇ. ئەزرائىلنىڭ كېلىشىنى ساقلاپ تۇرمايلا، ئۆزى جەھەننەمگە كېتىپتۇ، - دىدى تۆمۈر خەلپە. ئاندىن قارا بوسۇققا قاراپ. «مانا ئۇكام، بەش هارۋىدا تويلۇقمۇ كېلىپ قالدى» دەپ كۈلدى.

- قېرى يىگىتىمىزنىڭ تويى تازىمۇ قىزىق بولغۇدەك، نىكاھ ئوقۇپ بەرسەم، بىرەر تون ياپارلا، - دەپ كۈلدى نۇرۇل بوۋىمۇ چاقچاق قىلىپ.

- ئاپلا، ھىلىقى ئىشانىم بولغان بولسا، بوسۇق ئاكامنىڭ تويىدا ساما سېلىپ، پىلدىرغۇچتەك پىقىراپ بېرەتتى، - دىدى قاسىم قىزىق.

ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

بىرىنچى توم

تۇي ئۈستىگە تۇي

ئورمانلاردا شىرنىڭ، باغچىلاردا يىلانلارنىڭ
بولۇشىدىن ئەجەبلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق.

— زەمەخشەرى①

1

بىردىنلا ھاۋا تۇتۇلۇپ، بىر تال، يېرىم تالدىن يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. ئۆششاق باللار بىر خىل رېتىمدا ناخشا ئېيتىپ، كىيىكتەك سەكرىشىپ ئويناشقا كىرىشتى:

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق.
ئاسماندىكى موملارنىڭ،
ئەمچەكلىرى دومبلاق.

يامغۇر ياغلاق،
ئۆچكە ساغلاق.
ئاسماندىكى موملارغا
پىشلاق بىلەن ياغ-قايماق.

بىرتال چېچىنى پۆلاڭلىتىپ ئويناپ يۈرگەن كىچىككىنە باست سەپەرقۇل بىلەن ئاتلىق كېلىۋاتقان دادىسىنى كۆرۈپ، ئۆلارنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. تۆمۈر خەلپە ئاتتىن چۈشۈپ، ئوغلىنى كۆتىرىۋالدى، ھەممە باللار كېلىپ ئولاشتى. بەزىلىرى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا قىزىقىپ قارىسا، بەزىلىرى ئىگەر-جابدۇغىغا قىزىقاتتى. ھەقىقەتەنمۇ قۇشۋاش ئىگەرنىڭ ئىككى تال چەش قويۇلغان بېشى خۇددى قاراپ تۇرغان بۈركۈتكە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ كۈمۈش يالتىلغان ئۈزەڭگىلىرى، ئۆششاق تەڭگىلەر بىلەن بېزەلگەن قۇشقۇن ۋە كەمەلدۇرۇگمۇ ھەرقانداق كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. بۇ ئىگەر-جابدۇقلار پۈتلىرى ئىنچىكە، بوينى ئۇزۇن كەلگەن

① جارۇللا ئوبۇلقاسىم زەمەخشەرى – مىلادى 1074-1144-يىللاردا ياشىغان خارەزىملىق بۈيۈك مۇتەپەككۇر ئالىم.

كۆك بوز ئاتقا شۇنداق ياراشقان ئىدىكى، بىر قاراشتا ئۇ خۇددى چۆچەكلەردىكى ساماۋى ئاتلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

- دادا، دادا، بۇ ئاتنى ساڭا كىم بەردى؟- دېدى باست، ئاتنىڭ ماڭلىيىنى سىلاپ تۇرۇپ.

- شامەخسۇت ۋاڭ، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- ماڭىمۇ بېرەمدۇ؟

- كېكىرتىگىنى سىقىپ تۇرۇپ، خامىرىغا كېلىشتۈرۈپ بىرنى ئۇرساڭ ئاندىن بېرىدۇ.

شۇ گەپنى قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆزىمۇ سەپەرقۇلغا قوشۇلۇپ كۈلۈۋەتتى.

- بولدى، بولدى، بۇ قۇمتەللىنىڭ گېپىنى ئاڭلاۋەرسەك يامغۇردا قالىمىز، قېنى ماڭايلى، - دېدى سەپەرقۇل.

ئۇلارنى دەرۋازا ئالدىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئايىلى زورىخان بىلەن قىزلىرى ۋە ھۆسنارىخان بىلەن ئايقىزلار كۈتۈپ تۇراتتى، تۆمۈر خەلپىلەر يېقىن كېلىش بىلەن ئايقىز سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى ئالدى. تۆمۈر خەلپە ئايقىزنىڭ بېشىنى سىلاپ، بىر نەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلدى. ئاينۇر بىلەن مەستۇرىنى ئەركىلىتىپ قويدى. ئاندىن رەۋىخان مومايىنى يوقلاپ ئۆتمەكچى بولۇپ، ئاۋال سەپەرقۇلنىڭ ئۆيىگە كىردى.

رەۋىخان موماي ئوبدانلا تۈزۈلۈپ قالغان ئىدى، ئۇ، تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئايقىز بىلەن ھۆسنارىخاننى ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ كەتتى:

- كۆزدىن ئايرىغان خۇدايىم، ھاسىدىن ئايرىماپتۇ دەپ، بۇ ئايلا قىزلىرىم ئۆيگە كىرسە قىز، تالاغا چىقسا ئوغۇل، چىچىنى يامداق، قولىنى كۆسەي قىلىپ، مېنىڭ يالغۇزلۇغۇمنى بىلىندۈرمىدى، بۇلار بولمىسا، قانداقمۇ قىلاردىمكىن؟ دادىسى بىر كۈن ئۆيدە بولسا، ئون كۈن تالادا. بىزنىڭ ئوغۇلنىغۇ ئايدا-يىلدا بىرەر قېتىم كۆرۈپ قالىمەن، ئۇكام.

- ۋاي، ئايلىراپا، - دېدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ تۇرۇپ، - تۇرۇمتايىنىڭمۇ ئۇچۇرما بولىدىغان ۋاقتى بولغانغا ئوخشاش، ھۆسنارىخانمۇ بۇ ئۆيدىن ئۇچۇپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ.

قازان بېشىدا چۆگىلەپ يۈرگەن ھۆسنارىخان بۇ گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يېتىپ، ۋىللىدە قىزىرىپ كەتتى-دە، ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى يېپىۋېلىپ تالاغا قاچتى. ئايقىزمۇ، ئەھۋالنى چۈشىنىپ، قاقاقلاپ كۈلگەن پېتى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى.

- ناز قىزغا يارىشۇر، غاز كۆلگە دەپتىكەن، سىنىڭ بۇ جۇگان قىزىڭمۇ ناز قىلىدىكەن، ھە! - دېدى سەپەرقۇل مومايغا چاقچاق قىلىپ.

- بۇ نىمە دىگەنلىرىدۇ؟ بۇ ئايلا قىزىم جۇگان بولغان بىلەن بىر قىسما قىزلاردىنمۇ نېپىزراق. قىشنىڭ يېزى بار، كۆلنىڭ غېزى بار، توينىڭ سازى بار، دىگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ توينىڭ سازى بولغاندىن كېيىن، قىز بولسىمۇ جۇگان بولسىمۇ، ئۆزىگە يارىشا نازى بولمامدۇ؟ - دېدى رەۋىخان مومايمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

- ۋاي ئاكا، سەن قاچان ئايلىراپامغا گەپ تېپىپ بېرەلىگەن. ئەمدى خوپ بولدى ساڭا، - دېدى تۆمۈر خەلپىمۇ چاخچاققا ئارىلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى توغرىسىدا خېلى گەپلىشىپ بىر قارارغا كېلىشتى؛ تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇققا، سەپەرقۇل ھۆسنارىخانغا ئاتا بولۇپ، ئەتە-ئۆگۈن توي باشلىماقچى بولۇشتى. گەپ ئارىسىدا رەۋىخان موماي ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ

تۇرمۇشى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ قالدى.

ھۆرمەتلىك كىتاپخانلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەككى، ئايقىز بىلەن ئامانقۇلنىڭ نىكاسى ئوقۇلغاندا، ئايقىز ھىلىقى قازاق يىگىتى جۇماتاينىڭ يىلى توشمىغىچە، ئامانقۇل بىلەن قوشۇلماي تۇرۇشنى شەرت قىلىپ قويغان ئىدى. شۇ شەرتكە بىنائەن، بۇقانۇنىي ئەر-خوتۇن ھازىرغىچە بىر ئۆيدە بولۇپ باقمىغان ئىدى. رەۋشىخان موماي ئەنە شۇ ئىشلارنى ئەسلىتىپ ئۆتكەچ، مۇنداق دىدى:

- مېنىڭ ھېساۋىمچە، جۇماتاينىڭ يىلىمۇ توشتى. ئەمدى بۇ ئىككىيلەن كاككۇك بىلەن زەينەپتەك قاچانغىچە بىرى تاغدا، بىرى باغدا يۈرىۋېرىدۇ؟ مەن جاھاندىن نەۋرە كۆرمەي ئۆتەمدىمەن؟

- ۋاي راست، - دىدى تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ، - ئۆز ھالاكەتچىلىگىمىز بىلەن بولۇپ كېتىپ، بۇ ئىشنى ئۇنتۇپ قاپتىمىز. كۆڭۈللىرىگە ئالمىسىلا ئايلىراپا، ھىلى بولسىمۇ ئىككى تويىنى بىر قىلىپ، تويى ئۈستىگە تويى ئوينىۋەتسەك، ئۇزۇنغا قالماي نەۋرىمۇ كۆرىدىلا، بۇ ئالتۇن قىزىمىز يە ئۆزىگە ئوخشاش ئىنساپ-تەۋپىقلىق بىر گۇپادار قىز تۇغۇپ بېرىدۇ. يە ئامانقۇلغا ئوخشاش باتۇر بىر ئوغۇل نەۋرە كۆرۈپ قالارلا.

- ئېيتقانلىرى كەلگەي، ئىلاھىم!

- ئۇنداق بولسا، بۇ ئىككىيلەننىڭ ھوجرا جابدۇغىنى ئىلدامراق قىلساق بولىدىكەن، مومىسى، - دىدى سەپەرقۇل.

- ئەر كىشى دىگەنزە، خويمۇ بىغەم بولىدىكەن. باللارنىڭ ھوجرا جابدۇغى ئاللىقاچان پۈتۈپ بولغان. ئايقىز بالام ئۆزى گۈل چېكىپ قازاقچە چىملىدىقمۇ راسلاپ قويىدى.

- ئەمما، - دىدى تۆمۈر خەلپە غەمكىن قىياپەتتە، - تويى ئويناشتىن بۇرۇن، رەھمەتلىك نىياز پالگان بىلەن راجى بالا باشلىق ھەممە شېھىتلارنىڭ، (ھە راست، ھىلىقى قازاق يىگىت جۇماتاينىڭمۇ)، روھىغا ئاتاپ بىر چوڭ نەزىر ئۆتكۈزىۋەتسەكمىكىن دەيمەن.

بۇ تەكلىپكە سەپەرقۇل بىلەن رەۋشىخان موماي ناھايىتى خۇشال بولدى. شۇ ئارىدا، ئايقىز كىرىپ، زورىخاننىڭ ھەممەيلەننى غىزاغا تەكلىپ قىلىۋاتقانلىغىنى ئېيتتى. قوزا گۆشىدىن تەييارلانغان مەزىلىك ياپما يىيىلىپ بولغاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە سەپەرقۇلنى نېرىقى ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، «قىسماق ئىشان» نىڭ كۇلاسىدىن تېپىلغان ھىلىقى خەتنى ئۇنىڭغا تولۇق ئوقۇپ بەردى ۋە سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا زورىخاندىن ئاڭلىغانلىرىنىمۇ ئېيتىپ بەردى. سەيپۇڭ توختىنىڭ بەزى ئىشلىرىدىن گۇمانلىنىپ يۈرگەن سەپەرقۇل ئەمدى ئىشنىڭ تېگىگە يېتىپ، مۇنداق دىدى:

- ئىتتىن بولغان قۇرۋانلىقتا يارىماپتۇ دەپ. بۇ ئادەمنىڭ گاھى خۇيلىرىنى ئويلىسام، يۈرىگىمنىڭ بىر يېرى ئېچىشىپ كېتىدۇ. ئۇ تېخى بىزنىڭ ھۆسنارىخان يېڭى كەلگەن كۈنلەردە «ئۆزلەمۇ بۇ يەرگە مۇساپىر، ھېيت-ئايەم كۈنلىرى كىيسلە» دەپ بىر كۆينەكلىك تاۋار تەڭلەپتۇ. ھۆسنارىخان ئالمايمەن دىسە، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ بىر نىملەرنى دەپ بېيىت ئېيتىپتۇ. ھۆسنارىخان بۇ گەپلەرنى شۇ گاختىلا بىزنىڭ مومايغا ئېيتىۋىكەن، بىزنىڭ موماي «بۇ توختاخۇن قانداق ئادەم، شەھەردە نەچچە بىردەك بالىسى بىلەن خوتۇنى تۇرۇپ، شۇنداق ئىشلارنى قىلسا بولامدۇ» دەپ ماڭا ئەرىز قىلدى.

- شۇنداق گەپلەرمۇ بارمۇ تېخى؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە كۈلۈپ كېتىپ.

- بۇنىڭ كارىمىغۇ چاغلىق، - دەپ داۋام قىلدى سەپەرقۇل، - ھەممىدىن ماۋۇ خەتتىكى گەپلەر كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ. بىر ۋاقلاردا «جاھاندا قورقادۇرمەن پەنجى كەستىن، بىرى مەستىن، بىرى خەستىن، بىرى پەستىن، بىرى بىلمەس، بىرى مۆرىمەستىن» دىگەن گەپنى ئاڭلىغۇدىم، جىمغۇرنىڭ چىشى قولتۇغىدا دەپ، بۇ توختاخۇن مۆرىمەس كالىدەك بېشىنى قولتۇغىغا تىقىۋېلىپ، شۇنچىۋالا ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتۇ ئەمەسمۇ؟ قارىمامدىغان بۇنىڭ يامانلىغىنى!

ئۇلار سەيپۇڭ توختى توغرىسىدا بىرئاز پاراڭلاشقاندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە مەيۈس بىر ئاھاڭدا مۇنداق دىدى:

- قوغۇننىڭ ئىچىدىن ئادىغىنى يامان. مەن ئۆز ئىچىمىزدىن مۇنداق ئادەملەرنىڭ چىقىپ قېلىشىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەپتىكەنمەن. يىغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دىگەن راست گەپ ئىكەن. ھېچنىمىدىن ھېچنىمە يوق، مۇنداق قىلىشساق، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئېلىپ چىققىلى بولىدۇ؟ توختاخۇننىڭ «سېغىزخان» نى ئوپۇل-توپۇل ئېتىپ تاشلىغىنىغا قارىغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا خېلى گەپلەر بولۇپ ئۆتكەن ئوخشايدۇ. ئەمدى بىزنىڭ ئىچىمىزدىنمۇ بىر سامانچى① چىقىپ قالمىغىيدى دەپ قورقىمەن. مۇبادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئىشىمىزنىڭ تۈگىگىنى شۇ!

- ئەمدى بۇ توختاخۇننى قانداق قىلساق بولار؟ - دىدى سەپەرقۇل.

- توختاخۇن ماڭا دەسلەپ قول بەرگەن ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى. بىز ئىش باشلىغاندىن بۇيان، ئوزۇق-تۈلۈك تېپىشقا سىڭدۈرگەن ئەجرىمۇ ئاز ئەمەس. ھىلى بولسىمۇ، خۇدايىمدىن ئىنساپ-تەۋپىغىنى تىلىسەك بولارمىكىن، - دىدى تۆمۈر.

- ئۇغۇ شۇنداق. ئەمما زە، بەدەنگە چىققان كۆيدۈرگىنى ئاغرىيدۇ دىمەي، ۋاقتىدا كۆيدۈرۈۋەتمىسە، ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ، - دىدى سەپەرقۇل جىددى قىياپەتتە.

تۆمۈر خەلپە بۇرۇتىنى تاتىلاپ خىيالغا چۆمدى.

2

بىر كىچە-كۈندۈز ياققان سىم-سىم يامغۇردىن كېيىن شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۆلۈپ چىققان ھەسەن-ھۈسەن بىلەن تاغ-قىرلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسۈن قوشۇلۇپ، تەبىئەت دۇنياسى تۇي كېچىسىدىكى كېلىن-قىزلاردەك گۈزەل، سەبى بالىدەك ئوماق بولۇپ كەتتى. قارىغايلىق تاغلارنىڭ باغرىدا يايراپ يۈرگەن پادا ۋە يىلقىلار خۇددى يېشىل مەخمەلگە مەشۈت بىلەن چېكىلگەن گۈل-چېچەكلەرگە ئوخشاش كۆزنى قاماشتۇراتتى. قوي-قوزىلارنىڭ مەرەشلىرى

① 18-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، جۇڭغار ئۇيراتلىرىنىڭ خانى قۇنتەيجى قۇمۇل دىيارىنى بېسىۋېلىپ، ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزدى. قۇنتەيجى ئەسكەرلىرى قۇمۇل خەلقىغە ئېيتىپ تۈگەتكۇسىز جەۋرى-زۇلۇملارنى سالدى. ئاخىرى خەلق ئامىسى زۇلۇمغا قارشى قوزغالدى. خەلق ئىچىدىن چىققان ياچىبەگ ناملىق بىر قەھرىمان تاغ رايونلىرىدا قۇنتەيجى ئەسكەرلىرىگە قاخشاتقۇچ زەربىلەر بېرىپ، دۈشمەننىڭ كۆزىگە زىق بولۇپ قادالدى. دۈشمەنلەر ياچىبەگنى ئۇرۇشتا يېڭەلمەي، ھىيلە-مىكىر بىلەن قولغا چۈشۈرمەكچى بولۇپ، ئوسمان بەگ دىگەننى سېتىۋالدى. ئوسمان بەگ ياچىبەگنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى سامانچى دىگەن بىلەن بىرلىشىپ، ياچىبەگنىڭ پېيىغا چۈشتى. سامانچى ياچىبەگنى ھىيلە-مىكىر بىلەن دۈشمەنگە تۇتۇپ بەردى. ياچىبەگ دۈشمەن قولىدا ھالاك بولدى. كېيىن، خەلق ئامىسى سامانچىنى تۇلۇمچە سويۇپ، پوستىغا سامان تىقتى، ياچىبەگ ھەققىدىكى قوشاقلار مەشھۇر خەلق داستانى سۈپىتىدە ھازىرغا قەدەر ئېيتىلىپ كەلمەكتە.بۇ يەردە شۇ ۋەقە كۆزدە تۇتۇلغان.

بىلەن تاي ـ قۇلانلارنىڭ كىشنەشلىرى تاغ سۇلىرىنىڭ شارقىراشلىرىغا قوشۇلۇپ، يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتقان ئىلھامبەخش بىر ئەلنەغمىنى ئەسلىتەتتى.

ئادەملەرمۇ باشقىدىنلا ئېتىكلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كۈندە دېگۈدەك تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئەجەل ئوقلىرى ئىچىدە جىددىيلىشىپ، ئۆزىنى خۇددى پىيى تارتىشىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر بۇگۈن كۆڭۈللىرىدە قانداقتۇ بىر خاتىرجەملىك سېزەتتى. خېلىدىن بۇيان، چاچ ـ ساقاللىرىغا ئۇستىرا تەككۈزۈپ باقمىغان كىشىلەر خۇددى ئايەم كۈنلىرىگە تەييارلىنىۋاتقاندەك، چاچلىرىنى چۈشۈرۈپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى ياساشقا كىرىشتى. قىز ـ جۇگانلار ئۆي قېقىش، كىر ـ قات يۇيۇش، بىسات تۈزەش، ھەتتا تويدا كىيىدىغان ئۇستىۋاشلىرىنى راستلاشقا ئالدىرايتتى، ئوغۇل باللار تويدا مىنىدىغان تايلىرىنىڭ غېمىدا بولسا، قىزلار چاچلىرىنى تاراپ، ئۆزلىرىنى ياسايتتى. بەزى يىگىتلەر داڭلىق ھاپىز ۋە سازەندىلەرنى چىللاپ كېلىش ئۈچۈن، يىراق ـ يېقىندىكى يۇرتلارغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى. قورايلىق سازەندە ۋە ھېپىزلار بولسا غىجەكلىرىگە يېڭى تار سېلىپ، داپلىرىنى قۇرۇتۇپ قويۇشقا ئالدىرايتتى، بەزى شوخ يىگىتلەر قاسىم قىزىقنى گەپكە سېلىپ، ئۇچەيلىرى ئۈزۈلگىدەك قاقاقلاپ كۈلۈشەتتى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر بىلەن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەتنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىدىن ئېلىپ كەلگەن سوغا ـ سالاملىرى كىشىلەرنى تېخىمۇ جانلاندۇرىۋەتتى. مۆيدىن خەلپىنىڭ تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرى نامىدىن يازغان خېتىدە ئەۋەتىلگەن قورال ـ ياراقلار ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈرۈلگەن ۋە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شانلىق غەلبىلىرى قىزغىن تەبرىكلىنىپ، « سىلەر بىزنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بارلىق ئېزىلگەن پۇقرالارنىڭ ئۈمىت يۇلتۇزى بولۇپ قالدىڭلار» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە مەسچىت سۇپىسىدا تۇرۇپ، بۇ خەتنى ئوقۇپ بېرىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرسى «تۇرپانلىق ئاغىنىلىرىمىز چىيەن دارىنىنىڭ ئاقچۇق سېپىدا توڭگۇزدەك قاچقىنىنى ئاڭلىسا، بۆلەكچىلا خۇش بولۇپ كېتەر» دىدى.

ـ ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ ـ دىدى تۆمۈر خەلپە كۆپچىلىككە قاراپ، ـ شېھىتلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىكارغا ئاقمىدى. يالقۇن تاغ ئېتەكلىرىدىمۇ بىزنىڭ نامىمىز يادلىنىپ، مىڭلىغان قېرىنداشلىرىمىز بىزدىن ئۈمىت كۈتۈۋېتىپتۇ. ئىلاھىم، بىزگە تېخىمۇ كۆپرەك نۇسرەت ئاتا قىلغاي!

ـ ئامىن! ـ دىدى نۇرۇل بوۋا ئىككى قولىنى ئىگىز كۆتىرىپ.

نەچچە يۈزلىگەن قوللار تەڭلا كۆتىرىلىپ، جىلغىنىڭ ئىچى جاراڭلاپ كەتتى. ھەممە ئادەم تۆمۈر خەلپىگە چەكسىز مۇھەببەت، كۈچ ۋە ئۈمىت نۇرلىرى چاقنىغان كۆزلىرى بىلەن قارايتتى. بىرەر يىل بۇرۇن، سوك ـ سوك ئاتقا مىنىپ، يۇرتمۇ ـ يۇرت كېزىپ يۈرگەن بۇ قارا ساقاللىق ياغاچچى ئەمدى بۇ كۈنلەردە خەلقنىڭ كۆز ئوڭىدا ئۇلارنى بىپايان قاراڭغۇ دەشتتىن يورۇقلۇق ئالەمگە باشلاپ كېتىۋاتقان خاسىيەتلىك يولچى بولۇپ قالغان ئىدى.

بىراق گۈل بار يەردە تىكەن بار، زەر بار يەردە يىلان دېگەندەك، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان بىر كىشى باشقىچە خىيالدا ئىدى. ئۇ، يالغۇز ئۆزى بىر ئۆيدە ناھايىتى خاپا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن قانسىز يۈزى ھىلىلدەك قورۇلۇپ، قېرىنداش تۇتقان ئىنچىكە بارماقلىرى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ، گىلەم ئۈستىدە يېيىلىپ ياتقان موۋۇت تون، چىپەرقۇت چاپان، ئايالچە گۈللۈك رومال، ئۆتۈك، مەيسە ۋە ئەن رەختلەرنى ساناپ، ئۆزىگە ياققانلىرىدىن

بىر-ئىككىنى ئايرىۋالاتتى-دە، قالغانلىرىنى دەپتەرگە قوندۇراتتى؛ ئايرىۋالغانلىرىنى ئايرىم تاغارغا تىقىۋېتىپ، پات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. بۇ كىشى سەيپۇك توختى ئىدى.

كىتاپخانىلارغا مەلۇمكى، ئىككى كۈن بۇرۇن شەھەردىن چىققان ئەلچىلەر بەش هارۋىدا سوغات قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈچ هارۋىسىدىكى ئۇن-گۈرۈچ، قەن-گىزەك، شام-سەرەڭگە، چاي ۋە كۆكتات بولۇپ، ئىككى هارۋىدىكىسى كىيىم-كېچەك، رەخ-پۇچەك ئىدى. شۇ تاپتا سەيپۇك توختى باشقا نەرسىلەرنى بىر ياقلىق قىلىپ بولۇپ، كىيىم-كېچەك ۋە رەخ-پۇچەكلەرنى «غەزنە» گە كىرگۈزۈش ئالدىدا تىزىملاش ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى. « غەزنە» دېگىنىمىز سەيپۇك توختى ئولتۇرغان ئۆينىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر چوڭ ئۆي بولۇپ، بۇ ئۆينى سەيپۇك توختى ئۆزى شۇنداق ئاتىۋالغان ئىدى. دەرۋەقە، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بەزى زاپاس بايلىقلىرى، مەسىلەن، ئۇ يەردىن-بۇ يەردىن كەلگەن سوغاتلار، قوزغىلاڭ ۋاقتىدا شەھەرگە قېچىپ كەتكەن دورغىلاردىن مۇسادىرە قىلىنغان بۇغا-بۆكەن مۈڭگۈزلىرى، تۈلكە-بۆرە تېرىلىرى قاتارلىق نەرسىلەر شۇ ئۆيدە تۇراتتى. بۇ ئۆيگە تۇتاش ئايرىم ئىككى ئېغىز ئۆي ئاشلىق ئامبىرى ئىدى. بۇ « غەزنە» ۋە ئامبارلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭ باشلانغان كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىلەر قارارگاھ قىلغان ھىلىقى باغلىق ھويلىغا جايلاشقان ئىدى. جەڭ كۈنلىرى قارارگاھ ئالدىنقى سەپكە يۆتكىلىپ كەتكەچكە، سەيپۇك توختى بىر نەچچە يېقىنلىرى بىلەن شۇ ھويلىدا تۇراتتى ۋە بۇ ھويلىدىكى بايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى شۇلار باشقۇراتتى.

سەيپۇك توختى قولىدىكى قېرىنداشنىڭ ئۇچلانمىغان بېشىنى چىشلەپ ئولتۇرۇپ خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ خىيالىچە: بۇرۇن چۈشىدە ئايان بولۇپ كەلگەن «غايىپ غەزنە» ھازىر ئۆڭىدىكى ئىش بولۇپ قالدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە، بىر نەچچە قوتان قوي ۋە باشقا قالدى-قۇتتىلار ئاز گەپ ئەمەس، مۇندىن كېيىن تېخىمۇ كۆپىيىش ئىمكانىيىتى بار. ئەمما، تۆمۈر خەلپە ھايات بولىدىكەن، بۇ بايلىقتىن نېمە پايدا؟ بۇنى ئۇنىڭ كۆزىچە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغىلى بولىدۇ؟ ياخشىسى تۆمۈر جەڭدە يۈرگەندە بىر تال ئوق تەككەن بولسا، ئىش ئوڭدىن كەلگەن بولاتتى. ئۇ چاغدا، «قۇمۇل بىلەن بەش شەھەر ئۆزۈڭگە قالسۇن، ئون ئىككى تاغنى بىز سورايلى» دېسە، شامەخسۇتقىمۇ، قېرى كالىغا پىچاق سۈركىگەندەك، خوش ياقاتتى-دە، سەيپۇك توختى ئون ئىككى تاققا باش بولۇپ قالاتتى. قارا بوسۇق باتۇر بولغان بىلەن قوسىغىدا ئېلىپنىڭ سۇنۇغىمۇ يوق بىر قارا تۈرۈك. قايان باشلىسا، شۇيان ماڭىدۇ؛ ئېلى پالگان ئۆزىنى توختاتقان، تەجرىبىلىك ئادەم بولغان بىلەن قويدەك يۇۋاش كىشى، ئۇ ھېچقاچان گەپ تالىشىپ تۇرمايدۇ. ئامانقۇل بىلەن خوجىنىياز پالگانلار ھەر قانچە قارام، باتۇر بولسىمۇ، تېخى ياش، ئۇلارنى گەپكە كۆندۈرمەك ئاسان، « ئالدىماققا بالا ياخشى، خۇدا ئۇرسۇن قاقۋاشنى» دەپ، ھەممىدىن گەپ يېمەيدىغىنى سەپەرقۇل. لېكىن، نىملا قىلغان بىلەن ئۇ، بېلى مۇكچىيىپ، كۆزلىرى خىرەلىشىپ قالغان كىشى، ئۇنىڭمۇ كارى چاغلىق ئىدى، ئەمما، تۆمۈر دېگەن بىر نىمە ھازىر ئىشنى چوڭايتىپ تاشلىدى، ئۇرۇمچى جاڭجۈڭلىرىنىڭمۇ چىشىغا تېگىپ قويدى، ئىككى كۈن بۇرۇن قۇمۇل ئامبال يامۇلدىن چىققان ئەلچىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئىشنى تېخىمۇ بۇزدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەي تۆمۈر، ھەي تۆمۈر، سېنى كۆزدىن يوقىتىۋەتمىگۈچە، ئىش پۈتمەيدىغان ئوخشايدۇ، ھىلىقى ياش ئىمامنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى-دە!

سەيپۇك توختىنىڭ خىيالى شۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇنىڭ چىشلىرى غىچىرلاپ قېرىنداشنى

سۈندۈرۈۋەتتى. ئۇ، ئۇشبۇسىغا يىتىۋېلىپ يەنە خىيالغا چۆمدى. ئۇنىڭ كۆزىگە بىردىنلا ھۆسنارىخان كۆرۈنۈپ كەتكەندەك بولدى-دە، «ۋاي ئىست، بۇ جۇگانمۇ قولدىن كېتىپ قالدى. ئەقلى-ھوشى بولمىسا، گۈلدەك جۇگان ئىتقا يالاق دەپ، ئۇنىڭ زەڭگى مورۇن قازانغا ئوخشايدىغان قارا بوسۇقا كۆڭلى چۈشۈپ قالغىننى قارىمامدىغان، توۋا» دەپ پىچىرلىدى. شۇ ئارىدا، خۇددى يۇتتۇرۇپ قويغان بىر نەرسىنى تېپىۋالغاندەك، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز-ئۆزىگە سۆزلەشكە باشلىدى: « تازىمۇ ھاماقەت ئىكەنمەن. چۈشەندەك جېنىم بىلەن تۆمۈرنى ئۆزەم يالغۇز نىمىمۇ قىلالايتتىم. قارا بوسۇقنى يېنىمغا تارتسام بولمامدۇ؟ مەندىن نېمە كېتەتتى؟ پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا، يىگىت بېشىم ئامان بولسا، شەھەر-شەھەردە مېنىڭ يارىم دەپتىكەن. ئون ئىككى تاققا باش بولسام، مۇنداق ھۆسنارىخانلاردىن كۆرمىگى تېپىلمامدۇ. قارا بوسۇقنى ئۆزۈمگە ئېگىۋالسام ئىشنىڭ پۈتكىنى شۇ. تۆمۈرنى قىزىغىدا سوقۇش كېرەك! »

شۇ سۆزلەردىن كېيىن، ئۇ ئالدىدا تۇرغان كىيىم-كېچەك ۋە رەخ-پۈچەكلەردىن بىر بوخچا راسلىدى . ئاندىن ئىشكنى قۇلۇپلاپ ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

3

نەزىر ۋە تويى مەرىكىسىگە دەپ، يىراق-يېقىندىن چاقىرىلغانلار بىلەن يەرلەكلەر قوشۇلۇپ، قورايىنىڭ ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى. تام ئۆيلەر يېتىشمەي، تۆزلەڭلىكلەرگە تىكىلگەن كىگىز ئۆيلەر يىراقتىن قارىغاندا، ئاقىرىپ كۆرۈنگەن گۈمبەزلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى. تاڭ ئېتىش بىلەنلا جىلغىنىڭ ئىچى جانلىنىپ كەتتى. توپ-توپ كىشىلەر شىپتىلار قەۋرىستانلىغىنى يوقلاپ كەلدى. ئەمدى بۇ يەردىكى قەۋرىلەر قىرىق - ئەللىكچە يېتىپ قالغان ئىدى. شاقىراپ ئېقىۋاتقان ئېقىن بويىدىكى قېلىن تېرەكلىكلەر ئىچىدە بولسا، قوللىرىغا يوغان پىچاقلارنى تۇتقان كىشىلەر بوگۈنكى نەزىرگە ئاتالغان توققۇز تورپاق، توققۇز تاي، توققۇز ئەركەك، توققۇز سەركىنى سويۇشقا كىرىشتى، داشقازان ئوچاقلىرىدىن چىقىۋاتقان كۆكۈش ئىسلار ھاۋادا لەيلەپ، بۇلۇت پارچىلىرىدەك ئۆزۈپ يۈرەتتى. ئۆششاق باللار ئوچاق باشلىرى ئەتراپىدا قۇشقاچتەك چۇرۇلدىشىپ ئويناپتتى :

قازىنىم-قازىنىم قايناپدۇ،
ئاپام ماڭا بەرمەيدۇ،
قازاندا گۆش،
تاۋاقتا تۆش،
مۇشۇگۈم ئۆنى مارايدۇ.

بوستانلىقلاردا سورۇن تۈزەپ ئولتۇرغان قارىلار قۇرئان تىلاۋەت قىلىشقا باشلاش بىلەن باللارمۇ تىنجىپ، چوڭلارنىڭ يانلىرىغا بوتىلاقتەك چۆكۈشتى.

داستىخان يىغىلدىغان چاغدا، شېھىتلارنىڭ بالا-چاقىلىرى بىلەن ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ قارىلىغىنى سۈندۈرۈش ئۈچۈن، ھەر كىمگە ئۆز لايىغىدا بىرەر كىيىملىكتىن رەخ، دوپپا، كۆينەكلەر

قويۇلدى. ئايقىزغا بولسا، بىشىدىن ئايىغىغىچە سەرپا بېرىلدى. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلارنىڭ غەزنىسىدىن چىققان ئىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنىڭغىمۇ تارلىق قىلىپ، بىر چەتتە دومسىيىپ ئولتۇراتتى. ئېلى پالگان بىر نىمىنى سەزگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭدىن « مىجەزلىرى يوقمۇ؟» دەپ سورىدى. سەيپۇڭ توختى بۇنى غەنىمەت پۇرسەت دەپ ئويلاپ، ئېلى پالگاننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ باقماقچى بولدى ۋە:

- شۇنچىلىك سېخىلىك قىلامدۇ؟ مەن كۆپنىڭ پايدىسى ئۈچۈن مال يىغىپ ئاۋارە. خەلپەم ئۇنى چېچىپ ئاۋارە. ئۆزى تەر تۆكۈپ تاپمىغان مال بولمىغاندىكىن، خەلپەمنىڭ يېنى ئاغرىمايدۇ-دە، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ - دەپ غۇدۇڭشۇپ كەتتى.

ئېلى پالگان گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمىگەچكە، مۇنداق دىدى:

- ئۇنداق گەپلارنى قىلمىسىلا توختاخۇن! بۇ، ئاتا-بوۋىمىزدىن كېلىۋاتقان قائىدە-يوسۇنغۇ؟ بۇنى خەلپەم ئۆزى ئۈچۈن قىلىۋاتامدۇ!

- ئۆزلە تازىمۇ ساددا ئادەمدە - دىدى سەيپۇڭ توختى- خەلپەم بۇنى ئۆزى ئۈچۈن قىلماي كىم ئۈچۈن قىپتۇ؟ بۇنىڭ بىلەن ئۆزى تېخىمۇ يۈز تاپماقچى. ماۋۇ خەقنىڭ خەلپەمنى ماختاپ كۆككە ئۈچۈرغىنىنى ئاڭلىمىدىلامۇ؟ ئۆزلە بىلەن مېنى كىم ئاغزىغا ئېلىپ قويىدى؟

- رەخ-پۈچەكلەرنى ئۆزلە ئۆلەشتۇردىلەغۇ. ئۆزلەدىنمۇ رازى بولغاندۇ زە! - دىدى ئېلى پالگان. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا دىققەت بىلەن قاراپ مۇنۇ گەپلەرنى ئېيتتى، - قارا قۇشنىڭمۇ بىر بېشى، ئىككى قانىتى، ئىككى پۇتى بولىدۇ. ئىككى قانات تەڭ سىلكىنمىسە، قۇش ئۇچالمايدۇ، ئىككى پۇتى تەڭ ھەركەت قىلمىسا، ئۇ تولكىنى ئالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ خەلپەمنى ئۆزىمىز باش قىلىپ كۆتەردۇق. ئەمدى بىرىمىز ئۇنداق، بىرىمىز مۇنداق دەپ يۈرسەك، باشلىغان ئىشىمىزنى قانداق قىلىپ باشقا ئەپچىقىلى بولىدۇ؟

سەيپۇڭ توختى ئېلى پالگاننىڭ قىلتاققا چۈشمەيدىغانلىقىنى سەزگەچ، «ئېيتقانلىرى ھەق گەپ، مەن خەلپەمگە ھەممىدىن بۇرۇن قول بەرگەن ئادەم. مۇندىن كېيىنمۇ ۋەدەمگە گۆپا قىلمەن» دىدى. ئېلى پالگان ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىدىن رازى بولۇپ كۈلۈپ قويىدى.

كەچقۇرۇن توي باشلاندى.

ئۇ چاغلاردا ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان قائىدە-يوسۇن بويىچە، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ توي ئىشلىرى مۇنداق ئۆتكۈزۈلەتتى: ئوتتۇرا ھال ئائىلىلەر ئارىسىدا، ئىككى تەرەپ ماقۇللاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۈچۈن توققۇز كىيىملىك رەخ، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىڭ گۈرۈچ، توققۇز جىڭ ياغ، توققۇز شىرە مۇە-چىۋە ۋە يېتەرلىك ئوتۇن-كۆمۈر، چاي-تۇز قاتارلىق نەرسىلەرنى ھارۋىلارغا سېلىپ، قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرەتتى. توينىڭ بىرىنچى كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە چاقىرىلاتتى. بۇ، «باش توي» دەپ ئاتىلاتتى، شۇ كۈنى سۇلتان يىگىت ئۆزىنىڭ قولداشلىرى بىلەن نىكاغا كېلەتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر « قىز كۆركى» نى قىلىمىز دەپ، دەرۋازىنى تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقى بىلەن توساپ ئالاتتى، يىگىت تەرەپتىن كەلگەنلەر شۇ چاقنى كۆچەپ ئېلىشى لازىم ئىدى. ئالالمىسا قىز تەرەپتىكى يىگىتلەر « ئالالمىغانلار» دەپ چۇقان كۆتىرىپ ئۇلارنى مەسخىرە قىلاتتى. شۇڭا، ئادەتتە يىگىت تەرەپتىنمۇ خېلى ساندا ئادەم كېلەتتى. نىكادىن كېيىن، بۇ چاقنى يىگىت تەرەپ ئېلىپ كېتىپ، ئاغامچا بىلەن ئىگىز دەرەخ بېشىغا ئېسىپ قوياتتى،

بىر قانچە كۈندىن كېيىن، قىز تەرەپ كېلىپ قايتۇرۇپ كېتەتتى. نىكا ئاساسلىق مېھمانلار جايلاشقان ئۆيدە كۆپچىلىك جامائەت ئالدىدا ئوقۇلاتتى. نىكا ئوقۇلىدىغان چاغدا، سۇلتان يىگىت تۆت-بەش ھەمرىيى بىلەن شۇ ئۆيگە كىرەتتى. نىكادىن كېيىن، قىز تەرەپ يىگىتكە بىر قۇر كىيىم ياكى كىيىملىك رەخ قوياتتى، بۇ، «كۆيۈلۈك» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر نىكادىن قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارنى سۇلتان يىگىتنىڭ تۇققانلىرى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرسى ئۆز ئۆيىدە ئايرىم ئولتۇرغۇزۇپ بېرەتتى. بۇ ، «چاچ چۈشۈرگە» دەپ ئاتىلاتتى. يىگىتلەر كۈن بويى ئويۇن-تاماشا قىلىپ، ئولتۇرۇش ئاياقلاشقاندا، ئۆي ئىگىسى سۇلتان يىگىتكە بىر قۇر كىيىم كىيدۈرەتتى ياكى بىر كىيىملىك رەخ قوياتتى. كەچ كىرگەندە، توي مەشرىپى باشلىناتتى. ئەمما، مەشرەپ باشلاشتىن بۇرۇن، پاششاپ بەگكە بىر كىيىملىك رەخ، بىر قوي ۋە بىر مۇنچە مىۋە-چېۋە تەقدىم قىلىش شەرت ئىدى. بۇ: «پاششاپلىق» دەپ ئاتىلاتتى. ئەگەر «پاششاپلىق» بېرىلمىسە، پاششاپ بەگ ئۇلارنىڭ يىرىم كېچىگىچە مەشرەپ ئوينىشىغا رۇخسەت قىلماي، خۇپتەندىن كېيىنلا، ھەممەيلەننى تارقىتىۋېتەتتى. ئۇنىمغانلارنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئالاتتى-دە، ئەتىسى ھەر بىرىگە بەش شىڭدىن بۇغداي جەرىمانە سېلىپ، ئاندىن قايتۇرۇپ بېرەتتى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى يىگىت تەرەپتىن ئون نەچچە ئايال بىلەن ئون نەچچە ئەر كىشى قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن قىز تەرەپكە توققۇز تازىمغا باراتتى، توققۇزىنچى تازىمدىن كېيىنلا، قىزنى هارۋا ياكى مەپە بىلەن كۆچۈرۈپ ماڭاتتى. قىزنىڭ مەھەللىسىدىكى يىگىتلەر بىر قانچە جايدا ئاغامچا تۇتۇپ يول توساتتى. يىگىت تەرەپ توققۇز غېرىچ كېلىدىغان ئەركەك قوي بەرگەندىن كېيىنلا، يولنى ئېچىپ بېرەتتى. بۇ ئەركەك قوينى يول توسقان يىگىتلەر ئۆزلىرى سويۇپ يەيتتى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۈچ يەرگە يېقىلغان ئوتنىڭ ئۈستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگۈلىتىپ، ئاندىن ھۇجرىغا ئەپكىرىشەتتى.

توينىڭ ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىزنىڭ ئائىلىسىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق-تۇققان، ئەلە-مەھەللىسىنى تويغا چاقىراتتى. بۇ «يۈز ئاچقا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كۈنى قىز تەرەپ تويغا سويۇلغان قويلارنىڭ ئۆپكىسىدىن ئىككىنى قۇيۇپ، ئىسسىق پېتى ئەپكېلەتتى. ئارىلىق يېراق بولۇپ قالسا، قايتىدىن ئىسسىتىپ، قىز بىلەن يىگىتنىڭ بېشىنى جۈپلەپ ئۇنىڭ ھورىغا تۇتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، بۇ ئىككى ياشنىڭ ئۆمۈرلۈك بولۇپ كېتىشىنى تىلەش ئىدى. ئەر مېھمانلار يانغاندىن كېيىن يۈزىگە پۈركەنجە سېلىنغان قىزنى ئايال مېھمانلارنىڭ قېشىغا ئېلىپ چىقاتتى. قىزنىڭ ئانىسى ئۆز قىزىنى، ئوغۇلنىڭ ئانىسمۇ ئۆز ئوغلىنى تەرىپلەپ بېيىت ئېيتىشاتتى. قىز تەرەپتىن ئېيتىلىدىغان بېيىتلار مۇنداق ئىدى:

ئاقتىنا ياغلىق ئىچىدە
بىر تۇگۈن گۈل ساقلىدىم،
گۈلنى ئېلىپ بېشىمغا
تاجى قىلىپ چانچىدىم.

ئەل خالايىق تولا كەلدى،

ھېچ كىشىگە باقمىدىم.
شۇنچە خەقلەر ئارىسىدىن،
ئۆزلىرىگە ساقلىدىم.

بالا قىلىسلا ئايدەككىنە،
بويى قىرچىن تالدەككىنە،
كىشى كۆرسە گۈلدەككىنە،
خىزمەت قىلار ئەردەككىنە.

ئوغۇل تەرەپتىن كۆپىنچە مۇنداق بېيىتلار ئېيتىلاتتى :

بىزمۇ ئوغۇل چوڭ قىلدۇق،
موللا-ئالىم.
جېنىم بالام تولۇن ئايىم،
كېچە-كۈندۈز تىلىۋىدۇق،
ئەمدى بەردى خۇدايىم.

بازارلاردىن ئات ئالدۇق
ساغرىسى ئالا
يۇقىرى مەلىدىن قىز ئالدۇق
ئالتۇندەك بالا.

بىرى لەنخار، بىرى مىخار
قاملىشىپ قالار.
قاچورىنىڭ يىلىمدەك
يېپىشىپ قالار.

شۇندىن كېيىن، خالىسلاردىن بىرسى مۇنداق بېيىت ئېيتاتتى :

تاغدىن چۈشتى تاش بېلىق،
سۇدىن چىقتى ئاي بېلىق
نەدىن چىقتى بۇ لايىق،
بىر-بىرىگە خوپ لايىق.
ھەيران قالغاي خالايىق.

ئاندىن يەڭگە ئاياللار قىزغىن كۈلكە ۋە ئويۇن-چاخچاقلار ئىچىدە قىزنىڭ يۈزىدىن

پۈركەنجىنى ئالاتتى-دە، شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ يۈزى ئېچىلغان بولاتتى. شۇ چاغدا يىگىت ئائىلىسى قىزغا يەنە كىيىم-كېچەك ياكى كىيىملىك رەخ ۋە زىبۇ-زىننەتلەرنى تەقدىم قىلاتتى. چوڭ ياشلىق ئاياللاردىن بىر-ئىككىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تويىنى مۇبارەكلەپ بېيىت ئېيتاتتى، قالغانلارمۇ ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەرنى تەڭ تەكرارلىشىپ بېرەتتى:

ئەتىگەن قوپار بولغاي،
تۈنۈك ئاچار بولغاي،
توققۇز ئوغۇللۇق، بىر قىزلىق بولغاي.
قوتاندا قويلۇق بولغاي،
ئېغىلدا كالىلىق بولغاي.

ئۈچى ئۈزارغاي، تۆۋى يېيىلغاي،
قۇدۇقتا تاش چۆشكەندەك بولغاي.
قاچورا يىلمىدەك يېپىشقاي،
خۇدايىم مارەك قىلغاي!

تويىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت تەرەپنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇققانلىرىنى چايغا ئېيتاتتى. بۇ «چىللاشقا» دەپ ئاتىلاتتى. تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى قىز تەرەپ يىگىت بىلەن ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىلا چايغا ئېيتاتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت ــــ كۈيئوغۇل ۋە قۇدىلار بىلەن ئوبدانراق تونۇشۇش ئىدى.

تۆمۈر خەلپە باش بولغان بۇگۈنكى تويدا يۇقىرىدىكى قائىدە-يوسۇنلارنى تولۇق بېجا كەلتۈرۈشنىڭ ئورنى قالمىغان ئىدى. چۈنكى، ئامانقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ نىكاسى بىر قانچە ئايلار بۇرۇن ئوقۇلۇپ بولغان؛ قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ تويى بولسا، قىز تويى ئەمەس، جۇگان تويى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپە قارا بوسۇق بىلەن ھۆسنارىخاننىڭ نىكاسىنى ئوقۇپ بولۇپلا، مەشرەپ باشلاشنى جاكالىدى.

- بوسۇق ئاكامنىڭ چاچ چۈشۈرگىسىنى قىلمايمىزمۇ؟ - دەپ چاخچاق باشلىدى قاسىم قىزىق. ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ ئەتراپىغا توپلاندى.

- ئۈستىراڭ ئۆتەمدۇ؟ - دىدى تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت.

- ئۈستىرا ئۆتمىسە، ھاشىر تەيجىنى سويۇۋشقا بىلەپ قويغان پىچىغىم بار.

- شامەخسۇت ۋاڭنىچۇ؟ ئۇنىڭغا پىچىغىڭ ئۆتەمدۇ؟ - دىدى ئېلى پالگان.

- ئۇنىڭغا قانداق پىچاق ئۆتىدۇ؟ ئۇنى جاڭگاللىقتا قوغلاپ يۈرۈپ ئاتمىسا ئۆلەمدۇ؟

- ھوي، ئۇنى سەن ياۋا چوشقىغا ئوخشىتىپ قويدۇڭغۇ؟

- ئەمىسچۇ! ياۋا چوشقا بولغاندىمۇ، تېرىسى تازا قېلىنلىشىپ كەتكەن قېرى قاۋان دېسىلە.

- ئۇنداق بولسا، ئۇنى خوجىنىياز پالگان ئاتسا بولغىدەك، - دىدى ئامانقۇل.

- خوجىنىياز پالگانغا قويۇپ بەرسەك، چيەن دارىننى ئاتقاندەك بېشىغا ئاتماي، كۆزىگە ئېتىپ، قىسماق ئىشاندەك قىلىپ قويارمىكىن! - دىدى قاسىم قىزىق.

- بولدى، بولدى ئەمدى چاچچاقنى قويۇپ، مەشرەپنى باشلايلى.- دىدى تۆمۈر خەلپە، ئۆزىنى كۈلكىدىن توختىتىپ.

شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن مەشرەپكە مېڭىشتى.

ئامانقۇل ئايىقىزنى باشلاپ چىقىش ئۈچۈن ئۆيگە كىرگەندە، رەۋىخان موماي تويغا ئاتاپ ئۆز قولى بىلەن زەر بېسىپ تىككەن كالوتۇن دوپپىسىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرۈۋاتاتتى. موماي ئوغلىنى كۆرۈش بىلەن:

- قارىچۇ بالام، كېلىن ئايغا بۇ دوپپا يارىشىپتىمۇ؟ - دىدى.

- گۈل ئۈستىگە گۈل بوپتۇ، - دىدى ئامانقۇل سەل قىزىرىپ.

- ھەرقاچان كېلىن ئايىنى قىچقارغىلى كەلگەنسەن، - دىدى رەۋىخان موماي، - قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغىچە ئاگال ھۇجراڭلارنى كۆرۈپ چىقىڭلار.

ئايىقىز خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، ئامانقۇلنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن دەرھال ھۇجرىغا باشلىدى. ھويلىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى چاققانغىنا بىر ئېغىز ئۆي ئۇلارنىڭ ھۇجرىسى قىلىنغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئۆيىنى ئۆز قولى بىلەن سىپاپ، ئېرىغداپ، ئىشىك-پەنجىرىلىرىنى تۈزەشتۈرگەن بولسىمۇ، بىسات سېلىنغاندىن كېيىن، كۆرۈپ بېقىشقا پۇرسەت تاپالمىغان ئىدى. تىكمەت كىگىز سېلىنغان پاكار سۇپا، سۇپىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى ياغاچ كاتقا تارتىلغان گۈللۈك چىملىدىق، ئاددى بولسىمۇ رەتلىك قىلىپ ئويۇقلارغا تىزىلغان يوتقان-كۆرپە ۋە ئىككى بېشىغا كەشتە چېكىلگەن ئۈزۈن سامان ياستۇقلار، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان بىر جۈپ پۆپۈپلۈك لۆڭگە بۇ ھۇجرىنى خېلىلا كۆركەم قىلىپ قويغان ئىدى. ئامانقۇل ھۇجرىغا كۆز يۈگۈرتۈپ، ھەيران بولۇپ تۇرغاندا، «ئاناۋ چىملىدىق سىزگە ياقتىمۇ» دىدى ئايىقىز، ئۇنىڭ يوتىسىنى تۈزەشتۈرۈۋېتىپ.

- خۇددى ئۆزلەدەكلا چىرايلىق، مېھرى ئىسسىق ئىكەن، - دىدى ئامانقۇل ئايىقىزنىڭ سۇمبۇل چاچلىرىنى سىلاپ.

ئۇلار خۇددى ئۇزاق يىللار ھىجران-پىراق دەردىنى تارتىپ، تاسادىپىي ئۇچرىشىپ قالغان ئاشىق-مەشۇقلاردەك بىر-بىرىگە شۇنداق ھېرىس بىلەن قارىشىپ تۇراتتىكى، ئەگەر ئەنسارى تالادا تۇرۇپ «قېنى چىقماسىلەر؟» دىمىگەن بولسا، مەشرەپنىمۇ ئۇنتۇپ قالغان بولار ئىدى.

مەشرەپ ئوينايدىغانلار كۆپ بولغاچقا، بىر نەچچە ئۆيدە سورۇن تۈزۈلدى. سەپەرقۇل بىلەن رەۋىخان موماي «باللار تارتىنىپ قالمىغاي» دەپ، مەشرەپكە كىرمىدى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھەممىدىن چوڭ بىر ئۆيگە ئورۇنلاشتى. مورا بېشىدىكى قوش پىلىكلىك يوغان قارا چىراق ئۆيىنى غۇۋا يورىتىپ تۇراتتى. تۆر ۋە يان تاملارغا ياقىلىتىپ قويۇلغان بىر خىل ئېگىزلىكتىكى كاڭ شىرەلىرىگە ئۈزۈم، قاق، ياڭاق ۋە قارا گازىر چېچىپ قويۇلغان ئىدى. بىر تەرەپتە ئەرلەر، يەنە بىر تەرەپتە خوتۇن-قىزلار يۈزمۇ-يۈز قارىشىپ ئولتۇراتتى. تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن تۆردىن ئورۇن ئالغان ئىدى. ھۆسنارىخان بىلەن ئايىقىزنىمۇ ئۆز جۈپلىرىنىڭ يېنىغا ئولتۇرغۇزدى. پەگا تەرەپتىكى ئۈزۈن ئورۇندۇقلارغا غىجەكچى مېرۈل ئاكا بىلەن تۆت داپچى ئايال جايلاشتى.

غىجەكچى مېرۈل ئاكا غىجەكنىڭ كامانچىسىنى قوش تارغا سۈركەپ، « دۇر» مۇقامىنى باشلاش بىلەن ئۆينىڭ ئىچى جىمجىتلىققا چۆمدى. غىجەك تارلىرى تىترىگەنسىرى كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارلىرىمۇ تىترەپ، خىيال قۇشلىرى ئاللىقاياقلاردا پەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. مېرۈل ئاكا «دۇر» مۇقامىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدىن كېيىن:

يۇردۇم، ئالەمنى كەزدىم،
سورادىم بارچىدا غەم بار.
غەمسىز كىشى بۇ ئالەمدە
ياراتقان خۇدايىم بار.

دىگەن مىسرالارنى ئېيتىپ بولۇش بىلەن تۆت ئايال ھېچىز داپلىرىنى ئاستا چېكىپ، ئۇنىڭغا قوشۇلدى. قالغان ناخشىلارنى ئايال ھېچىزلارنىڭ ئۆزى ئېيتىشقا باشلىدى. ئارقا-ئارقىدىن يۆتكىلىۋاتقان پەدىلەرگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتمۇ پەيدىن-پەي ئۆزگىرىپ، مۇقامنىڭ مەشرىپى باشلىنىش بىلەن يىگىتلەرمۇ قىمىرلىشىپ قالدى.
قاسىم قىزىق ئىككى پىيالە ئوتتۇرىسىغا بىر تال شام يېقىلغان پەتنۇسنى قولىدا تۇتقان پېتى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، تاڭ سەھەرنىڭ سەلكىن شامىلىدەك سىلىق قەدەملەر بىلەن سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ياش بىر جۇگاننىڭ ئالدىدا توختىدى. يەڭ ۋە ئېتەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن ئۆرە ياقىلىق پەشمەت كىيگەن جۇگان ئورنىدىن تۇرۇپ، تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، قولىنى قوشتۇرۇپ، تەبەسسۇم بىلەن يەرگە قاراپ تۇراتتى.

پوتا سالدىم ئۆزلەگە،
قاراپ قويسىلا بىزلەگە.

دىدى قاسىم قىزىق.

گۈللا بولسا، گۈل ئەمەس،
گۈلنىڭ قېتى بولمىسا.
پوتا سالسا ھېساپمۇ،
قوشما بېيىتى بولمىسا.

دىدى جۇگان.
قاسىم قىزىق قاتتىق كۈلكە ئاۋازلىرى ئىچىدە «ئاللا دىدىم، ئاللا، قانداق قىلارمەن باللا» دەپ كۆپچىلىككە قاراپ چىقتى-دە، پەتنۇسنى ئىگىز كۆتىرىپ مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

كۆككىنە كەپتەر ئەمەسمەن
كۈندە-كۈندە كەلگىلى.
ئاي-يىلدا بىر كېلەرمەن،
ئاي يۈزۈڭنى كۆرگىلى.

ئاي يۈزۈڭنىڭ شولىسى،

چۈشتى چىنە پىيالىگە.
رەھىمسىز كەلمەيدىكەن،
بىز غېرىپ بىچارىگە.

ئاندىن، ھىلىقى جۇگان قاسىم قىزىققا يەنە بىر تازىم قىلىپ، پەتنۇستىكى پىيالىنىڭ بىرسىنى قولىغا ئالدى. ئىككىنچىسىنى قاسىم قىزىق ئېلىپ، ئىككەيلەن تەڭلا بىر يۇتۇمدىن چاي ئىچىشكەندىن كېيىن، پەتنۇس جۇگاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇمۇ قاسىم قىزىق قىلغاندەك، سورۇننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ، ئەنسارىنىڭ ئالدىدا توختىدى. ئەنسارىمۇ بايىقى تەرتىپ بويىچە، جۇگاننى بېيىت ئېيتىشقا قىستاپ تۇرىۋالدى. جۇگان مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

چىمەن دەيلا، چىمەن دەيلا،
چىمەننىڭ بۇلبۇلى دەيلا،
ئىشكىتىن تولغىنىپ چىقسام،
يېڭى باغنىڭ گۈلى دەيلا.
يېڭى باغنىڭ گۈللىرى ئۆگزىلىرىدە تۇرسۇن.
مېنىڭ چاي تۇتقىنىم كۆڭۈللىرىدە تۇرسۇن.

مۇشۇ تەرەپتە پەتنۇس بىلەن چاي تۇتۇپ، بېيىت ئېيتىش بىرەم داۋام قىلغاندىن كېيىن، پەتنۇسنىڭ ئورنىغا قولياغلىقنى ئۆرمە شەكلىدە تۈگۈپ، پوتا سېلىش باشلاندى. بۇنىڭ بىلەن تەڭلا ئۇسۇلمۇ باشلاندى. شوخ پەدىلەرگە ئۇرۇلۇۋاتقان داپلارنىڭ قۇۋۋەتبەخش رېتىملىرى بىلەن ئايال ھېپىزلارنىڭ ياڭراق ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، كۆڭۈللەرنى شۇنداق كۆتىرىۋەتتىكى، قاراپ ئولتۇرغانلارنىڭ گەۋدىسىمۇ، ئۇسۇلچى قىز-يىگىتلەرنىڭ ھەر بىر ھەركىتىگە ئەگىشىپ تەڭلا قىمىرلايتتى. كىشىلەر ئۆزىنى قارا چىراق يېقىلغان ئۆيدە ئەمەس، چۆچەكلەردە ئېيتىلغان باغى-ئېرەملەردىكى ھۆرۈ-غىلمانلار بەزمىسىدە ئولتۇرغاندەك ھىس قىلاتتى. بوۋاي-مومايلارنىڭمۇ ياشلىق باھارى قايتىپ كەلگەندەك، چىرايلىرى گۈلدەك ئېچىلىپ كەتتى. تۈننىڭ يېرىمى تۈگەپ، باش توخۇ چىللاۋاتقىنىنى ھېچكىم سەزمەيتتى.

«ئىنسان دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، ھەمىشە شۇنداق خۇشال-خۇرام ئۆتىدىغان بولسىمغۇ كاشكى، ھەر كىم ئۆز پېشانىسىدىن تۆككەن تەرگە چۈشلۇق ئاش-نېنىنى تېپىپ يىسە، بىرىنى-بىرى ئانىي ئېتىپ، بويىنغا مىنىۋالىدىغان ئىشلار بولمىسا، ھەممىمىز ئادەم بىلەن ھاۋانىڭ باللىرى بولغاندىن كېيىن، بىر بىرىمىزنىڭ قېنىنى تۆكۈشمەي، قېرىنداش بولۇپ ئۆتۈشسەك، نىمىدىگەن ئوبدان ئىش بولاتتى. ئەمما زە، ۋاڭ بىلەن ھاشىر تەيجىلەردەك ئادەملەر تىرىكلا بولىدىغان بولسا، ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ» دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە.

ئەتىسى چاشكا بىلەن ئات بەيگىسى باشلاندى. ئۇزۇپ كەلگەن ئاتلارنىڭ بېشىغا قىزىل شەلپەردىن تۈگۈلگەن تورلار باغلاندى. بەيگىگە چۈشكەن باللارنىڭ ئالدىغا بىر كۆڭلەك-تامباللىق ئاق سۇرۇپ، كەينىگە بىر پوتىلىقتىن قارا سەتىن بېرىلدى. بەيگىدىن كېيىن، چېلىش باشلاندى. چېلىشتا يەڭگەنلەرگە قىزىل شەلپەر باغلاپ، بىر كىيىملىكتىن يىپ رەخ تارتۇق

قىلىندى. چېلىشتىن كېيىن، قارىغا ئېتىش باشلاندى. نەچچە ئونلىغان يىگىتلەر گاھ ئات ئۈستىدە چېپىپ كېتىۋېتىپ، گاھ ئۆرە تۇرۇپ، گاھ يېتىپ، ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسەتتى. قارا بوسۇق ئاسمان پەلەك ئۇچۇپ يۈرگەن يالغۇز سانى بىر ئوق بىلەن يەرگە چۈشۈردى. ئامانقۇل بىر تۇخۇمنى ئەپكېلىپ، قاسىم قىزىققا تۇتقۇزدى-دە، «يۈز قەدەم نېرى بېرىپ، ئالقىنىڭدا تۇتۇپ بەر، يا بولمىسا توختىتالىساڭ چوقاڭغا قوي » دىدى.

قاسىم قىزىق ھەممەيلەنگە بىر قۇر قاراپ چىقىپ، «مۇبادا، قولۇمنى ئۈزىۋەتسە، چولاق ئىكەن دەپ، قىزلار تەگمەي يۈرمىسۇن يەنە، ياخشىسى، بېشىمغا قويۇپ بېرەي، مىڭەم چېچىلىپ كەتسە، تېرىپ ئالارسىلە» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرىۋەتتى. ئاندىن دوپپىسىنى قاتلاپ، تۇخۇمنى بېشىغا قويدى. ئامانقۇل قارىغا ئالغاندا قاسىم قىزىق: « توختاپ تۇر، كۆزۈمنى يۇمۇۋالاي» دەپ ھەممىنى يەنە كۈلدۈرىۋەتتى. ئامانقۇل مىلتىقىنىڭ تەپكىسىنى بېسىش بىلەن، قاسىم قىزىقنىڭ بېشىدىكى تۇخۇم كۆزدىن غايىپ بولدى.

- ئەمدى، ئىمىننىياز ئوغلى تاراتىلىق خوجىنىياز پالگاننىڭ ھۈنىرىنى كۆرەيلى، - دىدى نۇرۇل بوۋا ھاسىغا تايىنىپ تۇرۇپ.

- قىنى، قىنى، - دىيىشتى كۆپچىلىك.

خوجىنىياز پالگان «مەن نىمە قىلىپ بەرسەم بولاركىن» دىدى-دە، مىلتىقىغا بەش تال ئوق باستى. ئاندىن سەيپۇڭ توختىغا قاراپ، ياماقلىرى بارمۇ؟ - دىدى. سەيپۇڭ توختى يانچۇغىدىن يېرىم سەر تەڭگىچىلىك كېلىدىغان بىر تال چوڭ ياماق چىقىرىپ بەردى. خوجىنىياز پالگان تەخمىنەن يۈز قەدەم نېرىدىكى تېرەكنىڭ يېنىغا بېرىپ، پىچاق بىلەن ياماقنى ئۇنىڭ پوستىغا ئويۇپ چاپلىدى-دە، ئاندىن ئېتىشقا باشلىدى. بەش تال ئوقنىڭ ھەممىسى ئارقا-ئارقىدىن ياماقنىڭ تۆشىكىدىن ئۆتۈپ، تىرەككە مىختەك قادىلىپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ ماھارىتى ھەممەيلەننى ھەيران قالدۇردى.

- ھۆششەرە، ئۇكام، - دىدى تۆمۈر خەلپە، ئۇنى مۇرىسىدىن قۇچاقلاپ، - چيەن دارىندىن يەنە بىرسى كەلسە، بۇ دۆرەم ئوڭ كۆزىنى چىنەپ ئات. بېيجىڭدىكى دازۇڭتۇڭغا بېرىپ ئېيتسۇن.

كەچقۇرۇن مەرىكە ئاياقلاشقان بولسىمۇ، ئۈششاق باللار تېخىچىلا قىيا-چىيا قىلىشىپ ئويناپ يۈرەتتى. بۇ ئىككى كۈنلۈك مەرىكە ئەمىلىيەتتە داغدۇغىلىق تويلا ئەمەس، قوزغىلاڭ جەريانىدىكى شانلىق غەلبىلەرنى تەبرىكلەش مۇراسىمى بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن ھېچكىم بۇ توغرىلىق ئىككى ئېغىز سۆز قىلمىدى.

4

شۇ ئاخشىمى، سەيپۇڭ توختى بىر كارۋات گىلىمنى قولتۇقلاپ، قارا بوسۇقنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھۆسنارىخان ئۇنى قايماق چاي بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇزۇن-قىسقا پاراڭلاردىن كېيىن، بايىقى قارىغا ئېتىش توغرىسىدا گەپ باشلانغاندا، سەيپۇڭ توختى رەنجىگەن بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى:

- بىزنىڭ خەلپەم قىزىق ئادەم-دە! ھىلىقى تاراتىلىق خوجىنىياز دىگەن چورۇغى چوڭنى

ماختاپ، يەتتە قات ئاسمانغا چىقىرىۋەتتى. ئىككى ماڭدام يەردىكى دەرەخكە چاپلاپ قويغان ياماقنىڭ تۆشۈكىگە كىم ئاتالمايدۇ؟ ئۆزلەنى «ئات» دىگەن بولسا ئۇنىڭدىنمۇ يىراق ئاتالايتتىلا.

قارا بوسۇق سەل ئوڭايسىزلانغاندەك قىلىپ، يىنى-ۋىلىغا قاراپ قويدى-دە:

- توختاخۇن ئاكا، خوجىنياز پالگانغا مەنمۇ قايىل جۇمۇ، شۇنچە يىراقتا تۇرۇپ، بەش تال ئوقنى بىر تۆشۈكتىن ئۆتكۈزمەك ئوڭاي ئەمەس، - دىدى.

- ئۆزلە دېگەن ئاسمان پەلەكتە ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ساڭقارىنى چىنىۋەتكەن ئەر تۇرسىلا، ئۇ نىمە ئىدى؟

- ئۇنداق دېگەنلىرى بىلەن ساڭقارا ياماقنىڭ تۆشۈكىدىن قانچە-قانچە ھەسسە يوغان تۇرسا.

- گەپ ئۇنىڭدا ئەمەس، - دىدى سەيپۇڭ توختى، ھۆسنارىخانغا قاراپ قويۇپ، - ئۇنداق بولسا، خەلپەم نىمىشقا ئۆزلەنىمۇ قوشۇپ ماختىمايدۇ؟

- ئادەمنىڭ بېشىدىكى تۇخۇمنى تەمتىرىمەي تۇرۇپ چىنەپ تاشلىغان ئامانقۇلنىمۇ ماختىمىدىغۇ؟ - دىدى ھۆسنارىخان مۇلايىم كۈلۈپ.

- بۇ گەپكە ئۆزلە ئارىلاشمىسىلا، - دىدى سەيپۇڭ توختى، قوپاللىق بىلەن.

ھۆسنارىخان گەپ ياندۇرماي، چىراقنى پارلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. سەيپۇڭ توختى قارا بوسۇق تەرەپكە بىر ئاز سۈرۈلۈپ، پەسرەك ئاۋاز بىلەن مۇنداق دىدى:

- خوتۇن كىشىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا، ئامانقۇل خەلپەمنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى تۇرسا، ئۇنى ماختىمىغانغا نىمە بوپتۇ. «ئۆي ئۆلتۈرگەن پالتا بوسۇغىدا قاپتۇ» دىگەندەك، مەن ئۆزلەنى تالادا قالمىغىيدى دەپ غەم يەيمەن.

- بۇ نىمە دېگەنلىرىدۇ؟ - دىدى قارا بوسۇق، غاڭزىسىغا تاماكا سىلىۋېتىپ.

- ئۆزلەزە، خېمىر يايىدىغان خالودەكلا تۈز ئەر ئىكەنلا. «كەتمەن دىگەننى بىز چاپساق، يېتىپ يەيدۇ بەگزادە» دەپ، تارتقۇلۇقنى بىز تارتىۋاتىمىز ئاتاقنى باشقىلار ئېلىۋاتىدۇ. ئىشنى بىز باشلىغان تۇرساق، قازاننىڭ بېشىغا تۆمۈر خەلپە يالغۇز ئولتۇرىۋالدى. «خەلپەم، خەلپەم» دەپ قويساق، ھەددىدىن ئېشىپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنى ئاز دەپ ئۆلۈمتۈك بولۇپ قالغان سەپەرقۇل بىلەن نەدىكى ئېلى پالگان بارمۇ، خوجىنياز پالگان بارمۇ، شۇلارنى يېنىغا تارتىپ، قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى كۆرمىدىلەمۇ؟ ئەتە-ئۆگۈن تېخى گەپ بار ئوخشايدۇ، تالا مۈشۈكى ئۆي مۈشۈكىنى قوغلاپ چىقارمىغىيدى دەپ گەشەت قىلىمەن.

- ۋاي توختاخۇن ئاكا، تۆمۈر ئاكامنى بىز ئۆزىمىز خالاپ باش قىلغان تۇرساق، ھازىر

ئۈچ كۈرە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
ھەممە خەققە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلپە ئەر چىقىپ،
ئون ئىككى تاغقا باش بولدى.

دىگەن ناخشىمۇ چىقىپتۇ. تۆمۈر ئاكام باش بولمىسا، بىز تۆگىنىڭ مايغىدەك چېچىلىپ كەتمەسمىدۇق. گەپ بولسا، ئوچۇقراق ئېيتسىلا، مەن ھېچنىمىنى ئۇقالمايۋاتىمەن، - دىدى قارا

بوسۇق بىرئاز جىددىلىشىپ.

– گەپ تولا ئۇكام، مەن ئۆزلەگە تالىق گەپلەرنى ئېيتمىدىم تېخى. ھەممىسنى ئېيتىدىغان بولسام كېچىچە ئۇخلىيالمايدىلا. خەير، ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت! – سەيپۇك توختى ئورنىدىن قوپتى.

قارا بوسۇق ئۇنى ئۇزىتىپ قويۇپ، كاڭنىڭ گىرۋىگىدە غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شوراپ ئولتۇرغاندا، ھۆسنارىخان كىرىپ كەلدى. ئۇ، ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ئېرىنىڭ كۆڭۈل پەرىشانلىقىقا چۈشۈپ قالغانلىغىنى چۈشەندى چېغى، يېنىغا ئولتۇردى ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتەرمەكچى بولۇپ، ئاياللارغا خاس بىر خىل ناز بىلەن ئەركىلەپ، مۇنداق دىدى:

– ئەجەپمۇ شوراپ كەتتىلە بۇ غاڭزىلىرىنى، تاماكا دىگەن شۇنداق تاتلىق نىمىمۇ؟

قارا بوسۇق ئۇنىڭ قولىنى ئالقىنىغا ئېلىپ، مۇنداق دىدى:

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا،
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.

دەپ، مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا جىقراق شورىغىم كېلىدۇ.

– ماڭا قارىسىلا، – دىدى ھۆسنارىخان، – موللىنىڭ بىسمىللاسىدىن بىلگىلىك دەپ، ئۇ رەزگى جوھۇتنىڭ ئاغزى ئېچىلىش بىلەنلا نىمە دېمەكچى بولغانلىغىنى تۇيغان ئىدىم. ئۇنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالمىسىلا، جەڭ دىسە، ئاش تېپىپ كېلەي، نان تېپىپ كېلەي، دىگەن بانا بىلەن ئىچكىرى تاققا قاچىدۇ، جەڭ توختىسا، ئەل ئىچىگە يېنىپ كېلىپ قىلمايدىغىنى يوق. تېخى بەزىدە يىگىتلىكى تۇتۇپ، قىز-جۇگانلارغا قاش ئېتىپمۇ قويىدىكەن. ھىلىقى قىزىل تاۋانى، يادىلىرىدا بارمۇ؟ رەۋىخان ئاپام ئۆزلەگىمۇ كۆرسەتتىغۇ. ھە شۇنى قولۇمغا تۇتقۇزۇپ، بىر نىملەر دەپ بېيىتمۇ ئېيتقان تېخى، قېرىغاندا قېرى تاتۇق، قىلىقلىرى ئاندىن ئارتۇق دىگەن شۇ. بۇ تولىمۇ جونى يامان ئادەم ئىكەن. قارىسىلاچۇ، ئۆزلەنى يۈزلىرىدە ماختاپ، پۇتلىرىغا ھۆل خىش قويۇۋاتقىنىنى. كۆڭلىدە نىمە شەيتانلار بار، خۇدايىم بىلىدۇ ئۇنى.

قارا بوسۇق ھىچنىمە دىمەي، خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان پېتى خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرۇپ قالدى.

يىگىرمە بەشىنچى باپ

ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «پاراستى»

دەرەخنىڭ قوۋزىقىنى قۇرۇت يەيدۇ دائىم،
تارىختا مىساللار كۆپتۇر بۇنىڭغا.
— ئا.بى.كىرىلوف①

رەڭگى-روھىدىن ياشلىقىدا گۈزەللەرنىڭ گۈزىلى، نازۇ-كەرەشمە بېغىنىڭ بىر گۈلى بولغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدىغان ئورۇق بىر موماي ھەيۋەتلىك ئالتۇن تەخت ئۈستىدە خۇمار كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن تاج چاقناپ تۇراتتى. بۇ، 1861-يىلى ئۆلگەن مانجۇ خانى شەنفىڭنىڭ ئىككىنچى خانىشى ۋە 1889-يىلىدىن باشلاپ، ئاخىرقى مانجۇ خانى گۇاڭشۈي خانىنى نەزەربەنت قىلىپ، بارلىق ھوقۇقنى ئۆز قولىغا كىرگۈزىۋالغان « خان ئانا» سىشى تەيخۇ (مانجۇچە ئېتى يىخۇنارا) ئىدى. تەخت ئالدىدا، كۆرۈنۈشىدىن قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بىر تەمبەل ئادەم يۈزى تۆۋەن تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بىر ئۆرۈم چېچى مانجۇ سىپاھلىرى كىيىدىغان ئۆرە ياقىلىق دۇردۇن پەشمەتنىڭ ياقىسىدىن ئېشىپ، يانپىشىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بۇ يۈننەنلىك ياڭ زىڭشىن دىگەن ئەمەلدار بولۇپ، بۈگۈن ئۇنى «خان ئانا» قوبۇل قىلغان ئىدى. شۇ كۈندىن ئېتىۋارەن، ياڭ زىڭشىننىڭ بېشىغا «دۆلەت قۇشى» قونۇپ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى ئۇچقاندەك ئۆرلەشكە باشلىدى. مەمۇرى جەھەتتە ناھىيە باشلىقى، ھەربىي ئەمەلدە باتالىيون (يىڭ) باشلىقى بولغان بۇ ئادەم 1907-يىلى شىنجاڭغا كېلىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى، ئاندىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئەدلىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ قالدى؛ 1912-يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى مەغلۇپ بولغاندا، شىنجاڭنىڭ پۈتۈن ھەربىي-مەمۇرى ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، «گېنىرال، قوشۇمچە ئالىي مەمۇريي سەردار»، «ئۆلكە رەئىسى»، «قوشۇمچە باش قوماندان» دىگەن ناملار بىلەن، شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ چاغلاردا ئاۋام خەلق ئۇنى «ياڭ جاڭجۈڭ» دەپ ئاتايتتى. بىزمۇ كىتاۋىمىزنىڭ مۇشۇ بابىدىن باشلاپ، ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ ئادەمنىڭ جاڭجۈڭلۈق تەختىگە مىنگەن كۈنلىرى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ قاتتىق داۋالغۇپ تۇرغان پەيتىگە توغرا كەلدى. غەرپتە ئىلى قوزغىلىڭى يېڭىلگەن بولسىمۇ، ئىنقىلاپ يالقۇنلىرى

① 1769-1844-يىللىرى ياشىغان مەشھۇر تۇس يازغۇچىسى، مەسەلچى.

هامان لاۋۇلدىماقتا ئىدى؛ شىمالدا موڭغۇل-شىنجاڭ چېگرىسىدا قورالىلىق توقۇنۇش يۈز بېرىۋاتاتتى؛ شەرقتە، قۇمۇل دىخانلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭى ئەۋج ئالماقتا؛ جەنۇپتا بولسا، «گېلاۋخۇيچىلار» مانجۇ خانلىغىنىڭ تەرەپدارلىرىنى كېچىلىرى بوغۇزلاپ تاشلاپ، ھۆكۈمەتكە قاتتىق تەھدىت سالماقتا ئىدى. بولۇپمۇ قۇمۇل دىخانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن قۇمۇل رايونىنى زىلزىلىگە كەلتۈرمەكتە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلھاملىنىپ، تۇرپان، پىچان تەرەپلەردىمۇ دىخانلارنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

بۇ ھال ياڭ جاڭجۈڭنى قاتتىق بىئارام قىلدى. شۇڭا ئۇ، «بۇ نىمىدىگەن كېلىشمەسلىك! ئاسمان خۇداسى ماڭا يېرى كەڭ، بايلىغى مول، خەلقى نادان، باشقۇرماق ئاسان بولغان شىنجاڭ سىڭغا ھاكىم بولۇشنى نېسىپ قىلغاندا، تەرەپ-تەرەپتىن كۆشەندىلىرىم چىقىپ، ئىشنى بۇزغىلى تۇردى» دەپ ھەسرەت چېكەتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە، ھەممىدىن يامان خەۋپ تۆمۈر خەلپە ئىدى.

«ئەگەر بۇ خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىنمىسا، - دەپ ئويلايتتى ئۇ، - پۈتۈن شىنجاڭدا ئىسيان باشلىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىدىن بۇرۇن بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈش لازىم! ئەمدى بۇ ئوتنى ئۆچۈرۈشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى نىمە؟ مەسىلەن، بىرەر ئۆيگە ئوت كەتسە، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولىدۇ. پۈتۈن بىر ئورمانغا كەتكەن ئوتنىچۇ، ئۇنى سۇ چېچىپ ئۆچۈرۈشكە بولامدۇ؟ مەن بۇ چەنتو دىگەن خەقنىڭ مىجەزىنى ئوبدان بىلىپ قالدىم. بىزنىڭ كونا تارىخ كىتاپلىرىمىزدا ئېيتىلغان «خۇيگۇ» يەنى ئۇيغۇر دىگەن خەق شۇ. بۇ خەلق ياخشىغا ياخشى، يامانغا يامان؛ سىلىق بولساڭ، قويدەك يۇۋاش، چىشىغا تەگسەڭ، يولۋاستەك ئېتىلىدىغان خەق، تۆمۈر خەلپىمۇ، شۇ خەلقنىڭ ئەۋلادى. شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن يەە داخۋا ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ خاتا قىلدى. ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنى مۇشتلاپ ئۆلتۈرىدىغان باتۇر ۋۇسۇڭ ھازىر نەدە بار؟ ئالدىراپ چىشىغا تەگمەي، ئۇنى سىلاپ-سىيپاپ تۇتۇش لازىم ئىدى. يولۋاس ھەرقانچە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، ئادەملەر ئۇنى تۇتۇپ، قەپەزگە سولاپ ئالالايدىغۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن پەم-پاراسەت كېرەك !»

نېپىز ماشرەڭ مۇۋۇتتىن تولۇق ھەربىي كىيىم كىيىپ، قولىنى ئارقىغا تۇتقان ياڭ جاڭجۈڭ ئۆزىنىڭ كەڭ ۋە يورۇق ئىشخانىسىدا، ئىسىل خوتەن گىلىمىگە دەسسەپ، سالماق مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ كۆكرىگىدىكى مىدال-ئوردىنلىرى، مۈرىسىدىكى يۇمۇلاق پاگونلىرىنىڭ زەر پۆپۈكلىرى، ئوڭ دولىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ، سول يانپىشىغا چۈشۈپ تۇرغان كەڭ، رەڭدار لېنتىسى ۋە بېلىدىكى تاسما بەلۋىغى دەرىزىلەردىن كىرگەن قۇياش نۇرىدا يالتىراپ تۇراتتى. ئامېركان ئۆتۈكى بىلەن شەپكىسىنىڭ چوققىسىدىكى ئاپپاق پەر پۆپۈك ئۇنىڭ بويىنى تېخىمۇ ئىگىز كۆرسىتەتتى. گۆشلۈك يۈزى بىلەن ياپما قاپاق كۆزى ۋە بىر نەچچە تال ئاق سانچىلغان قويۇق بۇرۇتى ئۇنىڭ چىرايىنى تېخىمۇ سۈرلۈك كۆرسىتىپ تۇراتتى. جۇمھۇرىيەت ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ھىلىقى بىر ئۆرۈم چېچىنى چۈشۈرۈۋەتكەن ئىدى.

ئۇ، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان شىنجاڭ خەرىتىسى ئالدىدا توختاپ، يەنە خىيال سۈرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭ شەخسى كاتىۋى ئىجازەت سوراپ كىردى-دە، قۇمۇلدىن جىددى تېلېگرامما كەلگەنلىگىنى مەلۇم قىلدى. «ئوقۇ !» دىدى ياڭ جاڭجۈڭ كاتىپقا قارىماي تۇرۇپ.

«جانابىي جاڭجۈڭ كەرەملىرىنىڭ كەمىنە خادىمى بەي ۋېنچاۋ ھوزۇر ئالىلىرىغا شۇنى مەلۇم قىلادۇرمەنكى» دەپ باشلانغان تېلېگراممىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: بۇيرۇققا بىنائەن، تاغدىكى

ئىسيانچىلارغا نۇرغۇن سوغات بىلەن ئەلچى چىقىرىپ، ھازىرچە شەھەرگە بولىدىغان ھۇجۇمنىڭ ئالدى ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار سۆھبەت ئۈستىلىگە كېلىشنى رەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى گېپىدە قاتتىق تۇرماقتا. شامەخسۇت ۋاڭ ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە كۆنىدىغاندەك ئەمەس. ئەھۋالدىن قارىغاندا، يېقىندا شەھەرگە ھوجۇم بولۇپ قېلىش خەۋپى مەۋجۇت، بۇ ئىشنى قورال كۈچى ئىشلەتمەي ھەل قىلغىلى بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ھالبۇكى قۇمۇلدا ئۇلارغا تاقابىل تۇرغىدەك ھەربى كۈچ قالمىدى. شۇڭا ئۈرۈمچىدىن دەرھال كۈچلۈك بىر قوشۇن ئەۋەتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ياڭ جاڭجۈڭ بىردەم ئويلىنىپ تۇرغاچ «قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنى چاقىر!» دىدى. كۆزئەينەك تارتقان جۈەك بىر قېرى بىلەن ئېگىز بويلۇق بىر ئوفىتسېر كىرىپ، ئۇنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۈستەلدىكى تېلېگرامما قەغىزىنى ئوقۇشقا كىرىشتى. بۇ ئوفىتسېر قوماندانلىق مەھكىمىسىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك مۇپەتتىشى جاڭ سەيتىڭ ئىدى.

- قېنى، ئولتۇرۇڭلار، - دىدى ياڭ جاڭجۈڭ، ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، - بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟

- جاڭجۈڭ ئالىلىرىغا بۇ مەسىلىدە مەسلىھەت بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن، - دىدى كۆزئەينەكلىك قېرى بېشىنى ئېگىپ.

- ياق، ھازىر سىلەرنىڭ مەسلىھەتىڭلەرگە مۇھتاجمەن، تەكەللۇپ قىلماڭ!

- ئۇنداق بولسا، ئەدەپتىن ئەمرى ئەلا دىگەن ھىكمەت بويىچە، ئاجىزانە پىكىرلىرىمنى بايان قىلاي، - دىدى كۆزئەينەكلىك قېرى، - مېنىڭچە، ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئىلتىماسى ئورۇنلۇق. بۇ خەققە ئارتۇقچە يۇمشاقلىق قىلىش كېلىشمەيدۇ. ئۇلارمۇ بىزگە ئوخشاش مەرىپەتلىك مىللەت بولغان بولسا، ئۇ چاغدا داۋاملىق سۆھبەتلىشىش جايىز ئىدى. ھالبۇكى، ئۇلار ياۋايى خەق، خۇددى تۆرەلگەندىن بۇيان، ئىگەرلىنىپ باقمىغان ئاساۋ ئاتقا ئوخشاش. ئاساۋ ئاتنى راسا قامچىلاپ يۇۋاشلاتقاندىلا، ئاندىن ئىگەرلەش مۇمكىن.

- خوش، سىزنىڭ پىكرىڭىز قانداق؟ - دىدى ياڭ جاڭجۈڭ مۇپەتتىشكە قاراپ.

- مەن مۇشاۋىر جاناپلىرىنىڭ پىكرىنى قوللايمەن. بۇ ياۋايىلارنىڭ خورىكى ئۆسۈپ قالدى. راسا كېلىشتۈرۈپ ئەدىۋىنى بېرىپ قويمىساق، بۇ ئۆلكىنى قانداق ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بارىكۆل قوماندانى يى شىڭفۇنىڭ ئىنتىقامىنى ئالمىساق بولامدۇ!

ياڭ جاڭجۈڭ قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، سالماق قەدەم بىلەن ئۆينى بىر ئايلىنىپ چىقتى-دە، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا توختاپ گەپ باشلىدى:

- سىلەرنىڭ مۇشۇنداق دەيدىغىنىڭلارنى بىلىپ تۇراتتىم. زاھىرەن قارىغاندا، سىلەرنىڭ پىكرىڭلار توغرا. بىزگە قارشى مۇشت كۆتىرىشكە جۈرئەت قىلغان بۇ ياۋايىلارنى قەتئىي ئۇجۇقتۇرۇپ، ھەممىگە ئىبرەت قىلىش، ھېچكىم ھېچپەردە، ھېچقاچان ئىسيان قىلالمايدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىش بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرغان ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە. مېنى ئۇلارغا رەھىمدىللىق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلامسىلەر؟ ياق، ياق! ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن ئاپەتنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاشنىڭ غېمىنى قىلىۋاتىمەن. شۇنى چۈشىنىڭلاركى، تەدبىر جايىدا بولسا، ئىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ، قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش، ئەلۋەتتە، ئەڭ ئۇنۇملۇك چارە. بىراق، قەدىمكى دانىشمەنلەرنىڭ «ئۈچ مىڭ كاللىنى كېسىش ئوچۇن، سەككىز يۈز باشنى قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ» دىگەن ھىكمەتلىك سۆزىنى ئېسىڭلاردىن چىقارماڭلار. شامەخسۇت ۋاڭ

بىلەن يى شىڭفۇنىڭ ئۇلارغا جىق قورال بېرىپ قويغىنىنىمۇ ئۇنتۇپ قالماڭلار. چيەن دارىنىنىڭ كۆزىگە ئاتقانلىرىمۇ شۇلار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىلىچىمىزنى پۇلاڭلىتىپ بارغاندىن كۆرە، قىلىچنى چاپاننىڭ پېشىگە تىقىۋېلىپ يارىشىپ قالايلى دەپ كۇلۇپ بارغىنىمىز تۇزۇك. كۇلۇپ تۇرساڭ يولۋاسمۇ تەگمەيدۇ، دېگەن گەپ بار. قىلىچ ياندا ئېسقلىق تۇرسا، ھەممە ئادەم كۆرىدۇ. ئۇنى كۆڭۈلدە يوشۇرساڭ، شاياتۇنلارمۇ سېزەلمەيدۇ. مانا بۇنىڭ ئېتى پاراسەت. جەڭدە كۈچكە ئەمەس، پاراسەتكە تايىنىش لازىم. بىر ئادەم كۈچى بىلەن ئون رەقىپنى يېڭەلمىگەن بىلەن، پاراسەت بىلەن ئونمىڭ رەقىپكىمۇ تاقابىل تۇرالايدۇ... بايا مۇشاۋىر ئاساۋ ئاتنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئۇنى قامچىلاپ تۇرۇپ ئىگەرلەش لازىم، دېدى. مېنىڭچە، ئاساۋ ئاتنى قامچىلاشقا قارىغاندا، دۈمبىسىنى ئاستا سىلاپ تۇرۇپ، ئېگەرلىۋېلىش ئاسانراق. تۈكىنى يېتىشىغا سىلىسا، ئاساۋ ئاتمۇ يۇۋاشلاپ قالىدۇ. مەقسەت ئۇنى ئىگەرلەپ مىنىۋېلىش بولغاندىن كېيىن، ئىشنىڭ ئاسىنىغا تۇرغان ياخشى.

قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىش ئۇنىڭ بۇ « دانىشمەنلىگى» گە قايىل بولغاندەك، باشلىرىنى تىنماي لىڭشىتىپ ئولتۇراتتى.

- شۇنىڭ ئۈچۈن، - دەپ داۋام قىلدى ياڭ جاڭجۇڭ، - سىز مۇپەتتىشنى ئىككى كۈن ئىچىدە يولغا چىقىشقا بۇيرۇيمەن. بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇتنىڭ ۋاڭغا مېنىڭ گەپلىرىمنى ئېنىق چۈشەندۈرۈڭ ۋە ئۆزىڭىز تەشەببۇسكارلىق بىلەن يەرلىكلەردىن لايىق ئادەملەرنى تېپىپ، يارىشىش توغرىسىدا تۆمۈرگە ئەلچىلىككە چىقىرىڭ. قانچە راسخوت كەتسە مەيلى، لازىم تېپىلغاندا، ئۆزىڭىزمۇ چىقىڭ. گەپ ناھايىتى يۇمشاق بولسۇن. قۇرۇت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىغى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى يەۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟ مۇۋاپىق پەيتتە، ھاپىز يىڭجاڭ بىلەن نىياز يىڭجاڭنىڭ چېرىكلىرىنى رەتكە سېلىپ، ئۈچ ئاتلىق باتالىيون ئەۋەتىمەن. بۇ ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تاقىقا يېقىنلاشماي، يىراقتا باراڭ كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئەگەر تۆمۈر ياخشىلىقچە ئەل بولمىسا، يەنە بىر توپچى ۋە ئىككى پىيادىلەر باتالىيونى يېتىپ بارىدۇ. ئۇ چاغدا، قىلىچىمىزنى قانغا قانچە كۆپ مىلىساق شۇنچە ياخشى.

«ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، قېرى مۇشاۋىر بىلەن مۇپەتتىشنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

- جاڭجۇڭ ئالىيلىرى، - دېدى قېرى مۇشاۋىر، - بۇ ئۇيغۇر مۇسۇلمان چېرىكلىرىگە ئىشەنگىلى بولامدۇ؟ بۇ خەقنىڭ ئۆزىدە « قاغا قاغىنىڭ كۆزىنى چوقۇمايدۇ» دېگەن گەپ بار ئىكەنغۇ؟

- مەنمۇ شۇنداق ئويلايمەن، جاڭجۇڭ ئالىلىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ، ھەتتا ئۇلارنى مۇستەقىل باتالىيون قىلىپ قويغانلىرىغا بىزنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەرباپلىرىمىز ئىچىدە پىكىر كۆپ، - دېدى مۇپەتتىش جىددىي قىياپەتتە.

ياڭ جاڭجۇڭ كۇلۇپ كەتتى ۋە ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ، خاتىرجەم سۆزلەشكە باشلىدى:

- شۇنداق، بەزى ئەرباپلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ماڭا قارشى پىكىردە ئىكەنلىكىنى بىلىمەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلمىگەچكە، مېنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشىمنىڭ مۇھىملىغىنى چۈشەنمەيدۇ. مەن بۇرۇن تەشكىللىگەن بەش ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ ئىلى

ئىسيانچىلىرىنى باستۇرۇشتا قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىغىنى سىلەر ياخشى بىلىسىلەر، سىلەر مىنىڭ ئەڭ ئىشەنچىلىك كىشىلىرىم بولغاچقا، سىلەرگە ئوچۇق ئېيتاي: مېنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرىنى تەشكىل قىلىشتىكى بىرىنچى مەقسىدىم شۇلار ئارقىلىق ئۆز خەنزۇلىرىمنى تىزگىنلەشتىن ئىبارەت. چۈنكى ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە كۆچمەنلەر بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ماڭا قارشى قوزغىلايدۇ. ئاتالمىش سۇڭ جۇڭشەن مەسلىگىنى تەرغىپ قىلىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ. توغرىسى مېنىڭدىن ھوقۇق تالىشىدۇ. مۇنداق بولغاندا، بۇ ئۆلكىنى ئۇزۇن مۇددەت تىنىچ-ئامان ئىدارە قىلغىلى بولمايدۇ، دىمەك، شىنجاڭغا كېلىدىغان ئاپەت يەرلىك خەلقتىن ئەمەس، ئىچكىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەمەلدار، ئەسكەر، كۆچمەنلەردىن كېلىدۇ ۋە كەلمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىغا يەرلىك خەلقتىن ئېلىنغان ئەسكەرلەردىن تىقىۋەتمىگىچە، شىنجاڭنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاشتىن مەڭگۈ ئۈمىت يوق. ئۇيغۇرلارنى خەنزۇلارغا، خەنزۇلارنى ئۇيغۇرلارغا قارشى قىلىپ قويغاندىلا، بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ قېلىشىدىن قورقىمەن. مائارىپ بىلەن كۆزى ئېچىلىپ قېلىشتىن تېخىمۇ قورقىمەن. مىللەتلەر ئاڭ سەۋىيەلىك بولۇپ، ئىتتىپاقلىشىۋالسا، ئۇلارنى باشقۇرماق تەس، نادان ھالەتتە بۆلۈنۈپ تۇرسا، ئىدارە قىلماق ئاسان. شۇڭا قايسى جەھەتتىن بولمىسۇن، كۈچ تەڭپۇڭلۇغىنى ساقلاش مۇۋاپىق. ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چوڭ ئىتتىپاقلىققا ئىگە قىلدۇرماسلىق لازىم. شۇنداق بولغاندا، ھەر قايسى ئۆز غېمى بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئىسيان قىلالمايدىغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇرلاردا «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغى بىلەن قورۇش» دىگەن گەپنىڭ بارلىغىنى ئاڭلىدىم. دەرۋەقە، قوينىڭ گۆشىنى ئۆزىنىڭ يېغى بىلەن قورۇسا، ھەم تاتلىق، ھەم تېجەشلىك بولىدىكەن. ئۇيغۇرلاردا يەنە «سېپى ئۆزىدىن» دىگەن گەپمۇ بار ئىكەن. بۇنىڭ مەنىسى ئادەتتە پالتىنىڭ سېپى ياغاچتىن بولىدۇ، پالتا بېرىپ ياغاچنى كېسىدۇ دىگەن بولىدىكەن. دەرۋەقە، پالتىنىڭ سېپى تۆمۈر ياكى باشقا مېتالدىن بولسا، قولنى قېقىپ ئاغرىتىدۇ، شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئەگەر ئۇيغۇر مۇسۇلمان پۇقرالار ئىسيان كۆتەرسە، مەسىلەن، قۇمۇلدىكى تۆمۈر بىلەن تۇرپاندىكى مۆيدىنگە ئوخشاش، ئۇلارنى ئۆز كىشىلىرىنىڭ قولى بىلەن باستۇرغاندا، بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقىسەن، يەنى ئۆلگىچىمۇ، ئۆلتۈرگۈچىمۇ، شۇلارنىڭ ئۆزى بولىدۇ. سېنىڭ قولۇڭغا قان يۇقمايدۇ. بۇ قەدىمقى دانىشمەنلەرنىڭ «ياتنى ياتنىڭ قولى بىلەن ئىدارە قىلىش» دىگەن سۆزىنىڭ دەل ئۆزى. دىمەك، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلاردىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەم، مىنىڭ شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالىشىم مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ئېيتقان ئەرباپلار مەندىن نارازى بولغان بىلەن ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار مېنى «خاۋ جاڭجۇڭ» دەپ ماختاۋاتىدۇ. ئۇ ئەرباپلارمۇ بىر كۈنى بولمىسا، بىر كۈنى چۈشىنىپ قالىدۇ.

شۇ گەپلەردىن ئىككى كۈن كېيىن، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا يازغان مەخسۇس خەتلىرىنى ئېلىپ، بىر نەچچە مۇھاپىزەتچى بىلەن ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇلارنى قۇمۇلغا تېزرەك يېتىپ بارسۇن دەپ، جاڭجۇڭ يامۇلدىن ھەر بىرىگە ئىككىدىن ياخشى ئات قوشۇپ بېرىلدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، ياڭ جاڭجۇڭ بەي ۋىنچاۋغا جىددى تېلېگرامما يوللىۋەتتى. بۇ تېلېگراممىدا بىر نەچچە ئېغىز سۆزدىنلا ئىبارەت ئىدى:

«مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم يېتىپ بارغىچە، تۆمۈرنى ئەلچىلىك يولى بىلەن گەپكە تۇتۇپ تۇرۇڭلار، ھەرگىز ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قويماڭلار!»

يىگىرمە ئالتىنچى باپ

پاجىئەنىڭ باشلىنىشى

ئادەم قانچە كۈچلۈك بولسا، ئۇنىڭ ھاياتى
شۇنچە ئېغىر بولىدۇ.

— «ئىلىيادا»① داستانىدىن

1

بۇ تېلېگرامما بەي ۋىنچاۋنى ناھايىتى خاپا قىلدى. ئۇ، ئاچچىقىنى ئەپيۇندىن ئالماقچى بولغاندەك، يېنىچە يېتىپ، ئەپيۇن غاڭزىسىنى قاتتىق-قاتتىق شورىدى دە، «ئەلچى، ئەلچى! يەنە ئەلچى ئەۋەتكۈدەكمەن تېخى! بۇ ياۋايىلارغا ئەلچى ئەمەس، ئەمدى ئوقچى ئەۋەتىش لازىم ئىدى!» دەپ كوتۇلداپ كەتتى. ئەمما، نىمە چارە؟ بۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ پەرمانى. شۇڭا، بەي ۋىنچاۋ تۆمۈرنى سۆھبەت ئۈستىلىگە دەۋەت قىلىشقا يەنە ئەلچى چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى. بىراق، تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىممۇ ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ئەھۋال بەي ۋىنچاۋنىڭ ئوغىسىنى تېخىمۇ قايىنىتىۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلپىنىڭمۇ كۆڭلى پەرىشان ئىدى. چۈنكى ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان سەيپۇڭ توختىنىڭ نىيىتىنى بۇزۇپ، گاھ ئوچۇق، گاھ يوشۇرۇن قۇتراپ يۈرگەنلىكى تۆمۈرگە مەلۇم ئىدى. سەيپۇڭ توختىنىڭ: «تۆمۈراخۇن خەلپە بولۇۋېلىپ مۇرادىغا يەتتى، بولمىسا، نىمىشقا شەھەرگە ھوجۇم قىلىپ شامەخسۇتنى ئۆرىۋەتمەيدۇ» دىگەن غەرەزلىك گەپلىرىگە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ، ھەتتا قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگاننىڭمۇ ئىشىنىپ قالغانلىقى ھەممىدىن قاتتىقراق ئەلەم قىلاتتى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە سەيپۇڭ توختى بىلە يۈزتۇرانە سۆزلىشىپمۇ كۆردى. ئەمما ئۇ، مىڭ يەردىن قەسەم ئىچىپ، ئۆدەككە سۇ يۇقمىغاندەك ھېچقايسى گەپنى بويىنىغا ئالمىدى. بەش يۈز يىلقا، ئىككى يۈز تۆگە مەسلىسىگە كەلگەندە، «تىرىككىمۇ پۇل كېرەك، ئۆلۈككىمۇ پۇل، ئۇنداق بولمىسا، نىمىشقا جاندىن كېچىپ بۇ يىغىلىقنى قىلىۋاتىمىز. مەن ئۈنچىلىگنى ئالغان بولسام قالغىنى تۇرۇۋېتىغۇ! ئىككى چېلەك ئالغانغا دەريانىڭ سۈيى تۈگەپ كېتەمتى» دەپ بېزىرىپ تۇرىۋالدى. تۆمۈر خەلپە ئاچچىقىغا چىدىماي «ھەي توختى، ھەي توختى! سەن نىمە قىلاي دەيسەن؟ شۇنچە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئىسسىق قانلىرى مۇشۇنداق ئىشلار ئۈچۈن ئاققانمىدى، مەن باشتا ساڭا ئەجەپ ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، ھەممە گۇنا ئۆزۈمدە» دەپ بارمىقىنى چىشلەپ ئۆزىگە كايىيتتى. ئەمما، سەپەرقۇل ئېيتقاندەك، بەدەنگە چىققان بۇ كۆيدۈرگىنى ۋاقتىدا

① مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-9-ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ ئەسىرى.

داغلىۋەتمىسە، ئاقىۋىتى يامان بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بۇ ئىشقا پەقەت قولى بارمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىنىسى شاكىرنىڭ تۇرپاندىن ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرىمۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆڭلىنى پەرىشان قىلماقتا ئىدى. شاكىرنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ تۇرپاندىكى مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىدە ھىلىقى گامازا تۇنگان بىلەن ئۇچرىشىپتۇ. گامازا تۇنگان ئۈرۈمچىدىكى بىر مۇنچە ئەھۋاللارنى سۆزلەپ بېرىپتۇ: يوەن شىكەي جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى نامىدىن شىنجاڭدىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ بارلىق ئىمتىيازلىرىنى ساقلاش، ئۇلارنى قوغداش توغرىسىدا ياڭ جاڭجۇڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. ياڭ جاڭجۈڭ شامەخسۇتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن چېرىك تويلاۋېتىپتۇ. دېمەك، شامەخسۇتنى ئۆرىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭلىق تۈزۈم يەنىلا ساقلىنىپ قالىدىكەن. شامەخسۇت تەختتىن چۈشسە، ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋاڭ بولىدىكەن. شۇڭا، «بۇ قانداق گەپ بولدى؟ - دەپ بىئارام بولاتتى تۆمۈر خەلپە، - مەن ئۈرۈمچىدىكى چاغدا، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھىلىقى ئادەم: جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلسا، خانلىق تۈگەيدۇ، بىر خان ئۆلسە، ئورنىغا ئوغلى خان بولىدىغان ئىشلار قالمايدۇ، ۋاڭلارمۇ شۇنداق بولىدۇ دېمىگەنمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولماي قالدىغۇ؟ بۇ جۇڭخۇا مىنگونىڭ ئىككى يۈزى بارمۇ نېمە، ئىچكىرىگە بىر خىل، بىزگە بىر خىل قارايدىغان؟! شۇ ئادەم ھازىر نەدىكىن، بۇنى بىر سوراپ باقسام بولاتتى!»

تۆمۈر خەلپە ئەنە شۇنداق كۆڭۈل پەرىشانلىقى بىلەن نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شەخسىي ۋەكىلى جاڭ سەيتىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، دەرھال ئۆز ئىشىغا كىرىشتى. ئۇ، ئامبال بىلەن شامەخسۇتقا ياڭ جاڭجۇڭنىڭ خەتلىرىنى تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، «جاڭجۇڭنىڭ دانىشمەنلىكى» نى بىرمۇنچە ماختاپ، تاقىقا يەنە ئەلچى چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى.

بۇ قېتىم، ئەلچىلىككە تاللانغان يەرلىك مۆتىۋەرلەر ئىچىدە ئۆلىمالاردىن باشقا، ھەسەن بالا ھاجى بىلەن شائەخمەتباي دېگەن كىشىمۇ بار ئىدى. شائەخمەتباي قۇمۇلدا يەرلىشىپ قالغان تاتار سودىگەرلىرىدىن بولۇپ، ئۆزى ئوقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. بۇ، ئوتتۇرا بوي كەلگەن كەڭ پىشانىلىك سېرىق ساقال كىشىنى قۇمۇل تاغلىقلىرىمۇ تونۇيتتى. چۈنكى، ھەر يىلى تاغ رايونلىرىدىن نۇرغۇن مىقداردا تۆلۈك، تېرە، ئۆچكە يۇڭى ئېلىپ، ئۈرۈمچىدىكى رۇس فىرمىلىرىغا ئۆتكۈزەتتى ۋە بۇ فىرمىلاردىن گەزلىمە، قەن، شېكەر، شام-سەرەڭگە، كىرسىن قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ، قۇمۇلغا كەلتۈرەتتى. بۇ سودىدا شامەخسۇت، ھەسەن بالا ھاجى ۋە شائەخمەتباي بىر شىركەت بولۇپ، ئاساسىي مەبلەغ شامەخسۇتنىڭ ئىدى. ئېنىق بىر ھۆججەتتىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ۋاڭنىڭ يالغۇز مۇشۇ بىر شىركەتكە قوشقان مەبلىغى سەككىز مىڭ يامبۇ، ئون مىڭ سەر كۈمۈش ئاقچىغا يەتكەن. تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ، تاغ يوللىرى ئېتىلىپ قالغاچقا، بۇ شىركەتنىڭ خام مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائەخمەتبايمۇ ھەسەن بالا ھاجىغا ئوخشاشلا، قوزغىلاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن بىر ياقلىق قىلىنىپ، تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا ئىدى.

شۇ سەۋەپتىن، شائەخمەتباي ئەلچى بولۇشقا دەرھال رازىلىق بىلدۈردى. ئەمما، خۇددى ھەسەن بالا ھاجى تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە چىقىدىغان چاغدا، نوشىرۋان تەيجىنىڭ باش ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلغىنىدەك، شائەخمەتبايمۇ، بۇ قېتىم ئەلچىلەر تەركىۋىگە نورۇز داموللىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى ئۆتۈندى، چۈنكى، نورۇز داموللىنىڭ «مەھكىمەئى شەرئىيە» دە مۇقىم ۋەزىپىسى بولمىسىمۇ، ئۇزۇن يىللىق مۇددەرىسلىك قىلىش جەريانىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىلىم-ئەخلاقى بىلەن خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشكەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ

پىكرىچە، تۆمۈر خەلپىگە پەقەت مۇشۇ ئادەملا تەسىر كۆرسىتەلىشى مۇمكىن ئىدى.

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ شائەخمەتباينىڭ بۇ ئىزاھلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەلۋىگە دەرھال قوشۇلدى. بىراق، نورۇز داموللا ھاشىر تەيجىنىڭ سۇيىقەستى بىلەن خېلىدىن بېرى زىنداندا ياتاتتى. شامەخسۇت ۋاڭ مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭنىڭ گېپىنى يېرالماي، نورۇز دامولىنى زىنداندىن چىقىرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سوراپ، ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ـ چىڭگاڭ غوجامنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، ـ دىدى نورۇز دامولla، مەغرۇر قىياپەتتە، ـ ئەپسۇسكى، تاغدىكى قېرىنداشلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قولۇڭلاردىكى ياراقنى تاشلاپ، ياڭ جاڭجۈڭغا ئەل بولۇڭلار دىيىشكە مېنىڭ تىلىم بارمايدۇ.

ـ ئۇنداق دېمىسىلە داموللام! چىڭگاڭ غوجام بىلەن ياڭ جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلىش بىز پۇقرالارنىڭ زىممىمىزدىكى قەرز، ـ دىدى شائەخمەتباي جىددىيلىشىپ.

ـ ئۆتكەن ئۆلۈغلار: كىمكى ئۆز خەلقىنىڭ دۈشمىنىگە خىزمەت قىلسا، ئۇ رەھمەت ئورنىغا لەنەت ئاڭلايدۇ، دىگەن. مېنى بۇ ئىشقا زورلىمىسىلا، باي!

ـ بۇ قانداق گەپ؟ بىز خىزمەت قىلساق، ئۆز پاشايىمىزغا قىلىمىز ئەمەسمۇ؟

ـ توغرا دەيدىلا، ئەمما، شەيخ سەئىدى رەھمەتۇللائەلەيھى مۇنداق دېگەن: « پادىشالارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، بىرى ـ قورساق تويدۇرۇش، ئىككىنچىسى ـ ئۆلۈم!» ھالبۇكى، ھازىر مېنىڭدە قورساق تويدۇرۇش تاماسى يوق. يەيدىغىنىمنى يېدىم، ئىچىدىغىنىمنى ئىچتىم. ئەمدى ئۆز نەپسىم ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىمنى ئۆز تىلىم بىلەن باغلاپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلىمەن.

ـ ئۇنداق بولسا، سىزگە ئۆلۈم جايىز بولۇپ قالدى، ـ دىدى شامەخسۇت ساقىلىنى سىقىملاپ.

ـ شۇنداق تەخسىر، شەيخ سەئىدى ھەزرەتلىرى يەنە «ئەگەر ئابىھاياتنى ئابرويغا ساتىدىغان بولسا، ئەقىللىق كىشىلەر ئۇنى ئالمايدۇ. چۈنكى پەسكەشلىك ۋە ھاقارەت بىلەن ياشىغاندىن، ئىززەت ۋە ئابروي بىلەن ئۆلگەن ياخشى» دىگەن ئىدى.

سورۇننى جىمجىتلىق باستى. شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆزلىرى چانىغىدىن چىقىپ كېتەي دىدى. ھاشىر تەيجى نورۇز دامولىغا ئاستىرتتىن ئالىيىپ ئولتۇراتتى. شائەخمەتباي خىجىل بولۇپ قالغاندەك يەرگە قارىۋالدى. تۆچى ئارقىلىق ھەممە گەپنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان مۇپەتتىش نورۇز دامولىغا دىققەت بىلەن قاراپ «توۋا، بۇ ياۋايى خەق ئىچىدە مۇنداق ئادەملەرمۇ بار ئىكەن، بۇنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتىمەن. تۆمۈر دېگەن ئىسيانچىمۇ شۇنداق بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ خەقنىڭ ھەممىسى، ھەتتا يېرىمى مۇشۇ ئادەملەردە بولۇپ كەتسە، ئۇلارنى كىم بويسۇندۇرالايدۇ؟ ياق، بۇنداقلارنىڭ بىرسىنىمۇ تىرىك قويماسلىق كېرەك» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

شامەخسۇت ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ، « مىرغەزەپ!»① دەپ ۋاقىرىدى. مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ: « سەۋرى قىلىشلىرىنى سورايمەن. ھازىرچە ئۇنىڭ لازىمى بار، كېيىن ئۆلتۈرسەكمۇ كېچىككەن بولمايمىز» دەپ توسۇپ قويدى.

نورۇز دامولla يەنە زىندانغا تاشلاندى.

تۆمۈر خەلپە بۇ قېتىم شائەخمەتباي باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەرنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، سۆھبەتتىن ھېچقانچە نەتىجە چىقمىدى. تۆمۈر خەلپە: « شامەخسۇت ۋاڭنىڭ

① مىرغەزەپ ــ گۇناكارلارنى جازالىغۇچى جاللات بېشى.

جاساق تۈزۈمى ىىكار قىلىنسۇن، بىزمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ھوقۇقتا ياشايدىغان بولۇشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، سوقۇشقىنىمىز سوقۇشقان» دەپ تۇرۇۋالدى ۋە پەقەت ئەلچىلەرنىڭ «سودىگەرلەر ئۈن ئىككى تاغنىڭ قايىسىغا چىقسا، بۇنىڭغا يول بەرسەڭلار» دىگەن تەلىۋىگە دەرھال رازىلىق بىلدۈردى، « بىز شۇ كەمگىچە ھىچكىمنىڭ يولىنى توسقىنىمىز يوق. يولنى توسقانلار ۋاڭنىڭ ئادەملىرى» دىدى تۆمۈر خەلپە.

ئەملىيەتتە، بۇ مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا چۈشكەنلىكىدىن تۆمۈر خەلپە ناھايىتى خۇشال ئىدى. چۈنكى، بۇ كۈنلەردە قوزغىلاڭچىلار ئاشلىق ۋە باشقا لازىمەتلىكلەردىن قىسىلىپ تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزىلاردىن كېلىپ قوشۇلغانلارمۇ ئائىلە ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرى بىلەن خەۋەرلىشەلمەي قالغان ئىدى.

ئەلچىلەر قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندا، مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ خۇشال بولۇپ كەتتى، ئۇ: بۇ ياخشى باشلىنىش بوپتۇ. سىلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاستا-ئاستا دىگەن ماقال بارلىغىنى ئاڭلىدىم. بۇ، كالا ھارۋىسىدا توشقان تۇتۇش دىگەن گەپكە بىر ئاز ئوخشايدىكەن. ھازىرچە، شۇنچىلىك يۇمشىغان بولسا، بۇنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىغا دەرھال مەلۇم قىلىش كېرەك، - دىدى. شامەخسۇت ۋاڭمۇ رازى بولدى.

تاغ يوللىرىنىڭ ئېچىلغانلىغى سودىگەرلەردىنمۇ تولاراق دېخانلارنى خۇشال قىلدى. چۈنكى ئۇلار تاغدىكى قېرىنداشلىرىغا ئەۋەتىدىغان سوغا-سالاملىرىنى بۇ كەمگىچە ناھايىتى تەسلىكتە، ھەتتا قاندىن كېچىپ تۇرۇپ، ئاران-ئاران يەتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلار « ئەمدىغۇ ھاشىر تەيجىنىڭ ئادەملىرى تاغ تەرەپكە نىمىشقا قارىدىڭ دەپ، قامچا بىلەن ساۋاپ يۈرمەس» دىيىشەتتى.

قوغۇن-تاۋۇز پىشىش بىلەن بەزى دىخانلار يوغان سۆكەن، بەزىلىرى تاغار ئارتىلغان ئىشەكلىرىنى ھەيدەپ تاققا مېڭىشتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ يۇرتى «بوغاز» كەنتىدىكى دىخانلار ئۈن كالا ھارۋىسىدا قوغۇن چىقاردى. يىگىتلەر بۇ قوغۇنلارنى ھارۋىدىن چۈشۈرۈۋاتقاندا قاسىم قىزىق بىرلا سەكرەپ، ھارۋىنىڭ شوتىسىغا چىقىۋالدى-دە، ئۇلارغا يارەملىشۋېتىپ :

خەمەكتۇر، خەمەكتۇر،
خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر.
ھەرخەمەكنىڭ تەمىلى،
بىر-بىرىدىن بۆلەكتۇر.

دەپ ۋاقىراشقا باشلىدى. ئەتراپتىكى يىگىتلەرنىڭ بىرى « ھە، تەمىلىنىمۇ قوشۇپ ئېيتمامسەن» دىدى. قاسىم قىزىق بىر قوغۇننى ئېلىۋېلىپ گەپ باشلىدى:

- ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار، قوغۇننى يالغۇز يېمەڭلار، زىدە قوغۇن ئۇشۇقنىڭ، تاۋۇز دېگەن سىيگەكنىڭ، قارا كاۋا ئوساغاقنىڭ، چاقوغۇن ئوغرىنىڭ، چىلگە دىگەن بەزگەكنىڭ، بىشەكشىن قارنى يامانىڭ، قارىقاش چىرايلىقنىڭ، كۆكچى نوچىنىڭ، بېسۋالدى پوچىنىڭ، شېكەر سۈيى خېنىمنىڭ، ئاقناۋات جېنىمنىڭ، قوتۇر كۆكچى ئەخمەقنىڭ، پوستى پىياز قاسساپنىڭ، ئۇمبە-دۇمبە كاززاپنىڭ...

- خەمەكتۇر-خەمەكتۇر، خەمەك ئوتتۇز پىلەكتۇر دىگىنىڭ قېنى، ئوتتۇزغا

توشقۇزالمىدىڭغۇ. - دىدى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن ئەنسارى چاقچاق قىلىپ.

قاسىم قىزىق: « كەم يېرىنى سەن توشقۇز، ھەي ئانسارى قارا قوڭغۇز» دەپ ھەممىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

چوڭلار ئارىسىدا قاراپ تۇرغان تۆمۈر خەلپىمۇ قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى. بىراق، بۇ كۈلكە ئۇزۇنغا بارماي قايغۇغا ئايلاندى.

2

ھەسەت- داۋاسى دەرت، ئۇ بىر
ئوتتۇركى، لاۋىلداپ يانغاندا، ھۆل-
قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرەر.

- «كەلىلە-دىمنە» دىن

بۇ كۈنلەردە سەيپۇڭ توختى قۇلىغىغا گەپ خوشياقمايدىغان، گېلىدىن غىزا ئۆتمەيدىغان، كېچىلىرى ئۇخلىيالماي، يىلاندەك تولغىنىدىغان بولۇپ قېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ سوزۇنچاق كەلگەن سىدام يۈزى كۈندىن-كۈنگە سارغىيىپ، پاكا، رەزگى گەۋدىسى تېخىمۇ كىچىكلەپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بولسا، كىمدۇ بىرسى يۈرىگىنى چىمداۋاتقاندەك ياكى ئۆمۈچۈككە ئوخشىغان بىر نىمە ئىچىگە كىرىۋېلىپ، يۈرەك-باغرىنى قاملاپ ئالغاندەك سېزىلەتتى. تۆمۈر خەلپىنى ھەر كۆرگەندە، ئۇچىيى ئۈزۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك بولۇپ، رەڭگى ئۆڭۈپ كېتەتتى-دە، كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ قۇلىغىغا « چاپسان بول! نىمنى كۈتۈپ تۇرىسەن؟ ئەمدى پۇرسەتنى ئۆتكۈزىۋەتسەڭ، كېيىنكى پۇشايمان ئۆزەڭگە دۈشمەن بولۇپ قالمىغاي» دەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

سەيپۇڭ توختى ئاخىر چىدىمىدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئەتە تۆرۈك تەرەپكە بارماقچى بولغانلىغىنى ئاڭلاپ، تاڭ سەھەردە ھېچكىمگە كۆرۈنمەي، تۆرۈك يولىدىكى قېلىن ئازغانلىققا يوشۇرۇندى.

چاشكا ۋاقتىدا، قورايدىن تۆرۈككە كېلىۋاتقان ئۈچ ئاتلىق كۆرۈندى. ئوتتۇرىدا كۆك بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە، ئوڭدا قارا تورۇققا مىنگەن خوجىنياز پالگان، سولدا جەدە قاشقىغا مىنگەن ئامانقۇل بىر ھارۋا ماڭغۇدەك شىغىرتما يولدا يانمۇ-يان كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، قاچاندۇ بىر چاغلاردا ئاڭلىغان ھېكايىسىنى ئېيتىۋاتاتتى، ئامانقۇل بىلەن خوجىنياز پالگان ئېگەرگە قىڭغىر ئولتۇرىۋېلىپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن ھىكايە ئاڭلايتتى.

ئۇلار ئازغانلىققا يېقىنلاشقاندا، بىر توپ چىل «پۇر» قىلىپ ھاۋاغا كۆتىرىلدى، ئاتلار قاتتىق ئۈركۈپ كەتتى. ئامانقۇلنىڭ جەدە قاشقىسى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، كۆك بوز ئات بىلەن ئۇسۇشۇپ قالدى. دەل شۇچاغدا، سەيپۇڭ توختىنىڭ تىترەپ تۇرغان قولى مىلتىقنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى. ئوق ئامانقۇلنىڭ سول مۈرىسىنى جىراپ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوڭ كۆكرىگى بىلەن قولتۇغىنى بۆسۈۋەتتى. سەيپۇڭ توختى ئىككىنچى ئوقنى ئاتماقچى بولۇپ، مىلتىقنىڭ چاقمىغىنى قايرىدى. بىراق قولى تىترەپ قايرىيالمىدى. ئۇ، ئەس-ھوشىنى يوقاتقان ھالدا، مىلتىقنى تاشلاپ قاچتى. خوجىنياز

پالگان دەرھال مىلتىقنى ئوقلاپ ئاتماقچى بولغاندا، تۆمۈر خەلپە «ئاتما!» دېدى كۆك بوز ئاتنىڭ يايلىغا يېتىپ تۇرۇپ، ئامانقۇل جەدە قاشقا بىلەن بوراندەك بېرىپ، سەپيۇڭ توختىنىڭ ئالدىنى توستى؛ خوجىنىياز پالگان يېتىپ كېلىپ، مىلتىقنىڭ پايىنگى بىلەن گەجگىسىگە بىرنى سالدى، سەيپۇڭ توختى دۈم چۈشتى.

شۇ كۈنى چۈشكە قالماي، بۇ ۋەقە ھەممىگە پۇر كەتتى. يۈزلىگەن ئادەملەر سەيپۇڭ توختى سولاقلىق ئۆيىنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالدى. تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت، ئەنسارى، قاسىم قىزىق باشلىق قورالّلار يىگىتلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، ھېچكىمنى بۇ ئۆيىنىڭ ئىشىگىگە يېقىن كەلتۈرمەيتتى. بەزىلەر: « بۇ قانداق گەپ؟ ئۇنى نېمىشقا ساقلايسىلەر؟» دېسە، بەزىلەر « بۇ مۇرتەتنى تىرىك قويماقچىمۇ سىلەر؟» دەپ ۋارقىرايتتى.

- ئۇنى چىقىرىپ بېرىڭلار، چالما-كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرىمىز! - دەپ ۋارقىرىدى ھۆسنارىخان.

- توغرا، توغرا! - دېيىشتى كۆپچىلىك ئىشىككە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ.

- گېپىڭلار بولسا، خەلپەمگە ئېيتىڭلار. بىز بۇيرۇقنى ئادا قىلغۇچى، - دېدى ئۆزغوجا ئەمەت ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خەلق توپى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيى تەرەپكە ماڭدى. تۆمۈر خەلپە مېھمانخانىسىدا، يەلكىسى تېڭىلغان ھالدا ياستۇققا يۆلىنىپ ياتاتتى. بىر تال چېچى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان كىچىككىنە باست دادىسىنىڭ يېنىدا مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. نۇرۇل بوۋا باشلىق چوڭلارنىڭ ھەممىسى دىگەدەك شۇ يەردە ئىدى. نېرىقى ئۆيدە رەۋخان موماي كۆز يېشىنى يوشۇرۇشقا تىرىشىپ، زورىخانغا «سەۋرى قىلسىلا ئۆكام، ھېلىمۇ خۇدايىم ساقلاپتۇ» دەپ كۆڭۈل ئېيتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئايقىز ئاينۇر بىلەن مەستۇرىنىڭ باشلىرىنى سىلاپ جىم ئولتۇراتتى.

تالادا ۋاراڭ-چۇرۇڭ كۈچىيىپ كەتتى. سەپەرقۇل بىلەن قارا بوسۇق تالاغا چىققاندا، غەزەپلەنگەن خەلق بايىقى گەپلەرنى تەكرارلاپ، مۇشتلىرىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتاتتى. بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىگىمۇ ئاڭلىنىپ تۇراتتى، تۆمۈر خەلپە نۇرۇل بوۋىغا مۇنداق دېدى:

- نۇرۇل ئاكا، ئۆزلە چىقىپ ئەل-جامائەتكە گەپ قىلسىلا. بۇنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ تەقدىرى. مېنىڭ ئۈچۈن توختاخۇننى جازالاشنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولامدۇ؟ مەن ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتتۈم. ئەل-جامائەت مېنى رازى بولسۇن دېسە بۇ پەيلىدىن يانسۇن! جازاسىنى خۇدايى ئۆزى بېرەر!

تۆمۈر خەلپە شۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىككى تامچە ياش تېمىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋا ئۇنىڭغا خېلىغىچە قاراپ تۇردى.

- رەھمەتللىقنىڭ ھەممىسنى خۇدايىم ساڭلا بەرگەنمۇ تۆمۈر ئاكا؟ - دېدى ئامانقۇل، ئۆزىنىڭ تېڭىقلىق يارىسىنى سىلاپ.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قاپقان

دۈشمەن چوڭ ھىيلىلەردىن ئاجىز قالغان چاغدىلا،
دوستلۇق زەنجىرىنى قىمىرلىتىدۇ. ئاندىن دوستلۇق سۈرىتى
بىلەن شۇنداق ئىشلارنى قىلىدۇكى، ھېچقانداق دۈشمەن
ئۇنى قىلىشقا قادىر بولالماس.

— شەيخ سەئدى

1

تۆمۈر خەلپىنىڭ يارىلىنىپ يېتىپ قېلىشى بىلەن قوزغىلاڭچىلار خۇددى سەركىسىز قالغان پادىغا ئوخشاپ قېلىشۋاتاتتى. ئۇنىڭ يارىسى سوزۇلغانسېرى، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ ساقىيىشىنى كۈتمەيلا، شەھەرگە ھوجۇم باشلاشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ۋە ئامانقۇللار بولسا، «خەلپەم ساقايسۇن، سەركىسى بولمىغان پادا يولدىن ئاسان ئازىدۇ» دەپ بۇ پىكىرگە قوشۇلمايتتى. شۇ ۋەجىدىن قارا بوسۇق بىلەن ئېلى پالگان پات-پاتلا گەپ تالىشىپ، ھەتتا قىزىرىشىپ قالاتتى. شۇنداق چاغلاردا، ئېلى پالگان قىزىرىپ كەتكەن كىچىككىنە ناسۋال قاپىغىنى قولىغا ئالاتتى-دە، بىر چېكىم ناسنى چېكىۋېلىپ جىم ئولتۇرىۋالاتتى. ئەگەر ئېلى پالگانمۇ «گەپكە گەپ كەلگەندە، ئاتاڭدىن قالما» دەيدىغان بولسا، قارا بوسۇق تىغ كۆتىرىپ قوپۇشتىن يانمايتتى.

شۇنداق تالاش-تارتىشلار بولۇۋاتقان سورۇننىڭ بىرىدە، قارا بوسۇق غاڭزىسىنى شوراپ تۇرۇپ: «خەلپەمنى يېتىپ قالدى دەپ، قاچانغىچە تۇرىمىز؟ توخو چىلىلىمىسىمۇ تاڭ ئېتىۋېرىدۇ. خەلپەم بولمىسا، مانا مەن بار» دەپ تاشلىدى.

- مېنى خەلپە قىلىپ تىكلەڭلار دېمەكچىمۇ؟ - دىدى ئامانقۇل ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ.

- ھاي، سەن جىم تۇر، - دىدى سەپەرقۇل ئوغلىنى دۈشكەللەپ، - خەلپەم تېخى ھايات. بۇ ئىشلارنى خەلپەمنىڭ ئۆزىگە قويايلى.

2

تۆمۈر خەلپە تاغ تېرەكلىرىنىڭ سارغىيىۋاتقان يوپۇرماقلىرىغا پەنجىرىدىن قاراپ ئۆزى

يالغۇز ئۆلتۈراتتى. ئۇنىڭ قەغەز تۇتقان سول قولى سەل تىترىگەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ قەغەز مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ بىلەن ئامبال بەي ۋىنچاۋنىڭ تۆمۈردىن ھال سوراپ يازغان خېتى بولۇپ، خەتنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

«سىزگە خۇدا شىپالىق بەرسۇن، سىز قۇمۇل خەلقى ئىچىدىن چىققان بىر ئاقىل، قەھرىمان ئادەمسىز، تارىختىن بۇيان، ئاقىل ۋە قەھرىمانلارنىڭ بېشىغا كۆپ كۈلپەتلەر كەلگەن، ئۇلارغا ئۆزدىنمۇ، ياتتىنمۇ كۆپ ئازارلار يەتكەن. خۇسۇسەن، سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم-ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. بۇ قېتىم سىزگە يەتكەن كۆڭۈلسىزلىكنى ئاڭلاپ، ناھايىتى پەرىشان بولدۇق، جاڭجۈڭ جاناپلىرىمۇ سىزدىن ھال سوراپ دېيەنباۋ ئەۋەتتى. بىزنىڭ مەسلىھەتىمىز شۇكى، ئۇنداق نادان ئادەملەر بىلەن ئاۋارە بولماي تېزراق سۈلھىگە كېلىڭ، سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى. بىزنىڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرى نامىدىن ئەۋەتكەن سوغاتلىرىمىزنى قوبۇل قىلغايسىز.»

- ھەي توختى، ھەي توختى، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، كۆپكىمۇ قىلدىڭ، - دەپ ئويلايتتى تۆمۈر خەلپە، - مانا كۆرۈۋاتامسەن؟ دۈشمەنلىرىمىز نىملەرنى دەۋاتىدۇ، دوستلىرىمىز نىمە كويلارغا چۈشۈۋاتىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرۈپ نىمە پايدا تاپماقچى بولغىيدىڭ؟ سېنىڭ تاپقىنىڭ دۈشمەنگە كۈلكە، دوستلارغا قايغۇ بولدىغۇ؟ مەن ئۆلسەمغۇ مەيلى. شۇنچە شېھىتلىرىمىزنىڭ قېنى بىكارغا كەتسە، مەھشەر كۈنى خۇدانىڭ ئالدىدا نېمە دەرمەن؟

ئاندىن تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭ باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارغا ھېلىقى خەتنى ئوقۇپ بەردى ۋە مۇنداق دېدى:

- كۆرۈۋاتامسىلەر، دۈشمەنلەر بىزگە قانداق تۇزاق قويۇۋاتىدۇ. «سىزنىڭ ئەتراپىڭىزدىكى ئادەملەرنىڭ نادان بولغانلىقى سىزگە مۇندىن كېيىنمۇ جىق ئەلەم-ھەسرەتلەرنى كەلتۈرىدۇ... سىزنى شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ياراشتۇرۇپ قويايلى!» دېگىنىنى قارىمامدىغان. ئەمدى ئۇلار بىزنى پارچىلاپ تۇرۇپ يەۋېتىشنىڭ كويىغا چۈشۈپتۇ. شۇنداق بولۇۋاتقاندا، بىز بىر ياقىدىن باش چىقىرالمىساق، ئاقىۋىتىمىز نىمە بولىدۇ؟ بىر قىسىمىڭلار شەھەرگە دەرھال تېگىش لازىم دەيسىلەر، توغرا، مەنمۇ شۇنداق خىيال قىلىمەن. ئەمما، ئۈرۈمچىدىن قۇمۇلغا ئۈچ يىلى چېرىك كەلگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمايلى. ھازىر ئالدى تەرىپىمىزدە ھاپىز يىگىتنىڭ بىلەن نىياز يىگىتنىڭ ئالتە يۈز چېرىگى ئاستانە بىلەن توغۇچىدا بىزنى ماراپ يېتىپتۇ. ئارقا تەرىپىمىزدە مايىگىتنىڭ تۆت يۈز چېرىگى تاشۋېلىقتا قىلچىنى بىلەپ تۇرۇپتۇ. خوش، شۇنداق ۋاقىتتا، قۇمۇلغا تەگسەك ئاخىرى نىمە بولىدۇ؟

- ئۇنداق بولسا تاقىقا سولىنىپ ياتقىدەكمىز-دە، - دېدى قارا بوسۇق نارازى بولغان قىياپەتتە.

- ئۇنداق بولۇپ كەتمەس، - دېدى تۆمۈر خەلپە ۋەزمىنلىك بىلەن.

قاپىقىنى سېلىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز پالگان گەپ قىستۇرۇپ:

- دۈشمەنلەرنى جىق دەۋاتامدىلا؟ چيەن دارىنىنىڭ چېرىگىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى! - دېدى.

- ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، ئۆزگىنى شىر چاغلا دەپتىكەن، - دېدى تۆمۈر خەلپە، - ھەر ئىشنىڭ پەيتى بار، باتۇرلۇقنىڭمۇ ۋاقتى. ھاپىز يىگىتنىڭ بىلەن نىياز يىگىتنىڭ چېرىكلىرى بىز خەقتىن ئىمىش. مايىگىتنىڭ چېرىگىنى ئېرىق تۇنگان دەيدۇ. مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا، مۇسۇلمان مۇسۇلماننى قىرىدىغان ئىش بولغىدەك، ئۇلارنىڭ بىز تەرەپكە ئۆتۈشى ناتايىن.

بۇ گەپلەردىن كېيىن قارا بوسۇق بىلەن خوجىنىياز پالگان سەل بوشىشىپ قالدى.
- ئۇنداق بولسا، قانداق قىلىمىز؟ - دېدى قارا بوسۇق.
- بىزنىڭ ئون ئىككى تېغىمىز بار. بۇ، تاشتىن قوپۇرۇلغان ئون ئىككى قورغان. دۈشمەنلەر ھېچقاچان تاقىقا ئۇسۇشكە پېتىنالمايدۇ. بىر زامان مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇرساق، قالغىنى ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بىر نىمە بولار، - دېدى تۆمۈ خەلپە، ھەممىگە تەكشى قاراپ.

3

مۇپەتتىش جاڭ سەيتىڭ ياڭ جاڭجۇڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن، قۇمۇل ئەھۋالىنى تەپسىلي مەلۇم قىلىش ئۈچۈن، ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى، ئۇ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۆز ئىچىدە ئىختىلاپ چىققانلىقىنى، شۇنداقتىمۇ، تۆمۈرنىڭ يەنىلا تەن بەرمەي، سۆھبەتنى قاتمال ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى، ئەمدى تىغ ئىشلەتمىسە بولمايدىغانلىقىنى ئۆز گېپىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ ئېيىتتى.

ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:
- مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، تۆمۈر تەقۋادار ئادەم ئىمىشقۇ، بۇ راستمۇ؟ - دېدى.
- ئۇنىڭ خەلپە دەپ ئاتىلىشى ۋە سەييۈڭ توختىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىمۇ شۇنىڭدىن دالالەت بەرسە كېرەك، - دېدى مۇپەتتىش.
- ياخشى، - دېدى ياڭ جاڭجۇڭ، - ئۇنداق بولسا، بىز قىلىچنىڭ ئورنىغا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى بولغان قۇرئاندىن پايدىلىنىپ كۆرسەك بولغىدەك. مېنىڭ ئۇقۇشۇمچە، مۇسۇلمانلار قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەننى ھەرقانداق ھۆكۈمنىڭ ئاخىرقى خۇلاسىسى قىلىدىكەن. بۇ، بىز ئۈچۈن ياخشى ۋاستە. ئەمدى مەن شۇنداق بىر ئىش قىلايكى، يا تۆمۈر ماڭا ئەل بولسۇن، ياكى ئۆزىنىڭ جاھىللىقىدا تۇرۇپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا خۇداسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىدىغان بولسۇن.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ گۇچۇڭدىكى مۇسۇلمان باتالىيونىنىڭ كوماندىرى لى شۇفۇنى دەرھال ئۈرۈمچىگە چاقىرتتى.

لى شۇفۇ تۇرپاندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى سۇدەك بىلەتتى؛ دىني مەكتەپتىمۇ قۇرئان خەتمىسىگىچە ئوقۇغانلىقتىن، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئەھكاملىرىدىن ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. دادىسى ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە خەنزۇچە شۆتاڭ (مەكتەپ) دىمۇ ئوقۇتقان ئىدى. لى شۇفۇ ئۆيلۈك-ئوچاقلىق بولغان يىللاردا، ھەربى خىزمەتتىكى بىر يېقىن تۇققىنىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، مەلۇم زامان ھەربى تەلىم كۆرگەچ، پەيجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. 1911-يىلىنىڭ ئاخىرى، يەن داخۇا ئىلى قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا لەشكەر تارتقاندا، ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكىنى ئۈچۈن، لەنجاڭلىققا ئۆستۈرۈلدى. ساقال-بۇرۇت قويۇۋالغان بۇ خۇشپىچىم، ئىككى تىللىق، سۆزمەن ئادەمنى ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ كېلىچەك پىلانلىرى ئۈچۈن راسا باپ كېلىدىغان كىشى دەپ ئويلاپ، ئۇيغۇر مۇسۇلمان باتالىيونلىرى تەشكىل قىلىنغان چاغدا باتالىيون كوماندىرى (يىڭجاڭ) قىلىپ ئۆستۈرگەن ۋە شۇنىڭدىن بۇيان، ئۇ، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ سادىق كىشىسى بولۇپ قالغان ئىدى.

ياك جاڭجۇڭ ئۆزىنىڭ يوغان ئىش ئۈستىلىدىن ئىككى قەدەم يىراقلىقتا ئەدەپ بىلەن تىك تۇرغان لى شۇفۇنى مۇپەتتىش جاك سەيتىڭنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، سورىدى:

ـ قۇرئاننى يادقا ئوقۇشنى بىلەمسىز؟

ـ بىلىمەن.

ـ مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش قائىدىلىرىنىچۇ؟

ـ ئۆزۈممۇ ناماز ئوقۇپ تۇرىمەن.

ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇن، مىجەز-خۇلقىنىچۇ؟

ـ مەن شۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭ بولغان.

ـ ياخشى، ـ دىدى ياك جاڭجۇڭ. ئاندىن، هازىرقى ۋەزىيەت بىلەن ئۇنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەتنى تەپسىلى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دىدى: «سىز تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن باستۇرۇشتا مېنىڭ ئاخىرقى كۈزىرىم بولىسىز. بۇ كۈزىرنىڭ قىممىتى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشنى قانچىلىك بىلىش بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ئەگەر قۇرئاننىڭ ۋاستىسى بىلەن تۆمۈرنى ماڭا ئىشەندۈرۈپ، ئۇرۇمچىگە كەلتۈرەلىسىڭىز، ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، مېنى بىرمۇنچە ئاۋارىگەرچىلىكتىن خالاس قىلغان بولىسىز. مەن سىزنى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ دەپ ئىشىنىمەن. ئۇ چاغدا، سىزنى يۇقۇرى مەرتىۋە ۋە پارلاق ئىستىقبال كۈتۈۋالىدۇ. مۇبادا بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسىڭىز، ئەڭ ياخشىسى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كەلمەڭ، قالمىش ئىشلارنى مۇپەتتىش بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، تېزرەك يولغا چىقىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىڭ! تۆمۈرگە ئەۋەتىلىدىغان سوغاتلار جاڭجۇڭ يامۇلىدىن بېرىلىدۇ.»

لى شۇفۇ يول تەييارلىغىنى قىلىش جەريانىدا، مۇپەتتىش جاك سەيتىڭ قۇمۇل ئەھۋالىنى، ھەتتا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ مىجەز-خۇلقلىرىغىچە ئۇنىڭغا تولۇق سۆزلەپ بەردى ۋە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، نورۇز داموللا توغرىسىدا كۆرگەن-بىلگەنلىرىنى ئېيتىپ، «بۇ ئادەم يەنىلا جاھىللىق قىلسا، ئۇنىڭ نامىدىن تۆمۈرگە بىر پارچە خەت يازدۇرۇپ، قولىنى قويدۇرۇپ ئېلىڭ-دە، ئاندىن ئۆزىنى شامەخسۇت ۋاڭنىڭ جاللاتلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىڭ»ـ دىدى.

لى شۇفۇ يولغا چىقىدىغان چاغدا، ياك جاڭجۇڭ ئۆز نامىدىن شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن تۆمۈر خەلپىگە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئىككى پارچە خەتنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزدى. شامەخسۇت ۋاڭغا يېزىلغان خەتتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى :

« خاتىرە شېرىپلىرىگە روشەندۇركى، بىز ئىككىمىز شاپتۇللۇق باغدا قەسەميات قىلىشقان لېۋگۇەنجاڭلارغا① ئوخشاش ئاغا-ئىنى بولۇشقان ئىدۇق. بۈگۈن مەن ئىنىلىق سۈپىتىم بىلەن جاناپلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، تۆمۈر ئىسيانىنى تىنچ يول بىلەن باستۇرۇش سياستىمنى ماقۇل كۆرگەيلار، ئۇيغۇرلاردا « قۇشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى سۆز» دىگەن ماقال بارلىغى پېقىر ئىنىلىرىگە مەلۇم، سۆز بىلەن تۈگەتكىلى بولىدىغان دەۋاغا تىغ ئىشلىتىش ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. ئۇرۇش دېگەندە، مەغلۇپ تەرەپ، ئەلۋەتتە، كۆپ تالاپەت كۆرىدۇ، ئەمما، غالىپ تەرەپمۇ چىقىمدار بولماي قالمايدۇ. هازىر تاشقى موڭغۇل ئوغرىلىرى قۇتراۋاتقان بىر چاغدا، ھەربى كۈچىمىزنى زايە قىلماي، دۆلەت مۇداپىئەسىگە كۆڭۈل بۆلۈشىمىز دەركار. قۇمۇلنىڭ شىمال تاغلىرى تاشقى موڭغۇلغا تۇتاش، بىز تۆمۈرنى ۋاقتىدا، تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىمىزگە

① بۇ يەردە «ئۈچ پادىشالىق توغرىسىدا قىسسە» ناملىق روماننىڭ ئاساسلىق قەھرىمانلىرىدىن ليۇبېي، گۇەنيۈڭ، جاڭ فېيلار نەزەردە تۇتۇلغان.

قارىتىۋالمىساق، موڭغۇل ئوغرىلىرىنىڭ ۋەسۋەسىسىگە چۈشۈپ، تېخىمۇ چوڭ ئاپەت تۇغدۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ سىڭغا يېيىلىپ كېتىشى تۇرغان گەپ. ئۇ چاغدا، بۇنى يىغىشتۇرماق بەسى مۈشكۈلدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، هازىرەنلىككە تۆمۈرنىڭ بىر قىسىم مەتلۇپلىرىنى قاندۇرۇپ، بۇ قۇترىغان يولۋاسنى يۇمشاق گەپلەر بىلەن قەپەزگە سولاپ ئېلىشىمغا مەدەتكار بولۇشلىرىنى ئۆتۈنۈپ سورايمەن.»

تۆمۈر خەلپىگە يېزىلغان خەتنىڭ مۇھىم قىسمى مۇنداق ئىدى:

«مەن سىزنىڭ هۆكۈمەتكە ئەمەس، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلغانلىقىڭىزنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتىم. مەن سىزگە ۋە سىزنىڭ هەمراھلىرىڭىزغا هەرگىز گۇنا قويمايمەن. پۇقرالار زۇلۇم چەككەندە، ئەلۋەتتە، دات دەيدۇ. دادىنى ئاڭلىغۇچى چىقمىسا، ياكى ئۈستى-ئۈستىگە ئادالەتسىزلىك قىلىنسا، بۇنىڭغا سەۋرى-تەھەممۇل قىلىش مۇمكىنمۇ؟ سىز ئادالەتپەرۋەر، قەھرىمان كىشى ئىكەنسىز. مەن سىزنىڭ باتۇرلۇغىڭىزغا قايىلمەن. قۇمۇل دىيارى سىزگە كىچىكلىك قىلىدۇ. مەن سىزدەك بىر قەھرىمان كىشىنىڭ يېنىمدا بولۇشىنى ناھايىتى ئارزۇ قىلىمەن. ئەگەر بۇ تەكلىۋىمنى مەقبۇل كۆرۈپ ئۈرۈمچىگە كەلسىڭىز، سىزگە چەكسىز ئىلتىپات ۋە ئىززەت-ئىكراملار كۆرسىتىلىپ، هۆكۈمەت ئىچىدە سىزدەك قەھرىمانغا لايىق ئورۇن تەييار. كېلىڭ، بىللە ئىشلەيلى، ماڭا مۇتلەق ئىشىنىڭ. مېنىڭ ۋەدەم-ۋەدە. جانمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، سۆزمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ. قالمىش گەپلەرنى مېنىڭ شەخسى ۋەكىلىم، سىزنىڭ دىنىدىشىڭىز لى شۇفۇ يىڭجاڭ سىزگە ئىزھار ئەيلىگەي.»

4

كەچكۈزنىڭ سوغۇق شاماللىرى غېرىپ-مىسكىنلەرنىڭ چىرايىدەك سارغىيىپ كەتكەن غازاڭلارنى پەرىشان ئۇچۇرۇپ، كۆڭۈلگە بىر قىسما ئەنسىزچىلىك سېلىپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، لى شۇفۇ ئۆز هەمراھلىرى بىلەن قۇمۇل دىيارىغا يېتىپ كەلدى. ئامبال بەي ۋىنچاۋ باشلىق ئەمەلدارلار بۇ مېھمانلارنىڭ هۆرمىتى ئۈچۈن ئون چاقىرىم يەرگىچە ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇلارنى ئامبال يامۇلىغا چۈشۈردى.

شۇ ئاخشىمى لى شۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن ئۇزۇن پاراڭلاشقاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

- قار چۈشۈپ قالغىچە، تاۋقا بىر قېتىم چىقىپ كېلىشىمىز كېرەك. شۇڭا، ئەتىلا ئوردىغا كىرىپ، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ مەكتۇبىنى ۋاڭغا تاپشۇرايلى، ئاندىن تاۋقا چىقىدىغان ئەلچىلەرنىڭ ئىسمىلىگىنى قارارلاشتۇرايلى. هە، ئېيتماقچى، هېلىقى نورۇز داموللا دېگەن توپىلاڭچى زىنداندا قانداقراق يېتىپتۇ؟ بىرئاز يۇمشايدىغاندەكمۇ؟

- نەدىكىنى، - دېدى ئامبال، - تاغدىكى ئوغرىلار كۈچەيگەنسىرى، ئۇ تىزىگىنى تېخىمۇ قاتۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى كۈندىن بۇيان، شەھەر ۋە يېزىلاردىن بولۇپ مىڭغا يېقىن كىشى « نورۇز داموللىنى چىقىرىپ بەرسۇن» دەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كېلىۋالدى. ئوردا نەۋكەرلىرى سىلتىق-قىلىچلار بىلەن پوپوزا قىلىپمۇ، هېچقانداق ئىش چىقىرالمىدى. هازىر

شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كۆڭلى بەك پەرىشان.

- سىز ئارىلىشىپ باقتىڭىزمۇ؟ - سورىدى لى شۇفۇ.

- ئارىلاشتىم، - دېدى ئامبال، - ھەتتا، چېرىكلەرگە ئوق چىقارغۇزۇپ، ھەيۋىمۇ قىلىپ باقتىم. ئەمما قان تۆكۈشكە پېتىنالمىدىم.

- نىمىشقا؟

- مۇبادا، بىردە-يېرىمنى ئۆلتۈرۈپ قويساق، بالا-قازانىڭ يوغىنى چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۆلارنىڭ ئارىسىدا بەزى يۈز-ئابرويلۇق ئاخۇنلار، بۇرۇنقى ۋاڭلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان بەگلەر، نورۇز دامولللىنىڭ يۈزلىگەن تالىپلىرى، بەزى سودىگەرلەر، ھەتتا ۋاڭنىڭ تەۋەسىدە بولمىغان خۇيزۇلارمۇ بار ئىكەن، شامەخسۇت ۋاڭمۇ «بۇ ھىچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش بولدى» دەپ چۆچۈپ قاپتۇ.

- نورۇز دامولللىنىڭ يۇرت ئىچىدىكى ئابرويى بەك چوڭ ئىكەن-دە!

- شۇنداق، ئۇنىڭ ئۈستىگە، نورۇز دامولللىغا ئۆگال بولغىنى راست.

- قاندىغىسىغا؟ - دەپ قىزىقىپ سورىدى لى شۇفۇ.

ئامبال بەي ۋېنچاۋ كىتاۋىمىزنىڭ ئون يەتتىنچى بابىدا بايان قىلىنغان قارىكۆز ئايلا پاجىئەسىنى، نورۇز دامولللىنىڭ بۇ ئەلەمگە چىدىماي «شاھزادە» نەزەر ئۈستىدىن شامەخسۇتقا ئەرز بەرگەنلىگىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، نورۇز دامولللىنى شامەخسۇتقا چېقىپ، زىندانغا سالدۇرغانلىغىنى، بۇ ۋەقەنىڭ پۇقرالار ئىچىدە خېلىدىن بۇيان غەليان قوزغاپ، ئاخىر مۇشۇ دەرىجىگە يەتكەنلىگىنى ئۆزىگە مەلۇم دەرىجىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئەگەر تاغدىكى ئىسيانچىلار ئۈستۈنلۈك قازانمىغان بولسا، بۇ ئىش مۇنچىلىك چوڭقېيىپ كەتمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋۋال تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېززەك تەسلىم قىلدۇرۇش كېرەك» دېدى.

- خۇداغا شۈكرى، بۇ ياخشى ئىش بوپتۇ. مېنىڭ سەپىرىم ئۇتۇقلۇق بولغىدەك، - دېدى لى شۇفۇ خوشال بولۇپ.

ئامبال بەي ۋېنچاۋ بۇ گەپكە چۈشەنمىگەندەك قىلىپ، لى شۇفۇغا ئەجەپلىنىپ قارىدى. لى شۇفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، قوللىرىنى ئارقىغا تۇتقان ھالدا، مەغرۇر يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

- مېنىڭ مەقسىدىم، يولۋاسنى بىر تالمۇ ئوق چىقارماي تۇرۇپ، قەپەزگە سولاپ ئېلىش. ھەممە ئىشنىڭ بېشى تەس دىگەندەك، بۇ ئىشنى نىمىدىن باشلاشنى بىلەلمەي تۇراتتىم. نورۇز دامولللا ۋەقەسى مېنىڭ ئۈچۈن ياخشى ئىرىم بولىدىغان بولدى. سىز تاغدىكى ئىسيانچىلارنى تېززەك تەسلىم قىلدۇرساق، بۇ ئىش ئۆزلۈگىدىن توگەيدۇ دىمەكچى، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن بۇنىڭ تەتۈرىنى قىلمەن. يەنى ئاۋۋال نورۇز دامولللىنى زىنداندىن بوشىتىپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىۋىنى قاندۇرىمەن. ھەتتا نورۇز دامولللىنى قۇمۇل دىيارىنىڭ ئەڭ چوڭ ئاخۇنى قىلىپ بەلگىلەش توغرىسىدا شامەخسۇت ۋاڭغا تەكلىپ بېرىمەن. نورۇز دامولللىغا ئىلتىپات كۆرسەتمەكلىك بىلەن بىرىنىڭ بىرتال مويىمىزمۇ خوراپ قالمايدۇ. ئۇنىڭ تەتۈرىسىچە، بىر تەرەپتىن، شەھەر يېزىلار تىنجىپ، بۇ يەردىكى پۇتلىكاشال توگەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، تاغدىكى يولۋاس بىزنىڭ قاپقىنىمىزغا ئاسانراق چۈشىدۇ. بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقۇش دېگەن شۇ ئەمەسمۇ! ھا... ھا... ھا...

لى شۇفۇ بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقاندا، «ھەي، بۇ چاشقان بۇرۇت ھىلە-مىكىر كىتاۋىنى مەندىن

جىقراق ئوقۇپتىكەن، مۇشۇنداق يوللار بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ، ياش جاڭجۇڭنىڭ ئالدىدا تېخىمۇ يۈز تېپىپ كېتىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئولتۇرغان ئامبالمۇ، « بەللى لى دارېن، ئەقىل-دانىشلىرىغا مەن تەسلىم» دەپ ئۇنىڭ كۈلكىسىگە قوشۇلدى.

شۇ ئارىدا، شامەخسۇت نامىدىن هاشىر تەيجى بىلەن قىزبەگ غوجا لى شۇفۇدىن هاردۇق سوراپ ئامبال يامۇلىغا كېلىشتى. لى شۇفۇ بىرمۇنچە رەھمەت-ھەشقاللىدىن كېيىن، ئەتە ئۆزىنىڭ ۋاڭنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

اشىر تەيجى بايا ئامبال ئېيتقاندەك، ئوردا ئالدىدا بولۇۋاتقان ئەنسىزچىلىكنى قىسقىچە بايان قىلىپ، « چىڭگاڭ غوجام دارېن جاناپلىرىنى بىر-ئىككى كۈن هاردۇق ئېلىپ تۇرغاي، ئەنسىزچىلىك بېسىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا چىللايمەن دېگەن. بىزمۇ ئارقا ئىشكتىن چىقىپ كەلدۇق» دېدى.

لى شۇفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

- مەن ھەممە گەپنى ئۇقتۇم، مەن شۇنداق ئەنسىزچىلىكلەرنى تىنجىتقىلى كەلدىم. ۋاڭ جاناپلىرى خاتىرجەم بولغاي، مەن ئەتە ئالدى دەرۋازىدىن كىرىۋېرىمەن. مېنى ئۇلار ھېچنېمە قىلمايدۇ.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا، بېشىغا چىرايلىق سەللە ئورىۋالغان لى شۇفۇ ئامبال بەي ۋىنچاۋ بىلەن پوچتىغا ئولتۇرۇپ، ئوردا قوۋۇقتىن ئۆتۈشى بىلەن ئادەم دېڭىزىنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالدى. ئوردا دەرۋازىسى ئالدىدىكى سوزۇنچاق مەيدان ۋە ئەگرى-توقاي كوچىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قولىدا بىرەر تال تاياقمۇ كۆرۈنمەيتتى. قوراللىق نەۋكەرلەر بىلەن قورشالغان ئوردا دەرۋازىسى قىيا ئوچۇق تۇراتتى. سېپىل ئۈستىدىكى نەۋكەرلەر مىلتىقلىرىنى پەسكە قارىتىپ، جىم تۇرۇشاتتى. ئامبالنىڭ پوچتىسىنى كۆرۈش بىلەن كىمدۇ بىرى «يول بېرىڭلار» دەپ ۋاقىرىدى. پوچتا توپنى يېرىپ، دەرۋازا تەرەپكە ئاستا ئىلگىرلىدى. مەيداننىڭ ئوتتۇرسىغا كەلگەندە، لى شۇفۇ پوچتىنى توختىتىپ، ئورنىدىن تۇردى-دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قېرىنداشلىرىم!» دەپ خىتاپ قىلدى. توپ ئىچىدىن گۇدۇڭ-گۇدۇڭ ئاۋاز ئاڭلاندى. «مەن، - دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى لى شۇفۇ، - ئۈرۈمچىدىن ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ كەلدىم. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قۇمۇلدىكى پۇقرالارغا دۇئايى سالام دېدى. مەن ئاخشام ئامبال جاناپلىرىدىن ھەممە ئەھۋالنى ئۇقتۇم. نورۇز داموللامغا ئۇۋال بوپتۇ. خاتىرجەم بولۇشسىلا، نورۇز دامولالامنى جەزمەن بوشىتىمىز. ئىنشائاللاھ!»

خەلق توپى بۇ ناتونۇش كىشىنىڭ يۇمشاق گەپلىرى بىلەن گاڭگىراپ قېلىپ، نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى. پەقەت بەزىلەرنىڭ شىۋىرلاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

- ياتەقسىر، بىزنىڭ گېپىمىزنى سۆزدەك بىلىدىكەنغۇ!

- ئۆزىمۇ ئەجەپ كېلىشكەن ئادەم ئىكەن.

- سەللىسىنى قارىمامدىغان، نېمە دېگەن ياراشقان.

- ساقال-بۇرۇتىچۇ، نېمە دېگەن كېلىشەڭگۈ.

شۇ ئارىدا، ئامبال ئورنىدىن تۇرۇپ، باش بارمىقى بىلەن لى شۇفۇنى كۆرسىتىپ، «لى دارىن، لى دارىن» دېدى.

- ھە ... لى دارىن، لى دارىن، - دەپ گەپ باشلىدى پوچتىغا يېقىنراق تۇرغان بىر مويسىپىت

كىشى، ـ ئۆزلە ئوبدان ۋاقتا كەپتىلا. بىزنىڭ گېپىمىزگە قۇلاق سالسىلا. نورۇز داموللامغا بەك ئۈگال بولدى. ئۇ كىشىنى بوشاتمىسا، بىز بۇيەردىن ھەرگىز كەتمەيمىز!

ـ كەتمەيمىز، كەتمەيمىز! ـ دەپ ۋاقىراشتى كۆپچىلىك.

ـ خاتىرجەم بولۇشسىلا، داموللام جەزمەن بوشاپ چىقىدۇ، ـ دىدى لى شۇفۇ ئورنىغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پوچتا ئاستا تەۋرەندى. ئوردا دەرۋازىسى يوغان ئېچىلدى ...

دىگەندەك، بىرەر سائەتتىن كېيىن، دەرۋازا ئالدىدا نورۇز داموللا پەيدا بولدى. ئۇنى ئىككى گۈندىپاي قولتۇغىدىن يۆلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى...

ـ مۇنداق خورلۇقنى ھېچقاچان كۆرمىگەن ئىدىم. تۆمۈر دىگەن ئوغرى جېنىمغا زىخ بولۇپ تۇرمىغان بولسا، بۇ بېشى چوڭ تېجىمەللەرنىڭ ئەدىۋىنى راسا بېرىپ قوياتتىم! ـ دىدى شامەخسۇت خورسىنغان ھالدا.

ـ شۇنداق، ـ دىدى لى شۇفۇ، ـ قولنى كەسمىگىچە قان چىقمايدۇ دىگەندەك، ئاپەتنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش ئۈچۈن، بەزىدە ئاچچىقنى ئىچمىزگە يۇتۇپ تۇرمىساق بولمايدۇ.

شۇ كۈنى لى شۇفۇ بىلەن ئامبال كەچكىچە شامەخسۇت ۋاڭنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۈڭنىڭ پىلانلىرىنى تەكرار-تەكرار چۈشەندۈردى. شامەخسۇت ياڭ جاڭجۈڭدىن مىننەتدار بولۇپ، لى شۇفۇنىڭ بارلىق ھەركەتلىرىنى قوللايدىغانلىغىنى بىلدۈردى، شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، لى شۇفۇ ئۆزىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ جاكارلاپ يۈرگەن خۇيزۇ مۆتىۋەرى كۈيباۋ، فىڭ ھاجى، ئۈۋەيس ئەئلەم، زىكيا ھاجى، ھەسەن بالا ھاجى، شائەخبەتباي قاتارلىق يۇرت چوڭلىرىدىن تەركىپ تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىگىنى باشلاپ تاققا ماڭدى. سوغاتلار بېسىلغان ئون ئىككى ھارۋىمۇ، ئۇلار بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. شۇ كۈنى ئۈرۈمچىدىن بىر پىيادە توپچىلار باتالىيونىمۇ قۇمۇلغا يېتىپ كەلدى.

5

لى شۇفۇنىڭ سېھىر-ئەپسۇنى شۇ كۈنىلا ئۆز كۈچىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ئىدى، يەنى ئۈرۈمچىدىن كەلگەن لى دارىن نورۇز داموللىنى زىنداندىن چىقىرىپ بېرىپتۇ، دىگەن گەپلەر پۈتۈن شەھەر ۋە يېزىلاغا پۇر كەتتى. بۇنى ئاڭلاپ، تاغدىكى قوزغىلاڭچىلارمۇ، خوشال بولۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپىلەر لى شۇفۇنىڭ ئەلچى بولۇپ چىقىدىغانلىغىدىن خەۋەر تاپقان ھامان ئۇلارنى كۈتىۋېلىشقا تەييارلىق قىلدى ۋە ئاخىر ئەلچىلەرنى قائىدە-يوسۇن بويىچە چىرايلىق كۈتىۋالدى. ناماز پېشىندىن باشلاپ كەچكىچە مېھمانلارنىڭ ئالدىدىن داستىخان يىغىلمىدى. ئۇ كۈنى ھال-ئەھۋال سورىشىشتىن بۆلەك گەپمۇ بولۇنمىدى. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ بويىنىغا ئېسىلىق قولىنى ئاستا تۇتۇپ:

ـ ھەر قاچان نامازنى تايامۇم بىلەن ئوقۇۋاتىدىغانلا، ـ دىدى.

ـ شۇنداق، ـ دىدى تۆمۈر خەلپە.

- ھە راست، ئۆزلەگە قەست قىلغان ھېلىقى قارىيوز ھازىر نەدە؟ - دەپ سورىدى لى شۈفۇ.

تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئەل-يۇرت ئىچىدە تۇرالماي، كۆزدىن يوقالغانلىقىنى، ئاڭلىغان گەپلەرگە قارىغاندا، نوم تەرەپتە سەرسان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئەتىسى ناماز بامداتتىن يانغاندا، لى شۈفۇ بىرىنچى بولۇپ، « تۇپراق بېشىغا بېرىپ كەلسەكمىكىن؟» - دېدى.

توپ-توپ جامائەت دۆڭلۈكتىكى شېھىتلار قەبرىستانلىقىغا قاراپ ماڭدى. لى شۈفۇ قارا تاۋاردىن تاشلانغان نېپىز كۆپە جۈۋىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بېسىپ ئولتۇرۇپ « تابارەك» سۈرىسىنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇزۇن سۈرە تۈگىگىچە ھەممە كىشى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ، جىم ئولتۇردى. بىر خۇيزۇ كىشىنىڭ قۇرئان سۈرىسىنى ئۇيغۇر قارىلىرىدەك مۇنداق راۋان ئوقۇغىنىنى ئۇلار بىرىنچى قېتىم ئاڭلاۋاتقان ئىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ «ئەجەپ تولغان قارى ئىكەن!» دەپ ئويلاپ ئولتۇراتتى.

دۇئادىن كېيىن لى شۈفۇ تۆمۈر خەلپىدىن:

- ھەممىسى جەڭدە شېھىت بولغانلارمۇ؟ - دەپ سوراپ قالدى.

- شۇنداق، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- ئاللا مەغپىرەت قىلسۇن، ھەممىسى قانچە كىشى؟ - دېدى لى شۈفۇ.

- ئەللىك ئىككى. بۇنىڭ ئىچىدە ئون توققۇز ياشلىق راجى بالا رەھمەتلىكمۇ بار، - دېدى تۆمۈر خەلپە، ئاندىن راجى بالىنىڭ قانداق شېھىت قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

- ئەستاغپۇرۇللا، شۇنداقمۇ قىلغان بارمۇ؟ خەير، ئاللا ئۇ بالىمىزغا قىيامەت كۈنى ئەڭ ئالى مەرتىۋە بېرەر، - دېدى لى شۈفۇ دۇئاغا قول كۆتىرىپ. ھەممەيلەن تەڭ قول كۆتىرىشتى.

ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىن، سوغا تەقدىم قىلىش باشلاندى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېيىپ تاشلانغان توپ-توپ گەزلىمىلەر، مووۇت ۋە چىبەرقۇت تونلار، نەچچە ساندۇق ئۆتۈك، مەيسە، كالاچ، قەن-شېكەر، چاي ۋە بىرقانچە تاغار ئۈن-گۈرۈچتىن ئىبارەت بۇ سوغاتلار ھەممىنى دېگىدەك ھەيران قىلىپ تۇرغاندا، لى شۈفۇ تۆمۈر خەلپە باشلىق چوڭلارنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ مەھرەملىرى قىزىل تاۋار يېپىلغان پەتنۇسلارنى كۆتىرىپ كىردى. لى شۈفۇ پەتنۇسلارنى تۆمۈر خەلپە، قارا بوسۇق، ئېلى پالگانم، ئامانقۇل، خوجنىياز پالگان ۋە سەپەر قۇللارنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۈستىنى ئاچتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئالدىدىكى پەتنۇستا بەش، قالغانلىرىدا ئۈچتىن يامبۇ پارقىراپ تۇراتتى.

- ئاز بولسىمۇ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ھەر قايسىللىرىغا ئەۋەتكەن سوغىسى، كۆپكە تالىق قىلۇرلار، - دېدى لى شۈفۇ، ئاندىن، - تالادىكى نەرسىلەرنىڭ ئۈن-گۈرۈچتىن باشقىسىمۇ، جاڭجۈڭنىڭ سوغىتى، - دەپ قوشۇپ قويدى.

- ئۈن-گۈرۈچچۇ؟ - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- بۇ، ئەل-يۇرتنىڭ كۆڭلى، - دېدى ھەسەن بالا ھاجى.

- ئۇنداق بولسا، ئۈن-گۈرۈچنى ئالايلى، قالغانلىرى جايىغا قايتسۇن، - دېدى تۆمۈر خەلپە.

- ئۇنداق قىلسا بولمايدۇ، - دېدى فىڭ ھاجى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ، - سۇلايمان پادىشامۇ، سوغات ئالىدۇ ئەمەسمۇ؟ سوغاتنى ئالمىسا، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

- دەرۋەقە، - دەپ گەپكە ئارلاشتى ئۆۋەيس ئەئەلەم - دوست-ئاشنىلارنىڭ سوغا-سالاملىرىنى

قۇبۇل ئەيلىمەكلىك سۇنەتتۇر. بۇ ياخشى خۇلق پەزىلەتلەرنىڭ جۇملىسىگە كىرىدۇ. ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇ ئەزىز مېھمىنىمىز شۇنچە يىراقتىن ئات ئاتلاپ، تۆگە قوغلاپ كەلگەندە، دىل ئازارلىق بولۇپ قالمىغاي.

- ئەئىلەم ئاخۇنۇم توغرا ئېيتتى، - دىدى لى شۇفۇ، - ئۆزلە بۇ سوغاتلارنى ئالمىسىلا، مەن جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزۈمنى كۆتىرىپ بارىمەن؟

شۇندىن كېيىن، قالغان ئەلچىلەرمۇ، سالا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، «ئەمسە بىز مەسلىھەتلىشىپ كۆرەيلى» دىدى ۋە ھېلىقى يامبۇلارنى باشقا سوغاتلار بىلەن قوشۇپ، «غەزنە» گە ئەپكىرىپ قويۇشنى سەپەرقۇلغا تاپشۇردى. خوجىنىياز پالگان تۆمۈر خەلپىنىڭ سوغاتلىرىنى ئېلىشقا مايىل بولغانلىقىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئورنىدىن دەس قوپۇپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

- بۇ يىگىت كىم بولىدۇ؟ - دەپ سورىدى لى شۇفۇ.

- تاراتىلىق خوجىنىياز پالگان، - دىدى تۆمۈر خەلپە.

- ھە، ھېلىقى چيەن دارىنىنىڭ كۆزىگە ئاتقان ئەر شۇمۇ؟ ئېيتنى ئاڭلىغان.

ئەلچىلەر يەنە بىر كۈن مېھمان بولۇشتى. تاغنىڭ كەچكۈزلۈك مەنزىرىسىنى تاماشا قىلدى. مەھەللىلەرنى كېزىپ ئۆيلەرگە پاتىھە ئوقۇشتى. ياش-قېرى دىگىدەك نۇرغۇن كىشىلەر بىلەن پاراڭلاشتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باتۇرلۇقىنى ماختاشتى. بىراق خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ھەممىسىلا گەپ ئارىسىدا، «قىش كىرىۋاتىدۇ، ھايت-ھۇيت دىگىچە چىللىمۇ كىرىدۇ. چىللا ئارىسى سوغاق كۈن، قەھرى كەلسە قاتتىق كۈن، ئىلاھىم بۇ قىشتىن ئامان-ئېسەن ئۆتۈۋېلىشنى نېسىپ قىلغاي، ئەل ئامان، مەنمۇ ئامان دەپتىكەن. ھەممىدىن ئامانلىق ياخشى» دىگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى قىلاتتى.

ئەتىسى ئەلچىلەر قايتتى. پەقەت لى شۇفۇ «مەن خەلپەمگە بىرنەچچە كۈن مېھمان بولۇپ كېتىمەن» دەپ، بىرلا مەھرىمى بىلەن قېپقالدى. بۇ مەھرەممۇ پۈقراچە كىينگەن ئىدى.

6

لى شۇفۇ ئايرىم ئۆيگە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، تاھارەت ئېلىپ ئولتۇردى-دە، «مېنىڭ ئۆزلەگە ئەپكەلگەن يەنە بىر سوغىتىم بار» دەپ قوينىدىن يېشىل تاۋارغا يۈگەلگەن بىر نەرسىنى چىقاردى. بۇ قويۇن دەپتىرىدەك كىچىك كېلىدىغان قۇرئان ئىدى. تۆمۈر خەلپە قۇرئاننى «بىسمىللا» دەپ ئىككى قوللاپ ئالدى ۋە لەۋلىرىنى تەككۈزۈپ، كۆزگە سۈرتكەندىن كېيىن، ۋاراقلاشقا باشلىدى. بۇ شۇنداق نەپىس، گۈزەل مۇقاۋىلانغان ۋە ھەر بىر بەتنىڭ چۆرىسىگە ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن رەڭدار نەقىش ئىشلەنگەن قۇرئان ئىدىكى، ھەر قانداق كىشىنى ئۆزىگە ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى.

- بۇ قۇرئان كېرىمنى جاڭجۈڭ جاناپلىرى بۇلتۇر ھەرەمدىن كەلگەن ھاجىلاردىن سوراتقۇزۇۋېلىپ، ئۆزلەگە سوغا قىلدى، - دىدى لى شۇفۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ قويۇن دەپتىرىدىن بىر پارچە قېلىن قەغەزنى چىقىرىپ، «جاڭجۈڭ جاناپلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇرئانىغا خەنزۇچە خەت يېزىلىپ قالمىغاي دەپ، بۇ مىنپەرنى ئايرىم ئەۋەتتى» دىدى. «مىنپەر» دىگىنى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ

ئىسىم-فامىلە ۋە مەنسەپ ناملىرى بېسىلغان ئاتكىرتكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىغا « بۇ قورئان بۇرادىرىم تۆمۈرگە ھەدىيە» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىدى. « بۇ ياك جاڭجۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى» دەپ قوشۇپ قويىدى لى شۈفۇ كۈلۈپ تۇرۇپ. ئاندىن «ئۆزلەگە يازغان سالام خېتىمۇ بار» دەپ چوڭ سېرىق لىپاپىنى ئۇزاتتى، لىپاپىغا «ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىدىن چىققان تۆمۈر باتۇرغا» دېگەن سۆزلەر چوڭ قىلىپ يېزىلغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپە خەتنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ...

ـ ياك جاڭجۈك، مېنى ئۇرۇمچىگە ئەپچىقىپ نىمە قىلىدىكەن؟ ـ دېدى.

ـ چوڭ مەنسەپ بەرمەكچى، دارىن قىلماقچى، دارىن قىلغاندىمۇ، قۇرۇق ئۆستەڭگە مىراپ ئەمەس، قولىدا چېرىگى بار، دىسە گېپى ئۆتىدىغان، ئاتسا ئوقى يېتىدىغان دارىن قىلماقچى. بۇ خۇدايىمنىڭ ئۆزلەگە بەرگىنى، ـ دېدى لى شۇفۇ مۇلايىملىق بىلەن.

ـ ياق، مەن ئەل-يۇرتۇمدىن ئايرىلمايمەن. مىسىرنىڭ پادىشالىغىدىن كەنئاننىڭ گادالىغى ياخشى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياك جاڭجۇڭ مېنىڭ نىمىشقا قوزغىلاڭ قىلغانلىغىمنى ياخشى بىلىدىكەنغۇ، شۇنچە ئىشنى تەۋرىتىپ قويۇپ، نەگە بارغىدەكمەن!

ـ مەن ئەلچى، ئەلچىگە ئۆلۈم يوق. مەن ئامانەتنى يەتكۈزدۈم، تەقدىرىسىز قىل تەۋرىمەس دەپ، قالغان ئىشلار خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ، ـ دېدى لى شۇفۇ، ئاندىن تۆمۈرگە تېخىمۇ يېقىنراق سۈرۈلۈپ، ـ ھازىرقى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلىرى بارمۇ؟ـ دېدى.

ـ قايسىسىنى دەيدىلا؟

شۇنىڭدىن كېيىن، لى شۇفۇ جۇڭخۇا مىنگونىنىڭ ھازىرقى دارۇڭتۇڭى يۈەن شىكەينىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا سۈك جوڭشەن تەرەپدارلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى، بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردىكى ۋاڭ-گۇڭلارنىڭ ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش، ۋاڭلارنىڭ ئورنىغا تەگمەسلىك ھەققىدە مەخسۇس بۇيرۇق چۈشۈرگەنلىگىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن، شامەخسۇت ۋاڭنى ئۆرۈۋېتىش دۆلەت سىياستىگە خىلاپ ئىكەنلىگىنى، ئەگەر بۇ پىكىردە قاتتىق تۇرسا، قۇمۇلدىكى قوزغىلاڭغا مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭمۇ قول تىقىپ قويىدىغانلىغىنى ياك جاڭجۇڭ « خەلقپەرۋەر» بولغانلىغى ئۈچۈن، پۇقرالار جاپا تارتىپ قالمىسۇن دەپ، بۇ ئىشنى تېچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا بەل باغلىغانلىغى، ئەگەر تۆمۈر خەلپە ماقۇل كۆرسە ھۆكۈمەت تەركىۋىدە ئەمەل تۇتۇپ، ئۆمۈر بويى راھەتتە ئۆتىدىغانلىغىنى، شامەخسۇت ۋاڭنىمۇ ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، ئالۋاڭ-ياساقلارنى زور دەرىجىدە ئازايتىش مۇمكىنلىگىنى ئۇزۇندىن-ئۇزۇن چۈشەندۈردى.

ـ بۇ ئىشنى تېچلىق بىلەن تۈگىتىمەن دېگەن ئادەم نېمىشقا ھاپىز يىڭجاڭ، نىياز يىڭجاڭ ۋە ما يىڭجاڭلارنى نۇرغۇن چېرىك بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ؟ـ دېدى تۆمۈر خەلپە.

ـ تۆگە قانچە، يىغرى شۇنچە دەپ، جاڭجۈك جاناپلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق دەردى بار، ئۈرۈمچىدىكى بەزى ئەمەلدارلار جاڭجۇڭ جانابلىرىنى دارۇڭتۇڭغا ئەرز قىپتۇ، تۆمۈر قوزغىلىڭىغا يۇمشاق قوللۇق قىلدى دەپ، شۇڭا، دارۇڭتۇڭ ئەگەر تۆمۈر ئەل بولمىسا، چېرىك چىقىرىڭلار دەپ يارلىق ئەۋەتىپتۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرى يارلىقنى ئادا قىلمىسا بولامدۇ؟

لى شۇفۇ «چېرىك»، «يارلىق» دېگەن سۆزلەرنى سالماق بىلەن ئېيتتى، ئاندىن مۇڭداق دېدى:

ـ خەلپەم، بىز دىن قېرىنداش، بىزنىڭ خۇدايىمىز بىر، پەيغەمبىرىمىز بىر، كەئبىمىزمۇ بىر، ئۆزلەنىڭ قاراپ تۇرۇپ، بىرەر پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشلىرىغا چىدىمايمەن. مەن ئۈرۈمچىدىكى

ۋاقتىمدا، بۇ يەردىكى ھەممە ئەھۋاللارنى ئاڭلىدىم. ئۆزلەگە دەسلەپ قول بەرگەن سەيپۇڭ توختىدىن كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بوپتۇ. قالغانلارنىڭ كۆڭلىدە نىمە جىن بارلىغىنى خۇدايىم بىلىدۇ. مەن ئەلچى بولۇپ كېلىشنى جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن ئۆزۈم سورىدىم. مەقسىدىم، ئۆزلەرگە ھەممە گەپنى ئېيتىپ، دىن قېرىنداشلىق مېھرىنى بىلدۈرەي، بىر تەقۋادار قېرىندىشىمىز قاراپ تۇرۇپ پالاكەتكە ئۆچقاشمىسۇن دىۋىدىم. قالغانلارنىڭ ئالدىدا ھەممە گەپنى ئېيتقىلى بولمايدۇ دەپ، ئۇلارنى كەتكۈزۋەتتىم. ماڭا ئىشەنسىلە شۇ، ياق دىسىلىمۇ ئىختىيارلىرى، ئوبدان خىيال قىلىپ باقسىلا. مەن بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ تۇراي.

بۇ گەپلەر تۆمۈر خەلپىنى خىيالغا سېلىپ قويىدى. لى شۇفۇ ئۆز سېھرىنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، ئىچ-ئىچىدىن خۇشال بولدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، تۆمۈر خەلپىنى ئۆزىگە تېخىمۇ رام قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ھەر كۈنى يېرىم كېچىدە قوپۇپ، ئەستايىدىل ھالدا تاھارەت ئالاتتى-دە، ناماز بامداتقىچە شام يورۇغىدا قۇرئان ئوقۇيتتى. بېشىغا چىرايلىق سەللە ئوراپ، بەش ۋاق نامازنىڭ ھەممىسدە جامائەت بىلەن مەسچىتتە بولاتتى. «خۇدالىق ئۆچۈن» دەپ ئون پارچە كىگىز سېتىۋېلىپ، مەسچىتنىڭ جەينىمازلىرىنى يېڭىلاپ چىقتى. ياش مەھرىمنى بىر قېتىم ناماز شامغا كېچىككىنى ئۆچۈن جامائەت ئالدىدا تەنبىھلىدى. كۈندۈزلىرى چوڭ-كىچىك دىمەي، ھەممەيلەن بىلەن دوستلارچە ھال-مۇڭ قىلىشىپ دەردىگە ئورتاقلىشاتتى. خەلق شامەخسۇت ۋاڭدىن كۆرگەن زۇلۇملىرىنى ئېيتقاندا «ئاينىڭ ئون بەشى قاراڭغۇ، ئون بەشى يورۇق دەپ، ئەمدى يورۇقچىلىق كۆرىسىلەر، ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورايدىغان قىلىمىز» دەيتتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ ئائىلىسىگە بولسا، ھەر ئىككى كۈندە دىگىدەك بىر قېتىم كېلەتتى تۆمۈر خەلپىنىڭ باللىرىغا قەن-ناۋات بېرىپ ئۇلارنى ئەركىلىتەتتى.

بىر كۈنى لى شۇفۇ باستىنى قۇچىقىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ «بۇ قىزىمنىڭ چېچى بىر تال ئىكەنغۇ» دىدى. دەرۋەقە زورىخان ئايلا بۇ كۈنلەردە باستىنىڭ بوي تارتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، «يامان كۆزلەر» دىن ئاسراش ئۆچۈن، ئۇنىڭغا قىز بالىچە پاختىلىق چاپان كىيدۈرۈپ قويغان ئىدى. باستى لى شۇفۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان «قىز» دىگەن سۆزنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنىڭ قۇچىغىدىن بېلىقتەك سۇغۇرۇلۇپ چىقتى- دەپ، تالاغا قاچتى. لى شۇفۇ كۈلگەن پېتى قاراپ قالدى. زورىخان ئايلانىڭ ئۆزىدىن قېچىپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ، «ئۆزلە مېنىڭدىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلا، ئايلامنى يەڭگەم دىسەم بولغىدەك، بىزنىڭ يۇرتلاردا يەڭگىلەر ئۆز ئىنىلىرىدىن قاچمايدۇ. ئۆزلە بىلەن ھەم قېرىنداش، ھەم جان دوست بولۇپ قالدۇق. ئەمدى يەڭگەم مېنىڭدىن قاچمىسىمۇ بولار» دەپ كۈلدى. تۆمۈر خەلپىمۇ كۈلۈپ قويىدى.

ھەپتە ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، لى شۇفۇ شەھەرگە كىرىپ چىقماقچى بولغانلىغىنى ئېيتتى. ئەنسارى باشلىق ئۈچ يىگىت ئۇنى شەھەرنىڭ يېنىغىچە ئۇزىتىپ باردى.

لى شۇفۇ كەتكەندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن بىر قانچە قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئاخىر، ۋاقىتلىق تۈزۈمنى يىمىرىپ تاشلاشنىڭ ھازىرچە مۇمكىن ئەمەسلىگىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئەگەر شامەخسۇت ھەممە شەرتلىرىمىزگە ئۇنىسا، ياراشساق يارىشايلى دىگەن قارارغا كېلىپ قالدى.

7

1913 ـ يىلى كىرىپ، يەر ـ زېمىن قېلىن قار بىلەن قاپلانغان چىللە كۈنلىرىدە، زېمىستان سوغاقنىڭ چايانده‌ك چېقىپ تۇرۇشىغا قارىماي، لى شۇفۇ بۆرە ـ تۈلكە جۇۋىلىرىغا مەھكەم ئورالغان ئەلچىلەرنى باشلاپ، يەنە تاقتا كەلدى. ئەلچىلەر مورا بىلەن ئىسسىتىلغان ئۆيدە، ئوبدان شورپىلىنىپ، ھاردۇق ئېلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ياڭ جاڭجۈڭ نامىدىن تۆمۈر خەلپىگە كەلگەن تېلېگراممىنى ئوقۇشقا باشلىدى. تېلېگراممىدا تۆمۈر خەلپىگە ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان 3 ـ ئاتلىق باتالىيوننىڭ كوماندىرلىق مەنسىۋى ۋە ئىككى يۈزدىن ـ بەش يۈزگىچە چېرىك ساقلاش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكى جاكارلانغان. جۈملىدىن، شامەخسۇت ۋاڭغا قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى قوبۇل قىلىش ھەققىدە مەخسۇس مەكتۇپ ئەۋەتكەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. لى شۇفۇ تېلېگراممىنى ئوقۇپ بولۇش بىلەن ھەممە ئەلچىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، تۆمۈر خەلپىنى مۇبارەكلىدى.

ـ گۇرۇچتىن خەۋەر يوق، سەۋزە دەم يەپتۇ دەپ، جاڭجۈڭ جاناپلىرى بەك ئالدىراپ كېتىپتۇ. مەن تېخى كۆڭلۈمنى توختاتقىنىم يوق. بۇ گەپنى كېيىن قىلىشايلى، ـ دېدى تۆمۈر خەلپە مورىغا بىر تال ئوتتۇن تاشلاپ.

ـ بوپتۇ، ئۆزلە نىمە دېسىلە شۇ، ـ دېدى لى شۇفۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەي.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۆھبەت باشلىنىپ، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەلەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەر بىر ماددا ئۈستىدە تالاش ـ تارتىشلار بولۇپ، ئاخىر ئۈچ كۈنلۈك سۆھبەت نەتىجىسىدە مۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىندى:

بىرىنچى، ئۆتكەن ئىشلار، جۈملىدىن يى شىڭفۇنىڭ ئۆلۈمى سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ؛

ئىككىنچى، «تۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، شامەخسۇت ۋاڭ مالچىلارغا تېگىشلىك ھەق تۆلەيدۇ؛

ئۈچىنچى، دېخانلارنىڭ شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ بەگلىرىگە ھەر ئايدا يەتتە كۈن ئالۋاڭ قىلىدىغان ياساق مەجبۇرىيىتى ئىككى كۈنگە ئۆزگەرتىلىدۇ. يامۇللارنىڭ باشقا ئالۋاڭ ـ سەيسىلىرىمۇ ئازايتىلىدۇ؛

تۆتىنچى، ئون ئىككى تاغنى قوزغىلاڭچىلار ئۆزى ئىدارە قىلىدۇ؛ ئۆزىنى قوغداشقا مەلۇم ساندا قورال قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان قورال ـ ياراقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدۇ؛

بەشىنچى، شەھەر ۋە يېزىلاردا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلىغان دەپ، شامەخسۇت ۋاڭ تەرىپىدىن قامالغان ئەللىك تۆت كىشى دەرھال بوشىتىلىدۇ؛

ئالتىنچى، ھاشىر تەيجى مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇپ، ئورنىغا باشقا تەيجى قويۇلىدۇ؛

يەتتىنچى، مەزكۇر كېلىشىم ئۇيغۇر ـ خەنزۇ تىللىرىدا ئۈچ نۇسخا پۈتۈلۈپ، بىرى جاڭجۈڭ يامۇلىدا، بىرى شامەخسۇت ۋاڭدا، بىرى تۆمۈر خەلپىدە ساقلىنىدۇ.

بۇ كېلىشىمگە شامەخسۇت ۋاڭ بىر تەرەپ، تۆمۈر خەلپە بىر تەرەپ بولۇپ قول قويىدىغان بولۇشتى. لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈڭ نامىدىن، بەي ۋېنچاۋ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرغۇچىلار سۈپىتىدە قالغان ئەلچىلەر شاھىتلار سۈپىتىدە قول قويىماقچى بولدى.

بىراق، قول قويىدىغان چاغدا، تۆمۈر خەلپە «ئاۋال شامەخسۇت ۋاڭ قول قويسۇن، زىنداندىكىلەرنى بوشاتسۇن، ھاشىر تەيجىنى مەنسەپتىن قالدۇرسۇن، ئاندىن مەن قول قويىمەن» دەپ تۇرۇۋالدى. لى شۇفۇ بۇ شەرتكىمۇ دەرھال رازىلىق بىلدۈرۈپ، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋغا خەت يازدى ۋە خەتنى كېلىشىم نۇسخىلىرىغا قوشۇپ، ئۆزىنىڭ مەھرىمى بىلەن ئامانقۇلدىن شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئۇلار تۆت كۈندىن كېيىن، شامەخسۇت بىلەن بەي ۋىنچاۋنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان كېلىشىم قەغەزلىرىنى شۇنىڭ بىلەن بىللە، شامەخسۇتنىڭ مەخسۇس مەكتۇبىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شامەخسۇت ئۆز خېتىدە زىنداندىكىلەرنى شەرتسىز بوشاتقانلىقىنى، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرىدىن يۈسۈپ بەگ دىگەن كىشىنى تەيجى قىلغانلىقىنى جاكارلىغان ئىدى. ئامانقۇل بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە كېلىشىمگە قول قويدى. ئاندىن، لى شۇفۇ باشلىق ئەلچىلەرنىڭ ھەممىسى تامغا-مۆھۈرلىرىنى بېسىشتى. نۆۋەت ئۇۋەيس ئەئلەمگە كەلگەندە، ئۇ خۇددى قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغان كىشىدەك تېڭىرقاپ قېلىپ، ئانار شەكلىدە ئويۇلغان كۈمۈش مۆھۈرنى تەتۈر بېسىپ قويغىلى تاس قالدى. چۈنكى ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوردا بەگلىرى ئىچىدە بىر قەدەر دۇرۇس ئادەم دەپ تونۇلۇپ كەلگەن يۈسۈپ بەگنىڭ تەيجى بولغانلىقى ئۇنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ، پىكرى-خىيالىنى تېرىقتەك چېچىۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ ئويىچە، ھاشىر تەيجىنىڭ ئورنىغا قېزىبەگ غوجا تەيجى بولۇشى لازىم ئىدى. ئۇنداق بولغاندا، ئۆزىگە ھېچقانداق تۈگ يۇقمايتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، ھەر ئىككى ھىمايىچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، شامەخسۇت ۋاڭ بۇلتۇر ياز چيەن دارىن ئاقچۇق سېيىدىكى جەڭدە ئۆلگەن چېرىكلىرى ئۈچۈن ھىلىقى بۇتخانىدا ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن كۈنى يۈز بەرگەن ۋەقەنى ئۇنتۇمىغان ئوخشايدۇ، ئۇ كۈنى چيەن دارىننىڭ چېرىكلىرى شامەخسۇتقا ئوق چىقىرىپ، ئېتىشۋازلىق باشلىنىپ كەتكەندە، ھاشىر تەيجى بىلەن قېزىبەگ غوجا شامەخسۇتنى قوغداش ئورنىغا، ئۇنى يالغۇز تاشلاپ، قېچىپ كەتكەن ئەمەسمىدى، شۇنىڭدىن بۇيان، شامەخسۇت بۇ ئىككىيلەنگە تامامەن ئىشەنمەس بولۇپ قالسا كېرەك، دىمەك، ھاشىر تەيجى بىلەن بىللە قېزىبەگ غوجىمۇ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپتۇ. بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، يۈسۈپ بەگ ئەھلى ئىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان كىشى، بولۇپمۇ، نورۇز دامولىلىنى كۆپرەك ئىززەتلەيتتى. ئەمدى، نورۇز دامولللا ئۆزىنىڭ كېلىنى قارا كۆز ئايالنىڭ قاتىللىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ قايتا ئەرز بەرسە، يۈسۈپ تەيجىنىڭ بۇ ئىشقا ئەستايىدىل قول تىقىپ، ھاشىر تەيجىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىشى، نەتىجىدە ئۇۋەيس ئەئلەمنىڭمۇ بۇ ئىشقا چېتىلىپ قېلىشى تەبىئىي. ئۇ چاغدا، ئەئلەملىك تۈگۈل، ئۇنىڭ جېنىمۇ خەتەردە قالىدۇ. ئۇۋەيس ئەئلەم ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، ئۆزىنى ھالاكەت گىرداۋىدا ھىس قىلاتتى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، يۈرەك سانچىغى قوزغىلىپ تاۋى يوق بولۇپ قالدى.

8

ئەمدى لى شۇفۇنىڭ ئالدىدا ئىككى چىگىش تۈگۈن قالغان ئىدى. بىرى، قورال-ياراقنى

قانداق قىلىپ يىغىۋېلىش، ئىككىنچىسى، تۆمۈر خەلپىنى ئۈرۈمچىگە چىقىشقا قانداق قىلىپ ئۈندىتىش. ئۇ ئىككىنچى تۈگۈن يېشىلسە، بىرىنچى تۈگۈن ئۆزلۈگىدىن يېشىلىپ كېتىدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاخشىمى تۆمۈر خەلپە بىلەن يەنە پاراڭلىششقا پۇرسەت تېپىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئۆزۈڭدىن-ئۆزۈن چۈشەندۈرگەچ مۇنداق دىدى:

- ئىككى قوشقارنىڭ كاللىسى بىر قازانغا پاتماس، دىگەن گەپنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. قۇمۇلدا تۇرىدىغان بولسىلا، بىرىنچىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن ھىچقاچان ئوبدان ئۆتمەيلا. ئۇ قاچانلا بولمىسۇن، ئۆزلەنى پاتقۇزمايدۇ. ئۈچ ئېلىشتىنمۇ يانمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يىغا ياندىن، بالا قېرىنداشتىن دەپ، قارا بوسۇققا ئوخشاش ئادەملەر ئۆزلەرنى تېچ قويامدۇ؟ ئۇ كۈنى «ئون ئىككى تاغنى ئۆزەڭلار سورىساڭلار، كىم يۇرت بېشى بولار» دەپ ئۇنى گەپكە سېلىپ باقسام، «تۆمۈر ئاكام بىلەن مەنچۇ؟» دەيدۇ قارىسىلا! مۇنداق نىملەرنىڭ ئارىسىدا جانلىرىنى قىيناپ يۇرگىچە، ئۈرۈمچىگە بېرىپ، بەش يۈز چېرىكنىڭ بېشى تۆمۈر دارىن بولۇپ يۇرمەملا. نىياز يىڭجاڭ - ندارىن، ھاپىز يىڭجاڭ - ئادارىن بولۇپ يۇرمەمدۇ؟ ئۆزلە دىگەن ئۇلاردىن مىڭ ئارتۇق، كېيىنچە مەنسەپلىرى تېخىمۇ ئۆسىدۇ.

- مېنىڭ مەقسىدىم مەنسەپدار بولۇش ئەمەس. ئون ئىككى تاققا باش بولۇۋېلىشمۇ ئەمەس. مەن بىر ياغاچچى، مەنسەپنىمۇ قاملاشتۇرالمايمەن. ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسىلا بولدى.

- ھەببەللى، ئەل-يۇرت ئوبدان ئۆتسۇن دىسلە، ئوتتۇرا قولدەك ئەرلەردىن بىر نەچچە يۈزىنىڭ قولىغا مىلتىق تۇتقۇزۇپ، ئۈرۈمچىدە تۇرسىلا تېخىمۇ ئوبدان بولمامدۇ؟ قاچانلا بولسا، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ يېنىغا كىرىپ-چىقالايدىلا. ھەر قانداق گەپ بولسا، ئۇ كىشىگە ئېيتالايدىلا. قۇمۇل خەلقىنىڭ بېشىنى شۇ يەردە تۇرۇپ تېخىمۇ ئوبدان سىلالايدىلا، ئەل-يۇرتمۇ ئۈرۈمچىدە بىزنىڭ ئاتىمىز بار دەپ، كۆڭلى-قارنىنى توق تۇتالايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ مەن ئۆزلەگە قىيامەتلىك دوست بولغانلىغىم ئۈچۈن، قوسىغىمدىكى گەپنى بىرەرمۇ ئەپقالماي ھەممىنى ئېيتتىم ئاكا!

تۆمۈر خەلپىنى يەنە خىيال باستى. ئۇ، ئۆز ئادىتى بويىچە، سول ئېڭىكىنى تاتلاپ بىردەم جىم ئولتۇردى-دە:

- ھەي، بۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ ياخشى كۈنىنىڭ يامىنىدا گېپىدىن يېنىۋالسا، قانداق قىلىغۇلۇق؟- دىدى.

لى شۇفۇ ياڭ جاڭجۈڭنىڭ «سىز ئاخىرقى كوزىرىم بولىسىز» دىگەن گېپىنى يەنە بىر ئەسلەپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ بىلگىدىن تۇتقان پېتى:

- ماڭا ئىشىنەمدىلا-يوقمۇ؟ - دىدى.

- ئۆزلەگە ئىشىنىمەن.

- ماڭا ئىشەنسىلە، ئەزىبىرايى خۇدا، ياڭ جاڭجۈڭغىمۇ ئىشەنسىلە. مەن قۇرئان تۇتۇپ بېرەي!

تۆمۈر خەلپە «قۇرئان» دىگەن سۆزنى ئاڭلاپ لى شۇفۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. ئاندىن:

- راستمۇ، راستىنلا قۇرئان تۇتۇپ بېرەلەمدىلا! - دىدى.

- ئەزىبىرايى، تەرىتىم بىلەن پاك ئولتۇرۇپتىمەن، ھازىرلا تۇتۇپ بېرەي! ياق، جامائەت شاھىت بولسۇن دىسلە، قۇرئانىنى كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا تۇتۇپ بېرەي!

- ئەمسە، تاڭ ئاتسۇن، - دېدى تۆمۈر خەلپە رازىلىق بېرىپ.

ئەتىسى ناماز بامدات ئوقۇلۇپ بولغاندا، بىرىنچى سەپتە ئولتۇرغان لى شۈفۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، مەسچىت مېھراپىنىڭ يېنىدىكى ئويۇقتا تۇرغان چوڭ بىر قۇرئاننى بىسمىللا ئېيتىپ قولىغا ئالدى ۋە پېشانىگە تەككۈزۈپ بولۇپ، كۆپچىلىككە مۇنداق خىتاب قىلدى:

- جامائەت! مەن ھازىر ئاللانىڭ ئۆيى بولغان بۇ مەسچىدى مۇبارەكتە ھەر قايسىلىرىغا ناھايىتى يۇجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىمەن. مەن ئاللا تائالانى بىر، مۇھەممەت مۇستاپا سەللاھۇ ئەلەيھىسسالامنى ئاللانىڭ بىزگە ئەبەرگەن ھەق رەسۇلى دەپ، دىلىم بىلەن تەستىق ۋە تىلىم بىلەن ئىقرار قىلىپ، مەھشەر كۈنى جاۋاب بەرگۈچى بەندىلىگىم بىلەن شۇنى ئېيتاي: ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرىنىڭ تۆمۈر خەلپەمنى ئۈرۈمچىگە چىللىشىدا قىلچە يامان نىيىتى يوق. ھەممىسى ئەل-يۇرتنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن. بۇ گېپىم يالغان بولسا، مانا قولۇمدا تۇرغان مۇشۇ ئۇلۇغ قۇرئان كېرىم مېنى ئۇرسۇن. قىيامەت كۈنى ھەممىلىرىنىڭ قىزىل تىرنىغى پېقىرنىڭ ياقىسىدا بولسۇن!

فىڭ ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ، لى شۈفۇنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئالدى ۋە:

- مەن قېرى ئادەم، ئىككى كۈنلۈك ئۆمرۈم قالدى. لى دارىن ھازىر ئېيتقان گەپكە شاھىت بولىمەن. مەنمۇ قۇرئان تۇتۇپ بېرەي، - دەپ قولدىكى قۇرئاننى پېشانىسىگە تەككۈزدى.

- مەن قۇمۇل مەھكىمەئى شەرئىيەنىڭ ئەئلىمى بولغانلىغىم بىلەن قەسەمىيات قىلىپ ئېيتىمەنكى، لى دارىن جاناپلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بەتامامەن ھەقتۇر. مەن بۇنىڭغا ئىمانىم بىلەن شاھىت. شاھىتلىغىم يالغان بولسا، مېنى قۇرئان ئۇرسۇن، - دېدى ئۇۋەيس ئەئلەم، فىڭ ھاجىنىڭ قولىدىن قۇرئاننى ئېلىپ.

قالغان ئەلچىلەرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ«ھەق، ھەق» دېيىشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا رازى بولدى. ئەلچىلەر خوشال-خورام قايتتى. لى شۈفۇ يەنە قېپقالدى. ئۇ، تۆمۈر خەلپىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماسلىققا تىرىشىپ، خۇددى سالجىدەك يېپىشۋالدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ ھەمرالىرى ئۇنىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىشىغا قوشۇلماي، ئۇنى گەپ-سۆز بىلەن توسۇشقا ھەركەت قىلاتتى. بىراق، تۆمۈر خەلپىنىڭ قۇلىغىغا گەپ كىرمەيتتى. شۇ ئارىدا چاپارمەنلەر شەھەردىن لى شۈفۇغا تېلېگىراما ئېلىپ چىقتى. بۇ، ياڭ جاڭجۇڭدىن كەلگەن تېلېگىراما بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۈرۈمچىگە چىقىشقا ئۇنىغانلىغىدىن ناھايىتى خۇشال بولغانلىغى ئېيتىلىپ كېلىپ، «دوستلۇق لەۋزىمنى يەردە قويمىغانلىغىغا كۆپ تەشەككۈر» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئەمدى تېخىمۇ خاتىرجەم بولۇپ، لى شۈفۇ بىلەن گاھ ئوۋغا چىقىپ، گاھ مېھماندارچىلىق ئويناپ، چىللىنىڭ چىقىپ كېتىشىنى كۈتۈپ تۇراتتى. قارا بوسۇق بولسا، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ھېچنىمە دېمەي جىم يۈرەتتى.

- تۆمۈر ئاكامغا ئۆزلەمۇ گەپ قىلسىلا بولمامدۇ؟- دېدى ھۆسنارخان ئىچى پۇشۇپ.

- مەن نىمە دەيتتىم، خەلپەمنىڭ ئەمدى دارىن بولغۇسى كەپقاپتۇ، - دېدى قارا بوسۇق، سوغاق كۈلۈپ.

بۇ كۈنلەردە ئايقىزنىڭمۇ ئاي-كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندەك سېزىلەتتى. ئۇ، پات-پاتلا ئامانقۇلنىڭ مۈرىسىگە بېشىنى قويۇپ، «ئۈرۈمچىگە سىزمۇ بارامسىز؟» دەپ سوراپ قوياتتى. ئامانقۇل بولسا، نىمە دېيىشنى بىلمەي، ئۇنىڭ ياداڭغۇراپ قالغان مەڭزىنى سىلاپ،

«ئەستەغپۇرۇللا» دەپ جىم قالاتتى.

لى شۇفۇنىڭ بەختىگە، بۇ يىل قىش تېز چىقىپ كەتتى. شەمسىيە ھىساۋى بىلەن مارت ئېيى كىرە-كىرمەيلا تۆمۈر خەلپە ئىككى يۈزدىن ئوشۇق تاللانغان يىگىتلىرى بىلەن يولغا چىقماقچى بولدى. تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت، قاسىم قىزىق، ئەنسارىلارمۇ شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭماقچى بولغاندا، رەۋشخان موماي: «كېلىن ئايلا كۆز يورۇۋالغاندىن كېيىن، ئارقىلىرىدىن بارغاي» دەپ ئۈنىمىدى.

تۆمۈر خەلپە يولغا چىقىدىغان كۈنى باللىرىنى ئاخىرقى قېتىم سۆيۈپ خوشلىشىۋاتقاندا، زورىخان ئايلا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، «خۇدايىم شۇ باللارنىڭ بەختىگە بولسىمۇ، باشلىرىنى ئامان قىلغاي!» دىدى. تۆمۈر خەلپە «خۇدا بۇيرىسا، ئۈزۈنغا قالماي، ھەممىڭلارنى ئۈرۈمچىگە ئالدۇرۇپ چىقىمەن» دىدىيۇ، ئۆزىنىڭمۇ كۆزىدە ياش ئەگىپ كەتتى.

سەپەرقۇل بىلەن ئېلى پالگان باشلىق بىر نەچچە يۈز كىشى تۆمۈر خەلپىلەرنى تۆرۈككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. جامائەت خوشلىشىپ بولغاندا، نۇرۇل بوۋا قول كۆتۈرۈپ، «يولۇڭلار ئاق يول بولسۇن، كۆرۈشكىچە ئامان بولۇڭلار!» دەپ دۇئا قىلدى.

سوزۇلۇپ ياتقان ئاقچۇق سېيىدا چاڭ-توزان بېسىلىپ قالغان بولسىمۇ، تۆرۈك تەرەپتىكى دۆڭنىڭ بېشىدا بىر مۇنچە كىشىلەرنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئەتىسى، پېتىپ كېتىۋاتقان باھار قۇياشىنىڭ ئاخىرقى نۇرلىرى ئۇپۇقنى قاندەك قىزارتىپ تۇرغاندا، قۇمۇل شەھىرىنىڭ يەتتە-سەككىز چاقىرىم شەرقىي-شىمالىدىكى سايدا قويۇق چاڭ-توزان نامايەن بولدى. سەپىنىڭ ئالدىدا تۆمۈر خەلپە بىلەن لى شۇفۇ يانمۇ-يان كېلىۋاتاتتى. مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئۇلارنى داقا-دۇمباق، ناغرا-كانايلار بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالدى. قۇمۇلنىڭ ھەربىي-مۈلكىي ئەمەلدارلىرى بىلەن يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ يەردە ئىدى. پەقەت شامەخسۇت ۋاڭ كۆرۈنمەيتتى. يۈسۈپ تەيجى ئۇنىڭغا ۋەكىل بولۇپ كەلگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۆز يىگىتلىرى بىلەن قۇمۇلدا ئۈچ كۈن مېھمان بولۇپ، تۆتىنچى كۈنى يەنە داقا-دۇمباق ۋە ناغرا-كاناي سادالىرى ئىچىدە ئۈرۈمچىگە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار يولغا چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن، لى شۇفۇ «ئۈرۈمچىگە بارغاندا، لازىم بولىدۇ» دەپ ئامبال يامۇلىنىڭ تەرجىمانى سايىت تۇڭچىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. قىرىق ياشلاردىن ئاشقان بۇ ئادەم شۇ كۈندىن باشلاپ تۆمۈر خەلپىنىڭ شەخسى كاتىۋى ۋە تەرجىمانى بولۇپ قالدى.

ئاق بوز ئاتقا مىنگەن تۆمۈر خەلپە سەپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا پات-پاتلا قاراپ قوياتتى.

ئۇنىڭ يۈرىكى ئېغىۋاتقاندەك بولۇپ، «ئاھ بۇ تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنى يەنە كۆرىدىغان كۈنلەر بولارمۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ، ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ.

دەل شۇ چاغدا، لى شۇفۇ بىلەن بەي ۋېنچاۋ شامەخسۇت ۋاڭنىڭ مېھمانخانىسىدا قاقاقلاپ كۈلمەكتە ئىدى.

شۇ ئارىدا، ئوردا قوۋۇق تەرەپتىن يىغا ئاۋازى كەلدى، مېيىت ئۇزاتقۇچىلار ئالتۇنلۇق تەرەپكە كېتىۋاتاتتى.

- كىم قازا قىپتۇ؟- دىدى شا مەخسۇت ۋاڭ، يۈسۈپ تەيجىگە قاراپ.

- ئۇۋەيس ئەئلەم.

- ئەمدى كىمنى ئەئىلەم ئاخۇنلۇققا تەيىنلىسەك بولىدىكىن؟ - دەپ سورىدى شا مەخسۇت.

- نورۇز دامولىلىدىن مۇناسىپراق كىشى يوق، - دىدى يۇسۇپ تەيجى، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.

- ئەقلىڭىز دۇمبىڭىزگە ئۆتۈپ قاپتۇ، - دىدى شامەخسۇت، يۇسۇپ تەيجىدىن يۈزىنى ئۆرۈپ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

پاجىئەنىڭ ئاخىرى

كىشىلەر... تەقدىردىن نالە قىلىشىدۇ، تەقدىردە نېمە گۇنا؟
ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى تەقدىر.
— ماكسىم گوركى

1

- مېنىڭ قازاق كېلىنچىكىم ئوغۇل تۇغۇپ بەردىمۇ-قىزمۇ؟
- ئوغۇل.
- خۇدا مۇبارەك قىلغاي، رەھىخان ئايلاراپام-زە، «مەككىدە بىر جاي بار يالپاقىنا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن ئاپپاقىنا» دەپ يۈرۈپ، تىلىگىنىگە يېتىپتۇ، يېڭى جاننىڭ ئېتىنى نىمە قويدۇڭلار؟
- ئارمانبەگ.
- ئارمانبەگ؟
- ھەئە، ئارمانبەگ.
- بۇ، يوچۇنلا بىر ئات بوپتۇغۇ؟ كىم قويۇپ بەردى؟
- دادام.
- نىمىشقا مۇنداق ئات قويدۇ؟
- ئارمانلىق كۈنلەردە تۇغۇلغان ئوغۇل بولغاندىكىن، ئېتى ئارمان بولسۇن دىدى.

تۆمۈر خەلپە چىرايلىق بېزەلگەن ئازادە بىر ئۆينىڭ سۇپىسىدىكى يۇمۇلاق شىرە يېنىدا ئولتۇرۇپ بىرەر سائەتتىن بۇيان ئامانقۇل بىلەن ئەنە شۇ قېلىپتا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئامانقۇل شىرەدىكى نازۇ-نېمەتلەرگە ئانچە-مۇنچە باققاچ، تامدىكى چىرايلىق زىلچە-گىلەملەرگە، ماشىرەڭ سوكنو كېتىل (ئوفتسېرلار كىيدىغان قىسقا چاپان)، قاسقانلىق شەپكە، پارقىراق بەل تاسما ۋە ئۆزىگە تونۇش بولغان ھېلىقى ئېسىل قىلىچقا نەزەر سالاتتى. سۇپىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا يۆلەكلىك تۇرغان چىرايلىق قەشقەر دۇتارى ئۇنىڭ دىققىتىنى ھەممىدىن كۆپرەك جەلب قىلاتتى. ئۇلار پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئالتۇن قاداقلىق كۇچار دوپپىسى بىلەن بۆرەك ياقىلىق قىزغۇچ نىمچە چاپان ۋە يېشىل تاۋار كۆينەك كىيگەن زىلۋا بويلۇق ياش بىر ئايال كىرىپ، چىرايلىق ئورۇس چىنىلىرىگە چاي قۇيۇپ تۇراتتى. سۇمبۇل چاچلىرى ساغرىسىغا چۈشۈپ تۇرغان بۇ ئايال تۆمۈر

خەلپىنىڭ ئۇرۇمچىدىن ئالغان خوتۇنى قەمەرنىساخان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىنىڭ بۇ ئايالغا ئۆيلىنىشىمۇ قىزىق بولغان ئىدى: تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئىككىنچى كۈنى ياڭ جاڭجۈڭ ئۇنى ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن-مۇندىن گەپ سوراپ، «خانىمىڭىزنى بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىزمۇ؟» دىدى. «جاڭجۈڭغا خىزمەت قىلغىلى كەلگەن كىشى بالا-چاقىسىنى سۆرەپ يۈرسە قانداق بولغىنى؟» دەپ جاۋاب بەردى تۆمۈر خەلپە. بۇ جاۋاب جاڭجۈڭغا ناھايىتى ياقتى بولغاي، ئۇ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئەتىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزدى. بۇ زىياپەتكە ئەمەلدارلاردىن تاشقىرى، ئۇيغۇر، ئۆزبەك، تاتار، خۇيزۇ بايلىرىنىمۇ چاقىردى. شۇندىن باشلاپ، قاتارى مېھماندارچىلىق قىزىپ كەتتى. شۇنداق چايلارنىڭ بىرىدە، ياڭ جاڭجۈڭ بايلارغا قاراپ، «تىپ دارىننى ئۆيلەپ قويىماسلەر، خانىمى كەلگۈچە يالغۇز ياتامدۇ؟» دەپ چاقچاق قىلدى.

بۇ گەپ ئويۇندىن، چىڭغا چىقىپ، بايلار ئىككى كۈن ئىچىدىلا بىر ئۆينى جابدۇشتى-دە، ئۇنى ھاپىز يىڭجاڭنىڭ تۇل ئولتۇرغان سىڭلىسى قەمەرنىساخانغا نىكاھلاندۇرۇپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۇلپەتلىرىمۇ كۆپىيىپ، كۈندە دىگۈدەك ئويۇن-تاماشا بىلەن گەزەرمىگە بېرىشقىمۇ چولىسى تەگمەيدىغان بولۇپ قالدى. قەدىمقى يۇنان شائىرى ھومېرنىڭ «بۇگۈن توي-تاماشا، ئەتىلىككە چاي-زىياپەت بولىۋەرسە، كىشىنىڭ كۆڭلى ۋەيران بولىدۇ» دىگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ، خۇددى خېمىردەك بوشىشىپ كەتتى. تالاغا چىقسا «دارېن» ، ئۆيگە كىرسە «غوجام» دەپ جاراڭلايدىغان نازلىق تاۋۇشلار خۇددى سېھرلىك ئەللەيدەك ئۇنىڭ كۆڭلىنى بۆشۈككە بۆلەپ ئۇخلاتماقتا ئىدى.

كۈنلەر ۋە ئايلار شۇنداق ئۆتۈۋاتقاندا، ئامانقۇل ئىككى ھەمرىيى بىلەن كېلىپ قالدى. ئۇ، ئۆز ھەمراھلىرىنى گەزەرمىگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، دەرھال تۆمۈر خەلپىنىڭ يېڭى تۇتقان ئۆيىگە كەلگەن ئىدى.

يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تۆمۈر خەلپە سەپەر قۇلنىڭ نەۋرە بالىغا «ئارمانبەگ» دەپ يوچۇن ئات قويغانلىغىنىڭ سەۋەبىنى ئاڭلاپ بىردەم جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن:

- قالغان قېرىنداشلارمۇ شۇنداق ئويلامدىغاندۇ؟ - دەپ سورىدى.

- ئەمىسچۇ، - دىدى ئامانقۇل مەيۇس قىياپەتتە، - سەن يولغا چىقىپ ئەتىسىلا خوجىنياز پالگان «ئەمدى بولمىدى، مەن بۇ ئىشلارغا ئارلاشمايمەن» دەپ ئىچكىرى تاققا كىرىپ كەتتى. نۇرۇل بوۋام بىر ھەپتە يېتىپ «ۋاي ئىست، ۋاي ئىست، خەلپەمنى خۇدايىمغا تاپشۇردۇم» دەپ جان ئۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە...

گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، ئامانقۇلنىڭ كۆڭلى بۇزۇلغاندەك بولۇپ، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

- ھە، گېپىڭنىڭ ئايغىنىمۇ ئېيتماسەن؟ - دىدى تۆمۈر خەلپە.

- ئېيتاي تۆمۈر ئاكا، سەن ماڭا ھەم ئاكا، ھەم ئاتا، سېنىڭدىن گەپ يوشۇرسام بولماس. ئەل-يۇرتنىڭ نىمە دەۋاتقانلىغىنى بىلەمسەن؟

- مەن نەدىن بىلەي، سەن ئېيتساڭ بىلىمەدىمەن.

- سەن كېتىپ ئارقاڭدىنلا مۇنداق قوشاقلار چىقتى:

تۆمۈر خەلپە ئەر قوپۇپ،
ئوخشاتمىدى ئىشنى،
تەكەببۇرلۇق دەستىدىن،
تەڭ كۆرمىدى كىشنى.

تۆمۈر خەلپە كەتتىغۇ،
ئۇرۇمچىگە يەتتىغۇ.
ئوڭ يېنىدا ئوت قويۇپ،
زەردە بىلەن كەتتىغۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ يولىدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار،
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
ھەر كۆنلۈگى سوراق بار.

ئالەمگە پاتمىغان سەركە،
كۆندۈككە قانداق پاتقانسەن؟
پاتقان سەنۇ-پاتقان سەن،
ئاغزىنى قانداق ياپقانسەن؟

ئۆينىڭ ئىچىنى جىمجىتلىق باستى. بىردەمدىن كېيىن:
- يەنچۇ؟- دىدى تۆمۈر خەلپە.
- ھىلىقى لى دارىن دىگەن تۈلكە سەن كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنە تاقىقا چىقىپ، ھەممە ئىشقا چات كېرىۋالدى. بوسۇق ئاكامنى قارىمامدىغان تېخى! ئون ئىككى تاغقا باش قىلمىز دەپ دولىسىغا قېقىپ قويسا، خۇدىنى بىلمەي ھەممىسگە قول شىلتىيدىغان بولۇۋالدى. لى دارىن بىلەن ئىككىسى گېپىنى بىر قىلىپ، ھېلىقى توختى دىگەن قارىيۇزنى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتمەكچى بوپتۇدەك تېخى! بۇ ۋاققىچە ئۇنى قورايغا ئەپكېلىۋالغان بولماسمۇ! مۇشۇنداق ئىشلارغا چىدىماي، ئېلى پالگان ئاكام «نىمە قىلساڭلار قىلىڭلار!» دەپ ھېچ ئىشقا ئارىلاشماس بولۇۋالدى. بەزىلەر بىرلەپ-ئىككىلەپ، بېشى قايغان تەرەپلەرگە كەتكىلى تۇردى. دادامۇ نېرىنكىرغا كېتىپ، ئۆز ئوقتىمىزنى قىلساقمىكىن دىۋىدى، مەن «تۆمۈر ئاكامدىن بىر ئۇچۇر بولغىچە تۇرۇپ تۇرايلى» دەپ توختىتىپ قويدۇم. قىسقىسى بىز بۇرە تەگكەن پادىغا ئوخشاش چېچىلىپ كېتىۋاتىمىز.
- ئۆزۈڭلاردا قالغان مىلتىقلارنى نىمە قىلدى؟
- نىمە قىلاتتى دەيسەن؟ جاھان تىنجىدى. ئەمدى بۇ كۆسەينىڭ سىلەرگە نىمە لازىمى بار؟ كەتمەن-گۈرجەگىڭلارنى ئېلىپ، تېرىقچىلىق قىلامسىلەر، يا بولمىسا، پاداڭلارنى باقامسىلەر، سىلەرگە شۇ ياخشى دەپ، بىر-بىرلەپ يىغىۋاتىدۇ. قورال تاپشۇرغانلارغا شاڭ بېرىۋاتىدۇ.
تۆمۈر خەلپە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس قوپتى ۋە ساقلىنى سىقىمداپ،

ئۇياقتىن-بۇياققا ئىتتىك-ئىتتىك مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ شۇ تاپتا، بىھۇش ھالەتتە قەپەزگە چۈشۈپ قېلىپ، بىر ھازادىن كېيىن ھۇشىغا كەلگەندە ئۆزىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشقا باشلىغان يولۋاسقا ئوخشايتتى. بىراق ئۇ، بارا-بارا قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئامانقۇلنىڭ ئالدىدا توختىدى-دە:

- تەقدىردىن كەلسە، قېچىپ قۇتۇلغىلى بولماس دىگەن گەپ بار، بۇنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئوخشايدۇ ئۇكام! - دىدى.

- تەقدىرمۇ، ئەمەسمۇ، بۇنى مەن بىلمەيمەن. ئەمما زە، ئەل-يۇرتنى قويۇپ، ئۇرۇمچىگە چىقمايدىغان ئىش ئىدى، - دىدى ئامانقۇل.

2

يۇرىگىمنى ئېچىتىۋاتقان خاتالىرىمنى

يۇيۇشقا كۆز يېشىم كەملىك قىلىدۇ.

—— تىمۇر مەلىك

ئامانقۇلنىڭ كېيىنكى سۆزى قورايدىكى چاغدىلا يۇزلەرچە قېتىم تەكرارلانغان گەپ بولسىمۇ، بۇگۈن تۆمۈر خەلپىگە خۇددى تۇنجى قېتىم ئاڭلىنىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. كىمدۇر بىرى بايىقى قوشاقلارنى قۇلغىنىڭ تۈۋىدىلا يەنە ئېيتىۋاتقاندەك يۈرىگى چىمىلداپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى. «لى شۇفۇنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ كەتتىممۇ نىمە؟» دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ چاغدا، قايسى بىر يىلى گامازا تۇڭگاننىڭ ئۆيىدە كۆرۈشكەن ھېلىقى ئادەمنىڭ بىرەر ئاي بۇرۇن ئېيتقان گەپلىرى يادىغا كەلدى. سايىت تۇڭچى ئۆرۈپ بەرگەن بۇ گەپنىڭ مەزمونى مۇنداق ئىدى: «سىز ئۇرۇمچىگە كېلىپ خاتا قىلدىڭىز، بىزنىڭ كىتاپلىرىمىزدا < يولۋاسنى تاغدىن ئايرىۋېتىش> دىگەن بىر گەپ بار. ياڭ جاڭجۈڭ كېيىن يەنە قىلغۇلۇقنى قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ، ئىنقىلابقا قارشى، خانلىقنى ياقلايدۇ. ھازىرمۇ، يۈەن شىكەينى قوللاپ، سۇن جۇڭشەن ئەپەندىگە قارشى تۇرىۋاتامدۇ!؟ ئەمما يۈەن شىكەي چوقۇم مەغلۇپ بولىدۇ. جوڭگو خەلقى خانلىقتىن بىزار بولغان. يېقىندا يەنە ئىنقىلاپ بولىدۇ. سىز شۇڭغىچە، تاغدا تىركىشىپ تۇرسىڭىز ئوبدان بولاتتى.»

تۆمۈر خەلپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ھەيدەر ئەپەندىمۇ « ھەي بۇرادەر، سىزنىڭ دارىن بولغانلىغىڭىزنى تەبرىكلەشكە تىلىم بارمايدۇ. سىزنى ئۆزىگە باش قىلغان نەچچە مىڭلىغان خەلق توپىدىن ئايرىلىپ، بۇ يەردە تۇرۇشىڭىزنىڭ قانچىلىك پايدىسى بولاركىن؟ بېلىق دەريا-دېڭىزلاردىلا ئەركىن ئۈزەلەيدۇ ئەمەسمۇ» دىگەن ئىدى.

تۆمۈر خەلپە ئۇ چاغلاردا بۇ گەپلەرگە ئانچە پىسەنت قىلمىغان ئىدى. ئەمدى ئامانقۇلنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بايلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى بەزمە-مەشرەپلەرمۇ، قەمەرنىساخانىنىڭ دۇتتارنى چېكىپ ئولتۇرۇپ ئېيتىدىغان شوخ ناخشىلىرى بىلەن قاش-كۆزلىرىنى سۈزۈپ ئەركىلەشلىرىمۇ، ئۇنىڭغا خوشياقماس بولۇپ قالدى. ئۇ پات-پاتلا گەزەرمىگە بېرىپ، ياڭ جاڭجۈڭ ئەۋەتكەن ھەربى تەلىم مۇئەللىملىرى (ساۋگۈەنلەر) نىڭ يىگىتلەرگە ھەربى مەشق

ئۆگۈتۈشلىرىنى كۆرۈش بىلەن كۈن ئۆتكۈزەتتى، ياكى ئۇلانىباي تەرەپكە ئۆردەك ئوۋلاشقا كېتەتتى ۋە ياكى ئۆزىگە ئوخشاش ياش جاڭجۇڭغا ئەل بولۇپ تۇرپاندىن ئۈرۈمچىگە چىققاندىن كېيىن، يىڭجاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن مۆيدىن خەلپىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ھال-مۇڭ قىلىشاتتى، گاپى كۈنلىرى گەزەرمىدە قونۇپ قالاتتى.

بىر ئاخشىمى قەمەرنىساخان ئۇنىڭ بولۇتلۇق ئاسماندەك تۇتۇلۇۋالغان چىرايىغا قاراپ، «مەندىن زېرىككەن بولسىلا، خېتىمنى بەرسىلە» دەپ تاشلىدى. تۆمۈر خەلپە خۇددى شۇ گەپنى كۈتۈپ تۇرغاندەك، دەرھال رەسمىيەتنى ئادا قىلدى-دە، بىر قۇر يوتقان-كۆرپىسىنى ئامانقۇلغا كۆتەرتىپ گەزەرمىگە كۆچۈپ كەتتى.

ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھەرلىك يىگىرمىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنى سېپىل بىلەن قورشالغان بىر گەزەرمە بولۇپ، تۆمۈر خەلپە ئۈرۈمچىگە چىققاندا، ئۆزىنىڭ ئىككى يۈز نەچچە يىگىتى بىلەن شۇ گەزەرمىگە جايلاشقان ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ تۆمۈر خەلپىنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭ ئايلىق مائاشىنى ئادەتتىكى باتالىيون كوماندىرىنىڭ مائاشىدىن بىر ھەسسە ئارتۇق قىلىپ، بىر يۈز ئاتمىش سەر كۈمۈش بەلگىلىدى. قول ئاستىدىكى يىگىتلەرگىمۇ، دەرىجىگە قاراپ، ئوتتۇز سەردىن ئون سەرگىچە مائاش تارقاتتى.

بىراق يىگىتلەرنىڭ قورسىغى توق، بويى پۈتۈن بولغان بىلەن كۆڭلى يېرىم ئىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە نىمە ئۈچۈن چىققانلىقىنى، نىمە ئۈچۈن بىكار مائاش ئېلىپ كوچىلاردا لاغايلاپ يۈرگىنىنى، ھەربى مەشقنىمۇ نىمە ئۈچۈن قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتى. ئۆي-يۇرت ۋە قوۋم-قېرىنداشلارنى سېغىنىش دەردى ئۇلارنى خۇددى يامان بىر ئاغرىقتەك قىيناشقا باشلىدى. شۇڭا بەزىلىرى ئىچ پۇشۇغىنى تۆت ئوشۇق بىلەن چىقىرىشقا تىرىشسا، بەزىللىرى شوپاڭ ياقىلايدىغان بولىۋالدى. بولۇپمۇ ئامانقۇللاردىن يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلىغاندىن بۇيان، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. بەزىلەر «خەلپەمگە تۇزۇكرەك ئېيتماپسەن، بولمىسا، بىر نىمە دەيتتى» دەپ ئامانقۇلنى جىملەيتتى. تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت بولسا، ئۆز ئادىتى بويىچە غىجەكنى قولىغا ئېلىپ، كۆڭلىنى مۇقام بىلەن بەزلەيتتى. قاسىم قىزىق بىلەن ئەنسارى قوللىرىغا داپ ئالاتتى-دە، ناخشا بىلەن دەردىنى باسماقچى بولاتتى.

تۆمۈر خەلپە قەمەرنىساخاننىڭ خېتىنى بېرىۋېتىپ، گەزەرمىگە كۆچۈپ كەلگەن ئاخشىمىمۇ يىگىتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوچۇق-ئايدىڭ مەيداندا، تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت بىلەن قاسىم قىزىقنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ناخشا ئاڭلاۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ يېنىدىكى قارىياغاچنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالدى. قاسىم قىزىق ناخشىسىنى داۋام قىلدۇردى.

يۇقۇرى بارغۇم تولا،
باراي دىسەم كارىم تولا،
شۇ غېرىپلىق شەرىدە
جېنىم قەپەسكە مۇپتىلا.

ھۆل پاختا، بۇزۇق چىغرىق،
چىگىت چاققاننى ئېيتايمۇ.

كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
غېرىپ بولغاننى ئېيتايمۇ.

پەردە يۆتكىلىپ، يەنە بىر ناخشا باشلاندى:

مەن ئۆلسەم، ئۆلۈگۈمنى تاغدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار.
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار
بېشىمغا بىر دەستە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.

چالا مەس بىر يىگىت دەلدەڭشىپ كېلىپ قاسىم قىزنىڭ قولىغا ئېسىلدى:
- قويچۇ ئاداش، بۇ ناخشاڭنى، مېنى يىغا تۇتىۋاتىدۇ. كۆڭۈلنى كۆتەرگىدەك باشقا ناخشاڭ يوقمۇ؟
- نەدىكى كۆڭۈلنى كۆتۈرىدۇ؟ مەن كۆڭلۈمنى قۇمۇلدا قويۇپ كەلگەن، - دىدى قاسىم قىزىق.
- ھەي قىزىق گەپ قىلدىڭغۇ، كۆڭلۈمنى قويۇپ كەلدىم دىگىنىڭ نىمىسى؟
- خەلپەمنى دىمىسەم، ئۆزۈمنىمۇ قويۇپ كېلەر ئىدىم، - دىدى قاسىم قىزىق. ئاندىن كۆپچىلىككە قاراپ، «راست ئەمەسمۇ؟» دەپ كۈلدى.
- راست، - دىدى تۆمۈر خەلپە قارىياغاچنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، سىلەرنى مۇشۇ كۈنلەرگە قويغان مەن، مېنى جازالاڭلار.
ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تۆمۈر خەلپىنىڭ كىرپىكلىرىدىكى ياش دانچىللىرى ئاي نۇرىدا خۇددى مەرۋايىتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ياش دانچىلىرى يىگىتلەرنىڭ كۆزىگە گوياكى بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ چىقىۋاتقان ئۈمىت يۇلتۇزىدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

3

ئوقيانىڭ ھېرىپ قالغان ئوقى شايىنىمۇ تېشەلمەيدۇ.
- جۇگېلياڭ①

ئەمدى تۆمۈر خەلپە، بۆلەكتىن ئىش باشلىماقچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋال قەپەزدىن چىقىپ، پۇت-قولنى بوشىتىشى لازىم ئىدى. يىگىتلەرنىڭمۇ دەۋاتقىنى شۇ. بىراق، بۇ قەپەزدىن قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بۇ — ئۇرغانغا چىقىلدىغان، تەپكەنگە سۇندىغان ياغاچ قەپەز ئەمەس، بۇ — تۆمۈر قەپەز. بۇ تۆمۈر قەپەزدىن قانداق قۇتۇلۇش كېرەك؟ بۇنىڭ چارىسىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. «توختا، ھېلىقى ئادەم بىلەن بىر گەپلىشىپ كۆرەي، بىرەر ياخشى

① قەدىمقى جوڭگو تارىخىدىكى ئۈچ پادىشالىق دەۋرىدە، مىلادى 181-234-يىللىرى ياشىغان مەشھۇر سىياسىئون ۋە ھەربى ئىشلار ئالىمى.

مەسلىھەت بېرەرمىكىن» دىدى تۆمۈر خەلپە ئامانقۇلغا. ئەنسارى شۇ ئاخشىملا گامازا تۇنگاننى تېپىپ كەلدى. بىراق، گامازا تۇنگان: «ئۇ ئادەم سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۈچ كۈندىن كېيىن يوق بولدى. نەگە كەتتى، مەن بىلمەيدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى.

- خەير، - دىدى تۆمۈر خەلپە، - بىر ئۈرۈمچىدىن كېتىشنىڭ يولىنى تاپقىچە، يۇرتقا بىرەر ئادەم ئەۋەتىپ تۇرايلى. ئۇ ئالدىمىزدا بېرىپ، ئەلنىڭ كۆڭلىنى تىنجىتىپ تۇرسۇن.

بۇ پىكىرگە ئامانقۇللار دەرھال قوشۇلدى. ئەمدى كىمنى ئەۋەتىش كېرەك دىگەن مەسىلە قويۇلغاندا، ئەنسارى ئۆز سەبداشلىرىدىن مەمەت قۇلى دىگەن كىشىنىڭ قۇمۇلدا قېرى ئانىسى بارلىغىنى، يېقىندىن بۇيان، ھەر كۈنى دىگىدەك ئانىسىنى چۈشەپ قېلىۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كۆڭلى بىئارام بولۇپ، «خەلپەمدىن رۇخسەت سورايمىكىن» دەپ يۈرگىنىنى ئېيتتى.

مەمەت قۇلى قىرىقلارغا يېقىنلىشىپ قالغان دوغىلاق بىر كىشى ئىدى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ، « ئاپىلىرىنى يوقلاپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال قورايغا چىقىپ، ئېلى پالگان بىلەن سەپەرقۇل ئاكاملارغا ئېيتسىلا، توزۇپ كەتمەي، سەۋرى قىلىپ تۇرسۇن» دىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن مەمەت قۇلى بىرمۇنچە يىگىتلەرنىڭ سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ يولغا چىقتى.

مەمەت قۇلى ماڭغان كۈنى، ئەنسارى گەزەرمىنىڭ باش دىژورنىسى ئىدى. ئۇ، چىراق ئۆچۈرۈپ يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغان بىر چاغدا، سايىت تۇڭچىنىڭ ياتىغىدا چىراق يېنىپ تۇرغانلىغىنى كۆرۈپ، پەنجىرە تۈۋىگە كەلدى. كېچىنىڭ تىنجىقلىغىغا قارىماي، پەنجىرە ھىم يېپىپ قويۇلغان ئىدى. ئەنسارى پەنجىرە يوچۇغىدىن قاراپ، سايىت تۇڭچىنىڭ كىرسىن لامپا يورۇغىدا، يۇڭ قەلەم بىلەن بىرنىمە يېزىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇ پات-پاتلا ئىشىككە قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەندىشىلىك قاراشلىرىدىن خۇدۇكسىرەپ تۇرغانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى.

- سايىت ئاكا، تېخى ياتماپلاغۇ؟ - دىدى ئەنسارى.

- مانا ئۇكام، مانا ھازىر ياتىمەن، - دىدى سايىت تۇڭچى، يېزىۋاتقان نەرسىسىنى دەرھال يوشۇرۇپ. ئۇنىڭ بۇ ھەركىتى ئەنسارىغا غەلىتە بىلىندىيۇ، ئەمما، «ئۆيىگە خەت يېزىۋاتىدىغاندۇ» دەپ ئويلاپ، گەپ قىلماي كېتىپ قالدى.

شۇ ھەپتىنىڭ جۈمە كۈنىسى ھەيدەر ئەپەندى تۇرپان سەپىرىدىن قايتىپ كېلىپ، تۆمۈر خەلپىنى ياڭخاڭ مەسچىت ئالدىدىن تاپتى ۋە تېچلىق-ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىن، «بۈگۈن بىزنىڭ ئۆيدە سىز ياخشى كۆرىدىغان ياپما دېگەن تاماق بولىدۇ، بارمىسىڭىز خاپا بولىمەن» دىدى. تۆمۈر خەلپىمۇ بىرەر ئايدىن بۇيان، كۆرۈشمىگەن بۇ دوستىنى سېغىنىپ قالغاچقا، دەرھال ماقۇل بولدى.

ھەيدەر ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئاددى سەرەمجانلانغان پاكىزە ئۆيىدە تۆمۈر خەلپىنى مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ غەمكىن چىرايىغا پات-پات قاراپ قوياتتى. غىزادىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە ئۇلۇق-كىچىك تىنىپ ئولتۇرۇپ، ھەممە ھەسرىتىنى تۆكتى. ھەتتا ھېلىقى قوشاقلارنىمۇ ئېيتىپ بەردى ۋە ئەمدى قانداق قىلىش كېرەكلىگى ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. ھەيدەر ئەپەندى ئۆتكەن ئىشلارنى بىرقۇر ئەسلەپ ئۆتكەچ مۇنداق دىدى:

- تۇرپان خەلقىمۇ، مۆيدىن خەلپىدىن بەك خاپا ئىكەن. پۇل-مەنسەپكە ئالدىنىپ ئۆزىگىمۇ قىلدى، بىزگىمۇ قىلدى، دەيدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «كېيىنكى پۇشايمان ئۆزۈڭگە دۈشمەن» دىگەن ماقالى بەك ئورۇنلۇق ئېيتىلغان سۆز. ھىندى خەلقىنىڭ «دەريا بويىدا ياشىساڭمۇ، تىمساخ بىلەن

دوستلىشالمايسەن» دېگەن ماقالى بار. ياڭ جاڭجۈڭ بىلەن قانداق دوستلىشىش مۇمكىن؟

ئاندىن، ئورۇس يازغۇچىسى ئا. ئى. كرىلوفنىڭ «بۆرە بىلەن قوزىچاق» دېگەن مەشھۇر مەسەلىنى سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا «ئىش ئۆتتى، خىش قېلىپىدىن چىقتى. ئەمدى مەن سىزگە قانداق كېڭەش بېرەلەيمەن» دېدى.

تۆمۈر خەلپە بىردەم خىيالغا چۆمگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

- بىزدە يېتىپ قالغىچە، ئېتىپ قال دېگەن ماقال بار. بايىقى قوزىچاقتەك جىم تۇرۇپ ئۆلگىچە، يەنە تېپىرلاپ باقمەن. ئۇمىتسىز شەيتان دەپتىكەن. قالغىنىغا ئاللا كېپىل.

ھەيدەر ئەپەندى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتتەك يېنىپ تۇرغان يوغان كۆزلىرىگە قاراپ، ئۇنىڭ غەيرىتىگە قايىل قېلىۋاتقاندەك بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە خۇسەيىن چانىشىق دېگەن تاتار بېيىدىن ئەللىك تال مىلتىق سېتىۋالدى. ئۇنىڭ يىگىتلىرى ئاتلارغا ئوت ئورۇپ كېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئۇلانبايغا چىقىپ تۇراتتى. ئۇلار شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇ مىلتىقلارنى ئاز-ئازدىن ئۇلانبايغا مەخپى ئەپچىقىپ، ئەپلىك يەرلەرگە يوشۇرۇپ تۇردى. تۆمۈر خەلپە شەھەردىن چىقىپ ئالساق، تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا كېتىۋېلىش مۇمكىن، دەپ ئويلايتتى. شۇ ئارىدا تاشقى مۇڭغۇل بىلەن شىنجاڭ چېگرىسىدىكى قورallıق توقۇنۇش كۈچىيىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەھەردىن چىقىۋېلىش ئۈچۈن، ياڭ جاڭجۈڭغا ئۆزىنىڭ ئاشۇ توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرلەرگە ئەۋەتىلىشىنى سوراپ، «مېنىڭ سىزگە خىزمەت كۆرسىتىش ۋاقتىم كەلدى» دەپ ئىلتىماس قىلدى. بىراق ياڭ جاڭجۈڭ جاسۇسلار بەرگەن مەخپى مەلۇماتلار ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ مەقسىدىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ تۇرغاچقا، «سىزدەك مۇھىم كىشىمىزنى قوراللىق توقۇنۇش بولۇۋاتقان يەرگە ئەۋەتسەم، قۇمۇلدىكى ئىسىل شەمشەرنى پاشا ئۆلتۈرۈشكە ئىشلەتكەندەك ئىش بولىدۇ، بىنىمدا تۇرۇپ ماڭا ئەقىل كۆرسىتىپ تۇرغىنىڭىز تۈزۈك» دەپ ئۇنىمدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ، ھەركۈنى دېگۈدەك «ھەربى كېڭەش» ئۆتكۈزۈش بانىسى بىلەن ئۇنى ئۆز نازارىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى. بۇ «ھەربى كېڭەش» دېگىنى چېرىكلەرگە بولغان تەلىم-تەربىيىنى كۈچەيتىپ، جەڭ تېخنىكىسىنى ياخشىلاش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش مەزمۇنىدىكى ئايىغى چىقمايدىغان بىر يىغىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ياڭ جاڭجۈڭنىڭ يېقىنلىرىدىن مافۇشىڭ (يەنى كېيىنكى چاغلاردا قەشقەر خەلقى تۇلۇم چاشقان دەپ ئاتىغان ماتىتەي) رىياسەتچىلىك قىلاتتى. تۆمۈر خەلپە بىرقانچە ھەربى باشلىقلار بىلەن بىرقاتاردا كۈندە دېگۈدەك شۇ تۇلۇم چاشقاننىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

زامىزان ئېيى كىرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، گامازا تۇنگان بىر كىشىنى گەزەرمىگە باشلاپ كىردى، ئۇ، يىراق سەپەردىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان بىر جۈپ ئاتنى يېتىلىۋالغان ئىدى. ئەگەر ئۇ كىشى تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئاتلارنىڭ چۇلۋۇرىنى تاشلاپ، «ئاكا» دەپ ئالدىغا كەلمىگەن بولسا، تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ ئىنىسى شاكىرنى تونۇيالمىغان بولاتتى. شاكىر شۇنچىلىك ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىدىكى، ئۇنىڭ يۇمىلاق يۈزلىرى ياداڭغۇراپ قارىداپ كەتكەن، قوي كۆزلىرى بولسا، ئىچىگە ئولتۇرۇشۇپ غەلىتە بولۇپ قالغان ئىدى.

شاكىرنىڭ ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى بىرىدىن-بىرى يامان ئىدى. قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئەلىمگە چىدىماي، سەپەرقۇل باشلىق بىرمۇنچە نېرىنكىرلىقلار ئۆز يۇرتىغا

كۆچۈپ كېتىپتۇ. مەمەت قۇلى قۇمۇلغا بارغان كۈنىلا، شامەخسۇتنىڭ قولىغا چۈشۈپ قاپتۇ. ئازراق قىيىن-قىستاقتا چىدىماي، ئۆزى بىلگەن ھەممە سىرنى ئېيتىپ، خائىنلىق قىپتۇ. بۇنىڭ بەدىلىگە «قورماللىق»① مەنسۇپىگە ئېرىشىپتۇ. ئۇ شۇ كۈنى خۇشاللىقىدىن بىر ئاغىنىسى بىلەن ئاشپۇزۇلدا جىقراق ئىچىپ تاشلاپ، « ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئىشى تۈگىدى، شامەخسۇت ۋاڭ ئۇنى ئۆلتۈرتىۋېتىدۇ» دەپتۇ. تۆمۈر خەلپىنىڭ كونا دوستلىرىدىن سالى تاڭجاڭ بۇ گەپنى ئاڭلاپ، شۇ كېچىسىلا ئۆزىنىڭ ئىنىسىنى قورايغا ماڭدۇرۇپ، شاكىرغا خەۋەر قىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شاكىر كېچە-كۈندۈز دېگۈدەك يول مېڭىپ، ئۈرۈمچىگە چىقىپتۇ.

بۇ خەۋەر تۆمۈر خەلپىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. چۈنكى، شامەخسۇت ۋاڭ مەمەت قۇلدىن ئۇقتانلىرىنى ياڭ جاڭجۈڭغا مەلۇم قىلغان بولسا (بەلكىم بۇ كەمگىچە مەلۇم قىلىپ بولغاندۇ)، مۇشۇ بىرنەچچە كۈن ئىچىدە چوڭ بىر پالاكەتنىڭ يۈز بېرىشى كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق قىلىش كېرەك؟ بىردىن-بىر چارە شەھەردىن دەرھال چىقىپ كېتىش لازىم. بىراق، قانداق چىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ بىرەر بانا تېپىپىلسا ياخشى بولاتتى. نېمە بانا بار؟ تەۋەككۈل دەپ، بىر كېچىدە باشنى تولغاپلا ماڭسىچۇ، بۇ قانداق بولار؟

تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى بىلەن ئەنە شۇ مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا، شاكىر بىلەن تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت ھەممەيلەن تەڭ ماڭماي، بۆلۈنۈپ-بۆلۈنۈپ مېڭىشنى، ئاۋال تۇرپان تاغلىرىغا بېرىۋېلىپ، ئاندىن قۇمۇل تەرەپكە كېتىشنى تەلەپ قىلدى، ئامانقۇل بىلەن قاسىم قىزىق ئاۋال تۇرپان تەرەپكە بېرىش دېگەن پىكىرگە قوشۇلسىمۇ، بىر نەچچىگە بۆلۈنۈپ كېتىشنى خەتەرلىك دەپ ھېساپلىدى. ئاخىر، تۆمۈر خەلپە «ھازىرچە ئازراق ئادەم ئالدىمىزدا مېڭىپ تۇرسۇن» دىدى. شۇنىڭ بىلەن شاكىر باشلىق ئون نەچچە يىگىت ئۇلانبايغا يوشۇرۇپ قويۇلغان مىلتىقلارنى ئېلىپ، بىر كېچىدىلا كۆزدىن غايىپ بولدى.② تۆمۈر خەلپىلەر ئىككى-ئۈچ كۈن ئىچىدە ئاي قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، يېرىم كېچىدە شەھەردىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇشتى.

شاكىرلار يولغا چىقىپ، ئەتىسى ئەتىگەندە، جاڭجۈڭ يامۇلدىن تۆمۈر خەلپىنى يەنە «ھەربى كېڭەش»نىڭ يىغىنىغا چاقىرغان ئۇقتۇرۇش كېلىپ قالدى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا: « چېگرا توقۇنۇشى جىددىيلىشىپ قالدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا مەخسۇس شۇ مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. تېيي دارېن چوقۇم قاتنىششى لازىم» دېيىلگەن ئىدى. تۆمۈر خەلپە گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن بۇرۇنقىدەك سايىت تۆڭچىنى ئېلىپ يىغىنغا بارماقچى بولدىل. ئامانقۇل «بۇ قېتىم مەنمۇ ساڭا يولداش بولاي» دىدى. ئۇلار ئاتلانغاندا، ھېلىقى ھەربى تەلىم بەرگۈچى ساۋگۇەنلەر يىگىتلەرنى مەشق قىلدۇرۇۋاتاتتى. تۆمۈر خەلپە دەرۋازىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، نىمىشقىدۇر تىگىتلەرگە بىر قارىۋالغۇسى كەلدى-دە، كۆك بوز ئېتىنىڭ تىزگىننى تارتتى. كۆك بوز ئات ئېگىسىنىڭ كۆڭلىدىكىنى سەزگەندەك، دەرھال ئارقىغا بۇرۇلدى ۋە تىزگىن سېرىپ ئېغىل تەرەپكە ئەپقاچتى. تۆمۈر ئۇنى توختاتماقچى بولاتتى. كۆك بوز ئات بولسا، ئېغىزدۇرۇغنى چىشلىۋېلىپ، ھەدەپ ئېغىل تەرەپكە چاپاتتى. ھەممىنىڭ دىققىتى ئاتقا بۇرۇلدى. كۆك بوز ئات يولنى توسقانلارنىڭ

---

① قورمال ــ ئورمان-زىرائەتلەرنى قوغدىغۇچىلارنىڭ باشلىغى.

② تارىخىي ماتىرىياللاردا يېزىلىشىچە، شاكىر ئۆز ھەمرالىرى بىلەن تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ، مۆيدىن خەلپىنىڭ سەپداشلىرىدىن ئەمەت بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىش باشلىغان. بەختكە قارشى 1914-يىلى مارتنىڭ ئاخىرى دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ ھالاك قىلىنغان. ئەمەت قوزغىلاڭنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنى ئالاقزادە قىلىپ تۇرغاندا، قوزغىلاڭچىلار ئىچىگە كىرىۋالغان تاجى بىلەن سىيىت دېگەن خائىنلار تەرىپىدىن 1914-يىلى 16-دېكابىر سۇيقەستكە ئۇچرىغان.

قىقاس-چۇقانلىرىغا جاۋابەن ئالدى پۇتلىرىنى ئىگىز كۆتىرىپ، قاتتىق كىشنەپ تاشلىدى-دە، ئاندىن ئېگىسىگە بوي سۇنۇپ ماڭدى. چۈنكى، بۇ سۆيۈملۈك ئېتى ئۇنىڭغا ھېچقاچان مۇنداق ئىتائەتسىزلىك قىلىپ باقمىغان ئىدى.

تۆمۈر خەلپىلەر يىغىنغا كەتكەندىن كېيىن، ساۋگۈەنلەر مىلتىقلارنى ئوندىن-ئوندىن جۈپلەپ قويۇپ، پوبۇغا يۈگۈرۈشكە قوماندا بەردى. يىگىتلەر مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ بولغاندا، بىر ساۋگۈەن سەپنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇلارنى يۈگۈرتكەن پېتى سىرتقا ئەپچىقىپ كەتتى. يېرىم سائەتلىك يۈگۈرۈشتىن يانغان يىگىتلەر مەيداندا بىرتالمۇ مىلتىق قالمىغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى. شۇ ئارىدا « ياتاقلارغا تارقال» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. گەزەرمە سېپىلىنىڭ ئۈستىدە يۈزدەك چېرىك ئۇلارغا مىلتىقلىرىنى تەڭلەپ، ھەيۋە قىلىپ تۇراتتى.

مۇشۇ مىنۇتلاردا تۆمۈر خەلپە ئۆز ھەمرالىرى بىلەن ھىلىقى « ھەربى كېڭەش» مەجلىس زالىنىڭ كۈتۈمخانىسىدا ئولتۇراتتى. بۇ ئۆيدە ئۇلاردىن باشقا ھېچكىم كۆرۈنمەيتى، بىر چاغدا، تۆر تەرەپتىكى ئىككى ئىشىك تەڭلا ئېچىلدى-دە، ئون نەچچە چېرىك تەڭلا يۈگۈرۈپ چىقىپ، نەيزىلىك مىلتىقلىرىنى تۆمۈر خەلپىلەرگە تەڭلەپ « كۆتەر قولۇڭنى!» دەپ ۋاقىراشتى. تۆمۈر خەلپە بىلەن ئامانقۇل ھاڭ-تاڭ قېلىپ بىر بىرگە قاراشتى. ھېلىقى ئاۋازلار يەنە تەكرارلاندى. شۇ ئارىدا مافۇشىڭ دېگەن تۇلۇم چاشقان پەيدا بولۇپ، يان قورالىنى پولاڭلاتقان پېتى «قوراللىڭلارنى تاپشۇرۇڭلار!» دەپ ۋاقىرىدى. چېرىكلەر تەرەپ-تەرەپتىن يۈپۈرۈلۈپ كېلىپ، تۆمۈر بىلەن ئامانقۇلنىڭ يان قوراللىرىنى تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا كويزا-كىشەنلىرىنى شاراقلىتىشقا باشلىدى.

ئامانقۇل قونچىدىن پىچىقىنى ئېلىشقا ئۈلگۈرۈپ، كۆزنى يۇمۇپ- ئاچقىچە ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يېرىپ تاشلىدى ۋە ئۈچىنچى بولۇپ تولۇم چاشقانغا يولۋاستەك ئېتىلدى. بىراق، تۇلۇم چاشقاننىڭ قولى تەپكىنى ئارقا-ئارقىدىن ئۈچ قېتىم بېسىۋەتتى. ئامانقۇل دەلدەڭشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپە ئىتتىك بېرىپ ئۇنى قۇچاقلاپ ئالغىچە، ئۆزىنىڭ قولىغا كويزا چۈشۈپ قالدى. ئامانقۇل قانغا مىلىنىپ يەردە ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ يېنىغا تىزلاندى.

ئامانقۇل تۆمۈر خەلپىگە قاراپ، «را...زى...بول...ئاكا!» دېدى-دە، كۆزىنى يۇمدى. ئىككى چېرىكنىڭ قارنىنى يارغان قازاق پىچىغى ئۇنىڭ يېنىدا پارقىراپ ياتاتتى. تۆمۈر خەلپە ئۇنىڭ پىشانىسىگە بىرنى سۆيۈپ، ئورنىدىن تۇرىۋاتقاندا، سايىت تۇڭچىغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. سايىت تۇڭچى ئۆزىنى تۆمۈر خەلپىنىڭ كۆزىدىن قاچۇرۇپ، ھېلىقى تۇلۇم چاشقاننىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرىدى.

4

كىشى ئاخىر ئۆلىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى تەيشەن تېغىدىنمۇ قەدىرلىك بولىدۇ، بەزىلەرنىڭ ئۆلۈمى ھاڭگىرت پېيىدىنمۇ قەدىرسىز بولىدۇ.

— سىماچيەن①

① غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تەخمىنەن مىلادىدىن 145 يىل بۇرۇن ياشىغان مەشھۇر تارىخشۇناس، مۇتەپەككۇر، ئەدىب.

بوۋامنىڭ بوۋىسى ئۆزىنىڭ ۋىجدانىغا مۇقەددەس
ھېساپلىغان يولىدىن قايتماي، جازا مەيدانىدا ئۆلگەن ئىدى.
ـــ ئا. س. پۇشكىن

تولۇق ھەربى فورما كىيگەن ياڭ جاڭجۇڭ بىلەن تۇلۇم چاشقان مافۇشىڭ تاملىرى كۆك خىشتىن قوپۇرۇلغان كىچىكرەك بىر زالدا بىر سائەتتىن بۇيان، تۆمۈر خەلپىنى سوراق قىلىۋاتاتتى. مەمەت بەگ دىگەن ئالغاي تۇڭچى ئۆرە تۇرۇپ تەرجىمانلىق قىلاتتى.

- بۇ گەپچە، سەندە زادى گۇنا يوق ئىكەن - دە! - دىدى ياڭ جاڭجۇڭ.

- سىلەرنىڭ ھىيلە-مىكرىڭلارغا ئالدانغىنىمدىن بۆلەك گۇنايىم يوق.

- گېلاۋخۇيچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغىنىڭچۇ؟

- يالغان.

- قۇمۇلدا ئىسيان چىقىرىشقا ئادەم ئەۋەتكىنىڭچۇ؟

- يالغان.

- خۇسەيىن بايدىن يۈز تال مىلتىق سېتىۋالغىنىڭمۇ يالغانمۇ؟

- يۈز تال ئەمەس، ئەللىك تال.

- بۇ گۇنا ئەمەسمۇ؟

- سىلەر بىزنىڭ قېنىمىزنى تۆكسەڭلار گۇنا بولماي، بىز ئۆزىمىزنى قوغداشقا ھەركەت قىلساق گۇنا بولامدۇ؟

- سىلەرنى نىمە قىلغان بولسا، شامەخسۇت ۋاڭ قىلدى. مەن ئارىغا چۈشۈپ، پۇقرانىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتىم. قان تۆكۈلمىسۇن دەپ، سىلەرنى ياراشتۇردۇم. ئەمدى قايسى يۈزۈڭ بىلەن مېنى ئەيىپلەيسەن؟

- توغرا، شامەخسۇت بىزنى قىلىچ بىلەن قىرماقچى ئىدى. ياڭ جاڭجۇڭ جاناپلىرى قىلىچنىڭ ھاجىتى يوق، ئاۋۋال پۈت-قولىنى چۈشەپ ئالساق، پىچاق بىلەنلا بوغۇزلىغىلى بولىدۇ، دەپ، ئىشنى ئاسانلاتتى. جاڭجۇڭ جاناپلىرى جاللاتلىقتا شامەخسۇتتىن ئۈستىراق ئىكەنلا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ياڭ جاڭجۇڭ ئۆزىنى ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە تاشلاپ، پىشانىسىدىكى تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. تۇلۇم چاشقان ئورنىدىن دەس قوپۇپ، تاپانچىنى ئوقلىدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى قول ئىشارىتى بىلەن توختىتىپ، سوراقنى يەنە داۋام قىلدۇردى:

- كۆرۈپ تۇرۇپسەنكى، مەن ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەممەن، بولمىسا، سېنىڭ ئىشىڭ بىر تال ئوق بىلەن تۈگەيتتى. مەن سېنىڭ باتۇرلۇغىڭغا ھېلىمۇ قايىلمەن. ئەگەر ئۈرۈمچىگە كېلىپ تاپقان شېرىكلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيتىپ، گۇنايىڭنى تىلىسەڭ، سېنى كەچۈرىمەن. يەنە دارىن بولۇپ يۈرىسەن.

- رەھمەت، - دىدى تۆمۈر خەلپە مەسخىرە بىلەن كۈلۈپ، - جاڭجۇڭ جاناپلىرى راستىنلا ئىنسانپەرۋەر، يۇمشاق كۆڭۈل ئادەم ئىكەن، بولمىسا، چېرىكلىرىم ئۆلۈپ تۈگىمىسۇن دەپ، لى يىڭجاڭغا قۇرئاننى كۆتەرتىپ قۇمۇلغا ئەۋەتەمدۇ؟ ئۈرۈمچىدىكى شېرىكلىرىڭنى ئېيتىپ بەرسەڭ، يەنە دارىن قىلىمەن دەمدۇ؟ ئەلھەمدۇلىللا شۈكرى، مېنىڭ بىرلا جېنىم بار، بىر جانغا بىر تال ئوق

يېتىدۇ. جاڭجۇڭ جاناپلىرىدىن تىلىگىدەك گۇنايىم يوق.
- گۇنايىڭنى بويىنۇڭغا قويۇپ بەرسەم نىمە دەيسەن؟
- ئىختىيار ئۆزۈڭدە.
ياڭ جاڭجۇڭنىڭ ئىشارىتى بىلەن يان ئىشىك ئېچىلىپ، يەڭلىرى جەينىگىچە تۈرۈۋالغان ئىككى چېرىك بىر ئادەمنى سۆرەپ كىردى. ئۇنىڭ باش-كۆزلىرى يېرىق، پۇت-قوللىرىدا كىشەن-زەنجىر شاراقلاپ تۇراتتى. بۇ، گامازا تۇنگاننىڭ ئۆيىدە تونۇشقان ھېلىقى ئادەم ئىدى.
- بۇ ئادەمنى تونۇمسەن؟ - دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، تۆمۈرگە قاراپ.
- تونىمايمەن.
- سەنچۇ، سەن بۇنى تونۇمسەن؟ - دىدى ياڭ جاڭجۇڭ ھىلىقى كىشىگە تۆمۈرنى كۆرسىتىپ.
ئۇ كىشىمۇ بېشىنى چايقىدى. ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، تۈلۈم چاشقانغا قارىدى. تۈلۈم چاشقان ئىككىنچى ئىشىكنى ئاچتى. بىر چېرىك سايىت تۇڭچىنى باشلاپ كىردى. ئۇ، قوللىرىنى ئىككى يانغا سىلىپ يەردىن ئۆستۈن قارىماي تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى زانىغىغا چۈشۈپ تۇرغان چاشقان قۇيرۇغىدەك ئىنچىكە بۇرۇتى تىترەۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.
- ھە، ئېيتە، - دىدى ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنىڭغا چەكچىيىپ، - بۇ ئىككىيلەن نىمە دىيىشكەن؟
سايىت تۇڭچى ھىلىقى ئادەمنىڭ بىر-ئىككى ئاي بۇرۇن تۆمۈر خەلپىگە ئېيتقان گەپلىرىنى تەكرارلىدى.
تۆمۈر خەلپە كىشەن-زەنجىرلىرىنى شاراقلىتىپ ئورنىدىن تۇردى-دە، « تۇفى! مۇناپىق، دەۋزىخى! سەندىن كەلگەن ۋاپا شۇمۇ؟» دىدى. سايىت تۇڭچى بىر قەدەم ئارقىغا داجىپ تامغا يۆلىنىپ قالدى. ئىككى چېرىك ھېلىقى ئادەمنى ئەپچىقىپ كەتتى.
- مۇنۇ يازغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى ئېيت! - دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، ئالدىدىكى بىر دەستە قەغەزنى ئۇستەلگە ئۇرغان پېتى، سايىت تۇڭچىغا ۋارقىراپ.
سايىت تۇڭچى، دۇدۇقلاپ سۆزلەشكە باشلىدى، ئۇ، پات-پاتلا يېڭى بىلەن پىشانىسىنى سۈرتۈپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئەپيۈنكەشنىڭكىگە ئوخشايدىغان قانسىز يۈزى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئىدى.
- خوش، تىيپ دارىن، ئۆزىڭىزنىڭ يۈرتىدىشىڭىز، دىندىشىڭىز ھەممىنى ئېيتتى، ئەمدى نىمە دەيسىز؟ - دىدى ياڭ جاڭجۇڭ، سايىت تۇڭچىنىڭ گېپى تۈگىگەندىن كېيىن.
- مېنىڭ مۇنداق يۈرتدىشىم يوق، بۇ مەلئۇن مېنىڭ دىندىشىممۇ ئەمەس. ئۇ مېنىڭ ئىچمىگە كىرىۋالغان چايان، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى مېنىڭ گۇنايىم بولالمايدۇ. مەن پەقەت شامەخسۇت بىلەن ساڭا ئوخشاش بۆرە-تۈلكىلەرنى ئەزىز يۈرتىمىزدىن تازىلاپ، پۇقرالارغا تەڭلىك، ئەركىنلىك ئېلىشقا ئاتلانغان ئوۋچىمەن. بۆرە-تۈلكىلەرنى ئېتىپ يوقىتىش ئوۋچىغا گۇنا ئەمەس، ساۋاپ! ئەمدى قانداق قىلساڭ شۇنداق قىل!
تۈلۈم چاشقان يەنە چاچراپ قوپۇپ، تۆمۈر خەلپىگە ئېتىلماقچى بولدى. ياڭ جاڭجۇڭ ئۇنى توستى ۋە تۆمۈرگە قاراپ مۇنداق دىدى:
- سەن شامەخسۇت بىلەن مېنى يوقاتماقچى بولغان ئىكەنسەن، ئەمدى بىز سېنى تىرىك قويماسلىقىمىز كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ـ شۇنداق، سىلەرگە قارشى قانلىق جەڭگە ئاتلانغان خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، قۇرۇق ۋەدە ـ قەسەمكلارغا ئىشىنىپ، قورالنى سىلەرگە ياندۇرۇپ بەرگەن، ئالدىڭلارغا ئۆز ئايىغىم بىلەن كەلگەن مەندەك ھاماقەتكە بىر ئەمەس، مىڭ ئۆلۈممۇ ئازلىق قىلىدۇ. قېنى، جاللاتنى چاپسانراق قىچقار، مېنىڭ ئىسسىق قېنىم ھېچبولمىسا، كېيىنكىلەرگە ئاچچىق ساۋاق بولۇپ قالار. ئەمما، بىر تال تاشنى قومۇرۇۋېتىش بىلەن بوغدا تېغىنى غۇلىتىۋەتكىلى بولمىغانغا ئوخشاش، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىش بىلەن ئىش تۈگىمەيدۇ. پۈتۈن بىر خەلقنى قىرىپ تاشلاش قولۇڭلاردىن كەلمەيدۇ.

ياڭ جاڭجۇڭ بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، ئالا ـ سېرىق بولۇپ كەتتى. ئەمما، دەرھال يۈزىگە كۈلكە يۈگۈرتۈپ، مۇنداق دېدى:

ـ سەن كىتاپقا يېزىپ قويغىدەك گەپلەرنى قىلىشنىمۇ بىلىدىكەنسەن. باتۇرلۇغۇڭ بىلەن بىللە ئەقلىڭغىمۇ قايىلمەن. ئەمما، ئۆلۈمىڭنى مەندىن كۆرمە، ئۆز كىشىلىرىڭدىن كۆر. مەسىلەن، سېنىڭ شەخسى كاتىۋىڭ بولغان سايىت تۈڭچىدىن ساڭا كەلگەن ۋاپا شۇنچىلىك بولدى. مەن ۋاپاسىزلىقنى يامان كۆرىمەن. تۇزۇڭنى يەپ، دۆلىتىڭنى كۆرگەن بۇ ئادەم ئەرزىمەس پۇلغا سېنىڭ بېشىڭنى بىزگە ساتتى. ۋاقتانىۋاق كەلگەندە، بىزگە خىيانەت قىلىپ، مېنىڭ بېشىمنىمۇ بىراۋلارغا سېتىشى چوقۇم، مۇنداق ئادەملەردىن ھېچكىمگە ۋاپا كەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئاۋال ئۇنى جازالىشىم كېرەك.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياڭ جاڭجۇڭ يېنىدا تۇرغان چېرىككە پىچىرلىدى. چېرىك بىر تال ئاغامچا ئېلىپ كىردى. ياڭ جاڭجۇڭ يەڭلىرى شىمىرىلگەن ھېلىقى ئىككى چېرىككە قاراپ، «قېنى ئەزىمەتلەر، بىلىگىڭلارنىڭ كۈچىنى بىر سىناپ كۆرۈڭلار» دېدى. ھايت ـ ھۇيت دېگىچە، ئىككى چېرىك ئاغامچىنى سايىت تۈڭچىنىڭ بوينىغا سىرتماق قىلىپ سالدى. ئارغامچىنىڭ ئىككى ئۇچى تەڭلا تارتىلىش بىلەن ئۇنىڭ كۆزلىرى چاچراپ چىقتى ـ دە، ئۆزى يەرگە دۈم يىقىلدى. چېرىكلەر ئىتنىڭ ئۆلۈگىنى سۆرىگەندەك، ئۇنى بوينىدىن سۆرەپ ئەپچىقىپ كەتتى. تۆمۈر خەلپە بىر نىجاسەتتىن يىرگەنگەندەك تەتۈر قارىۋالدى.

ـ ئەمدى مېنىڭدىن رازى بولغانسىز. خۇدايىڭىزنىڭ دەرگاھىغا بارغاندا، مېنىڭدىن شىكايەت قىلماڭ، ـ دېدى ياڭ جاڭجۇڭ قاقاقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن ئورنىدىن تۇرىۋېتىپ، تۈلۈم چاشقانغا مۇنداق دېدى: « تىپ دارىن سىزگە قالدى. ھەر ھالدا بۇرۇنقى دوستلىغىمىزنىڭ يۈز ـ خاتىرىسى ئۈچۈن، ئۇنىڭ جېنىنى تولا قىينىماي بىر ئىش قىلىڭ.»

ئەتىسى، ياڭخاڭ مەسچىت جامائەتلىرى بامداتتىن يانغان چاغدا، مەسچىت ھويلىسىغا ئۈستى يېپىق بىر ھارۋا كىرىپ كەلدى. قېرى ھارۋىكەش چېرىك كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، ئىمام ـ مەزىنگە بىر نىملەرنى دەپ پىچىرلىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن، بىر توپ جامائەت ئىككى تاۋۇتنى كۆتىرىپ، خاڭچېڭدىكى قەۋرىستانلىققا ماڭدى. ئالدىنقىسى تۆمۈر خەلپىنىڭ، كېيىنكىسى ئامانقۇلنىڭ تاۋۇتى ئىدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ تاۋۇتىنى كۆتۈرگەنلەر ئىچىدە، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن گامازا تۇڭگانمۇ بار ئىدى.

1913 ـ يىلى 8 ـ سېنتەبىر كۈنى يەنى تۆمۈر خەلپىلەر دەپنە قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۈرۈمچى كوچىلىرىغا ياڭ جاڭجۇڭ نامىدىن خەنزۇ ـ ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلىپ، يوغان تۆت بۇرجەكلىك قىزىل تامغا بېسىلغان ئېلان چاپلاندى. ئېلاننىڭ باش قىسمىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ قۇمۇلدا ئىسيان قوزغاپ، يۇرتنىڭ ئامانلىغىنى بۇزغانلىغى، ھەتتا

باركۆل ھەربى قوماندانى يى شىڭفۇ باشلىق بىر مۇنچە چېرىك-ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرگەنلىكى، شۇنداق بولىشىغا قارىماي، ياڭ جاڭجۇڭنىڭ «ئىنسانپەرۋەرلىك» بىلەن ئۇنىڭ گۇنايىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئۇچىنچى ئاتلىق باتالىيوننىڭ باشلىغى قىلىپ ئۇرۇمچىگە چىللاپ چىققانلىغى، ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۇرۇمچىدىمۇ تىنچ تۇرماي، يەنە ئىسيان قىلماقچى بولغانلىغى ئېيتىلىپ كېلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «شۇ ۋەجىدىن، ئاپەتنى تۈگىتىپ، يۇرتنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاش مەقسىتىدە، 6- سېنتەبىر كۈنى ھەربى سوت تۆمۈرنى ئېتىپ تاشلاشقا ھۆكۈم چىقاردى.

بۇ ھۆكۈم شۇ كېچىسى ماتۇڭلىك① تەرىپىدىن ئىجرا قىلىندى... قۇمۇل تاغلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالاردا گۇنا يوق، ئۆتكەن ئىشلار سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ. تۆمۈرنىڭ ئۇرۇمچىدىكى نەۋكەرلىرى خالىسا بۇرۇنقىدەك ئەسكەر بولۇپ تۇرسۇن، خالىسا، يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ، ئۆز تىرىكچىلىگىنى قىلسۇن. ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئەھۋالنى بىلمەي، ئەنسىرەپ يۈرمىسۇن دەپ، مەزكۇر ئېلان چىقىرىلدى. ۋاقىپ بولغايسىزلەر.»

5

> ئۆلارنىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىغى « ھەددىدىن ئېشىپ، شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ھەتتا قورام تاشلارمۇ، بۇنىڭغا دات دەپ تاشلايدۇ.②»
>
> ـــ لېنىن

بۇ ئېلان چىقىرىلىپ، ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، ئىككىدىن ئات قېتىلغان يىگىرمىدەك ھارۋا ئۇرۇمچىدىن گۈچۈڭغا قاراپ يولغا چىقتى. ھارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بېشىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇراتتى، بەزىلىرى غاڭزا تارتاتتى، بەزىلىرى غەمكىن كۆزلىرىنى بۇلۇتلۇق ئاسمانغا تىكىپ، نىمىنىدۇ ئويلاپ ئولتۇراتتى. دائىم ئويۇن-چاقچاق بىلەن ئۆتىدىغان قاسىم قىززىقمۇ، ئۆز دىمەتى بولغان كەم سۆزلۈك ئەنسارىنىڭ يېنىدا، تورپاق ئۆزغوجا ئەمەتنىڭ ئاتلارغا قامچا ئۇرۇشىغا قاراپ جىم ئولتۇراتتى.

- بۇ مېڭىشىمىزدا قۇمۇلغا قاچان يېتىپ بارارمىز؟ - دىدى تورپاق ئۆزغوجا ئەمەت.

- قامچاڭنى تولا تاراسلاتما، ئاۋۇ جانىگەرنىڭ كىرپىدەك تۈگۈلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈۋاتامسەن، - دىدى قاسىم قىزىق.

- تولا ۋالاقلاشماي، ھارۋاڭنى ھەيدە، - دىدى ئاتلىق چېرىك زەردە بىلەن.

تۆمۈر خەلپە قەتل قىلىنغاندىن كېيىن، يىگىتلەرنىڭ تەلۋى بويىچە، ياڭ جاڭجۇڭ ئۇلارنى قۇمۇلغا ماڭدۇرغان ۋە قوغداپ بېرىشقا ئاتمىش چېرىك قوشۇپ بەرگەن ئىدى. ئۇلار يولغا چىقىدىغان كۈنى، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى ياڭ جاڭجۇڭنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ بىلەن لى شۇفۇغا

① تۇلۇم چاشقان ماتتەيىنى دىمەكچى. تارىخىي ماتىرىياللارغا قارىغاندا، تۇلۇم چاشقاننىڭ جالالاتلىرى شۇ كېچىسى مۇيدىن خەلپىنىمۇ مەخپىي بوغۇپ ئۆلتۈرگەن. 1914-يىل مارتتا، تۇرپان ئاستانە خەلقى مۇيدىن خەلپىنىڭ سۆڭىگىنى تېپىپ ئۆز يۇرتىغا يۆتكەپ كەلگەن.

② ۋ. ئى. لېنىن ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 54-توم، 254-بەت.

يازغان خېتىنى ئوقۇپ بەردى. خەتتە « بۇلاردا گۇنا يوق، بار بولسىمۇ، گۇنايىدىن ئۆتتۈم. ئۆز يۇرتىغا بېرىپ تىرىكچىلىگىنى قىلىدۇ. بۇلارغا ھەرگىز تېگىلمىسۇن» دېيىلگەن. شۇڭا، يىگىتلەر كەلگۈسىدىن ھەرھالدا خاتىرجەم ئىدى.

ئۇلار گۇچۇڭنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلانئۇسۇ دىگەن ئېغىزدىن جىلغىغا كىرگەندە، چېرىكلەرنىڭ باشلىغى: «ئاتلار ھېرىپ قالدى، مۇشۇ يەردە بىر كۈن دەم ئالىمىز» دىدى. بۇ جىلغا دىگەندەكلا دەم ئالغۇدەك يەر ئىدى.تاغنىڭ يان باغرىلىرىدا پىشىپ يېتىلگەن ئوت-چۆپلەرنى كۆرۈپ، ئات-ئۇلاقلارغىمۇ جان كىرىپ قالدى. قازانلار ئېسىلىپ، ھەممەيلەن بىر قۇر تويۇشقاندىن كېيىن، ئېزىلىپ قېلىشتى. چېرىك باشلىغى تىك يار تۈۋىدىكى دالدا بىر يەرنى كۆرستىپ، «مۇشۇ يەردە تۈنەڭلار» دىدى. بۇ يەر ھەقىقەتەنمۇ كىيىملىرى يېلىڭ يىگىتلەرنىڭ شامالدىن دالدىلىنىشىغا ئەپلىك ئىدى. ھەممەيلەن يوتقان- كۆرپىلىرىنى شېغىللىققا يېيىپ سوزۇلۇشتى ۋە ئۇزاققا بارماي ئۇيقۇغا كېتىشتى، ئالاڭلاپ قالغان ئاسماندا، ئۇزۇپ يۈرگەن تولۇن ئاي قانداقتۇ بىر دەھشەتنىڭ يۈز بېرىشىنى سەزگەندەك، بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇشقا ئالدىرايتتى.

شۇ ئارىدا جىلغىنىڭ نېرىقى بېشىدا قارا سايىلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى ۋە بىردەمدە ھارۋىلارنى يالاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ ئۇيقۇدىكى يىگىتلەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ئالدى. كىمدۇ بىرىنىڭ « ئات!» دىگەن قوماندىسى ئاڭلىنىش بىلەن يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە ئوق يامغۇرى يېغىشقا باشلىدى. تەخمىنەن ئون بەش مىنۇتتىن كېيىن، ئوق ئاۋازلىرى بىلەن دات-پەريات ۋە قىيا- چىيالار توختاپ، جىلغىنىڭ ئىچى جىمجىت بولۇپ قالدى.

ئەتىسى، چېرىكلەر يار ئۈستىدىن قىسقا ساپلىق گۈرجەكلىرى بىلەن توپا تاشلاپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمدى ۋە ئانچە ھايال بولمايلا، ئات-ھارۋىلىرى بىلەن ئۈرۈمچى تەرەپكە راۋان بولدى. چۈشكە يېقىن، ئاز كەم ئىككى يۈز يىگىتنىڭ جەسدى كۆمۈلگەن بۇ دۆڭلۈكنىڭ بىر چېتىدە قانداقتۇ بىر نەرسىنىڭ قىمىرلاۋاتقىنى بىلىندى. بىر دەمدىن كېيىن، ئاۋۋال ئىككى قول، ئاندىن يۈز- كۆزىگە توپا ئارىلاش قان ئۇيۇپ قالغان بىر ئادەمنىڭ بېشى كۆرۈندى، ئۇ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، ئەتراپقا ۋەھىمە بىلەن قارىۋېلىپ، ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىشقا ھەركەت قىلدى. بىر ھازادىن كېيىن، سول پۇتىنى سۆرىگەن پېتى ئۇدۇلدىكى قارىغاي تۈۋىگىچە ئۆمىلەپ كېلىپ، شۇ يەردە يېتىپ قالدى. بۇ، كېچە بولۇپ ئۆتكەن بايىقى دەھشەتلىك قىرغىنىنىڭ بىردىن-بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

مۇشۇ قىرغىن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شامەخسۇت ۋاڭ ئوردىسىغا تۇتاش تۇرغان ئوردا قوۋۇق دەرۋازىغا كېسەك باشلار سېلىنغان بەش قانلىق قەپەز ئېسىپ قويۇلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇزۇن ساقاللىق ئېلى پالگان؛ ئىككىنچىسى، قويۇق بۇرۇتلۇق قارا بوسۇق؛ ئۈچىنچىسى، كوسا ساقال، ياداڭغۇ چىراي سەيپۇڭ توختى؛ تۆتىنچىسى، سېرىق ساقاللىق تۆمۈرچى ھوشۇر ئۇستا؛ بەشىنچىسى، قايرىلما بۇرۇتلۇق نىيازنىڭ بېشى ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۈچتىن ئالتە چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، ئۆتكەن-كەچكەنلەرگە ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى. ئادەملەر بۇ دەرۋازىدىن ئۆتۈپ بولغىچىلىك، رەڭگى-روپى ئۆڭۈپ، خۇددى سوغاقتىن بەدىنى شۈركىنىپ كېتىۋاتقاندەك تىترىشىپ كېتەتتى. بەزىلەر كۆز ياشلىرىنى يوشۇرۇشقا تىرىشاتتى. خوتۇنلار يۈزلىرىدىكى روماللىرىنى تارتىشتۇرۇپ، ئۇششاق باللىرىنى يېتىلىگەن پېتى قەدىمىنى تېزلىتەتتى.

شۇ ئارىدا، شەھەر ئىچىدىن جاكارچىنىڭ قاتتىق ئاۋازى بىلەن جاك ساداسى ئاڭلاندى.

كۆتەك هارۋا ئۆستىگە ئورنىتىلغان ياغاچ قەپەز ئىچىگە بىر ئايال كىشى ئۆرە تۇرغۇزۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ بېشى قەپەزدىن چىقىرىپ قويۇلغان بولۇپ، چۇگۇلۇپ كەتكەن چاچلىرى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇپ تۇراتتى. بوينىدىكى زەنجىرنىڭ بىر ئۇچى قەپەز شادىلىرى ئارىسىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، هارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇلغان ئىدى. قەپەزنىڭ ئىچىدە ئۆستىۋېشى توپىغا مىلەنگەن ئىككى قىزچاق دۈگدىيىپ ئولتۇراتتى. بۇلار تۆمۈر خەلپىنىڭ بالا-چاقىلىرى ئىدى. جۇلجۇل بولۇپ كەتكەن تونىنىڭ پەشلىرىنى پوتىسىغا قىستۇرۇۋالغان چاسا ساقال هارۋىكەش قولىدىكى تاياق بىلەن قارا ئۆكۈزنىڭ بېقىنىنى پات-پات نوقۇپ قوياتتى. هارۋىنىڭ كەينىدە ئۆستىۋېشىنى چاڭ باسقان ئىككى چېرىك قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان هالدا ئۈن-تىنسىز كېلىۋاتاتتى. هارۋىنىڭ ئالدىدا قايرىلما قالپاق كىيىپ، قىسقا چاپان ئۈستىدىن بېلىنى قارا پوتا بىلەن باغلىۋالغان ئوردا جارچىسى هەر يۈز قەدەمدە دىگىدەك قولىدىكى مىس جاڭنى ئىككى-ئۈچ قېتىم سوقۇپ، جار سېلىپ ماڭاتتى.

ئەييۇهەنناس،
ئەي ئاۋام خاس!
ئاڭلىمىدىم دىمەڭلار،
كېيىن پۇشايمان يىمەڭلار،
كىمكى گاڭ غوجامغا
مۇش كۆتەرسە تۆمۈردەك.
ئۆزى تۇرماق ئەۋلادى
تىرىك گۆرگە كىرىدۇ.
ئۆلۈمدىنمۇ قاتتىقراق
قارا كۈننى كۆرىدۇ!

جاڭ... جاڭ... جاڭ...

كۆتەك هارۋا ئەگرى-توقاي كوچىلاردىن ئۆتۈپ، دەرۋازا سىرتىغا چىقتى. هارۋىكەش بوۋاي چېرىكلەرنىڭ بۇيرۇغى بىلەن هارۋىنى دەرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدىكى مەيدانغا توختىتىپ قويۇپ، قارا ئۆكۈزنى ئوتلاتقىلى ئېلىپ ماڭدى. بازار، ئالتۇنلۇق ۋە شىمالىي تەرەپتىكى يېزىلاردىن كېلىپ، شەهەر ئىچىگە كىرىدىغان ياكى شەهەردىن چىقىپ، شۇ تەرەپلەرگە بارىدىغانلارنىڭ هەممىسى ئەنە شۇ مەيداندىن ئۆتەتتى. بۇ مەيدان ئوردىنىڭ ئىگىز راۋىغىدىن قارىغان كىشىگە ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. مەيداندىن ئۆتكەن-كەچكەنلەر بىردەم دەرۋازىغا ئېسىقلىق قانلىق قەپەزلەرگە، بىردەم هارۋىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچ قەپەز ئىچىدە تۇرغان زورىخان ئايلا بىلەن قىزچاقلارغا قاراپ، ئۆلۈغ كىچىك تىناتتى، «توۋا» دەپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. بولۇپمۇ خوتۇن-قىزلار ئۆزىنى تۇتالماي پىخىلداپ يىغلايتتى. چېرىكلەر بولسا هېچكىمنى قەپەزنىڭ يىنىغا كەلتۈرمەيتتى، يېقىنلاشقانلارغا قىلىچلىرىنى شىلتىپ، «ئۆلگۈڭ كەلدىمۇ؟» دەپ هەيۋە قىلاتتى.

- رەهمەتلىك تۆمۈر خەلپىنىڭ بەش-ئالتە ياشتا باستى دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى، ئۇنى ئۆلتۈرىۋەتكەن ئوخشىمامدۇ؟ - دېدى ئېشەكلىك بىر بوۋاي يېنىدىكى هەمرايىغا.

ـ خۇدادىن قورقماي شۇنداقمۇ قىلغانمىدۇ، ئۇ نارەسىدىدە نىمە گۇناھ؟! ـ دېدى بوۋاينىڭ ھەمرىيى ئاستا پىچىرلاپ.
ـ قىزىق ئىكەنلا ـ دېدى بوۋاي، ـ ئۇلار خۇدادىن قورقامدۇ؟ خۇدادىن قورققان كىشىزە، مۇشۇنداق ئىشلارنى قىلامدۇ؟

دەرۋەقە، رەھىمسىز ئەجەلنىڭ تەلۋە قۇيۇنلىرى كىچىككىنە باستىنىمۇ بىرتال يوپۇرماققا ئوخشاش ئۇچۇرۇپ كېتىشكە تاس-تاس قېلىۋاتاتتى. چۈنكى تۆمۈر خەلپىنىڭ قەتلى قىلىنغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر قۇمۇل دىيارىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە ئۇقتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭ ئەمدى تۆمۈر خەلپىنىڭ تاغدىكى ھەمراھلىرىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشتى ۋە بۇ ئىشنى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ، بىرىنچى قەدەمدە قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىنىڭ قولى ئارقىلىق تۆمۈرنىڭ سادىق ھەمراھلىرىنى يوقىتىش، ئىككىنچى قەدەمدە قارا بوسۇقلارنىڭ ئۆزىنى ئۇجۇقتۇرۇش قارارىغا كىلىشتى. شۇ پىلان بويىچە لى شۇ فۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇك توختىغا مەخپى خەت يازدى (بۇ كۈنلەردە، ياڭ جاڭجۈڭنىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن بەي ۋىنچاۋ ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا لى شۇفۇ قۇمۇلنىڭ ئامباللىغىغا تەيىنلەنگەن ئىدى). لى شۇفۇ نىڭ خېتىدە مۇنداق دىيىلگەن ئىدى: «مەن سىلەرنىڭ ياڭ جاڭجۈڭ بىلەن شامەخسۇت ۋاڭغا سادىق بولۇش بەدىلىگە ئون ئىككى تاغنى ئۆزۈڭلار سورىشىڭلارغا كېپىللىك قىلىمەن. ئەمما تۆمۈرنىڭ ئېلى پالگانغا ئوخشاش كىشىلىرى ھايات تۇرىدىغان بولسا، سىلەرگە تىنچلىق بولمايدۇ، شۇ ۋەجىدىن ئېلى پالگان باشلىق تۆۋەندە ئىسمى يېزىلغان كىشىلەرنى دەرھال تۇتۇپ شەھەرگە ماڭدۇرۇڭلار، ئاندىن، تۆمۈرنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتىۋېتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەركەك ئەۋلادىدىن ھېچكىمنى تىرىك قالدۇرماڭلار، خوتۇن-قىزلىرنى دەرھال شەھەرگە ئەۋەتىپ بېرىڭلار! بۇ ياڭ جاڭجۈڭ جاناپلىرىنىڭ بۇيرۇغى.»

لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئۆزىنىڭ ھىلىقى ياش مەھرىمىدىن چىقارماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇشۇ ئىشلارنىڭ قانداق ئورۇنلانغانلىغىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كېلىشنىمۇ تاپشۇردى. ياش مەھرەم ۋاڭ ئوردىسىدىن بىرەر تۆۋچىنىڭ ھەمرا بولۇپ چىقىشنى ئۆتۈندى. شۇنىڭغا بىنائەن، ئوردىدىن قاسىم تۆۋچى ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ماڭدى.

بۇ مەھرەم قورايدا لى شۇفۇ بىلەن تۇرغان مەزگىللىرىدە باستىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئىدى، باستىنى ھەر كۆرگەندە، ئۈرۈمچىدە قالغان ھامىلدار ئايالىنىڭ باستىقا ئوخشاش بىر ئوغۇل تۇغۇپ بېرىشىنى خۇدادىن تىلەيتتى. بولۇپمۇ باستىنىڭ ھېلىقى بىرتال چېچى ئۇنىڭ كۆزىگە بەكمۇ يېقىملىق كۆرۈنەتتى. مانا ئەمدى شۇ كىچىككىنە باستىمۇ چوڭلار قاتارىدا بوغۇزلىنىپ تاشلىنىدىغان بولدى. قانداق قىلىش كېرەك؟

ـ سىزنىڭ قانچە بالىڭىز بار ؟ ـ دېدى مەھرەم قاسىم تۆۋچىغا يولدا كېتىۋېتىپ.

قاسىم تۆۋچى ئىگەرگە قىڭغىر ئولتۇرىۋېلىپ تۆت باللىق بولغانلىغىنى، لېكىن بىرەرسىنىڭمۇ تۇرمىغانلىغىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن مازار-ماشايىخلاردىن جىق تىلىگەن بولسىمۇ، ھىچقانداق نەتىجە چىقمىغانلىغىنى ئېيتىپ، «بۇ ئالەمدىن پەرزەنتسىز ئۆتىدىغان ئوخشايمەن» دەپ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى. مەھرەم بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

ـ خۇدا يولىدا بىرەر ساۋاپ ئىش قىلسىڭىز، مۇرادىڭىز ھاسىل بولۇپ قالار، ـ دېدى.

قاسىم تۆۋچى ئەگەر مۇندىن كېيىن پەرزەنتى بولۇپ، ئەۋلادى قالىدىغانلا بولسا، ھەرقانداق

ئىشنى قىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

- مەن بىر گەپ ئېيتسام سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچەمسىز؟ - دېدى مەھرەم قاسىم تۆۋچىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

- پەرزەنت توغرىلىقمۇ؟ - سورىدى تۆۋچى سەگەكلىشىپ.

- ھەئە، پەرزەنت توغرىلىق.

قاسىم تۆۋچى چوقۇم سىر ساقلاشقا قەسەم ئىچتى. مەھرەم تۆمۈر خەلپىنىڭ باستى دىگەن نارەسىدە بالىسىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قېلىش نىيىتىنى ئېيتىپ «بۇنىڭدىن ئارتۇق ساۋاپ ئىش بولمايدۇ، مەن بېرىپ باستىنىڭ ئاپىسىغا ئېيتىپ قوياي دىسەم تىل بىلمەيمەن» دىدى. قاسىم تۆۋچى بۇ ئىشنى قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۇلار قورايغا كەلگەندە، بەختكە يارىشا قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختى قورايىنىڭ ئۇستۇنكى تەرىپىدىكى ئىرغايتۇ دىگەن مەھەللىگە كەتكەن ئىكەن. قاسىم تۆۋچى تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۆيىگە كىردى. زورىخان ئايلا كىچىككىنە باستىنى باغرىغا بېسىپ يىغلاپ ئولتۇراتتى. ئۇ ئۇردا كىشىلىرى قىياپىتىدىكى تۆۋچىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتتى. قاسىم تۆۋچى ئىشكىنى ياپتى-دە، زورىخان ئايلاغا مۇنداق دىدى:

- قورقمىسىلا! - مەن ئۆزلەگە يوجۇڭ بىر گەپنى ئېيتىپ قويغىلى كەلدىم، خەلپەمنىڭ بىر ئوغلى بار دەپ ئاڭلايمەن، ھە، مۇشۇ ئاخۇن بالام شۇ ئوخشايدۇ. ئۆزلە يىغىنى قويۇپ، چاققان بۇ بالىنى كۆزدىن نېرى قىلسىلا. بولمىسا، بۇ نارەسىدىدىنمۇ ئايرىلىپ قالىدىلا، مەن خۇدادىن قورقۇپ ئۆزلەگە بۇ گەپنى دەپ قويدۇم، ئېغىزلىرىدىن چىقىپ كەتسە، مېنىڭمۇ بېشىم كېتىدۇ.

قاسىم تۆۋچى ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، «ئىلدام بولسىلا جۇمۇ» دىدى. زورىخان ئايلاغا غىزا-تاماق ئەپكېلىۋاتقان ھۆسنارىخان بۇ ناتونۇش ئادەمنى كۆرۈپ، قاتتىق دەگدىدى ۋە ئالدىراپ كىرىپ ئەھۋالنى سورىدى. زورىخان ئايلا خۇددى بىھۇش ئادەمدەك بىردەم جىم ئولتۇردى-دە، ھۆسنارىخاننىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ يىغلاپ تاشلىدى ۋە ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

ھۆسنارىخانمۇ كۆز يېشى قىلدى. ئاندىن ئىككىيلەن باستىنى قانداق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئاخىر نېرىنكىرىغا، يەنى سەپەرقۇل بىلەن ئايقىزنىڭ يېنىغا ئاپىرىۋېتىش قارارىغا كەلدى. شۇ ئاخشىمى ئەل ياتار چاغدا، ھۆسنارىخان بىلەن شەرۈللا بوۋىنىڭ نەۋرىسى ئون ئۈچ ياشلىق گالى كىچىككىنە باستىنى ئېلىپ، نېرىنكىر تەرەپكە ئاتلاندى.

بۇ كۈنلەردە رەۋىخان مومايمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، سەپەرقۇل ئۆزىنىڭ كېلىنى ئايقىز ۋە نەۋرىسى ئارمانبەگ بىلەن يالغۇز قالغان ئىدى. سەپەرقۇل ھۆسنارىخاندىن ئەھۋالنى ئاڭلاپ، «زورىخانغا دەپ قويسىلا، ھەرگىز غەم يېمىسۇن، كېلىن بالام بىلەن ئىككىمىزنىڭ بېشى ئامان بولسا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تۇخۇمىنى ئۇلار قۇرۇتۇۋېتەلمەيدۇ» دېدى. ھۆسنارىخانلار كېتىشكە ئالدىرىدى، سەپەرقۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

- كۆڭلى قارا بوسۇق نەگە باردىڭ دېسە نىمە دەرلا؟ - دېدى.

- ئاقتاشتىكى تۇققانلارنى يوقلاپ كەلدىم دەرمەن، يامىنى كەلسە بىر-ئىككى قامچا يەرمەن، -دېدى ھۆسنارىخان.

ھۆسنارىخانلار كەتكەندىن كېيىن، سەپەرقۇل ئايقىزغا مۇنداق دىدى:

- ئالتۇن قىزىم، ئەمدى بۇ يۇرتتا تۇرغۇچىلىكىمىز قالمىدى، ئۆزلە رازى بولسىلا قالماق

يۈرتىغا كېتەيلىمىكىن. مەن يولنى ئوبدان بىلىمەن.

ئايقىز قۇمۇل تەۋەسىدە تۇرۇشنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، بۇ يەردىن كېتىشكە دەرھال قوشۇلدى. ئەمما: تاشقى موڭغۇلغا كەتكىچە، بىز تەرەپكە كەتسەك ياخشى بولمامدۇ، ئەمدى بىزگە مېنىڭ ئېلىم ئەسقاتىدۇ» دېدى. سەپەرقۇل بىر چاغلاردا ئايقىزنىڭ بېشىغا قارا كۈنلەرنى سالغان ھېلىقى ئوكۇردايىنى يادىغا كەلتۈرۈپ، «ئەگەر ئۇلار تونۇپ قالسا قانداق قىلىمىز» دېدى.

ـ ئەلنىڭ قۇچاقى كەڭ، خۇدا بۇيرۇغاننى كۆرەرمىز. ـ دېدى ئايقىز.

ئىككى كۈندىن كېيىن، ئۇلار باست بىلەن ئەمدىلا ئالتە ئايلىق بولغان ئارمانبەگنى ئېلىپ، بىر تۆگە، ئىككى ئات بىلەن يولغا چىقتى. «قارا يىلپىز» مۇ ئايقىزنىڭ كۆرە قاشقىسىدىن قالماي، دىڭگاكلاپ يولغا چۈشتى.

قارا بوسۇقلار قىزىلياردىن قايتىپ كەلگەندە، مەھرەم بىلەن قاسىم تۆڭچى ئۇلارنى ئىككى كۈندىن بۇيان ساقلاپ تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، لى شۇفۇ نىڭ ھېلىقى خېتىنى تاپشۇردى. قارا بوسۇق خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاچ، «ئەمدى ئون ئىككى تاغ ماڭا ئۆڭچىسىغا قالدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ، دەرھال ئىشقا كىرىشمەكچى بولدى. سەيپۇڭ توختى بولسا، « مېنىڭ تۆمۈرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىم لى دارىن بىلەن چىڭگاڭ غوجامغىمۇ مەلۇم. ئۇنداق بولغاندىكىن ماڭا تېخىمۇ چوڭراق مەنسەپ بېرەر» دەپ تېرىسىگە پاتماي قالدى-دە، قارا بوسۇققا ياردەملىشىپ، ئېلى پالگان باشلىق كىشلەرنى شۇ كېچىلا ئوغرىلىقچە تۇتقۇن قىلىپ، تاڭ بىلەن تەڭ شەھەرگە ماڭغۇزدى. ئاندىن قارا بوسۇق بىلەن ئىككىسى زورىخان ئايالنى «ئوغلۇڭ قېنى؟» دەپ قىيناشقا باشلىدى، زورىخان ئايالا بىر نەچچە قېتىم ھوشىدىن كەتكىچە «مېنىڭ بىرمۇ ئوغلۇم تۇرمىغان، ئىككى نارەسىدە قىزىمدىن بۆلەك بالام يوق» دەپ تۇرىۋەردى. بەختكە يارىشا، خالايىق ئىچىدىن ئونلىغان كىشلەر تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى تۇرمىغانلىقىغا گۇۋالىق بېرىپ، « يوق ئوغۇلنى بار قىلىشقا نىمانچە كۈچەپ كېتىسىلەر» دەپ تۇرىۋالغاندىن كېيىن، قارا بوسۇقلارمۇ ئىلاجسىز قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، زورىخان ئايالا بىلەن ئۇنىڭ ئىككى نارەسىدە قىزىنى كۆتەك ھارۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇزلىرىمۇ ھىلىقى مەھرەم قاسىم تۆڭچىلار بىلەن بىللە شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىچە، لى شۇفۇ بىلەن شامەخسۇتنى زىيارەت قىلماقچى ۋە يەنە قانداق تاپشۇرۇقلار باركىن دىمەكچى ئىدى.

لى شۇفۇ قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ خۇشال بولدى-دە، كەچلىك زىياپەتكە چاقىردى ۋە زىياپەت داۋامىدا، ئون ئىككى تاغ بويىچە تۆمۈر خەلپىگە ئىخلاس باغلىغان يەنە كىملەرنىڭ بارلىغىنى بىرمۇ-بىر سوراپ يېزىۋالدى. بۇ زىياپەت قارا بوسۇق بىلەن سەيپۇڭ توختىنىڭ پۇت-قوللىرىغا كىشەن-زەنجىر چۈشۈش بىلەن ئاياغلاشتى ۋە ئىككى كۈندىن كېيىن، ئېلى پالگانلار بىلەن تەڭلا بۇ ئىككىيلەننىڭمۇ بېشى تېنىدىن جۇدا قىلىندى.

قوللىرى ئارقىسىغا باغلانغان قارا بوسۇق قارا دەستىگە قىزىل شەلپەر ئورالغان جاللات قىلچى ئۆزىنىڭ بېشىدا ئويناپ تۇرغان مىنۇتلاردا، دۇنيانىڭ نىمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ قالدى ۋە «باستىنى سەن قاچۇرۇپسەن» دەپ خوتۇنى ھۆسنارىخاننىڭ بىقىنىغا تېپىپ، ئۈچ ئايلىق بالىسىنى بويىدىن ئاجرىتىۋەتكىنىگە پۇشايمان يىدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، بىرەر ئاي ئىچىدىلا، كىچىككىنە قۇمۇل دىيارىدا نەچچە ئونلىغان باشلار كېسىلىپ، يۈزلىگەن جانلار تىرىك كۆمۈلۈپ، بىر نەچچە يۈز كىشى نومغا پالىنىپ، يۇرتنىڭ ئۈستىنى ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر مۇسىبەت بۇلۇتلىرى قاپلاپ كەتتى.

بىراق، بۇ قارا بۇلۇتلار تېخىمۇ قاتتىق بىر گۈلدۈرماملىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى.

خاتىمە

دەرەخلەر قۇرۇماس، چۈشسىمۇ ياپراق،
دۇنيانىڭ كۆركىنى ئۆتمۈشتىن كۆپراق.
— غايۇر غۇلام

1

دەرۋەقە ئون سەككىز يىلدىن كېيىن، يەنى 1931-يىلى ئەتىيازدا، قۇمۇل تاغلىرىدا يەنە قاتتىق گۈلدۈرماما باشلىنىپ، هايت-هۇيت دېگىچە، پۈتۈن قۇمۇل ئاسمىنىنى غەزەپ چاقماقلىرى قاپلاپ كەتتى.

شامەخسۇت ۋاڭ بۇ غەزەپ چاقماقلىرىدا كۆيۈپ كەتكىچە، ئۆز ئىززىتىم بىلەن كېتىۋالاي دېگەندەك قىلىپ، ئۈچ يىل بۇرۇن، يەنى 1928-يىلى 10-ماي كۈنى 81 يېشىدا ئۇ دۇنياغا كېتىۋالدى. ئارقىدىنلا، شۇ يىلى7- ئىيۇل كۈنى ياڭ جاڭجۈڭنىڭ ئۆز يېقىنلىرى ئۇنىمۇ بىر تال ئوق بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. ئەمدى ئۇنىڭ هەيۋەتلىك جاڭجۈڭ ياملى بىلەن تۆت بۇرجەكلىك يوغان تامغىسى گەنسۇلۇق جىن شۇرېن دېگەن ئۇزۇنتۇرا قاقىر بويۇنغا قېپقالدى. ياڭ جاڭجۈڭ تىكەنلىك قولىغا يۇمشاق پەلەي كىيىپ، «تۆكنى يېتىشىغا سىلاش» بىلەن خەلقنى پۈپلەپ ئەللەي ئەتكەن بولسا، بۇ ئۇزۇنتۇرا قاقىر بويۇن كىرپە پەلەي بىلەن تۆكنى تەتۈرىگە سىلاپ، ئاران تۇرغان ئەلنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويدى. ئارسلان هۆركىرەپ تاشلىدى. بۇ غەزەپلىك نىدا ئەنە شۇ گۈلدۈرماما ئىدى. ئۇنىڭ هەيۋەتلىك ئاۋازى شىنجاڭنىڭ هەممە يېرىگە ئاڭلىنىپ، هەممە يەردىن ئەكس سادالار ياڭراپ، يەر جاهان تىترەپ كەتتى. ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن ئۇزۇنتۇرا جىن شۇرېننىڭ قۇمۇل دىيارىنى قانغا پاتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن قوللانغان هەممە ۋاستىلىرى، هەتتا ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىۋىدە تەلىم ئالغان «هەربىي مۇتەخەسسىس» شىڭ شىسەي قوماندانلىقىدا، توپ-توپ زەمبىرەك، بۇرۇنۇۋۇك (زەرەهلى ماشىنا)، ئايروپىلان بىلەن قوراللانغان ۋە تەركىۋى قىسمىدا بىرىنجى جاهان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ئاق ئورۇس سولداتلىرى بولغان قۇدرەتلىك قوشۇنمۇ كارغا كەلمىدى، شىڭ شىسەي خۇددى تاققا تۇمشۇقىنى ئۇرۇۋالغان ياۋا چوشقىدەك پەرىشان هالدا ئۇرۇمچىگە قاچتى.

بىر چاغلاردا، تۆمۈر خەلپە ئۆز دىنداشلىرىنىڭ قۇرئان تۇتۇپ ئىچكەن قەسەملىرىگە ئىشىنىپ كەتكەندە، پېشىنى قېقىپ چىقىپ كەتكەن هېلىقى خوجىنىياز پالگان دېگەن يىگىت شۇ كەتكىنىچە، كۈن پېتىشقا مېڭىۋېرىپ، ئىلى تاغلىرى بىلەن قازاقىستان داللىرىدا بىر قانچە يىل ئوۋ ئوۋلاپ يۈردى ۋە ئاخىرى يىراق ئەرەبىستانغىچە بېرىپ هەج قىلىپ كەلدى. ئەمدى

ئېگەكلىرىنى قۇيۇق قارا ساقال باسقان، قاپقارا قوي كۆزلىرى خۇددى بۈركۈتنىڭ كۆزىدەك ئۆتكۈر قارايدىغان مۇشۇ ئادەم بۇ قېتىمقى گۇلدۇرمامىنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغان ئىدى.

1933-يىل كىرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، تۇلكە قۇلاقچىسىنى چۆكۈرۈپ كىيىۋالغان بۇ ئادەم بىر نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئۈرۈمچى چېرىكلىرىنى قوغلاپ، مورى داللىرىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ مىلتىق ئاۋازىدىن قۇلاقلىرى سالپىيىپ كەتكەن يوغان تورۇق ئېتىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ھەممە ئەتراپقا تەكشى قاراپ ماڭاتتى، بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتتۇن يۈدۈپ كېلىۋاتقان بىر كىشىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ياغاق جۇۋىسىنىڭ ئۈستىدىن قىل ئاغامچا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەددى-قامەتلىك قارا ساقال كىشىنىڭ سول پۇتى خېلىلا ئاقسايتتى، ئۇ قارلىق دالىدا چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ ئۆتۈۋاتقان ئاتلىق قوشۇننىڭ كىيىم-كېچىگى، چىراي شەكلى، بولۇپمۇ دۇشالقىلىق مىلتىقلىرىغا قاراپ ھەيران بولغاندەك، يولنىڭ چېتىدە جىم تۇراتتى. خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ يېنىغا كەلگەندە، سالپاڭ قۇلاق ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى-دە، ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ھاجىنىڭ يۈرىكى نىمشىقىدۇ قاتتىق-قاتتىق سوقۇشقا باشلىدى ۋە ئىختىيارسىز ھالدا، «مەن سېنى تونۇۋاتىمەنغۇ، سەن...» دەپ تاشلىدى، ئاقساق ئوتۇنچى ھاجىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن دۈمبىسىدىكى ئوتۇننى تاشلاپ، «ئاكا، مەن، مەن» دېگىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا ئاقساقلاپ يۈگۈردى. بۇ ھېلىقى ئۇلانئۇسۇ جىلغىسىدىكى دەھشەتلىك قىرغىننىڭ بىردىن بىر تىرىك قالغان شاھىدى ئەنسارى ئىدى.

ھاياجاندىن تىترەپ كېتىۋاتقان قوللارنىڭ بىر بىرىنى قاتتىق قىسىشلىرى، يېنىپ-يېنىپ قۇچاقلىشىشلار، كۆز ياشلىرى بىلەن نەملىشىپ كەتكەن مەڭزلارنىڭ بىر بىرىگە چاپلىشىپ كېتىشلىرى قاراپ تۇرغان يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى .

يېرىم سائەتتىن كېيىن، يول ئۈستىگە جايلاشقان مەھەللىنىڭ چېتىدىكى كىچىككىنە تام ئۆيدە «تۆمۈر خەلپە يىغىلىغى» دا ھايات قالغان بۇ ئىككى سەپداش ئۆزلىرىنىڭ يىگىرمە يىللىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ھېكايە قىلىشىپ ئولتۇراتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ ئەنسارى يەنە قولىغا قورال ئېلىپ سەپكە قوشۇلدى. بوراندەك ئۆچقۇر جەڭ تۇلپىرىغا مىنىپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم بويلىرىدا چوڭقۇر-چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇرۇپ، پامىر ئېتەكلىرىگىچە قىلىچ ئوينىتىپ باردى.

بۇ چاغلاردا، ھېلىقى ئۇزۇنتۇرا جىڭ شۇرېن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زىمىنى ئارقىلىق ئالىلقاچان تىيەنجىنگە قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا سۆرۈن چىراي، بۆرىكۆز بىر ئادەم ئولتۇرىۋالغان ئىدى. بۇ، ئۆزىنى شىڭدۇبەن دەپ ئاتاپ، ئون يىللىق ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دەريا-دەريا قانلارنى ئاققۇزغان جاللات شىڭ شىسەي ئىدى. بىراق، ئۇ كۈنلەردە بۇ يىڭى مۇستەبىتنىڭ بېشىدا خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ قىلىچى ئويناپ تۇراتتى. ئۇ ئۆز بېشىدىكى بۇ ئىككى خەۋپتىن تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ياپون سامۇرايلىرىدىن ئۆگەنگەن جادۇگەرلىك نەيرىڭى بىلەن شۇنداق چىرايلىق بىر تون تىكىپ كىيىۋالدىكى، بۇ تونىنىڭ «ئىلغارلىق» گۈللىرى خۇددى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ، ھەتتا ستالىندەك مەشھۇر ئەربابنىڭمۇ كۆزىنى قاماشتۇرىۋەتتى-دە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتقۇزىۋالدى. سوۋېت دىپلوماتلىرى دەرھال ئىشقا چۈشۈپ، شىڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجىنى دوستلاشتۇرۇپ قويدى ۋە خوجىنىياز ھاجى شۇ چاغدا قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى دەپ ئېلان قىلىندى. بۇ شىنجاڭ زىمىنىدا **1884**-يىلى ئۆلكە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، توپتوغرا يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا تۇنجى

قېتىم مۇئاۋىن رەئىسلىك تەككەن كۈن ئىدى، بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى ئاقسۇدا ئىدى. سوۋېت كونسۇلى ئاقسۇغا بېرىپ، ئۇنى تەبرىكلىدى ۋە ئۈرۈمچىگە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى. ھاجىم تۆمۈر خەلپە پاجىئەسىنى ئېسىدىن چىقارمىغاچقا، خېلى ئۇزۇنغىچە ئارىسالدىلىقتا تۇردىيۇ، ئاخىر، خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس تىللىرىدا پۈتۈلگەن تەنتەنىلىك كاپالەت شەرتنامىسىنى كۆتۈرۈپ 1934-يىلى ئاۋغۇستنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتوموبىل بىلەن ئاقسۇدىن ئۈرۈمچىگە ماڭدى.

ئاپتوموبىللار توخسۇدا توختىغان كۈنى ئەنسارى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كىرىپ:

- خوش ھاجى ئاكا! ئۆزلەنى خۇدايىمغا ئامانەت، - دېدى.

- ھە؟ مەن بىلەن ئۈرۈمچىگە بىللە بارمامسەن؟- دېدى ھاجى ھەيران قېلىپ.

- مەن يۇرتقا كېتىۋالاي، ئۈرۈمچىنى تولا كۆرگەن، ئەمدى بارمايمەن.

- قوي بۇ گېپىڭنى، مەن بىلەن بىللە بارىسەن!

- ياق، بارمايمەن. تۆمۈر ئاكاملارنىڭ قان ئارىلاش كۆز ياشلىرى بىلەن زەيلىشىپ ياتقان قەۋرىسىنى كۆرمىگىنىم تۈزۈك!

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يۈرىگى جىغغىدە قىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەڭ قاسقانلىق ھەربىي شەپكىسى بىلەن تېخىمۇ سالاپەتلىك كۆرۈنگەن چىرايىدا چۈشىنىكسىز بىر ئۆزگىرىش نامايەن بولدى. ئۇ، ياقىسىغا گېنېرال مايورلۇق ئالتۇن چەن قادالغان ناس رەڭ نېپىز شىرىس ھەربىي فورمىسى ئۈستىدىن باغلىۋالغان يالتىراق تاسما كەمىرىنى تۇتقان پېتى جىم ئولتۇرۇپ قالدى ۋە بىردەملىك جىمجىتلىقتىن كېيىن مۇڭداق دېدى:

- ئۇنداق بولمىغۇر خىياللارنى قىلما، ئۇ، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلار. شىڭ دۇبەن بىلەن ئارىمىزدا توختام پۈتۈلگەنلىكىنى بىلسەڭغۇ، بۇ توختامغا چوڭ بىر دۆلەت كېپىل بولغان.

- ھاجى ئاكا! مەن ئاقسۇدىكى چېغىمىزدىلا ئېيتتىمغۇ، بۇ توختام ئاللانىڭ كالامى بولغان قۇرئان كېرىمدىنمۇ ئۇلۇغمۇ! ئەمدى بولدى، ئۆزلە بېرىۋەرسىلە، مەن يۇرتۇمنى تېپىۋالاي.

خوجىنىياز ھاجى يەنە ئىچىنى تىڭشاپ قالدى. شۇ ئارىدا كونسۇل ئافرېسىسىق باشلىق ئەربابلار كىرىپ، ماشىنىلارنىڭ تەييار بولغانلىقىنى ئېيتتى...

ئەنسارى چاڭ-توزانلار ئىچىدە ئۈرۈمچى تەرەپكە كېتىۋاتقان ماشىنىلارنىڭ ئارقىسىدىن ئۇزاققىچە قاراپ تۇردى ۋە ئەتىسىلا بىر سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ قۇمۇلغا كەتتى. (ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز يۇرتى ئېدىر دىگەن تاغدا ئاتمىشىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ ئالەمدىن ئۆتكەن.)

1937-يىلى كۈزدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىنى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ 20 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىششقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ يولغا چىقىشقا جىددى تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندا، بىردىنلا تۆمۈر خەلپە پاجىئەسى يەنە يۈز بەردى. ئۈچ تىلدا يېزىلغان ھېلىقى مەشھۇر شەرتنامە يىرتىپ تاشلىنىپ، خوشنا ئەللەرگىچە داڭقى كەتكەن خوجىنىياز ھاجى شۇ يىلى 12- ئۆكتەبىر كۈنى چوڭ سىياسىي مەھبۇس سۈپىتىدە قولغا ئېلىندى.

ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆزى بىلەن كۆرۈشكىلى كىرگەن باش مەھرىمى زىياۋۇدۇن ئاخۇن ئارقىلىق كونسۇل ئافرېسىسقا: «مەن كونسۇل جاناپلىرىنىڭ سۆزى بىلەن كاپالەتكە ئىشىنىپ ئۈرۈمچىگە كەلگەن ئىدىم، ئەمدى بۇ نىمە بولغىنى؟» دەپ ئېيتقۇزىۋەتتى. كونسۇل ئافرېسىسق زىياۋۇدۇن ئاخۇنغا: « بۇ ئىشتىن خەۋرىمىز يوقكەن،

سۇرۇشتۇرۇپ كۆرەيلى» دېدىيۇ، ئىككى كۈندىن كېيىن، بۇ ئەربابمۇ يۆتكىلىپ كەتتى. ھاجىم ئۆزى بىلەن تەڭ قولغا ئېلىنغان بىر نەچچە يۈز سىياسىي مەھبۇس قاتارىدا چۈشكىمۇ كىرىپ باقمىغان «جىنايەت» لىرى ئۈچۈن سوراقتا تارتىلىپ، قاراڭغۇ كامىردا ئايلار ۋە يىللارنى ھەسرەتتە ئۆتكۈزىۋەتتى. ياپون سامۇرايلىرىنىڭ قولىدا فاشىزىم تەربىيىسىنى كۆرگەن شىڭ شىسەي ئەمدى خوجىنىياز ھاجىنى «ياپون ئىشپىيونى» دەپ، قىيىن-قىستاققا ئېلىۋاتاتتى.

1939- يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، خوجىنىياز ھاجىغا بىر ئىگە چىقتى. ئاددى قارا سوكنۇدىن شىم-پەشمەت كىيگەن بۇغداي ئۆڭلۈك بىر كىشى تەپەككۈر ئۇچقۇنلىرى يېنىپ تۇرىدىغان خىيالچان كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا تىكىپ، شىڭ شىسەينىڭ كەڭ، يورۇق قوبۇلخانىسىدا قوللىرىنى شىلتىپ-شىلتىپ سۆزلەپ ئولتۇراتتى. ئۆزىنى يۇمشاق دىۋانغا تاشلاپ ئولتۇرغان شىڭ شىسەينىڭ بۆرىكۆزلىرى ئۇنىڭغا دەھشەت بىلەن قادىلىپ تۇراتتى.

-مەن، - دېدى ھېلىقى كىشى، - 8-ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق باشقۇرۇش ئورنى ۋە شەخسەن يولداش چېڭ تەنچيۇنىڭ نامىدىن شۇنى جاكالايمەنكى، بىز فېئوداللىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە يەرلىك مىللەتارىستلارنىڭ جەۋرى-زۇلۇملىرىغا قارشى كۆتىرىلگەن دېخانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خوجىنىياز ھاجىمغا نىسپەتەن مۇنداق يولسىزلىق قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمايمىز. خوجىنىياز ھاجىمغا قىلىنىۋاتقان ئادالەتسىزلىك شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇ ئۈمۈتلىرىگە خىلاپ. بۇ، دېخانلار قوزغىلىڭىغا قىلىنغان ئىغۋاگەرچىلىك، بۇ بىزنىڭ سىزگە ئۈچىنچى قېتىم بىلدۈرگەن نارازىلىقىمىز. بۇ مەسىلىگە سالماق قارىشىڭىز لازىم.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋاتقان كىشى ئىنقىلاۋى قۇربان لىن جىلۇ ئىدى.

شىڭ شىسەي رەڭگى ئۆڭگەن ھالدا ئورنىدىن تۇردى-دە، كۆل رەڭ كوۋېركوتتىن تىكىلگەن گەلەپى شىمىنىڭ يانچۇقلىرىغا قوللىرىنى سېلىپ، ئېىسىل خوتەن گىلىمى ئۈستىدە ئۇيان-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى، بىر ھازادىن كېيىن، قويۇق بۇرۇتىنى سىلاپ قويۇپ:

-كونكرىت ئەھۋالنى سىلەرگە ھەر قېتىم ئېيتىپ كەلدىم. شۇنداق بولسىمۇ، يەنە تەكشۈرۈپ كۆرەي، -دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى.

1942-يىلى 1-سېنتەبىر كۈنى ئۈرۈمچى ئاسمىنىدا ئامېرىكىدا ياسالغان بىر چوڭ ئايروپىلاننىڭ موتورلىرى گۈركىرەپ قالدى. شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ خوتۇنى چۇيۇيفاڭ ۋە باشقا يېقىن ئەربابلىرى بىلەن ئايرودۇرۇمغا چىقىپ، غەلىتە بىر مېھمانىنى كۈتۈۋالدى. بۇ مېھمان ناھايىتى پۇزۇر كىينگەن زىلۋا بويلۇق چىرايلىق بىر «خانىم» ئىدى. ئۇ ئاپپاق يىپەك پەلەي سالغان قولىنى شىڭ شىسەيگە ئۇزىتىۋېتىپ، ئۇنىڭغا ئاجايىپ بىر نازكەرەشمە بىلەن كۈلۈپ قويدى. شىڭ شىسەي ئىككى پوكۇلۇپ تازىم بەجا كەلتۈرگەچ، ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن «زىم» ماركىلىق ئۆزۈن قارا پىكاپقا تەكلىپ قىلدى. بۇ «خانىم» جاڭ جيېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ ئىدى.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن، يەنى 1942-يىلى سېنتەبىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چېڭ تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ ۋە دۇچۇڭيۈەن قاتارلىق ئەربابلار قولغا ئېلىنىپ، قاراڭغۇ كامىرغا تاشلاندى؛ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سوۋېت كىشىلىرى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، ئەمدى جاللات شىڭ شىسەي «ئىلغارلىق» گۈللىرى ئالتۇن بېلىقنىڭ تەڭگىلىرىدەك پارقىراپ ، كىشىلەرنىڭ كۆزىنى

قاماشتۇرىۋەتكەن ھېلىقى تونىنى سېلىۋېتىپ ، ئۆزىنىڭ ئالۋاستىلىق قىياپىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىغان ئىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتۈپ، يەنى 1943-يىلى سېنتەبىردە، چېك تەنچىيۇ باشلىق ئىنقىلاۋى قۇربانلار بۇ جاللاتنىڭ قانلىق چاڭگىلىدا ھالاك بولدى. خوجىنىياز ھاجىنى بولسا بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئىدى.

2

1949 ـ يىلى ياز بېشى، ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسى بويىدا، گۈللۈك قارا يېشىل دۇخاۋا دوپپا، قارا كۆك باستۇندىن تىكىلگەن يازلىق شىم-كاستيۇم كىيگەن قويۇق بۇرۇتلۇق، خۇشپىچىم بىر كىشى ئىككى يىگىتنى قولتۇقلىۋېلىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قىزىق پاراڭلىشىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكىسى سەل پاكارراق كەلگەن، بۇغداي ئۆڭلۈك، كۆزلىرى كۈلۈپ تۇرىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ ئوچۇق ئەترەڭ كونۇپكىلىرى بار قوڭۇر يازلىق شىم-كاستيۇم كىيىۋالغان ئىدى. ئۇنىڭ قاپقارا چاچلىرى كۈن نۇرىدا قۇندۇزدەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ، ئابدۇكېرىم ئابباسوپ ئىدى. سول تەرەپتىكىسى قىزىل يۈزلۈك، زىلۋا بويلۇق بىر ئوفىتسېر بولۇپ، ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى ئوردېن-مېداللىرى بىلەن مۈرىسىدىكى پاگونلىرى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ، سوپاخۇن پولكوۋنىك ئىدى.

ـ شۇنداق قىلىپ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى ھېلىمۇ ھايات ئىكەن دەڭ. ـ دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، سوپاخۇنغا مۇلايىم قاراپ، ئاندىن «سىز ئۇنى ئۆزىڭىزمۇ كۆرگەنمۇ ؟» دەپ سورىدى.

ـ مەن كۆرمىگەن، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئىنقىلاۋىدىن كېيىن دادام كۆرۈپتىكەن.

ـ دادىڭىز سوۋۇراخۇن ئاكا تۆمۈر خەلپىنىمۇ كۆرگەن بولغىيدى.

ـ شۇنداق، دادام رەھمەتتى ياش ۋاقىتلىرىدا تۆمۈر خەلپىنىڭ يىگىتلىرى ئارىسىدا بولغانلىقىنى بىزگە ھېكايە قىلىپ بېرەتتى.

ـ سىز نىمە دىگەن بەختلىك ئادەم ، دادىڭىز تۆمۈر خەلپىنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپتىكەن، ئۆزىڭىز خوجىنىياز ھاجىنىمۇ كۆرۈپتىكەنسىز، ئەمدى شۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مىللى ئازاتلىق كۈرىشىگىمۇ بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇپ، ھەممىگە تونۇلدىڭىز، سىزنى يەنە بىر قېتىم تەبرىكلىسەك بولىدىكەن. ئەمما، سوۋۇراخۇن ئاكىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى بويىچە تۆمۈر خەلپىنىڭ قىياپىتىنى بىزگە تەسۋىرلەپ بېرىشىڭىز كېرەك . ئابباسوپ رەسسام يولداشلارنى يىغىپ بېرىدۇ، ئۇلار ھېچبولمىغاندا، تۆمۈر خەلپىنىڭ تەخمىنىي سۈرىتىنى بولسىمۇ سىزىپ چىقالايدۇ، قانداق دەيسىز؟

ـ ئەپسۇسكى، مەن يازغۇچى ئەمەسمەن، مىلتىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتىن بۆلەك ئىشنى بىلمەيمەن، ـ دېدى سوپاخۇن كەمتەرلىك بىلەن.

ـقۇمۇل ناخشىلىرىنى ئېيتىپ، ئۇسۇلىنىمۇ قالتىس ئوينايسىزغۇ، ـ دەپ چاقچاق قىلدى ئابباسوپ، ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

ئاندىن سوپاخۇن مۇنداق دېدى:

ـ ئەگەر ئەپەندىم بىلەن ئابباسوپنىڭ ۋاقتى بولسا، مەن بىر كۈنى كومزىۋوت① ئامانقۇلۇپ

① كومزىۋوت ـ زىۋوت كوماندىرى، پەيجاڭ.

ئارمانبېكنى باشلاپ كېلەي، ئۇ، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئوغلى باست بىلەن بىر ئۆيدە چوڭ بولغان. باستنىڭ چىراي-شەكلىنى ئەلۋەتتە تولۇق تەسۋىرلەپ بېرەلەيدۇ. دادامنىڭ ئېيتىشچە، باست دادىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايدىكەن.

- ئەمسە، ئەتىلا بىزنى ئارمانبېك بىلەن ئۇچراشتۇرۇڭ، قازاق ئاندىن تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ ئاق سۈتى بىلەن ئۆسكەن بۇ يىگىتنىڭ ئۆز ئاغزىدىن گەپ ئاڭلايلى، - دېدى ئابباسوپ قىزغىنلىق بىلەن .

بۇ ياخشى مەسلىھەت بولدى، - دېدى ئەخمەتجان قاسىمى، ئاندىن نەزىرىنى يىراقلارغا تاشلاپ، گېپىنى داۋاملاشتۇردى، - باياتىن سوپاخۇن پولكوۋنىك ھېكايە قىلىپ بەرگەن ھىلىقى سەپەرقۇل دېگەن رەھمەتلىك بوۋاي ياكى ئارمانبېكنىڭ ئاپىسى ئايقىز ھايات بولغان بولسا، بىزگە تۆمۈر خەلپە ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى ئېيتىپ بەرگەن بولاتتى، تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنى سىزىشىمۇ تەس بولمايتتى. خەير، ئۇلارمۇ قارا يىللارنىڭ سوغاق قوينىدا ھەسرەت بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئەمما، قومۇلدا تۆمۈر خەلپىلەرنى كۆرگەن بوۋاي-مومايلار ئەلۋەتتە كۆپ تېپىلار. ئېزىلگەن قومۇل خەلقىنىڭ ئازاتلىق كۈنلىرىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى. تۆمۈر خەلپىنىڭ پارلاق ئوبرازى قومۇل خەلقىنىڭ قەلبىدە كۈندەك روشەن ساقلىنىپ تۇرغانلىقى تەبىئى.

- ئۇ چاغدا، - دېدى ئابباسوپ، - تۆمۈر خەلپىنىڭ سۈرىتىنىلا ئەمەس، بىسىپ ئۆتكەن ئىزلىرىنىمۇ ئەبەدى كۆمۈلمەس قىلىپ، ئەۋلاتلارغا قالدۇرغىلى بولىدۇ، بۇ كېيىنكىلەر ئۈچۈن چوڭقۇر تارىخىي ساۋاق بولاتتى.

- شۇنداق، - دەپ تەستىقلىدى ئەخمەتجان قاسىمى ئىككى ياندىكى ھەمراھلىرىنى مۇرىسىدىن مەھكەم قۇچاقلاپ، - تەڭلىك، ئەركىنلىك ۋە خەلققە ئىنسانىي تۇرمۇش يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلغان خەلق قەھرىمانلىرىنىڭ ئىزلىرى ھېچقاچان كۆمۈلمەيدۇ. بۇ كۆمۈلمەس ئىزلارنى بىزگە قالدۇرغان خەلق تارىخىنى ھېچكىم ئۈزۈۋېتەلمەيدۇ، خۇددى ئالدىمىزدا ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنى قىلىچ بىلەن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۈزۈۋېتىش ھەرگىز مۇمكىن بولمىغانغا ئوخشاش!

1984-يىل، سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

مەنزىل تورى ئېلكىتاپ گۇرۇپپىسى

www.Menzil.biz

book@menzil.biz menzilbiz@163.com